

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - sv. XII-XIII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1980**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:419266>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

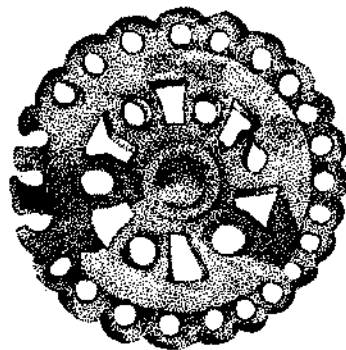
[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

YU ISSN 0350-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA — sv. XII-XIII

ZAGREB
1979-80

Dosadašnje serije »VJESNIKA«:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I (1870), II (1876)

VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I–XIV (1879–1892)

VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, N. S. I–XXII/XXIII
(1895–1941/1942)

VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA (od 1958. dalje)

Redakcioni odbor:

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ, KATICA SIMONI,
IVAN MIRNIK, ZORAN GREGL

Odgovorni urednik:

BRANKA VIKIĆ-BELANCIĆ

Izdavački savjet:

ZDENKA DUKAT, VALERIJA DAMEVSKI,
MARCEL GORENC

DR. *ZDENKO VINSKI*
POSVEĆENO ŠEŠDESET I PETOJ
GODIŠNJICI ŽIVOTA

S A D R Ź A J

CONTENTS — INHALT — SOMMAIRE

Uvodna riječ	IX
Dr Zdenko Vinski — Bibliografija arheoloških radova od 1940. do 1980. godine (Katica Simoni).	XI

ARHEOLOŠKE RASPRAVE I ČLANCI

MIRKO MALEZ

Pećina Bezdanjača kod Vrhovina i njezina kvartarna fauna	1
<i>Die Höhle Bezdanjača unterhalb Vatinovac bei Vrhovine in der Lika und ihre Quartärfauna.</i>	19

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina	27
<i>Das bronzezeitliche Grdberfeld in der Höhle Bezdanjača bei Vrhovine.</i>	70

ADELA SLIEPČEVIĆ — DUŠAN SRDOČ

Određivanje starosti uzoraka drveta i sige iz špilje Bezdanjače.	79
<i>Die Altersbestimmung der Holz- und Tropfsteinproben aus Bezdanjača Höhle</i>	84

KSENIJA VINSKI-GASPARINI

Ostava kasnog brončanog doba iz Punitovaca kod Đakova	87
<i>Ein spätbronzezeitlicher Hortfund aus Punitovci bei Đakovo.</i>	100

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove »panonsko-iliričke« kultne zajednice.	105
<i>Quelques aspects iconographiques et onomastiques de la communauté culturelle »Pannonico-Illyrique« de Silvain.</i>	121

MARINA ŠARIĆ

Rimski grob u Topuskom.	125
<i>Das römische Grab aus Topusko.</i>	147

BRANKA RAUNIG

Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova	151
<i>Zwei spätantike Grdber aus Umgebung von Đakovo.</i>	168

SLAVENKA ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ

Kasnoantička tradicija u srednjevjekovnim nekropolama	171
<i>Die spätantike Tradition innerhalb mittelalterlicher Grdberfelder.</i>	179

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

O jednoj glavi »Kourosa« iz Dubrovnika	181
<i>Ein »Kouros-Kopf« aus Dubrovnik.</i>	196

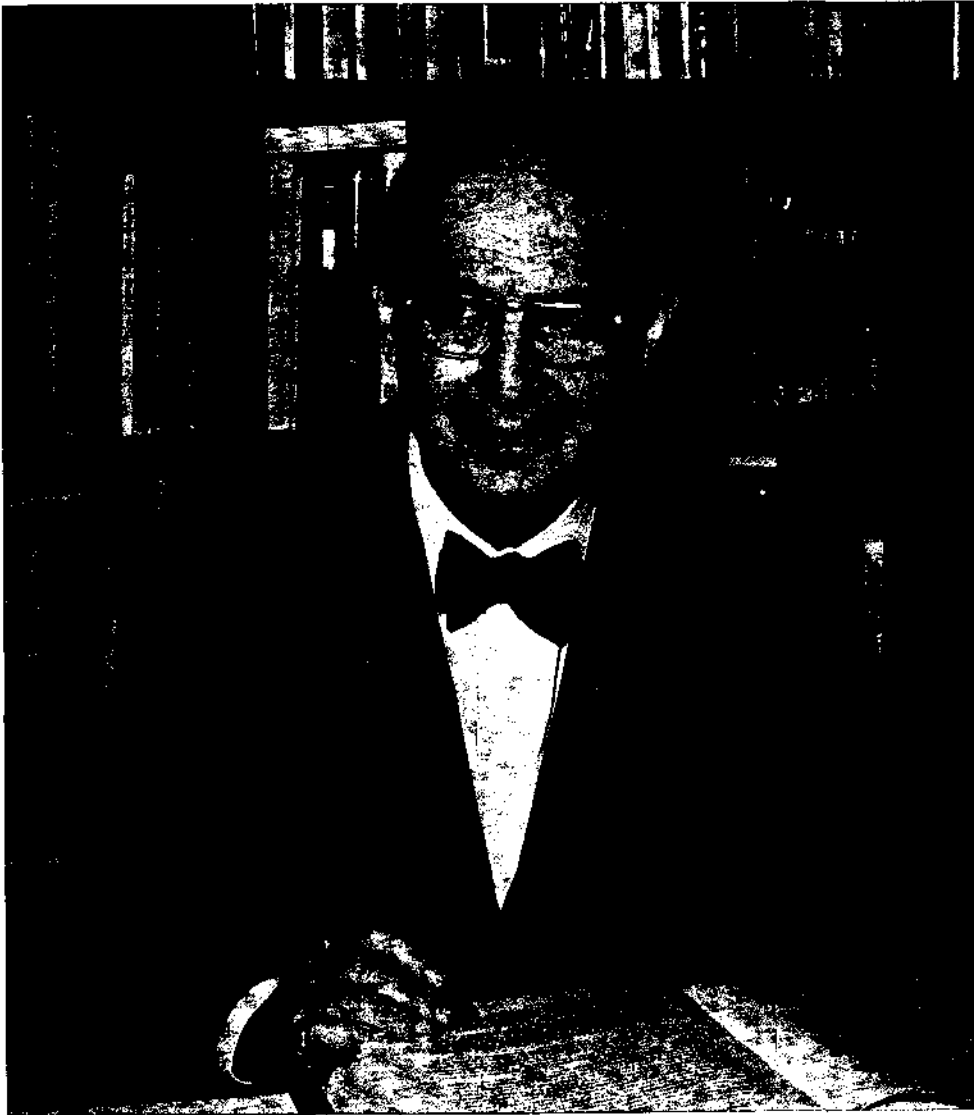
IZ MUZEJSKIH ZBIRKI — GRADA

BRANKA VIKIĆ — VALERIJA DAMEVSKI

- Crnofiguralne vaze iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. 203
Black figured vases from the collection of the Archaeological museum in Zagreb 210

KRONIKA

- Terenska istraživanja 233
Nastavak istraživanja tumula u Goričanu kod Čakovca 1979. godine (D. Balen-Letunić). — Istraživanja i zaštitni radovi u Varaždinskim toplicama (Aquae Iasae) od 1977. do 1979. godine (B. Vikić — V. Damevski). — Istraživanja u Benkovcu kod Okučana 1978. i 1979. godine (V. Damevski). — Istraživanja u Ludbregu, antičkoj Ioviji, 1978. i 1979. godine (B. Vikić-Belančić). — Istraživanja u Ščitarjevu, antičkoj Andautoniji, 1979. godine (B. Vikić-Belančić). — Istraživanja antičkog naselja u Prozoru u Lici (Arupium) u 1978. i 1979. godini (A. Rendić-Miočević). — Rekognosciranja i istraživanja antičkih lokaliteta na području Zagreba 1979. godine (Z. Gregl).
- Izložbe 244
»Prehistorijsko naselje u Sv. Petru Ludbreškom« (D. B.-L.). — »Egipatska brončana plastika« (A. R.-M.). — »Rimska keramika i staklo iz Siska« (B. V.-B.). — »Rimski nakit i ukras iz naših krajeva« (B. V.-B.). — »Rimski olovni figuralni pečati iz Siska« (A. R.-M.) — Ciklus prigodnih izložbi u ZET-u (A. R.-M.).

Ovaj svezak Vjesnika posvećen je Dr. Zdenku Vinskom, dugogodišnjem stručnjaku i znanstvenom savjetniku Arheološkog muzeja u povodu 65 godišnjice njegova života.

Rođen je u Zagrebu 1913. god., gdje je završio osnovnu i srednju školu. Studirao je od 1932—1937 na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beču, gdje je 1937. god. doktorirao. Doktorsku diplomu nostrificirao je 1938. god. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

U Arheološkom muzeju u Zagrebu kao stručnjak-arheolog radio je neprekidno od 1945. god. do 1979. god., prvo kao kustos a zatim u znanstvenim zvanjima — naučnog suradnika (1951), višeg naučnog suradnika (1961) i znanstvenog savjetnika (1967). Od 1951—1953 god. vršio je dužnost direktora Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Dr. Zdenko Vinski prvenstveno se bavio srednjevjekovnom arheologijom, a u mnogo manjoj mjeri prehistorijskom. Oformio je srednjevjekovnu zbirku muzeja, sustavno sredio njen depozitarij, a postavio je i nekoliko stalnih i povremenih izložaba. Vršio je niz terenskih istraživanja, među kojima se ističu dugogodišnja sistematska iskopavanja velike srednjevjekovne nekropole u Vukovaru (10.—12. st.) i nekropole iz razdoblja seobe naroda u Kninu (6. st.). U više navrata boravio je u inozemstvu u svrhu specijalizacije, a sudjelovao je i na mnogim znanstvenim skupovima i simpozijima međunarodnog i domaćeg karaktera: u ČSSR, Poljskoj, Austriji, Švicarskoj, SR Njemačkoj, Francuskoj, Italiji, Beogradu, Novom Sadu i dr. Održao je niz predavanja na znanstvenim kongresima od 1958. god. na dalje i to: Na V Međunarodnom kongresu za prehistorijsku i protohistorijsku arheologiju u Hamburgu, na VI Međunarodnom kongresu u Rimu, na VII Međunarodnom kongresu u Pragu, na I Međunarodnom kongresu za Slavensku arheologiju u Warszawi, na II Simpoziju za arheologiju Karpata u Krakovu, na jubilarnom Međunarodnom kolokviju »Kneževski grobovi ranog srednjeg vijeka u Evropi« u Mainzu i dr. (vidi Bibliografiju).

Paralelno s muzejskim stručnim i znanstvenim radom tekla je i njegova fakultetska karijera. Tako je 1954. god. habilitirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu kao naslovni docent, a predavao je na istom fakultetu kao honorarni nastavnik, uz manje prekide, od 1951—1961. god. Od 1967—1971. god. bio je predavač za ranosrednjevjekovnu arheologiju Filozofskog fakulteta Univerze u Ljubljani, gdje je 1969. god. postao honorarni redovni profesor. Nakon 1971. god. vršio je povremeno postdiplomsku nastavu (Ljubljana, Zadar). Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Göttingenu predavao je kao gost u ljetnom semestru 1963. god. kolegij: Izabrana poglavlja ranosrednjevjekovne arheologije Jugoistočne Evrope, sa seminarom i konzultacijama.

Dr. Zdenko Vinski bio je i član mnogih redakcija časopisa, Savjeta i Društava. Dopisni je član Njemačkog i Austrijskog arheološkog instituta.

Bogata znanstvena djelatnost Dr. Zdenka Vinskog bila je usmjerena prije svega na arheologiju ranog srednjeg vijeka iako je povremeno obrađivao i pojedine prehistorijske teme, što je jasno vidljivo iz njegove bibliografije.

Posebnu pažnju posvetio je problematici seobe naroda u Jugoistočnoj Evropi i kulturnom kontinuitetu, određivši dosad znanstveno nesagledani kasnoantički-

-barbarizirani kulturni i etnički stratum koji je dočekaio seobu Južnih Slavena (arheološki fundus 5—7. st.).

Druga znanstvena tematika s kojom se također intenzivno bavio je ranoslavenska, odnosno starohrvatska kulturna baština 8—10. st. Osobito je proučavao karolinški kulturni utjecaj u grobnoj ostavštini ranofeudalne hrvatske kneževine tj. u prijelaznom vremenu od kasnog 8. st. na 9. stoljeće, za kristijanizacije Hrvata.

Dugogodišnji i kontinuirani stručni i znanstveni rad Dr. Zdenka Vinskog u Arheološkom muzeju u Zagrebu, predstavlja bez sumnje, značajan doprinos arheološkoj znanosti u cjelini, a posebno na području arheologije ranog srednjeg vijeka.

Uredništvo

KATICA SIMONI

DR ZDENKO VINSKI — BIBLIOGRAFIJA ARHEOLOŠKIH
RADOVA OD 1940. DO 1980. GODINE

1. Glavni nosioci eurazijske nomadske umjetnosti, *Vjesnik hrv. arh. dr. n.s.* XVII/1936, Zagreb 1940, (prilog) str. 2—27 (sa si.).
2. Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Bijelih Hrvata, Zagreb 1940, str. 5—24.
3. Za potpuniji smisao naše stare povijesti, *Savremenik* XXVIII, 3, Zagreb 1940, str. 85—86.
4. Zabilješke o desetoj obljetnici iskapanja nalazišta Dura Europos, *Glasnik Zem. muz.* LIV, Sarajevo 1942, str. 461—462.
5. Arheologija i rezultati prirodnih nauka, *Priroda* XXXIV, 1, Zagreb 1947, str. 1—4.
6. Nešto o značenju arheoloških iskapanja, *Historijski zbornik* I, Zagreb 1948, str. 194—199.
7. Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini, *Historijski zbornik* II, Zagreb 1949, str. 223—241 (sa si. i tab.).
8. Prethodni izvještaj o iskapanju ranosrednjovjekovne nekropole u Bijelome Brdu u siječnju 1948. g., *Ljetopis JAZU* 55, Zagreb 1949, str. 225—238.
9. Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Starohrvatska prosvjeta* III s. 1, Split—Zagreb 1949, str. 22—37 (s tab.).
10. Zwei kahnförmige Ohrringe aus Erdut in Kroatien. *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* I, 1 (Festschrift H.-Th. Bossert), Istanbul—Heidelberg 1950, str. 66—74 (s tab.).
11. Zoomorphe Kleinplastik aus dem siidpannonischen Donauraum, *Symbolae B. Hrozný*, Praha 1950, str. 331—342 (s tab.).
12. Gradište u Mrsunjskom lugu (prethodni izvještaj o zaštitnom iskopavanju 1949. g., zajedno s K. Vinski-Gasparini) Zagreb 1950 (bez paginacije, sa si.).
13. K izvještaju o iskopavanju nekropole u Bijelom Brdu, *Historijski zbornik* IV, Zagreb 1951, str. 304—311 (sa si.).
14. Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica, *Starohrvatska prosvjeta* III s. 2, Zagreb 1952, str. 29—56 (sa si. i tab.).

15. Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza, *Peristil I*, Zagreb 1954, str. 188—199 (sa si.).
16. Povodom našeg prvog priručnika slavenske arheologije, *Peristil I*, Zagreb 1954, str. 199—207 (sa si.).
17. Gibt es friihslawische Keramik aus der Zeit der siidslawischen Landnahme?, *Archaeologia Iugoslavica I*, Beograd 1954, str. 71—82 (sa si.).
18. Ein Spangenhelmsfund aus dem östlichen Syrmien, *Germania* 32, 3, Frankfurt a.M. 1954, str. 176—182 (sa si. i tab.).
19. Ein völkervanderungszeitlicher Goldschmuck aus der Herzegowina, *Germania* 32, 4, Frankfurt a.M. 1954, str. 307—313 (sa si.).
20. Ponovno o naušnicama zvjezdolikog tipa, *Glasnik Zem. muz. n.s. X*, Sarajevo 1955, str. 231—238 (s. tab.).
21. »Tračko-kimerijski« nalaz Adaševci u Srijemu, *Rad Vojvođanskih muzeja* 4, Novi Sad 1955, str. 27² (sa si. i tab.).
22. Osvrt na mačeve ranog srednjeg vijeka u našim krajevima, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, Beograd 1955, str. 34—52 (s. tab.).
23. Zlatni prsten nađen u Samoboru i nakit arhitektonskog tipa 6. i 7. stoljeća, *Tkalčićev zbornik I*, Zagreb 1955, str. 31—43 (sa si.).
24. Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide, *Glasnik Zem. muz. n.s. XI*, Sarajevo 1956, str. 63—84 (s. tab.).
25. Zlatne okovice iz vremena seobe naroda, *Republika* 2, Zagreb 1956, str. 20—21 (sa si.).
26. Körbchenohrringe aus Kroatien, *Festschrift der Wiener Schule für Völkerkunde*, Wien 1956, str. 564—568 (sa si.).
27. Ein liburnischer Depotfund aus Baška auf der Insel Krk, *Archaeologia Iugoslavica II*, Beograd 1956, str. 19—30 (sa si.).
28. Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj i vojvođanskom području Srijema (zajedno s K. Vinski-Gasparini), *Opuscula Archaeologica I*, Zagreb 1956, str. 57—109.
29. H. Sevin, *Die Gepiden*, München 1955 (recenzija), *Historijski zbornik IX*, Zagreb 1956, str. 229—231.
30. Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, *Situla*, *Glasnik Narodnega muzeja v Ljubljani* 2, Ljubljana 1957, str. 3—54 (sa si. i tab.).
31. Zikadenschmuck aus Jugoslawien, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-Museums* 4, Mainz 1957, str. 136—160 (sa si.).
32. O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja dalmatinske Hrvatske, *Blatnog jezera i Moravske u 9. stoljeću*, *Peristil II*, Zagreb 1957, str. 71—80 (sa si.).
33. Une collection d'art du haut moyen-âge provenant des Croates pannoniens au Musée Archéologique de Zagreb, *Revue Archéologique I*, 1, Paris 1958, str. 44—50 (sa si. i tab.).
34. Brončanodobne ostave Lovaš i Vukovar, *Vjesnik Arh. muz.* 3.s. I, Zagreb 1958, str. 1—34 (sa si. i tab.).

35. O prehistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, *Arheološki radovi i rasprave JAZU I*, Zagreb 1959, str. 207—236 (s tab.).
36. Der Silberfund von Gornje Psarjevo in Kroatien, Antidoron M. Abramić II, *Vjesnik za arh. i hist. dalm. LVI-LIX/1954—57*, Split 1959, str. 74—81 (sa si. i tab.).
37. Orlovske kopče iz Jugoslavije, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske VIII*, 4, Zagreb 1959, str. 99—102 (sa si.).
38. Ausgrabungen in Vukovar, *Archaeologia Iugoslavica III*, Beograd 1959 (prethodno na hrvatskom jeziku v. *Ljetopis JAZU 60*, Zagreb 1955), str. 99—109 (s tab.).
39. O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *Opuscula Archaeologica III*, Zagreb 1958 (izašlo iz tiska 1960), str. 13—67 (sa si. i tab.).
40. Povodom izložbe »Iliri i Grci« u Narodnom muzeju u Beogradu, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske IX*, 2, Zagreb 1960, str. 57—61 (sa si.).
41. Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolini, *Zbornik »Iz starog i novog Zagreba« II*, Zagreb 1960, str. 47—65 (sa si.).
42. Ali je otkriveno v Arkoni staroslovansko svetište?, *Naši razgledi IX*, 14, Ljubljana 1960, str. 328 (sa si.).
43. Povodom publikacije J. Kovačević, *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka*, Novi Sad (recenzija), *Arheološki vestnik XI—XII*, Ljubljana 1960—61, str. 225—238.
44. O oružju ranog brončanog doba u Jugoslaviji, *Vjesnik Arh. muz. 3. s. II*, Zagreb 1961, str. 1—37 (sa si. i tab.).
45. Stabdolchfunde aus Jugoslawien, *Munera Archaeologica Ios. Kostrzewski*, Poznań 1961, str. 139—145 (sa si.).
46. O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje (zajedno s K. Vinski-Gasparini), *Radovi i rasprave JAZU II*, Zagreb 1962, str. 263—293 (sa si. i tab.).
47. D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, *Archaeologia Hungarica s.n. XXXVIII*, Budapest 1961 (recenzija), *Argo, Glasilo Narodnega muzeja v Ljubljani I—II*, Ljubljana 1962, str. 43—44.
48. O značenju nalaza seobe naroda iz Karavukova u Bačkoj, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XI*, 3, Zagreb 1962, str. 75—79 (sa si.).
49. Seoba naroda, arheološki nalazi jugoslavenskog Podunavlja (katalog zajedno s D. Dimitrijević i J. Kovačević), Zemun 1962, str. 5—127 (sa si. i tab.).
50. Zur Deutung der Biigelfibeln des 5. Jahrhunderts in Jugoslawien, *Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche*, Roma 1962 (vol. III, Roma 1966), str. 147—152 (s tab.).
51. Kasnoantička baština u grobovima ranog srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem, VI Kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963 (vol. I, Beograd 1964), str. 101—115.
52. Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikos im 6. und 7. Jahrhundert, *Problemi della civiltà e dell' economia longo-*

- barda scritti in memoria di G. P. Bognetti, Milano 1964, str. 101—116 (sa si. i tab.).
53. Okov Teoderikova vremena sa ostrva Sapaja na Dunavu, Zbornik Narodnog muzeja IV (posvećen V. Petroviću), Beograd 1964, str. 157—178 (s tab.).
 54. Adlerschnallenfunde in Jugoslavien, *Varia Archaeologica* los. Kostrzewski octogenario, L6dż-Wroclaw 1968, str. 314—325 (sa si.).
 55. Oružje na području starohrvatske države do godine 1000, *Actes du Ier Congrès international d' archéologie slave*, Warszawa 1965 (vol. III, Warszawa 1970), str. 135—158 (sa si.).
 56. O primjeni rendgenskog snimanja pri istraživanju ranosrednjovjekovnih mačeva, *Vesnik Vojnog muzeja* 11—12, Beograd 1966, str. 69—88 (sa si.).
 57. *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Friihgeschichte Europas* (redaktor za Hrvatsku i autor 101 natuknice), Praha, vol. 1, 1966, vol. 2, 1969.
 58. Umjetnost seobe naroda, poglavlje u publikaciji »Umetničko blago Jugoslavije« (izdanje »Jugoslavija«), Beograd 1969. — Isti tekst u istoj ediciji tiskan je kasnije na slovenskom, engleskom, francuskom i njemačkom jeziku, str. 145—151 (sa si.).
 59. Zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikos und das spätantike Erbgut im friihmittelalterlichen Fundbestand Jugoslawiens, *Actes du VIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Praha 1966 (vol. II, Praha 1970), str. 986—991.
 60. Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, *Vjesnik Arh. muz.* 3.s. III, Zagreb 1968, str. 103—166 (sa si. i tab.).
 61. Autochthone Kulturelemente zur Zeit der slawischen Landnahme des Balkanraums, Simpozij »Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena«, Mostar 1968, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, ANUBH pos. izd. knj. XII, Sarajevo 1969, str. 171—199.
 62. O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku, *Vjesnik Arh. muz.* 3.s. IV, Zagreb 1970, str. 45—92 (sa si. i tab.).
 63. Zur Datierung einiger Kleinfunde aus späten salonitanischen Gräbern, *Adriatica praehistorica et antiqua*, *Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb 1970, str. 699—703 (sa si.).
 64. Kranj i horizont groblja na redove 6. stoljeća u zapadnoj Jugoslaviji, *Arheološki vestnik XXI—XXII*, Ljubljana 1970/71, str. 151—152.
 65. Greblje, Knin nécropole de la Migration des Peuples (zajedno s D. Jelovina), *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et resultats*, Beograd 1971, str. 100—102.
 66. Haut moyen âge, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et resultats*, Beograd 1971, str. 375—397.
 67. Die völkenvanderungszeitliche Nekropole in Kranj und der Reihengräberfelder-Horizont des 6. Jahrhunderts im westlichen Jugoslawien, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques* vol. I, Beograd 1971, str. 253—265 (sa si.).
 68. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik Arh. muz.* 3.s. V, Zagreb 1971, str. 47—73 (sa si.).

69. Epoque des grands invasions, poglavlje u publikaciji prigodom velike izložbe »L'art en Yougoslavie de la préhistoire à nos jours«, održane u Parizu (Grand Palais), Pariš 1971 (bez paginacije sa si.).
70. O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirižana povodom rijetkog tirinškog nalaza u Saloni, Vjesnik Arh. muz. 3.s. VI—VII, Zagreb 1972/73, str. MI—221 (sa si. i tab.).
71. Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXIX/1967, Split 1974, str. 5—86 (sa si. i tab.).
72. O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama, Vjesnik Arh. muz. 3.s. VIII, Zagreb 1974, str. 57—81 (s tab.).
73. Les autochtones de la basse Antiquité dans la région salonitaine d'après l'héritage archéologique du substratum anteslave, Disputationes Salonitanae 1970, Split 1975, str. 102—110.
74. Na izmaku Antike — hrvatske zemlje za seobe naroda i pod vlašću Ostrogota; nadalje Pregled arheoloških istraživanja u Hrvatskoj — epoha seobe naroda. To su dvije međusobno povezane studije u okviru poglavlja o seobi naroda za prvu knjigu sinteze hrvatske povijesti koju izdaje Centar za povijesne znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (predano i primljeno za tisak, Zagreb 1975.).
75. Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens, Simpozij »Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini«, Novi Sad 1976 (Novi Sad 1978), str. 33—47 (s tab.).
76. Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, Vjesnik Arh. muz. 3.s. X—XI, Zagreb 1977/78, str. 143—208 (sa si. i tab.).
77. U povodu korpusa germanskih lučnih fibula seobe naroda (recenzija), Vjesnik Arh. muz. 3.s. X—XI, Zagreb 1977/78, str. 275—279 (sa si.).
78. Betrachtungen zur Auswertung des Grabbeigabefundstoffes der völkervanderungszeitlichen Nekropole in Kranj, poglavlje u kataloškoj ediciji Narodnog muzeja — Kranj nekropola iz časa preseljevanja ljudstev — Katalogi in monografije 18, Ljubljana 1980, str. 91—105; prevedeno također na slovenski jezik — Ovrednotenje grobnih pridatkov — str. 17—32 (sa si.).
79. Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-Museums 26, Mainz (sa si., predano i primljeno za tisak 1979., prevedeno također na hrvatski jezik i priređeno za tisak).
80. H. Wolfram, Geschichte der Goten itd., München 1979 (recenzija), Arheološki vestnik XXXII, Ljubljana (predano i primljeno za tisak 1980.).

MIRKO MALEZ

PEĆINA BEZDANJAČA KOD VRHOVINA I NJEZINA KVARTARNA FAUNA

Uvod

Terenska ekipa Speleološkog društva Hrvatske obavljala je u kolovozu 1960. godine opširna regionalna speleološka istraživanja i rekognosciranja na području Like. Jedan dio ekipe pod rukovodstvom inž. V. Božića istraživao je pećine i jame u široj okolini Vrhovina. Tom prilikom otkrivena je Bezdanjača pod Vatinovcem južnije i iznad Brakusove drage, odnosno ceste Vrhovine—Zalužnica. Speleolozi su bili prvi koji su u historijsko vrijeme posjetili ovu pećinu i otkrili u njoj veliki broj ljudskih skeleta, a uz njih različite prethistorijske predmete. Zbog pomanjkanja speleološke opreme ekipa nije istražila do kraja taj podzemni objekt, već su tada izradili pojednostavljeni i pregledni tlocrt i uzdužni profil samo početnog dijela pećine.

Odmah po povratku s istraživanja obavijestio me rukovodilac ekipe o otkrićima u pećini Bezdanjači pod Vatinovcem i to potkrijepio s tri cijela i dobro sačuvana prethistorijska keramička lonca koja je izvadio iz ove pećine. Odmah sam uvidio značenje i važnost otkrića, pa sam iste godine u jesen posjetio Bezdanjaču s namjerom da se osobno uvjerim u njezin prethistorijski sadržaj i da po mogućnosti izvršim znanstvenu valorizaciju nalaza. Taj moj posjet bio je jednodnevan i uspio sam pregledati lakše prohodni dio pećine. Iz pećine sam donio dva keramička lonca, koja sam signirao i označio njihove položaje na prethodno izrađenom preglednom tlocrtu. Ova dva lonca zajedno s tri prije izvađena predao sam Arheološkoj sekciji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i upoznao ih sa značajem ovog lokaliteta. Međutim, godine su prolazile, a Arheološka sekcija JAZU zbog pomanjkanja financijskih sredstava nije poduzimala nikakva istraživanja. U međuvremenu, pećinu je posjetila jedna grupa amatera-speleologa koji su izvadili više brončanih predmeta i drvenu žlicu, no uspjelo je i te predmete pribaviti za Arheološku sekciju JAZU.

Tokom vremena postojala je sve veća opasnost da ovaj lokalitet bude nestručno eksploatiran i za znanost uništen. Zbog toga je o značenju Bezdanjače za prethistoriju Like obaviješten Arheološki muzej u Zagrebu, koji je u svom pro-

gramu rada već imao i terenski radio na istraživanjima ovog područja. Odmah je Bezdanjaču zajedno s više članova Speleološkog društva Hrvatske u jesen 1964. godine posjetila arheolog R. Bižić-Dreksler, naučni suradnik Arheološkog muzeja. Tom prilikom izrađen je plan za sistematsko istraživanje i počele su pripreme za opsežan terenski rad.

Sistematska terenska istraživanja pećine Bezdanjače pod Vatinovcem provedena su tokom srpnja i početkom kolovoza 1965. godine.¹ U radu ekipe sudjelovali su R. Bižić-Dreksler, naučni suradnik AMZ, i V. Vejvoda, viši kus. Arheološkog muzeja u Zagrebu, dr M. Malez, znanstveni savjetnik Geološko-paleontološke zbirke i laboratorija za krš JAZU, I. Baučić i M. Vresk, asistenti Geografskog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i S. Novaković i Z. Marković, apsolvanti geografije spomenutog fakulteta.

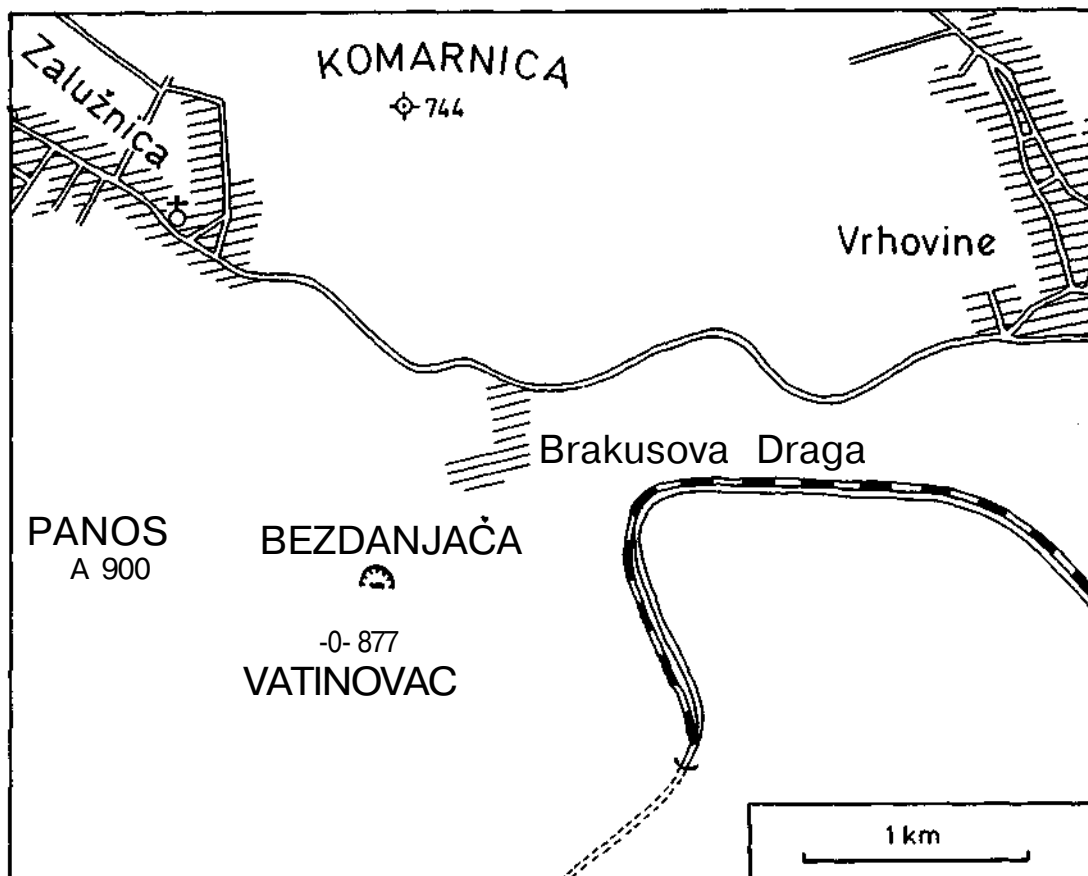
Na početku istraživanja najprije je uređen pristup u pećinu, koji ima oblik vertikalne jame (otuda ime Bezdanjača) i postavljena je drvena konstrukcija kombinacijom više povezanih ljestava. Nakon toga pristupilo se detaljnom snimanju tlocrta, uzdužnog i poprečnih profila. Oni su poslužili kao osnova za postavljanje blokovske mreže i unošenje položaja arheoloških nalaza. Usporedo sa snimanjem podzemne morfologije pećine obavljena su i fotografska snimanja, mikroklimatološka mjerenja, prikupljanje uzoraka za različite analize itd. Završna faza rada bila je iskopavanje prehistorijskog materijala, koji je bio raspoređen unutar 39 kvadrata, a svaki kvadrat imao je stranicu od 5 metara, odnosno pokrivač je površinu od 25 m² i bio podijeljen na četiri polja (a—d). Svi arheološki nalazi u Bezdanjači ležali su na površini, samo su mjestimično bili prekriveni sigastim tvorevinama, pa je to znatno olakšavalo snimanje položaja nalaza i njihovu eksploataciju.

Geografski položaj Bezdanjače

Pećina Bezdanjača leži na sjeveroistočnoj strani brda Vatinovca (877), koje se nalazi na sjeveroistočnoj padini gorske kose Godače u jugozapadnom dijelu planinskog masiva Male Kapele. Gorsko bilo Godače paralelno je s pružanjem Male Kapele, koja brazdi u dinarskom pravcu od sjeverozapada prema jugoistoku.

Pećina Bezdanjača nije označena ni na jednoj specijalnoj topografskoj karti bilo kojeg izdanja ili mjerila. Pregledna kartica šire okolice pećine Bezdanjače s označenim položajem prikazana je na si. 1, a shematski morfološki profil kroz pećinu i okolni teren u smjeru JJZ—SSI prikazuje si. 2. Brdo Vatinovac s položajem pećine Bezdanjače vidi se i na fotografiji (tab. I, si. 1).

¹ M. Malez: Kvartarološka i speleološka istraživanja u 1965. godini. Ljetopis JAZU, 72, 405—417, Zagreb 1965.

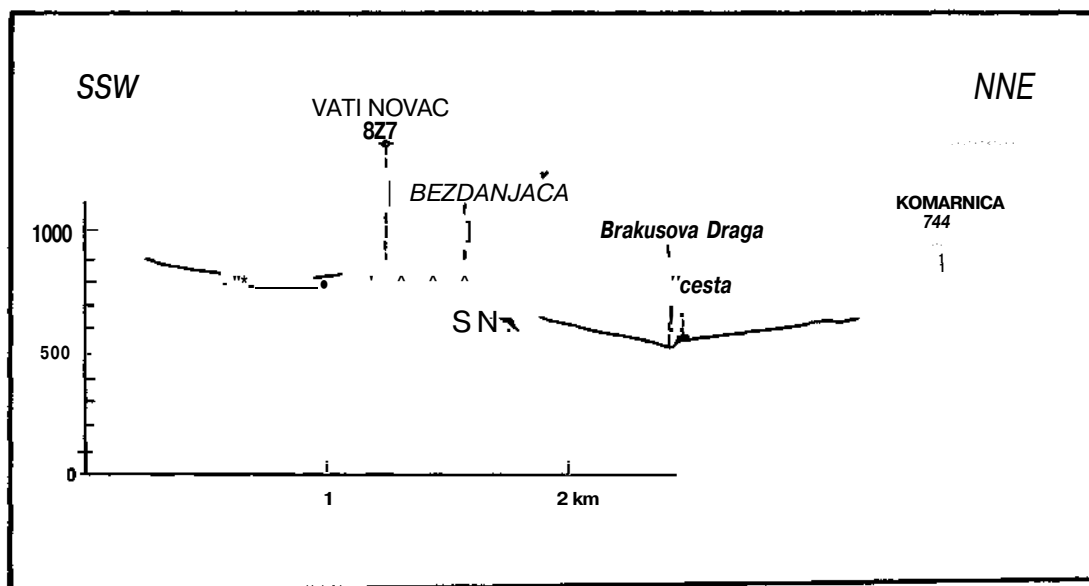
Slika 1

Pregledna topografska kartica područja između Vrhovina, Zalužnice i Vatinovca s označenim položajem Bezdanjače.

Geološko-morfološki odnosi okolice Bezdanjače

Geološka građa šire okolice pećine Bezdanjače prikazana je na preglednoj geološkoj karti lista Plitvice, kojeg je snimio i obradio F. Koch (1932, 1933).² Područje između Vrhovina i Zalužnice, zatim gorska kosa Godače, Panos, Vučjak, Veljun, Vatinovac, te cijeli teren između Vatinovca i Komarnice, izgrađen je prema F. Kochu od rudistnih vapnenaca gornje krede. Detaljnije raščlanjivanje gornjokrednih naslaga nije moguće, jer je njihov fosilni sadržaj dosta oskudan, a i petrografski habitus je premalo izdiferenciran. Osim vapnenaca na toni području su i manje pojave dolomita i dolomitičnih vapnenaca. Rudistni vapnenci i dolomiti pripadaju uglavnom cenomanu i turonu. Vrlo rijetko se u vapnencima nalaze fosili i to pretežno u krhotinama. Od fosila najviše su prema F. Kochu zastupljeni rodovi *RadioUtes*, *Sphaerulites*, *Hippurites*, *Astrocoenia* i *Turrilites*.

² F. Koch: Geološka karta Kraljevine Jugoslavije. Sekcija Plitvice 1:75.000. Povrem. izd. Geol. inst., Beograd 1933.

Slika 2

Shematski morfološki profil od Komarnice do Vatinovca s položajem i projekcijom podzemlja Bezdanjače.

Brdo Vatinovac, i to osobito teren od Brakusove drage do pećine Bezdanjače izgrađen je prema našim opažanjima od sivih bituminoznih, a mjestimično i posve crnih vapnenaca. Ovi vapnenci isprepleteni su često kalcitnim žilicama i u njima su uloženi proslojci svijetlosivog dolomita. U podnožju brda Vatinovca, na stazi od Brakusove drage prema pećini Bezdanjači opaža se da u vapnencima ima uloženi konkretni rožnaka. Ove kremene konkretnije veličine su pesnice i jajolikog oblika, a rjeđe se pojavljuju u obliku nepravilnih kvrga. Slojevitost vapnenaca vidljiva je samo mjestimično, a debljina slojeva varira od 20 do 120 cm; nagnuti su na jugoistok pod kutom od 12–30°. Slojevitost naslaga najljepše je istaknuta u unutrašnjosti pećine Bezdanjače. Vapnenci su mjestimično mrljasti («Fleckenkalk») i bez makrofosila, te po izgledu liče na jurske, a ne na gornjokredne vapnence, kako je to izdvojeno na geološkoj karti F. K o e h a (1932). Vjerojatno će novija detaljnija geološka istraživanja na tom terenu, osobito mikropaleontološka analiza vapnenaca Vatinovca potvrditi njihovu pripadnost jurskoj formaciji.

Gornjokredni rudistni (?) vapnenci Godače, Panosa i Komarnice na zapadu su kod Zalužnice u kontaktu sa sivim masivnim brečama donjokredne starosti, a na istoku kod Vrhovina s dolomitima gornje krede.

Sve kredne i jurske naslage na ovom terenu tektonski su poremećene. U njima se opažaju brojne dijaklaze, brahiklaze, leptoplaze i dijastrome, a mjestimično i manji rasjedi. Osobito naglašeni rasjed proteže se dolinom Brakusove drage i uvjetovao je njezin postanak.

Geološka građa, struktura naslaga, tektonske pojave i petrografski sastav sedimenata, uvjetovali su postanak današnjeg reljefa i morfologije ovog područja. Cijelo ovo područje izgrađeno je od karbonatnih stijena, koje su podložne trošenju, osobito erozivnom i korozivnom djelovanju voda. Uzduž rasjeda i sustava dijaklaza ili drugih kategorija tektonskih pukotina bio je jači intenzitet erozije i korozije, pa su na taj način formirane doline. Najznačajnija je Brakusova draga, koja je morfološki nastavak doline Babinog potoka istočnije od Vrhovina.

Produkte erozije i korozije nanosile su vode s viših terena u prostrano udubljenje Gackog polja. Osobito je za vrijeme pleistocena bila vrlo snažna denudacija ovog terena, a to potvrđuju debele naslage različitih klastita pleistocenske starosti u Gackom polju. Današnji reljef šire okolice pećine Bezdanjače rezultanta je svih geoloških, endogenih i egzogenih faktora, koji su kontinuirano djelovali kroz geološku prošlost. Do formiranja današnje morfologije terena došlo je uglavnom u postpleistocenu, a erozivni i korozivni procesi još su i danas intenzivni na tom području.

Morfologija Bezdanjače

Prema kriterijima međunarodne speleološke klasifikacije (O. Schaubberger & H. Trimmel, 1952)³ pećina Bezdanjača po svojoj veličini i duljini spada u grupu srednjovelikih speleoloških objekata. Morfološki je vrlo komplicirana, jer je njezina unutrašnjost kombinirana od više vertikalnih i horizontalnih kanala. Ona zauzima intermedijalno mjesto između pećine i jame, o čemu svjedoči i odnos između njezinih ekstremnih dimenzija. Najveća duljina Bezdanjače u horizontalnoj projekciji iznosi 305 metara, a najveća dubina u vertikalnoj projekciji je 165 metara. Kota ulaza Bezdanjače leži na 772 m apsolutne visine, pa se najdublji dio pećine nalazi na 607 m apsolutne visine.

Morfologija pećine Bezdanjače, njezine proporcije, geološka građa i odnos tektonskih pukotina na formiranje podzemnih prostora, vidljiv je iz tlocrta, uzdužnog i poprečnih profila, koji su objavljeni na si. 1 u radu M. Maleza i V. Nikolića (1975).⁴ Podzemna morfologija Bezdanjače, izgled pojedinih kanala, dvorana i sigastih tvorevina prikazan je na si. 3 i dokumentiran je s više fotografija (tab. II—VI).

Bezdanjača se radi lakšeg opisa može podijeliti u slijedeće osnovne morfološke dijelove:

- a) Vertikalni ulazni dio
- b) Zapadni prostrani krak
- c) Istočni ili glavni pećinski trakt
- d) Desni krak glavnog pećinskog trakta
- e) Lijevi krak glavnog pećinskog trakta

³ O. Schaubberger & H. Trimmel: Das österreichische Höhlenverzeichnis. Die Höhle, 3, 3—4, Wien 1952.

⁴ M. Malez & V. Nikolić: Patološka pojava na prethistorijskoj čovječjoj lubanji iz pećine Bezdanjače u Lici. Rad JAZU, 371, 171—179, 4 table, Zagreb 1975.

a) *Vertikalni ulazni dio*

Ulaz u pećinu Bezdanjaču nalazi se sa sjeveroistočne strane brda Vatinovca na blagom zaravnjenju u obliku koso položene stepenice koja se proteže između izohipsa 770 i 785 m. Teren oko pećinskog ulaza pokriven je bukovom šumom i opaža se tek kada se dođe posve blizu njega (tab. I, si. 2). Ulaz ima oblik nepravilnog lijevka koji je sa zapadne strane uleknut. Na južnoj strani ulaza spuštaju se posve vertikalne stijene u dubinu, a na sjevernoj i sjeverozapadnoj strani teren se koso spušta prema središnjem dijelu ulaznog lijevka. Na južnoj strani, tj. na rubu vertikalnih stijena, izmjerena je apsolutna visina 772 m. Najveća dužina ulaza u horizontalnom pravcu je 30 m, a širina oko 12 m.

Od ulaznog lijevka pećina se najprije vertikalno spušta i poprima oblik uspravnog kanala. Jugozapadna, južna i jugoistočna stijena kanala su vertikalne, mjestimično i s manjim previsima, dok su sjeverozapadna, sjeverna i djelomično sjeveroistočna stijena u gornjem dijelu iskošene, a dublje prelaze u vertikalnu. Po sjeverozapadnoj strani je najlakši silazak u pećinu. Visina vertikalnog ulaznog dijela iznosi 31 metar i nakon ove dubine silazi se na vrh cunja koji je sastavljen od različitog nanosnog i narušenog materijala.

U vertikalnoj stijeni ulaza nalazi se sa istok-sjeveroistočne strane, približno oko 8 metara iznad vrha cunja, jedan umjetno izduben rov koji u presjeku ima pačetvorinast oblik. Visina rova je oko 2 m, širina oko 75 cm, a dubina 1,80 m. Na stropu rova nalazi se polumjesečasti otvor i od njega se proteže kosi kanal prema gore, te probija na površinu u vertikalnoj stijeni ulaza. Taj kanal je možda služio kao »osmatračnica«, jer se iz rova kroz njega vidi cijeli sjeverozapadni koso položeni dio ulaza kojim je najlakše sići u pećinu. Spomenuti umjetno izdubeni rov ostatak je prehistorijskih građevinskih zahvata, tj. načinjen je u vremenu kada je pećina služila kao nekropola, a rov je vjerojatno služio za postavu drvene konstrukcije potrebne za silazak u pećinu.

S vrha nanosnog cunja, koji je najviši u sjeveroistočnom dijelu ulaza, silazi se kosinom i nakon 18 m dolazi se u glavni podzemni trakt ove pećine. Njegovo tlo je za 8 m dublje od vrha nanosnog cunja, što znači da je vertikalni kanal ulaza ukupno dubok 39 metara. Podzemni pećinski trakt se u podnožju vertikalnog ulaznog kanala dijeli u dva kraka; prema zapadu proteže se kraći i vrlo prostrani tzv. zapadni krak (b), a prema istoku i jugoistoku proteže se znatno duži i morfološki kompliciraniji glavni pećinski trakt (c).

b) *Zapadni prostrani krak*

Taj krak dugačak je 37 m; najveću širinu od 17 m ima u podnožju ulaznog vertikalnog dijela tj. na početku, a prema unutrašnjosti se postepeno sužuje, pa je krak na završetku širok 11 m. Tlo ovog kraka koso je nagnuto prema unutrašnjosti i čini veliku prostranu kosinu nagnutu oko 35°. Poprečni profili kraka pretežno su pravilno zasvođeni, a najviši je u sredini. Na početku visina kraka iznosi oko 10 m i prema unutrašnjosti se postepeno snižuje, pa tako na 16 m duljine iznosi 9 m, a na 31 m svega 4,5 m. Završni dio kraka polukružno je zasvođen i tlo je u ovom dijelu horizontalno.

U početnom dijelu ovog kraka nalazi se na stropu vertikalni kanal u obliku dimnjaka, koji prema gore prelazi u kosi kanal. Taj kosi kanal probija na sjeverozapadnoj koso položenoj stijeni pećinskog ulaza na površinu i kroz njega prodi malo danjeg svjetla u početni dio zapadnog kraka.

Tlo zapadnog kraka pokriveno je na cijeloj dužini različitim klastičnim materijalom. Na početku ima humusa koji je izmiješan s kamenim siparom i granjem. Najveći dio ovog kraka pokriven je velikim kamenim blokovima, a između njih mjestimično proviruju drveni balvani, te ljudske i životinjske kosti. Kameni blokovi mjestimično su prekriveni i povezani sigastom korom. Završni i ujedno najniži dio kraka pokriven je zemljom crvenicom, a uz jugozapadnu stijenu i sigastom prevlakom.

Po stropu i bočnim stijenama kraka izlučene su različite sigaste tvorevine i one su pretežno bijele do svijetložute boje. Najviše ima pojedinačnih stalaktita, zatim manjih zavjesa, a jedan dio sjeverne bočne stijene prevučen je sigastim prevlakama u obliku različitih draperija.

Zapadni krak vrlo je značajan za prehistorijska istraživanja. Na njegovom završetku postojali su još ostaci drvene konstrukcije, zatim je otkriveno ognjište, cijeli i fragmentarni keramički lonci, više nalaza od metala, koštani artefakti i životinjske kosti.

c) Istočni ili glavni pećinski trakt

Glavni pećinski trakt dugačak je 130 metara (u horizontalnoj projekciji) i na toj dužini cijepa se u dva kraka — desni i lijevi. Od podnožja vertikalnog kanala ulaza glavni pećinski trakt proteže se najprije prema jugoistoku, nakon 36 m dužine skreće prema istoku, a nakon 72 m prema jugoistoku.

Od ulaznog dijela glavni pećinski trakt vrlo se strmo spušta i njegovo tlo čini kosinu nagnutu poprečno oko 40°. Ta kosina je sve do 72 m dužine, a dalje je kanal manje-više horizontalan sve do cijepanja u dva kraka.

Širina glavnog pećinskog trakta na početku iznosi nešto više od 8 m, no dalje prema unutrašnjosti naglo se proširuje u duguljastu koso nagnutu nepravilnu dvoranu. Njezina najveća širina je 17 m. Nakon ove dvorane pećina se prema unutrašnjosti postepeno sužuje i na 62 m širina iznosi samo 2,5 m. Na tom mjestu ukliješteni su veliki kameni blokovi između bočnih stijena i oni tvore bazu dugačke kamene lavine koja ispunjava tlo glavnog pećinskog trakta. Nakon ovog uskog mjesta pećina se opet proširuje i postepeno postaje horizontalna. U početnom dijelu postepeno nestaju kameni blokovi i tlo je pokriveno sigom. Tu se u pećini nalazi oko 18 m dugačka dvorana kojoj je najveća širina 9 m, a značajna je po ostacima građevinskih zahvata u prehistoriji.

Nakon ove dvorane, pećina se malo sužuje i poprima oblik horizontalnog hodnika koji je ispunjen vrlo lijepim sigastim tvorevinama poredanim u tri grupe (tab. V, si. 1). Iza treće sigaste nakupine proširuje se pećinski kanal na koji se s desne strane bočno nadovezuje jedna duguljasta prostorija. Ona se ponovo spaja s glavnim kanalom prije njegova cijepanja u desni i lijevi krak. U završnom

dijelu glavni horizontalni krak širok je 6 m i ispred mjesta gdje se cijepa na kakovke nalazi se nakupina kamenih blokova, koji su prekriveni debelom sigastom korom i stalagmitima (tab. III, si. 2; tab. IV, si. 2).

Visina glavnog ili istočnog pećinskog trakta vrlo je varijabilna. Na početku, ispod vertikalne stijene ulaza visina iznosi 1 m, nakon 8 m dužine visina se snižuje na 5 m, a kod 17 m dužine visina je 8,5 m. Dalje prema unutrašnjosti visina se postepeno snižuje i kod užine gdje su ukliješteni kameni blokovi visina pećine je samo 2,30 m. U početku horizontalnog dijela pećine visina se ponovo povećava od 9 do 12 m. Poslije duguljaste dvorane visina se snižuje na 2 m, a nakon sigastih nakupina do kraja horizontalnog trakta visina je prosječno oko 5 m. Na stropu u ovom dijelu pećine nalazi se više dimnjaka i pukotinskih kanala čiju visinu nije moguće izmjeriti.

Tlo glavnog pećinskog trakta pokriveno je u početnom dijelu humusom, koji je izmiješan s kamenjem, a dalje na cijelom dijelu kosog kanala velikim blokovima kamenja. Ova lavina kamenih blokova mjestimično je slabo cementirana sigom, ali pretežno je nevezana i pri kretanju po njoj nestabilna i pokretljiva, jer svojom težinom na kosini gravitira prema dubljim dijelovima pećine. U bočnim dijelovima ovog kosog kanala izlučilo se mnogo sige preko kamenih blokova (tab. II, si. 1). Tlo u horizontalnom dijelu glavnog pećinskog trakta pokriveno je pretežno sigastom korom, a mjestimično i velikim nakupinama stalagmita. Taj kanal proteže se podzemno 95 m dublje od kote ulaza. Sigasta kora na tlu često je formirana u bazeniće tzv. »kamenice« i u njima ima vrlo lijepih pizolita (tab. VI, si. 2). Zemlja crvenica i pećinska ilovača pokrivaju tlo samo mjestimično kao npr. u podnožju sigaste nakupine s lijeve strane u početnom dijelu kosog kanala i gotovo cijelo tlo bočne prostorije koja se odvaja desno od glavnog pećinskog trakta.

Sigaste tvorevine u glavnom pećinskom traktu bogato su i raznoliko razvijene. U kosom kanalu vise sa stropa brojni stalaktiti pretežno nepravilno formirani u obliku rogova, plosnati su i na različite načine povijeni (tab. III, si. 1). Takav oblik poprimili su zbog cirkulacije zraka koja je u pećini vladala za vrijeme njihovog izlučivanja. Uz južnu bočnu stijenu kosog kanala izlučena je sigasta prevlaka preko kamenih blokova koja na nekim mjestima ima na površini mrežastu strukturu, a mjestimično se raspada u obliku tankih pločica. Vrlo lijepe sigaste tvorevine nalaze se u horizontalnom dijelu glavnog trakta. Osobito je impresivna veća sigasta nakupina s terasasto poredanim bazenićima, a iznad njih su lijepo formirane sigaste zavjese. Sigasti bazeni redovno sadrže na dnu pizolite (»pećinski biseri«) koji su na površini posuti kristalima kalcita. Najljepše sigaste tvorevine u glavnom pećinskom traktu su brojni tanki bijeli visoki stupovi, a izlučeni su ispred velike sigaste nakupine (tab. V, si. 2). Malo dalje od tih stupova vise iz jednog udubljenja na stropu vrlo lijepi stalaktiti (tab. VI, si. 1). Jedinствене sigaste tvorevine u ovoj pećini su mnogobrojne nakupine sige, koje su izlučene po bočnim stijenama i tlu u obliku koralja, karfiola, grozdova i gomolja (tab. IV, si. 1).

Glavni pećinski trakt vrlo je značajan za prehistorijska istraživanja. U njemu su otkriveni različiti keramički nalazi, metalni predmeti, ognjišta, brojni grobovi, građevinski zahvati itd.

d) *Desni krak glavnog pećinskog trakta*

Od glavnog pećinskog trakta odvaja se na njegovu završetku, odnosno nakon 130 m dužine (u horizontalnoj projekciji), desni krak dugačak nešto više od 60 m. Širine je različite: najuži je 2 m nakon dvorane u početnom dijelu, a najširi je na završetku uzduž velike pukotine gdje je širok više od 14 m. Visina ovog kraka također je vrlo varijabilna i kreće se od 3 m do 15 m. Najveća visina ovog kraka je u izduženoj prostoriji s brojnim ljudskim skeletima, keramičkim i brončanim nalazima, jer se na njezinu stropu nalazi vertikalni kanal kojemu se ne vidi završetak.

Desni krak počinje jednom duguljastom dvoranom koja se na južnoj strani nastavlja u 2—3 m široki hodnik. Taj hodnik ispunjen je kamenim blokovima i oni su na najužem mjestu uklješteni između bočnih stijena, pa tvore 2,5 m visoku stepenicu. Nekoliko metara dalje nalazi se druga takva stepenica duboka 4 m. Tu se krak ovalno proširuje u manju prostoriju, koja je 6 m dugačka i 5 m široka. Na južnoj strani te prostorije nalazi se treća stepenica duboka 6 m kojom se silazi u duguljastu dvoranu kojoj je cijelo tlo ispunjeno prethistorijskim nalazima. Ova dvorana duga je 7 m, a široka 5,5 m, i nastavlja se prema jugoistoku u obliku kratkog hodnika na čijem se završetku nalaze dva otvora, kroz koje se silazi 3 m duboko na dno duguljaste dvorane. To je ujedno najdublji dio desnog kraka koji je 115 m niži od kote ulaza. Ta najdublja dvorana u desnom kraku dugačka je 14 m, široka prosječno 4 m, a visoka oko 6 m. Jugoistočnu stijenu dvorane tvori koso položena stijena, uzduž koje se prema sjeveroistoku i jugozapadu nastavljaju pukotinski kanali. Oni su formirani uzduž velike vertikalne dijaklaze u smjeru SI—JZ koji presijeca ovaj dio pećine. Pukotinski kanal prema jugozapadu prohodan je na oko 20 m; tlo mu je uzdignuto, a na kraju se kanal toliko suzuje da je prolaz dalje nemoguć. Suprotni pukotinski kanal prema sjeveroistoku strmo se uzdiže i njime se nakon nekoliko metara dolazi na balkon, koji se nalazi visoko u jugozapadnoj bočnoj stijeni velike dvorane u lijevom kraku glavnog pećinskog trakta. Spomenuti pukotinski kanal povezuje oba pećinska kraka i njegov postanak predisponiran je tektonskom pukotinom.

Tlo desnog kraka pokriveno je na početku u prostoriji zemljom crvenicom, djelomično sigastom korom, a u južnom dijelu i kamenim blokovima. Uski dio kraka ispunjen je kamenim blokovima, a tlo prostorije između druge i treće stepenice pokriveno je zemljom crvenicom i brojnim ljudskim skeletima. Također je i tlo dvorane iza treće stepenice pokriveno zemljom crvenicom i ljudskim kostima. Najdublji dio kraka, tj. duguljasta dvorana, ispunjena je mnogobrojnim ljudskim kostima i na osnovi lubanja može se ustanoviti da je u tom skupnom grobu sahranjeno oko 40 osoba. Jugozapadni dio ove dvorane je najdublji; tu je tlo pokriveno sigastom korom i ona je formirana u veći bazen, koji je povremeno ispunjen vodom. Taj bazen prepun je ljudskih kostiju i mnoge su sigom međusobno povezane, a površina kostiju pokrivena je zelenom patinom od raspadnutih brončanih predmeta (skupni grob 5).

Značenje desnog kraka za prethistoriju također je veliko. U njemu ima više ljudskih grobova s keramičkim ili metalnim priložima. Neki grobovi su u nišama

bočnih stijena, a neki uz rub bočnih stijena. Najljepši i najkompletniji nalaz je grupa keramičkih lonaca i različitih brončanih predmeta (srpovi, koplja itd.) na povišenom stepeničastom mjestu u južnom dijelu dvorane kraj skupnog groba 3.

e) Lijevi krak glavnog pećinskog trakta

Lijevi krak je direktni nastavak glavnog pećinskog trakta i za prolaz najteži dio pećine. Ulaz u taj krak nalazi se iza velike sigaste nakupine na završetku horizontalnog glavnog trakta pećine. U njega se silazi preko 2,5 m visoke stepenice i odmah se dolazi u veliku duguljastu koso nagnutu dvoranu. Dvorana je duga 22 m, najveća širina 14 m, a visina oko 12 m. Na početku dvorane nalaze se na tlu ovalna udubljenja ispunjena zemljom crvenicom i ljudskim kostima. Sa sjeveroistočne strane dvorane tlo je urezano u obliku vijugavog i uskog usjeka, koji se u sredini dvorane proširuje i na tom mjestu tlo postaje horizontalno. Zapadni i sjeverozapadni dio dvorane vrlo je koso položen, a tlo čini matična stijena koja je prekrivena sigastom korom. Na više mjesta došlo je na kosini do formiranja većih stalagmita, a veliki dio kosine posut je sigom u obliku malih koralja. Južni i jugoistočni dio ove velike dvorane pokriven je golemim kamenini blokovima između kojih se na više mjesta nalaze pojedinačni ili skupni grobovi. U jugoistočnom dijelu dvorane se naglo suzuje, i taj dio ispunjen je ukliještenim kamenim blokovima. Prolaz dalje moguć je između kamenih blokova i bočne stijene, pa se spuštanjem 1 m duboko dolazi u manju izduženu horizontalnu prostoriju. Dužina ove prostorije je 8 m, širina 4,5 m, a visina oko 7 m. Njezino tlo pokriveno je zemljom crvenicom i mnogobrojnim ljudskim kostima. To je ujedno najdublje mjesto u pećini s osteološkim ostacima ljudi.

Spomenuta duguljasta prostorija nastavlja se prema jugoistoku u hodnik i njegovo tlo pokriveno je sigastom korom. Nakon nekoliko metara hodnikom se preko 1 m visoke stepenice dolazi na mjesto gdje se pećina vertikalno spušta 12,5 m. Na tom mjestu izlučene su sigaste tvorevine preko golemih kamenih blokova. Tom stepenicom silazi se u izduženu dvoranu, koja je ispunjena sigastim tvorevinama, a tlo joj pokriva debela sigasta kora. Na tlu su u sigi formirani bazeni (»kamenice«); oni su bez vode, a u njima ima lijepih pizolita.

U jugoistočnom dijelu dvorane pećina se nastavlja u obliku uskog i kosog kanala sve do 11,5 m duboke stepenice. Taj kanal i stepenica obloženi su sigastom korom, a na tlu kanala izlučeno je više stalagmita. Silaženjem stepenicom dolazi se u veliku dvoranu rombičnog oblika, koja je u sredini razdijeljena stijenom. Ova dvorana duga 11 m, široka 8,5 m, a visina u udubljenjima na stropu prelazi 9 m. Tlo dvorane pokriveno je kamenim blokovima koji su cementirani sigom. U ovoj dvorani izlučeno je mnogo sigastih tvorevina, a ističu se duge tanke vijugave zavjese na stropu i različiti oblici stalaktita itd.

Pećina se dalje iz ove dvorane nastavlja prema istoku. U jugoistočnom dijelu dvorane nalazi se opet jedna stepenica, duboka 5,5 m kojom se silazi u kanal, blago položen prema istoku. On je dugačak 18 m, širok od 1,5 m do 4 m, a visok od 1 do 6 m. Taj kanal također je ispunjen na cijeloj površini različitim sigastim tvorevinama.

Na završetku kanal se proširuje u nepravilnu prostoriju, a u sredini je veća nakupina stalagmita, stupova i stalaktita. Na tlu su vrlo lijepo formirani sigasti bazeni, a u nekima ima i vode.

Iz ove prostorije pećina se nastavlja u obliku kanala dalje prema sjeveroistoku, a nakon 13 m skreće prema sjeverozapadu. U tom smjeru kanal se proteže 14 m, tj. sve do udubljenja na tlu koje je ispunjeno vodom. Ovo jezerce dugačko je 6,5 m, voda je duboka 80 cm, a duža os jezera orijentirana je u smjeru sjever-jug.

Dalje od jezera pećinski kanal skreće prema sjeverozapadu, a nakon nekoliko metara opet prema sjeveru. Taj završni dio kanala dugačak je 14 m i na završetku se preko 1,5 m duboke stepenice ruši u manju trouglastu prostoriju koja je posve ispunjena sigom i u njoj završava prohodni dio pećine. Završetak kanala vertikalno siječe jedna velika tektonska pukotina i uzduž nje je formiran uski kanal koji se postepeno uzdiže i proteže prema zapadu i jugozapadu. Cijeli završni dio pećine u obliku kanala ispunjen je sigastim tvorevinama, a one su na bočnim stijenama formirane u kristalične gomolje i druge slične oblike. Tlo završne trouglaste prostorije leži 165 m niže od kote ulaza u pećinu. U tom završnom dijelu pećine, koji ima pretežno oblik nagnutog kanala, nisu otkriveni nikakvi prethistorijski nalazi. Samo su u dvije udubine dalje od 12,5 m visoke stepenice otkriveni skeleti srne i vepra, ali bez ikakvih drugih artificijelnih nalaza.

Geološka građa i tektonski odnosi

U prikazu osnovne geološke građe okolice Bezdanjače napomenuto je da su stijene koje izgrađuju Vatinovac prema objavljenoj geološkoj karti F. Kocha (1932, 1933)⁵ gornjokredne starosti. Međutim, naša promatranja na terenu ne slažu se posve s objavljenim podacima F. Kocha i vjerojatno su naslage koje izgrađuju Vatinovac jurske starosti. Na ovakav naš zaključak upućuju tamnosivi bituminozni, mjestimično mrljasti vapnenci s ulošcima dolomita i kongrecijama rožnaka. Prema analogiji takvi vapnenci su u Velebitu i jednom dijelu Like redovno razvijeni unutar jurske formacije. Spomenuti vapnenci Vatinovca ne sadržavaju makrofosile, pa postoji mogućnost da se njihova pripadnost jurskoj formaciji dokaže mikrofaunističkom zajednicom, no za to je potreban veći broj izbrusaka i dulji laboratorijski rad.

Svi elementi geološke građe dobro su vidljivi na cijeloj dužini pećine Bezdanjače. Već na samom ulazu opaža se da su vapnenci uslojeni i da je debljina slojeva od 30 do 70 cm, a mjestimično i viša. Slojevi nisu u horizontalnom položaju, već su na ulazu i početnom dijelu pećine nagnuti prema jugoistoku pod nagibom od oko 20°.

Jednaki geološki sastav, tj. tamnosivi uslojeni vapnenci, promatraju se na cijeloj dužini protezanja pećine, samo je slojevitost naslaga u dubljim dijelovima pećine slabije naglašena, a u najdubljim dijelovima pećine stijene su prekrivene sigom pa se ne vidi geološki sastav.

⁵ F. Koch, o. c.

Tektonski elementi također jasno su vidljivi u cijelom podzemnom prostoru pećine. Kroz vertikalni dio ulaza prolazi više dijaklaza u smjeru S—J. U zapadnom kraku pećine opažaju se dijaklaze u smjeru SSI—JJZ i jedna uzduž koje se proteže kosi kanal prema ulazu u smjeru ISI—ZJZ. Dijaklaze u dubljim dijelovima pećine imaju skoro jednaki smjer protezanja, a od njih su osobito dobro naglašene velike vertikalne dijaklaze, koje presijecaju desni krak glavnog pećinskog trakta i nastavljaju se kroz veliku koso nagnutu dvoranu u početnom dijelu lijevog kraka glavnog pećinskog trakta. Smjer protezanja ovih dijaklaza je SI—JZ. Završni dio pećine u obliku nagnutog kanala sijeku dijaklaze u smjeru S—J, a na samom završetku pećinu siječe velika vertikalna dijaklaza u smjeru I—Z. Osim dijaklaza u pećini su vidljive na pojedinim mjestima i ostale kategorije tektonskih pukotina, kao npr. dijastrome, brahiklaze, leptoklaze itd. Niše u bočnim stijenama u kojima su bili položeni ljudski grobovi s prilozima nastale su erozivnim i korozivnim proširivanjem dijastroma.

Speleogeneza

Postanak pećine Bezdanjače pod Vatinovcem uvjetovan je posebnim geološkim, petrografskim i tektonskim odnosima. Cijela pećina formirana je u karbonatnim stijenama, koje su s jedne strane tektonski poremećene i ispresijecane brojnim pukotinama, a s druge strane takve stijene vrlo su podatne erozivnom i korozivnom djelovanju meteornih vodâ.

Predispoziciju za postanak vertikalnog dijela ulaza dale su prvenstveno okomite dijaklaze u smjeru S—J i SSZ—JJI. Znatno utjecaj kod postanka vertikalnog ulaza imale su također dijastrome, brahiklaze i leptoklaze. Rekonstrukcijom razvojnih faza Bezdanjače može se zaključiti da je najprije nastao podzemni trakt pećine, a nakon njegova formiranja došlo je do urušavanja stropa na onom mjestu gdje je podzemni trakt bio najbliže površini i gdje je postojala potrebna tektonska predispozicija, tj. u području današnjeg ulaza u obliku vertikalne jame ili bezdani. Na ovakav zaključak upućuje golemi čunj urušnog materijala u podnožju ulaza, a i općenito cjelokupna morfologija početnog dijela pećine.

Zapadni kratki trakt pećine također je zahvaćen s više dijaklaza, a osim njih su pri postanku ovog dijela pećine odigrale značajnu ulogu dijastrome i leptoklaze.

Istočni ili glavni pećinski trakt predisponiran je vertikalnom dijaklazom, no značajnu ulogu kod postanka imale su osobito dijastrome, jer cijeli kosi početni dio ovog trakta formiran je uzduž slojnih ploha i poklapa se s nagibom slojeva. Utjecaj tektonskih pukotina na formiranje pojedinih dijelova Bezdanjače, kao što su dvorane, hodnici i kanali, osobito je dobro vidljiv u dubljim dijelovima pećine.

Pećina je nastala korozivnim i erozivnim djelovanjem meteornih vodâ uzduž tektonskih pukotina. Tragovi snažnog korozivnog djelovanja i danas su vidljivi u pećini na mnogim mjestima, jer voda cijednica koja povremeno prodire kroz pukotine s površine intenzivno izjeda stijene u podzemlju. Većih erozivnih pojava u toj pećini vjerojatno nije bilo ili samo povremeno i na kratko vrijeme. Jedini

trag koji upućuje na snažnije erozivno djelovanje tekuće vode je profil bočne stijene na početku horizontalnog dijela glavnog pećinskog trakta (tab. II, si. 2). Na tom mjestu opažaju se na bočnoj stijeni udubljenja s posve glatkom površinom koja su identična s erozivnim ulokama u nekim pećinama Dinarskog krša.

Danas se veći dio pećine nalazi u fazi konsolidacije, jer se iz vodâ cijednica na mnogim mjestima u podzemlju izlučuju sigaste tvorevine. One cementiraju i stabiliziraju mnogo labilnog kamenog materijala, a i tektonski zdrobljene naslage matične stijene na stropu i bokovima pećine cementirane su i učvršćene sigom, pa su tako spriječena urušavanja na mnogim mjestima. Tragovi postpleistocenskih neotektonskih pokreta nisu primijećeni u podzemlju Bezdanjače, no najlabilnija i česta urušavanja pećinskog stropa česta su u širem području ulaznog dijela. Morfologija današnjeg izgleda Bezdanjače u glavnim konturama nastala je najvjerojatnije u toku gornjeg pleistocena i njezina supterna morfologija gotovo se nije ništa izmijenila u holocenu, osim u području oko ulaza.

Mikroklimatski odnosi

Za vrijeme istraživanja u ljetu 1965. godine obavljena su u pećini Bezdanjači na više mjesta kontinuirana meteorološka promatranja. U isto vrijeme provedena su i na površini ispred ulaza u pećinu mjerenja temperature i relativne vlage s namjerom, da se dobije odnos između vanjskih i supternih mikroklimatskih pojava.

Mikroklimatska promatranja provedena su u Bezdanjači na pet mjesta i to: a) u podnožju vertikalnog ulaza uz južnu bočnu stijenu, b) na završetku zapadnog prostranog kraka, c) u istočnom ili glavnom pećinskom traktu na početku horizontalnog hodnika, d) na završetku desnog kraka glavnog pećinskog trakta, i e) kod jezera u završnom dijelu lijevog kraka glavnog pećinskog trakta. Na tim mjestima osim mjerenja temperature zraka i relativne vlage, promatrana je cirkulacija zraka, mjerena je temperatura vode cijednice itd.

Na osnovi mikroklimatskih promatranja u toku dva mjeseca ustanovljeno je da su mikroklimatski odnosi u svim podzemnim dijelovima Bezdanjače jednaki, odnosno među njima postoje tako male razlike, koje se mogu posve zanemariti. Dobiveni rezultati upućuju da u Bezdanjači postoji stalni i nepromjenljivi mikroklimatski režim kakav se vrlo rijetko susreće u podzemlju Dinarskog krša. Upravo takvoj mikroklimatskoj ekvilibristici može se zahvaliti, da su u pećini Bezdanjači sačuvani i organski ostaci iz prehistorije, koji se redovno u drugim pećinama našeg krša s promjenljivim mikroklimatskim režimom posve raspadnu i nestanu (npr. drvo, životinjska dlaka, koža itd.).

Temperatura zraka na svim mjernim mjestima u pećini Bezdanjači varirala je od 3,1 do 3,5 °C, dok je u isto vrijeme na površini nedaleko pećinskog ulaza temperatura zraka činila velike skokove i kretala se od 18 do 32 °C. Slično je i s relativnom vlagom; u svim dijelovima pećine iznosila je 99,9%, što je gotovo 100%, a na površini terena relativna vlaga se u isto vrijeme kretala između 68% i 92%. Na osnovi takvih mikroklimatskih odnosa može se zaključiti, da pećina Bezdanjača spada u hladne i vrlo vlažne speleološke objekte i da je po svojim mikroklimatskim odnosima posve blizu tzv. pravim ili tipičnim pećinama ledenicama.

Za vrijeme našeg istraživanja u pećini nisu primijećene ni na jednom mjestu cirkulacije zraka. Međutim, ranije u gornjem pleistocenu i osobito u ranom postpleistocenu, prije nego je pećina služila za sahranjivanje, na mnogim mjestima u podzemlju Bezdanjače morala je vladati konstantna cirkulacija zraka i to promjenljivog smjera kretanja. Kao dokaz za ovu tvrdnju mogu poslužiti brojni izlučeni ekscentrično formirani stalaktiti na stropu kosog početnog dijela istočnog ili glavnog pećinskog trakta (tab. III, si. 1). Ovi stalaktiti su iskrivljene i povijene oblike poprimili samo ako je za vrijeme izlučivanja kalcijskog karbonata postojala u pećini određena cirkulacija zraka. Vremenski je to bilo u atlantiku, tj. u najranijem odsjeku holocena koji je trajao od 5500 do 3500 godina prije naše ere. U tom vremenskom razdoblju klima je u našim krajevima bila dosta topla i relativno bogata padalinama, pa su tada nastale i najveće količine sigastih tvorevina u podzemlju Dinarskog krša.

Fosilna i subfosilna fauna Bezdanjače

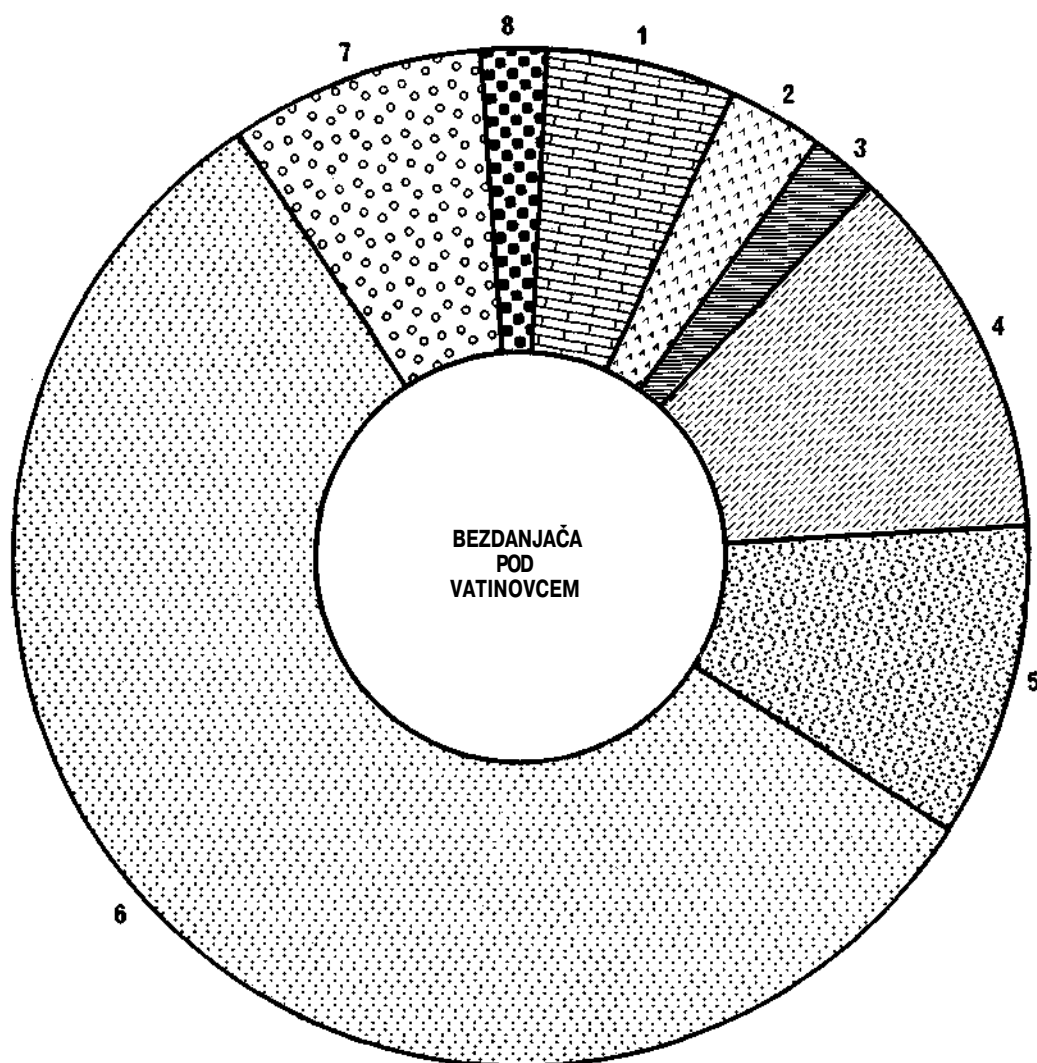
Na mnogim mjestima u pećini Bezdanjači otkrivene su različite životinjske kosti i zubi; pretežni broj tih nalaza je subfosilan, a jedan manji dio fosilan.

Najveći stupanj fosilizacije imaju kosti koje su otkrivene u zemlji crvenici na završetku zapadnog prostranog kraka pećine. Na tom mjestu iskopana je jedna manja sonda do dubine 60 cm i u sedimentima otkriveno je više fragmentarnih metakarpalnih i metatarzalnih kostiju, rebara, dijelova cjevanica; sve te kosti najvjerojatnije su gornjopleistocenske starosti. Manji dio tih kostiju pripada vuku (*Canis lupus*), a veći dio medvjedu (*Ursus sp.*), no njima se nije mogla odrediti specifična pripadnost.

Pretežni broj životinjskih kostiju ležao je na površini i neposredno uz prethistorijske nalaze, zatim pokraj ognjišta, mjesta koja su služila za boravak, održavanje kulturnih obreda, uz grobove itd. Sve te životinjske kosti istodobne su sa spomenutim prethistorijskim nalazima, tj. potječu iz srednjeg i kasnog brončanog doba. Na nekim mjestima u pećini ležali su cijeli skeleti životinja, osobito srna i divljih svinja. Te životinje su kao prilog žrtvenog obreda bile položene uz ljudske grobove. Takvi životinjski skeleti nalazili su se npr. na istraženom kvadratu 8, 20 i 22, a po jedan skelet srne i divlje svinje ležali su u pukotinama ispod prve stepenice dalje od posljednjeg skupnog grobišta u lijevom kraku glavnog pećinskog trakta. Najzanimljiviji skelet srne je otkriven na kvadratu 22; tu je u procijepu između bočne stijene i kamenog bloka ležala vatrom opaljena srna, a preko nje bila su položena dva ljudska skeleta (grob 17). Što je najzanimljivije na truplu srne bila je djelomično sačuvana i dlaka, što je do sada jedinstveni slučaj na jednom prethistorijskom nalazištu.

Najveći broj kostiju u pećini potječe od ostataka ljudske prehrane i od prinošenja žrtava pri pogrebnim obredima. Prema tome ostatke velikih sisavaca u pećinu donijeli su ljudi, a ostaci mikromamalija, ptica i amfibija, potječu uglavnom iz izbljuvaka sova. U cjelokupnom sakupljenom osteološkom i odontološkom materijalu uspjelo je determinirati ove životinje:

MAMMALIA

*Insectivora*Krtica (*Talpa europaea*) — čestaRovka (*Sorex sp.*) — česta

Sl. a 3
Spektrogram pojedinih skupina životinja zastupljenih procentualno u fauni ^ kašnog bron-
čnog doba Bezdánjače. 1 Insectivora, 2 Chiroptera, 3 Lagomorpha, 4 Rodentia, 5 Carni-
vora, 6 Artiodactyla, 7 Aves, 8 Amphibia.

C h i r o p t e r a

Veliki netopir (*Rhinolophus ferrumequinum*) — rijedak
 Mali netopir (*Rhinolophus hipposideros*) — rijedak

L a g o m o r p h a

Zec obični (*Lepus europaeus*) — rijedak

R o d e n t i a

Vjeverica (*Sciurus vulgaris*) — rijetka
 Riđa voluharica (*Clethrionomys glareolus*) — česta
 Poljska voluharica (*Microtus agrestis*) — rijetka
 Šumski miš (*Apodemus sylvaticus*) — česti
 Puh (*Glis glis*) — vrlo česti

C a r n i v o r a

Vuk (*Canis lupus*) — rijedak
 Prehistorijski pas (*Canis familiaris spalleti*) — rijedak
 Lisica (*Vulpes vulpes*) — rijetka
 Smeđi medvjed (*Ursus arctos*) — rijedak
 Kuna zlatica (*Martes martes*) — rijetka
 Jazavac (*Meles meles*) — rijedak
 Divlja mačka (*Felis sylvestris*) — rijetka

A r t i o d a c t y l a

Divlja svinja (*Sus scrofa*) — vrlo česta
 Obični jelen (*Cervus elaphus*) — vrlo čest
 Srna (*Capreolus capreolus*) — vrlo česta
 Govedo (*Bos taurus primigenius*) — vrlo često
 Koza (*Capra hircus*) — vrlo česta
 Ovca (*Ovis aries*) — vrlo česta

A V E S

Divlji golub (*Columba livia*) — rijedak
 Šumska sova (*Strix aluco*) — rijetka
 Kos (*Turdus merula*) — rijedak
 Sojka kreštalica (*Garrulus glandarius*) — rijetka
 Planinska čavka (*Pyrrhocorax graculus*) — rijetka
 Siva vrana (*Corvus corone*) — rijetka
 Gavran (*Corvus corax*) — rijedak
 Veliki tetrijeb (*Tetrao urogallus*) — rijedak

AMPHIBJA

Smeđa žaba (*Rana agilis*) — rijetka
Smukulja (*Coluber* sp.) — rijetka.

Zastupljenost pojedinih skupina životinja u postocima prikazana je na faunističkom spektogramu (si. 3). U gornjem popisu faune pretežno su zastupljeni predstavnici tipične holocenske šumske životinjske zajednice kakva i danas naseljava okolno područje. Iz tog popisa dalje se vidi da su u fauni prisutne divlje i domesticirane životinje.⁶ Kao lovne životinje ondašnjih ljudi bili su u prvom redu obični jelen, srna i divlja svinja. Od domesticiranih životinja osobito je značajno govedo, koza i ovca, te jedna rasa prehistorijskog domaćeg psa. Na prvi pogled je odnos domesticiranih i divljih lovnih životinja na ovom lokalitetu u korist lovnih životinja, što bi dovelo do netočnog zaključka da je lov bio glavno zanimanje i privređivanje ondašnjih stanovnika ovog dijela Like. Međutim, treba napomenuti da je najviše nalaza lovnih životinja sakupljeno u istočnom ili glavnom [pećinskom traktu i njegovim krakovima, tj. u dijelu pećine koji je korišten za nekropolu, te je samo služio za žrtvovanje u kulturnim obredima. Činjenica da su uz neke grobove ležali cijeli skeleti srna ili divljih svinja, upućuje da su za žrtvovanje prinošene samo lovne životinje. Nasuprot toj činjenici treba napomenuti da je u zapadnom kraku pećine sakupljen veliki broj pretežno kosti domesticiranih životinja i to goveda, koze, ovce i pasa. Kostii goveda, ovaca i koza iz tog dijela pećine redovno su razbijene i često opaljene vatrom, a oko četvrtina svih nalaza pripada mladunčadi spomenutih preživača. Na osnovi takvog odnosa može se zaključiti da je glavno zanimanje nekadašnjih korisnika pećine Bezdanjače bilo stočarenje, ali da je u njihovoj privredi i lov zauzimao važno mjesto.

• M. Malez: Prvi ljudi na teritoriju Like. Zbornik, 5, Historijski arhiv u Karlovcu, 121—130, Karlovac 1973.

SADRŽAJ TABLI

Tabla I

1, Pogled sa ceste Vrhovine—Zalužnica na Vatinovac, s položajem Bezdanjače (foto M. Malez). 2, Ulaz u Bezdanjaču pod Vatinovcem (foto S. Božičević)

Tabla II

1, Bočni dio lavine kamenih blokova prekrivenih i učvršćenih sigom u početnom nagnutom dijelu glavnog pećinskog trakta (foto M. Malez). 2, Erozivna udubljenja u bočnoj stijeni početnog dijela horizontalnog hodnika glavnog pećinskog trakta (foto S. Božičević)

Tabla III

1, Povijeni i nepravilno formirani stalaktiti na stropu početnog nagnutog dijela glavnog pećinskog trakta (foto S. Božičević). 2, Velika sigasta nakupina sa zavjesama u duguljastoj dvorani horizontalnog dijela glavnog pećinskog trakta (foto M. Malez).

Tabla IV

1, Siga izlučena u obliku koraljnih nakupina u horizontalnom dijelu glavnog pećinskog trakta (foto S. Božičević). 2, Debele sigaste prevlake preko kamenih blokova u horizontalnom dijelu glavnog pećinskog trakta (foto M. Malez).

Tabla V

1, Nakupina stalagmita i stalaktita u horizontalnom dijelu glavnog pećinskog trakta (foto M. Malez), 2, Tanki stupovi od sige na početku velike stalagmitske nakupine u horizontalnom dijelu glavnog pećinskog trakta (foto S. Božičević).

Tabla VI

1, Stalaktiti i zavjese iznad stalagmita koji je izlučen u podnožju većeg udubljenja na stropu, a iznad velike nakupine sige u horizontalnom dijelu glavnog pećinskog trakta (foto M. Malez). 2, Sigasti bazeni s vodom i pizolitima, te cijelom keramičkom posudom i čovječjom lubanjom koje su prekrivene sigastom korom u središnjem dijelu horizontalnog hodnika glavnog pećinskog trakta (foto S. Božičević).

ZUSAMMENFASSUNG

DIE HOHLE BEZDANJAČA BEI VRHOVINE IN DER LIKA
UND IHRE QUARTARFAUNA

Die Forschungsgruppe der Speläologischen Gesellschaft Kroatiens unternahm im August 1960 umfassende regionale speläologische Untersuchungen und Rekonoszierungen in der Lika. Bei dieser Gelegenheit wurde die Höhle Bezdanjača unterhalb Vatinovac entdeckt, südlicher und oberhalb der Brakusova Draga, beziehungsweise der Strasse Vrhovine—Zalužnica. Die speläologen waren die ersten, welche in historischer Zeit diese Höhle betraten und dabei in ihr eine grosse Anzahl menschlicher Skelette entdeckten nebst verschiedenen vorgeschichtlichen Funden. Die systematischen Forschungsarbeiten in der Höhle Bezdanjača unterhalb Vatinovac fanden im Verlauf des Monats Juli und anfangs August 1965 statt. Die Höhle Bezdanjača liegt auf der nordöstlichen Seite des Berges Vatinovac (877), welcher sich am nordöstlichen Abhang des Bergkammes Godača im südwestlichen Teil des Bergmassives Mala Kapela befindet. Der Bergsattel verläuft parallel mit der Richtung des Mala Kapela Gebirges, welches sich in dinarischer Richtung von nordwesten gegen südosten erstreckt.

Der Berg Vatinovac, besonders der Teil von der Brakusova Draga bis zur Höhle Bezdanjača ist unseren Beobachtungen nach aus grauem, bituminösen, stellenweise auch aus ganz schwarzem Kalkstein zusammengesetzt. Die Kalksteine sind öfters mit Kalzitäderchen durchsetzt, mit interkalierten hellgrauen Dolomiten. Am Fusse des Berges Vatinovac, und zwar auf dem Pfad von der Brakusova Draga zur Höhle Bezdanjača bemerkt man in den Kalksteinen auch Konkretionen von Hornblenden. Die Schichten der Kalksteine werden nur stellenweise sichtbar und ihre Mächtigkeit variiert zwischen 20—120 cm; sie sind im Winkel von 12—30° geneigt. Die Schichten der Ablagerungen kommen am besten im Inneren der Höhle Bezdanjača zur Geltung. Stellenweise findet sich Fleckenkalk ohne Mikrofossile, welcher durch sein Aussehen an Kalkstein aus dem Jura gemahnt und nicht an Kalkstein aus der oberen Kreide, wie das auf der geologischen Karte von F. Koeh dargestellt ist (1932).

Alle Ablagerungen aus der Kreide und dem Jura auf diesem Gebiet sind tektonisch disloziert. Man bemerkt in ihnen zahlreiche Diaklasen, Brachyklasen, Leptoklasen und Diastrome und stellenweise auch kleiner Ververfungen. Eine gut sichtbare Ververfung erstreckt sich durch das Tal der Brakusova Draga und hat auch die Entstehung desselben verursacht.

Nach dem Kriterium der internationalen speleologischen Klassifikation gehört die Höhle Bezdanjača ihrer Grösse und Länge nach zur Gruppe der mittelgrossen speleologischen Objekte. Morphologisch ist sie ziemlich kompliziert, weil ihr Inneres aus mehreren vertikalen und horizontalen Kanälen zusammengesetzt ist. Sie nimmt eine intermediale Stellung zwischen Höhle und Schlucht ein. Dafür spricht auch das Verhältnis ihrer extremen Dimensionen. Die grösste Länge der Bezdanjača beträgt in horizontaler Projektion 305 m, und die grösste Tiefe in vertikaler Projektion 165 m.

Die Morphologie der Höhle Bezdanjača, ihre Proportionen, ihr geologischer Bau und das Verhältnis der geologischen Spalten zur Bildung unterirdischer Räume wird aus dem Grundriss und den Längs- und Querprofilen ersichtlich (Abb. 1 bei M. Malez & V. Nikolić, 1975).

Die Höhle Bezdanjača kann zwecks leichter Beschreibung in drei grundlegende morphologische Teile zerlegt werden:

- a) der vertikale Eingangsteil,
- b) der geräumige westliche Nebenkanal,
- c) der östliche oder Haupttrakt der Höhle,
- d) der rechte Nebenkanal des Haupttraktes der Höhle, und
- e) der linke Nebenkanal des Haupttraktes der Höhle.

Alle Elemente der geologischen Zusammensetzung sind in der ganzen Länge der Höhle Bezdanjača gut sichtbar. Schon beim Eingang bemerkt man, dass die Kalksteine geschichtet sind, und dass sich die Mächtigkeit der Ablagerungen zwischen 30–70 cm bewegt, stellenweise auch mehr. Die Ablagerungen sind nicht horizontal gelagert, sondern in der Höhe des Eingangs und im Anfangsteil der Höhle gegen südosten geneigt unter einem Winkel von 20°.

Dieselbe geologische Zusammensetzung, nämlich dunkelgrauen, geschichteten Kalkstein, kann man in der ganzen Tiefe der Höhle beobachten, nur ist die Schichtung der Ablagerungen in den tieferen Teilen der Höhle schwächer ausgeprägt und in den tiefsten Teilen sind die Wände der Höhle mit Sinter bedeckt, so dass die geologische Zusammensetzung nicht sichtbar ist.

Die tektonischen Elemente sind ebenfalls im ganzen unterirdischen Raum der Höhle klar ersichtlich. Durch den vertikalen Eingangsteil gehen mehrere Diaklasen in Richtung N–S durch. Im westlichen Nebenkanal der Höhle bemerkt man Diaklasen der Richtung NNO–SSW und eine andere, längst welcher sich ein schräger Kanal gegen den Eingang zu erstreckt, in Richtung ONO–WSW. Die Diaklasen im tieferen Teil der Höhle erstrecken sich fast in derselben Richtung, und von ihnen treten besonders zwei vertikale Diaklasen stark hervor, welche den rechten Nebenkanal des Haupttraktes der Höhle durchschneiden und sich durch den grossen, schräg geneigten Saal im Anfangsteil des linken Nebenkanals des Haupttraktes fortsetzen. Die Richtung dieser beiden Diaklasen ist NO–SW. Der hinterste Teil der Höhle hat die Form eines schrägen Kanals und wird von Diaklasen der Richtung N–S durchschnitten und am Ende wird die Höhle von einer grossen, vertikalen Diaklase der Richtung O–W durchschnitten. Ausser den Diaklasen

bemerkt man an einigen Stellen der Höhle auch andere Kategorien von tektonischen Spalten, wie z.B. Diastrome, Brachyklasen, Leptoklasen u.s.w. Die Nischen in den Seitenvänden, in welchen die Gräber von Menschen mit Beigaben eingebettet waren, sind durch erosive und korosive Ervweiterungen der Diastrome entstanden.

Die Entstehung der Höhle Bezdanjača unterhalb Vatinovac wurde durch besondere geologische, petrographische und tektonische Verhältnisse bedingt. Die ganze Höhle ist aus Karbonatgestein gebildet, welches einerseits tektonisch disloziert und mit zahlreichen Spalten durchsetzt ist, und andererseits ist dieses Gestein sehr der erosiven und korosiven Wirkung der Niederschlagsvässer ausgesetzt.

Die Prädisposition zur Entstehung des vertikalen Eingangsteiles gaben in erster Linie die vertikalen Diaklasen der Richtung N—S und NNW—SSO. Bedeutenden Einfluss auf die Bildung des vertikalen Eingangs hatten auch die Diastrome, Brachyklasen und Leptoklasen. Durch die Rekonstruktion der Entwicklungsphasen der Höhle Bezdanjača kommt man zu dem Schluss, dass zuerst der unterirdische Trakt der Höhle entstanden ist, und nach seiner Formierung kam es zum Einsturz der Decke an jener Stelle, wo der unterirdische Trakt der Oberfläche am nächsten war und wo die nötige tektonische Prädisposition vorhanden war, d.h. im Gebiet des heutigen Eingangs in der Form einer vertikalen Schlucht. Zu diesem Schluss kommt man aufgrund eines riesigen Kegels von Schuttmaterial am Boden des Eingangs und auch die gesamte Morphologie des Eingangsteiles der Höhle weist darauf hin.

Der westliche, kurze Trakt der Höhle ist ebenfalls von mehreren Diaklasen erfasst und daneben haben bei der Entstehung dieses Teils der Höhle noch Diastrome und Leptoklasen eine wichtige Rolle gespielt.

Der östliche oder Haupttrakt der Höhle ist durch eine vertikale Diaklase prädisponiert, aber eine wichtige Rolle bei seiner Entstehung spielten besonders die Diastrome, weil der gesamte schräge Eingangsteil dieses Traktes aus längsgeschichteten Flächen formiert ist und mit der Neigung der Ablagerungen übereinstimmt. Der Einfluss der tektonischen Spalten auf die Formierung der einzelnen Teile der Bezdanjača, wie z.B. der Säle, Gänge und Kanäle, wird besonders in den tieferen Teilen der Höhle gut sichtbar.

Die Höhle entstand ausschliesslich durch korosive und erosive Einwirkung der Niederschlagsvässer längs der tektonischen Spalten. Spuren starker korosiver Tätigkeit sind auch heute an vielen Stellen der Höhle sichtbar, weil das Sickerwasser, welches zeitweise durch die Spalten der Oberfläche eindringt, intensiv die unterirdischen Wände ätzt. Grössere erosive Vorgänge gab es in der Höhle wahrscheinlich nicht, oder nur zeitweise und von kurzer Dauer. Die einzige Spur, welche auf eine intensivere erosive Einwirkung von fliessendem Wasser hinweist, ist das Profil der Seitenwand am Beginn des horizontalen Teiles des Haupttraktes der Höhle. An dieser Stelle bemerkt man an der Seitenwand Vertiefungen mit ganz glatter Oberfläche, welche mit den erosiven Vertiefungen in einigen Höhlen des Dinarischen Karstes vollkommen identisch sind.

Heute befindet sich der grösste Teil der Höhle in der Phase der Konsolidation, weil das Sickenwasser an vielen Stellen im unterirdischen Teil der Höhle Sintergebilde abscheidet. Diese zementieren und stabilisieren grosse Mengen von labilem, steinigem Material und auch die tektonisch zerbröckelten Schichten der Hauptwand an der Decke und den Flanken der Höhle sind durch Sinter gefestigt und zementiert, so dass dadurch an vielen Stellen ein Einstürzen verhindert wird. Spuren von postpleistozänen neotektonischen Bewegungen wurden im unterirdischen Teil der Bezdanjača nicht bemerkt, jedoch die labilsten und häufigsten Einstürze der Höhlendecke sind im weiteren Bereich des Eingangsteiles ziemlich häufig. Die Morphologie des heutigen Erscheinungsbildes der Bezdanjača entstand in ihren Hauptkonturen wahrscheinlich im Verlauf des oberen Pleistozän und ihre unterirdische Morphologie hat sich seit dem Holozän fast nicht verändert, ausser im Eingangsteil.

Aufgrund mikroklimatischer Beobachtung im Verlauf zweier Monate wurde festgestellt, dass die mikroklimatischen Verhältnisse in allen unterirdischen Teilen der Höhle Bezdanjača gleichartig sind, beziehungsweise, dass zwischen ihnen so kleine Unterschiede bestehen, dass man sie ganz ausser Acht lassen kann. Die gewonnenen Resultate weisen darauf hin, dass in der Bezdanjača ein beständiges und unveränderliches mikroklimatisches Regime herrscht, wie man es nur sehr selten im unterirdischen Bereich des Dinarischen Karstes vorfindet. Eben diesem mikroklimatischen Gleichgewicht kann man es verdanken, dass sich in der Höhle Bezdanjača auch organische Reste aus der Vorgeschichte erhalten haben, welche in der Regel in anderen Höhlen unseres Karstes mit veränderlichem mikroklimatischem Regime vollkommen zerfallen und verschwinden (z. B. Holz, Tierfell, Leder, u. s. w.)-

Die Temperatur der Luft an allen Messungspunkten in der Höhle Bezdanjača variierte zwischen 3,1—3,5 °C, während zur selben Zeit an der Oberfläche, unweit des Höhleneingangs die Temperatur der Luft grossen Schwankungen unterworfen war, und sich zwischen 18—32 °C bewegte. Ähnlich ist es auch mit dem relativen Feuchtigkeitsgehalt; in allen Teilen der Höhle beträgt er 99,9%, also fast 100%, während an der Oberfläche die relative Feuchtigkeit in derselben Zeit zwischen 68—92% betrug. Aufgrund solcher mikroklimatischer Bedingungen kann man schliessen, dass die Höhle Bezdanjača zu den kalten und sehr feuchten speläologischen Objekten gehört, und dass sie ihren mikroklimatischen Verhältnissen nach den wirklichen oder typischen Eishöhlen ganz nahe steht.

Zur Zeit unserer Untersuchungen in der Höhle wurde nirgends eine Luftzirkulation bemerkt. Jedoch früher, im Oberen Pleistozän und besonders im Postpleistozän, bevor die Höhle vom vorgeschichtlichen Menschen benutzt wurde, musste an vielen Stellen der Bezdanjača eine konstante Luftzirkulation vorhanden gewesen sein, und zwar aus verschiedenen Richtungen. Als Beweis dieser Behauptung können die zahlreichen ausgeschiedenen, exzentrisch formierten Stalaktiten (Heliktiten) an der Decke des schrägen Anfangsteiles des östlichen oder Haupttraktes der Höhle gelten. Diese Stalaktiten nahmen eine schiefe und unregelmässige Form nur dann an, wenn zur Zeit der Ausscheidung von Kalzium-Karbonat

in der Höhle eine bestimmte Luftzirkulation bestand. Zeitlich traf das im Atlantikum zu, d. h. im frühesten Abschnitt des Holozän, welcher von 5.500—3.500 vor unserer Zeitrechnung dauerte. In diesem Zeitraum war das Klima in unseren Gegenden ziemlich warm und relativ reich an Niederschlägen, so dass damals auch die meisten der Sintergebilde in den unterirdischen Räumen des Dinarischen Karstes entstanden.

Reste der fossilen und subfossilen Fauna der Höhle Bezdan jača

An vielen Stellen der Höhle Bezdanjača wurden verschiedene Knochen und Zähne von Tieren entdeckt; der grösste Teil dieser Funde ist subfossil, während nur ein kleinerer Teil fossil ist.

Den grössten Grad von Fossilisation weisen diejenigen Knochen auf, welche in der terra rossa gefunden wurden, am Ende des westlichen, weiträumigen Nebenkanals der Höhle. An dieser Stelle wurde eine kleinere Sonde bis zu 60 cm Tiefe ausgegraben und in den Sedimenten wurden mehrere fragmentäre metakarpale und metatarsale Knochen, Rippen und Teile von Röhrenknochen gefunden; alle diese Knochen stammen wahrscheinlich aus dem oberen Pleistozän. Ein kleinerer Teil der Knochen stammt vom Wolf (*Canis lupus*), der grössere Teil vom Bären (*Ursus* sp.), jedoch konnte den letzteren nicht die spezifische Zugehörigkeit bestimmt werden.

Der grösste Teil der Knochen lag an der Oberfläche und unmittelbar neben den vorgeschichtlichen Funden, weiters neben den Feuerstellen, an Orten welche zum Aufenthalt dienten oder zum Abhalten von Opferzeremonien, neben Gräbern u.s.w. Alle diese Tierknochen stammen aus derselben Zeit wie die erwähnten vorgeschichtlichen Funde, d.h. aus dem mittleren und oberen Abschnitt der Bronzezeit. An einigen Stellen der Höhle lagen ganze Skelette einzelner Tierarten, besonders von Wildschweinen und Rehen. Diese Tiere waren als Beigabe zur Opferzeremonie neben die Menschengräber gelegt worden. Solche Tierskelette fanden sich z. B. im Forschungsquadrat 8, 20 und 22, und je ein Skelett vom Reh und vom Wildschwein lag in den Spalten unterhalb der ersten Stufe, etwas weiter vom letzten Sammelgrab im linken Nebenkanal des Haupttraktes der Höhle. Das interessanteste Skelett eines Rehs wurde im Quadrat 22 entdeckt; hier lag in der Spalte zwischen der Seitenvwand und einem Steinblock ein von Feuer angebranntes Reh und darüber lagen zwei menschliche Skelette. Am interessantesten dabei ist, dass am Kadaver des Rehs das Fell noch teilweise erhalten war, was ein bis jetzt einzigartiges Fali auf einer vorgeschichtlichen Fundstelle ist.

Die grösste Anzahl der Knochen in der Höhle stammt von Resten menschlicher Nahrung und von Opfertieren bei Begrabungszeremonien. Demnach wurden die Reste der grossen Säugetieren von Menschen in die Höhle gebracht, während die Reste von Mikromammalien, Vögeln und Amphibien hauptsächlich aus dem Gewölle von Eulen stammen. Im gesammelten osteologischen und odontologischen Material konnten folgende Tiere determiniert werden;

*Mammalia**Insectivora*

Mauhwurf (*Talpa europaea*) — häufig

Spitzmaus (*Sorex* sp.) — häufig

Chiroptera

Grosse Hufeisennase (*Rhinolophus ferrumequinum*) — selten

Kleine Hufeisennase (*Rhinolophus hipposideros*) — selten

Lagomorpha

Feldhase (*Lepus europaeus*) — selten

Rodentia

Eichhörnchen (*Sciurus vulgaris*) — selten

Waldwühlmaus (*Clethrionomys glareolus*) — häufig

Erdmaus (*Microtus agrestis*) — selten

Waldmaus (*Apodemus sylvaticus*) — häufig

Siebenschläfer (*Glis glis*) — sehr häufig

Carnivora

Wolf (*Canis lupus*) — selten

Vorgeschichtlicher Hund (*Canis familiaris spalleti*) — selten

Fuchs (*Vulpes vulpes*) — selten

Braunbär (*Ursus arctos*) — selten

Edelmarder (*Martes martes*) — selten

Dachs (*Meles meles*) — selten

Wildkatze (*Felis sylvestrus*) — selten

Artiodactyla

Wildschwein (*Sus scrofa*) — sehr häufig

Edelhirsch (*Cervus elaphus*) — sehr häufig

Reh (*Capreolus capreolus*) — sehr häufig

Rind (*Bos taurus primigenius*) — sehr häufig

Ziege (*Capra hircus*) — sehr häufig

Schaf (*Ovis aries*) — sehr häufig

Aves

Felsentaube (*Columba livia*) — selten

Waldkauz (*Strix aluco*) — selten

Amsel (*Turdus merula*) — selten

Eichelhäher (*Garrulus glandarius*) — selten
 Alpendohle (*Pyrrhocorax graculus*) — selten
 Aaskrähe (*Corvus corone*) — selten
 Kolkrabe (*Corvus corax*) — selten
 Auerhuhn (*Tetrao urogallus*) — selten

Amphibia

Grasfrosch (*Rana agilis*) — selten
 Zornnatter (*Coluber* sp.) — selten.

Das Vorkommen einzelner Gruppen von Tierarten in Prozenten wird im faunistischen Spektrogramm dargestellt (Abb. 3). Im oberen Verzeichnis der Fauna sind hauptsächlich Vertreter der typischen holozänen Waldtiergesellschaft vertreten, welche auch heute noch die umliegenden Gegenden bewohnen. Ausserdem ist aus dem Verzeichnis ersichtlich, dass bei der Fauna wilde und domestizierte Tiere vertreten sind. Als Jagdtiere der damaligen Menschen kommen in erster Linie der gemeine Hirsch, das Reh und das Wildschwein vor. Von den domestizierten Tieren sind das Rind, die Ziege und das Schaf von besonderer Bedeutung, sowie eine Rasse des vorgeschichtlichen Haushundes. Auf den ersten Blick scheint das Verhältnis zwischen den domestizierten und den wilden Jagdtieren auf diesem Fundort zugunsten der Jagdtiere zu sein, was jedoch zu dem falschen Schluss führen würde, dass die Jagd die Hauptbeschäftigung der damaligen Bewohner dieses Teiles der Lika gewesen ist. Es muss jedoch betont werden, dass die grösste Zahl der Funde von Jagdtieren im östlichen oder Haupttrakt der Höhle und seinen Nebenkanälen gesammelt wurde, d.h. in demjenigen Teil der Höhle, welcher als Nekropole benutzt wurde und demnach ausschliesslich für die Beerdigung der Toten und die Opferzeremonien bestimmt war. Die Tatsache, dass neben einigen Gräbern ganze Skelette von Rehen oder Wildschweinen lagen weist darauf hin, dass nur Jagdtiere als Opfer dargebracht wurden. Im Gegensatz dazu muss erwähnt werden, dass im westlichen Nebenkanal der Höhle, welcher wahrscheinlich zeitweise als Wohnraum diente, hauptsächlich Knochen von domestizierten Tieren gefunden wurden und zwar von Rind, Ziege, Schaf und vom Hund. Die Knochen von Rindern, Schafen und Ziegen aus diesem Teil der Höhle sind in der Regel zerbrochen und oft vom Feuer verbrannt, und fast ein Viertel aller Funde stammt von Jungtieren der envahnten Wiederkauer. Aufgrund solcher Verhältnisse kann man schliessen, dass die Hauptbeschäftigung der einstigen Bewohner der Höhle Bezdan jača die Tierzucht war, dass aber in ihrer Wirtschaft auch die Jagd eine grosse Rolle spielte.

TEXTABBILDUNG

Abbildung 1

Übersichtliche Karte des Gebietes zwischen Vrhovine, Zalužnica und Vatinovac mit Bezeichnung der Lage der Höhle Bezdanjača.

Abbildung 2

Schematisches morphologisches Profil von Komarnica bis Vatinovac mit Lage und Projektion des unterirdischen Systems der Höhle Bezdanjača.

Abbildung 3

Spektrogramm der einzelnen Tiergruppen, welche prozentuell in der Fauna der jüngeren Bronzezeit in der Bezdanjača vertreten sind.

1 = Insectivora, 2 = Chiroptera, 3 = Lagomorpha, 4 = Rodentia, 5 = Carnivora, 6 = Artiodactyla, 7 = Aves, 8 = Amphibia.

VERZEICHNIS DER TAFELN

Tafel I

1, Blick von der Strasse Vrhovine—Zalužnica auf den Berg Vatinovac mit Angabe der Lage der Höhle Bezdanjača (Photo M. Malez). 2, Eingang in die Höhle Bezdanjača unterhalb Vatinovac (Photo S. Božičević).

Tafel II

1, Seitenteil einer Lawine von Steinblöcken, welche mit Sinter bedeckt und verfestigt sind, im schrägen Eingangsteil des Haupttraktes der Höhle (Photo M. Malez). 2, Erosive Vertiefungen in der Seitenwand des Anfangsteiles des horizontalen Ganges des Haupttraktes der Höhle (Photo S. Božičević).

Tafel III

1, Schiefen und unregelmässig geformte Stalaktiten an der Decke des schrägen Anfangsteiles des Haupttraktes der Höhle (Photo S. Božičević). 2, Grosse Sinteransammlung mit Vorhängen im länglichen Saal des horizontalen Teiles des Haupttraktes der Höhle (Photo M. Malez).

Tafel IV

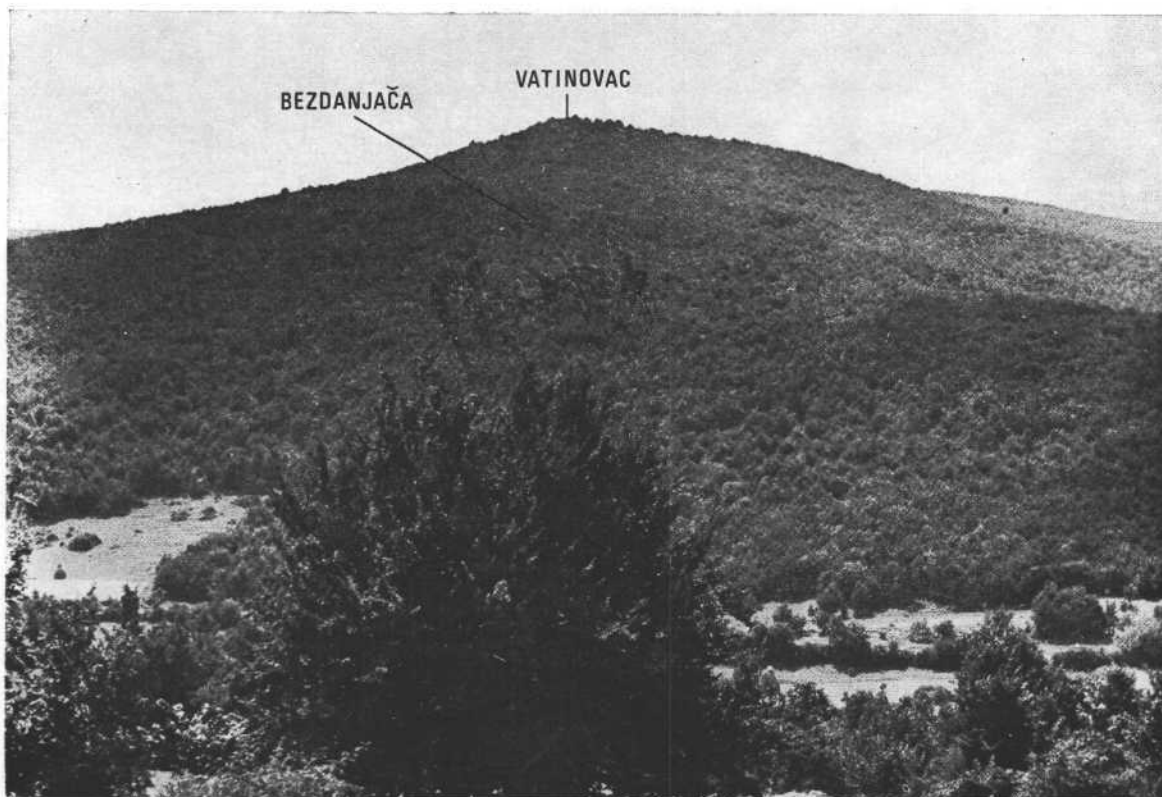
1, Sinter in der Form von Korallenansammlung ausgeschiedet im horizontalen Teil des Haupttraktes der Höhle (Photo S. Božičević). 2, Dicke Sinterkruste über Steinblöcken im horizontalen Teil des Haupttraktes der Höhle (Photo M. Malez).

Tafel V

1, Stalagmitenansammlung und Stalaktiten im horizontalen Teil des Haupttraktes der Höhle (Photo M. Malez). 2, Dicke Sinteršaulen am Anfang der grossen Stalagmitenansammlung im horizontalen Teil des Haupttraktes der Höhle (Photo S. Božičević).

Tafel VI

1, Stalaktiten und Vorhänge über dem Stalagmiten welcher unterhalb einer grösseren Vertiefung der Decke ausgeschieden ist und zwar über einer grossen Sinteransammlung im horizontalen Teil des Haupttraktes der Höhle (Photo M. Malez). 2, Sinterbecken mit Wasser und Pisoliten, sowie einem ganzen keramischen Gefäss und einem menschlichen Schädel, welche mit einer Sinterkruste bedeckt sind, im mittleren Teil des horizontalen Ganges des Haupttraktes der Höhle (Photo S. Božičević).

1

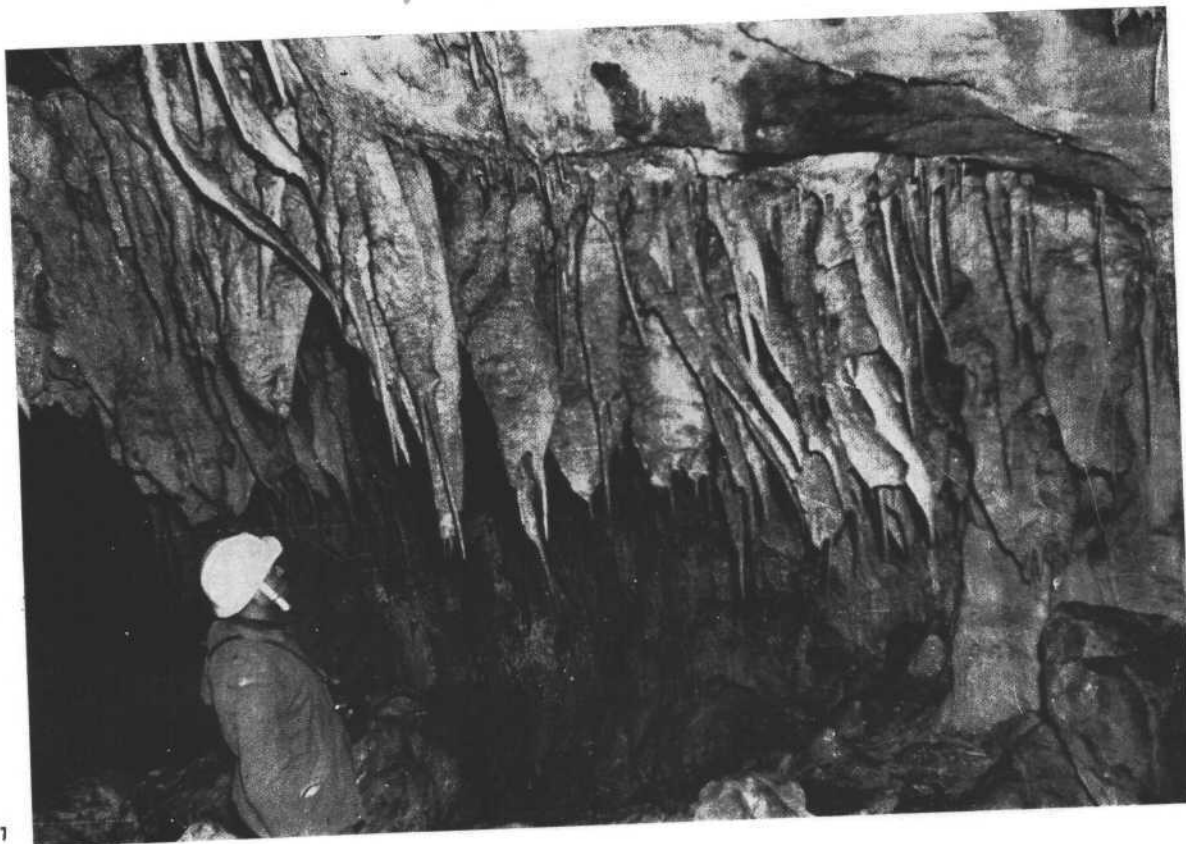
2

1

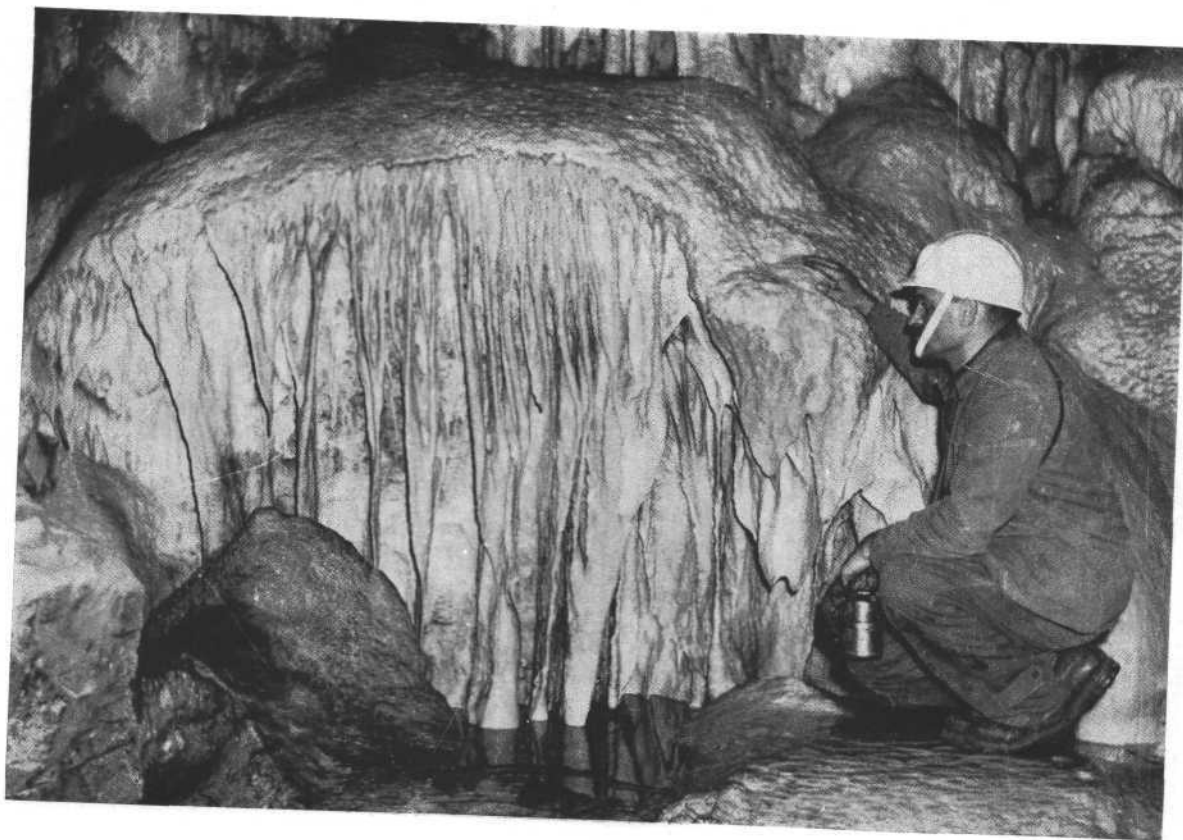
2

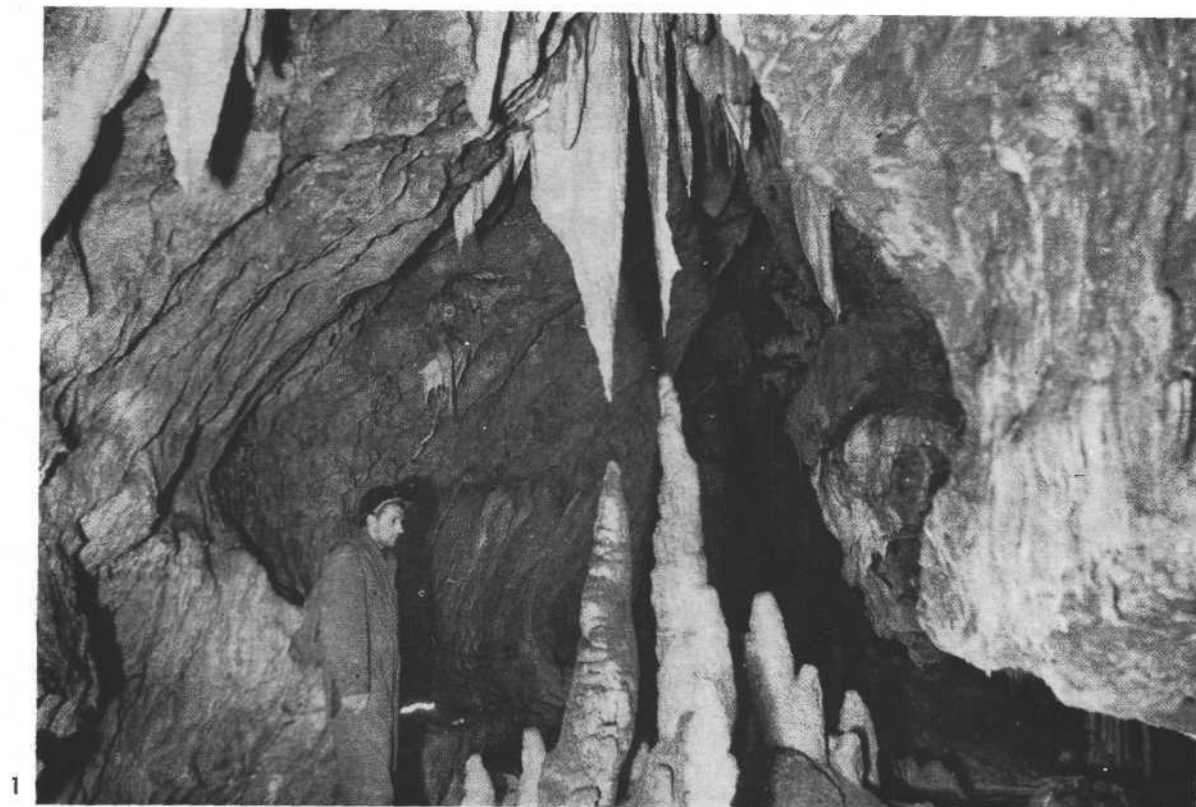

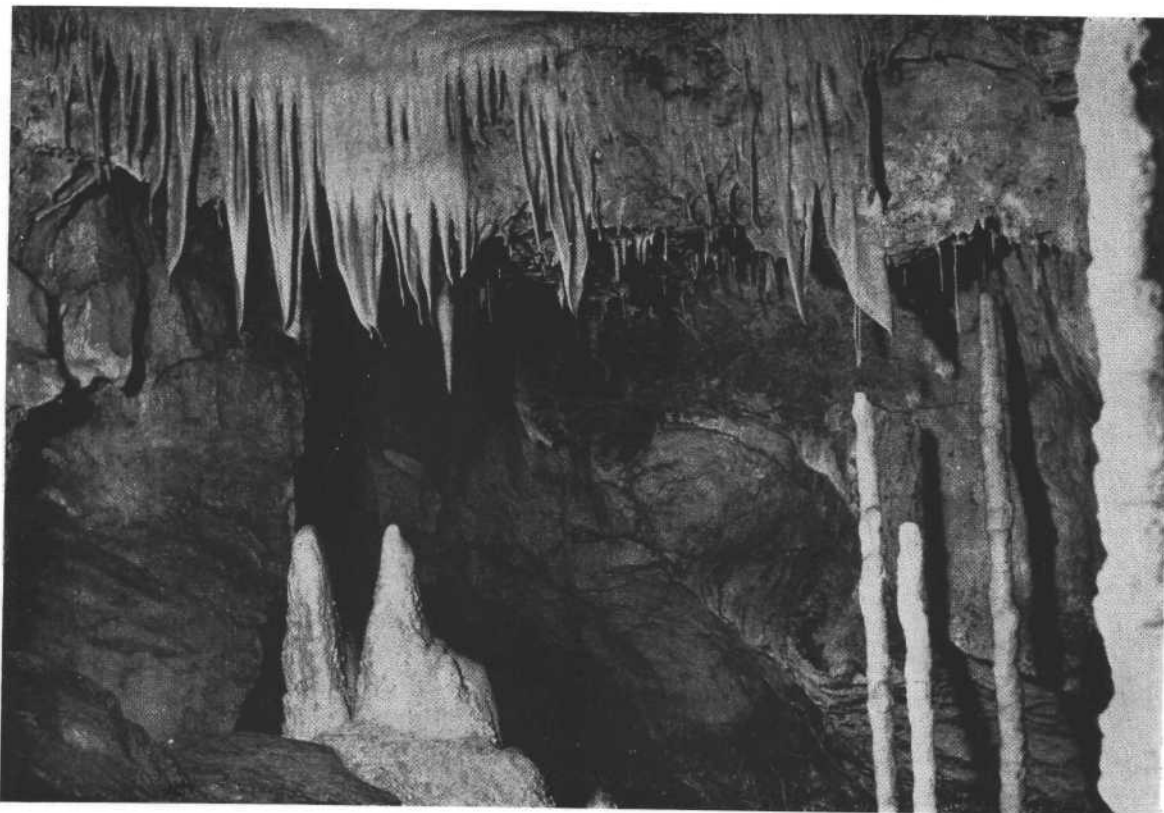
1

2

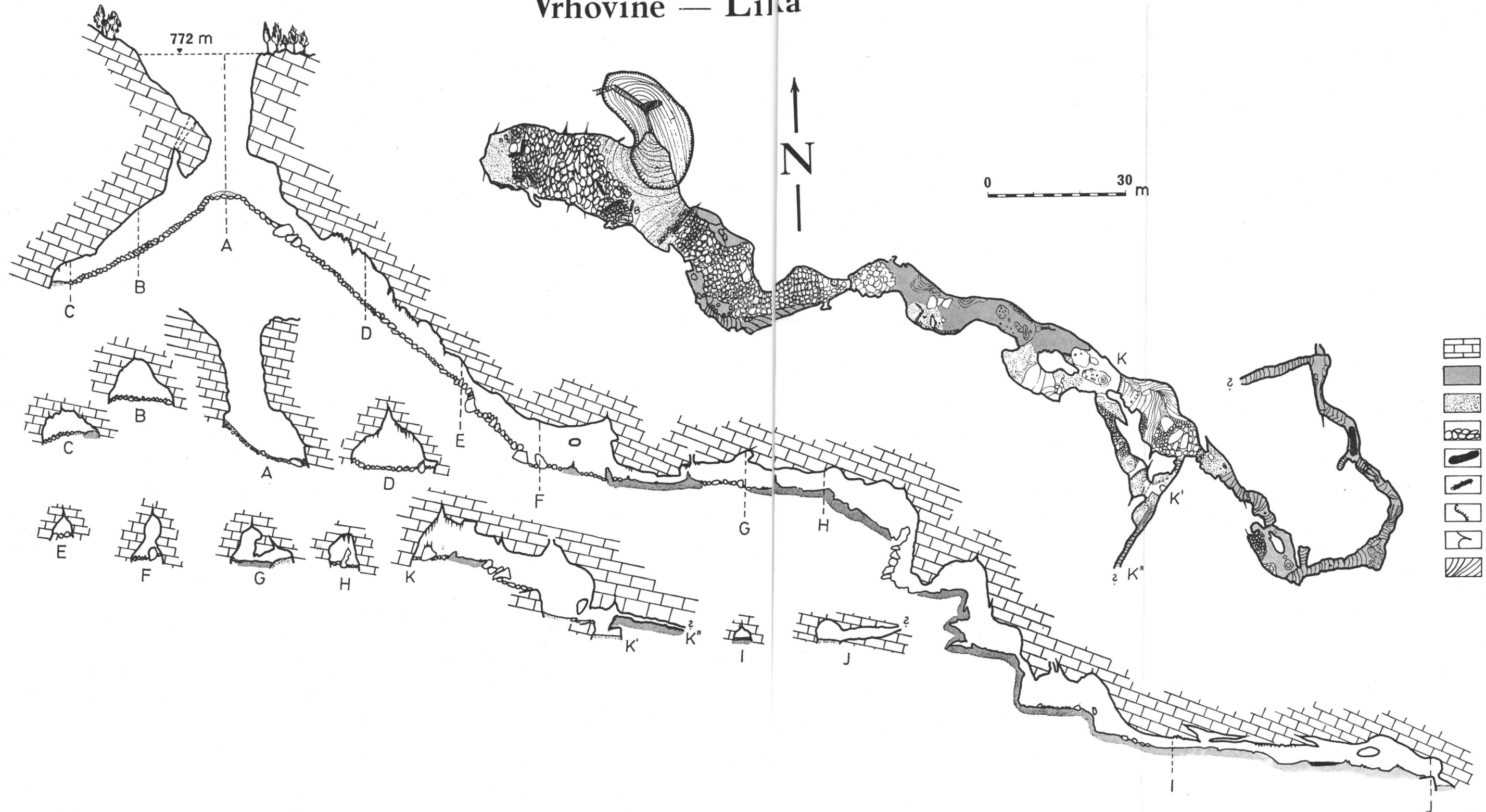
1

2

BEZDANJAČA POD VATINOVCEM

Vrhovine — Lika

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

NEKROPOLA BRONČANOG DOBA U PEČINI BEZDANJACI KOD VRHOVINA

U oktobru 1964. godine, Arheološki muzej u Zagrebu primio je obavijest da je u pećini Bezdanjači kod Vrhovina, iznad zaseoka Brakusova Draga, otkrivena prahistorijska nekropola.¹

Nakon jednodnevnog rekognosciranja terena, kada se pouzdano utvrdilo da je riječ o izuzetno važnom arheološkom lokalitetu, poduzete su odmah sve predradnje, potrebne za sistematsko istraživanje, pa su iskopavanja počela u julu 1965. godine i trajala 30 radnih dana.²

Detaljan morfološki opis pećine dao je M. Malez u svom radu »Bezdanjača kod Vrhovina i njezina kvartarna fauna«, koji je objavljen u ovom broju Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu, pa se taj opis neće ponavljati, nego će se, nakon kratkog izlaganja situacije u pojedinim pećinskim prostorima, preći odmah na izlaganje koje se odnosi na arheološka istraživanja.

Grobovi i kulturna mjesta, kao i arheološki nalazi, smješteni su u dva kraka pećine: zapadni, koji je kratak i slabo osvijetljen dnevnim svjetlom što se probija od vertikalnog ulaza, i istočni, glavni pećinski krak, u kojem je bila nekropola. Taj krak se pri kraju račva u dva manja kraka i završava uskim, dugačkim hodnikom u kojem nema arheoloških nalaza ni grobova.

Radi lakšeg snalaženja u radu, a prema uobičajenoj metodi arheološkog istraživanja, oba kraka su stavljena pod poligon i podijeljena u 39 blokova, od kojih je svaki imao dimenzije 5 X 5 m, te je ukupna istražena površina iznosila 975 m².

Zapadni krak

U ovom kraku otvorena su samo 4 bloka, jer je skoro cijeli prostor zasut velikim, odronjenim stijenama i drvenim balvanima, koji su se urušili s vertikalnog

¹ Kako je došlo do ovog otkrića opširnije vi radu M. Maleza »Pećina Bezdanjača kod Vrhovina i njena kvartarna fauna«, u ovoj svseki Vjesnika Arheološkog muzeja, Zagreb.

* Obzirom na vrlo težak pristup kao "t uslove rada u samoj pećini, arheološka ekipa ne bi mogla uspješno završiti svoj zadatak bez pomoći vanjskih suradnika. Dr. M.

Malez, Dr. Ivo Baučić, Prof. Zdenko Marković, Dr. Milan Vresk i Stanislav Novaković, svojim stručnim i speleološkim radom pomogli su da ovo istraživanje prođe u srdačnoj i radnoj drugarskoj atmosferi, na čemu im svima još jedanput najljepše zahvaljujem,

ulaza. Tlo je gusto pokriveno tim materijalom, pa je bilo nemoguće svako arheološko istraživanje. Između kamenja mjestimično je pronađena poneka životinjska ili ljudska kost, ili nekoliko fragmenata keramike, što je potvrdilo našu pretpostavku da se i u ovom kraku sahranjivalo. Veći broj arheoloških nalaza otkriven je na samom kraju ovog kraka, u kojem nije bilo urušenog kamenja.

Istočni krak

Istočni ili glavni pećinski krak, koji se pruža pod kutom od 40° od podnožja vertikalnog ulaza, bio je također na početnom dijelu zasut kamenjem, pa je na tom prostoru, uz bočne stijene otvoreno 7 blokova (na planu blokovi 5—11). U njima su nađena samo četiri vrlo dislocirana skeletna groba, što je ipak važan podatak, jer jasno svjedoči da se sahranjivalo već na samom ulaznom dijelu glavnog pećinskog kanala. Na oko 70 m dužine, počevši od ulaza, ovaj kanal je veoma sužen i zatvoren velikim kamenim blokom, iza kojeg se dalje pruža pećinski prostor, koji se mjestimično proširuje u manje dvorane. Na ovom prostoru otvoren je najveći broj blokova (na planu blokovi 12—39), u kojima su se nalazili i najbolje očuvani skeletni grobovi. Od bloka 27 vodi jedan kraći, južni krak, u kojem je bilo nekoliko vertikalnih stepenica visine 4, 9, 11 i više metara, a iza svake od ovih prirodnih barijera bio je manji prostor u obliku dvorane, gdje su se *također nalazili grobovi. Isti je slučaj i u sjevernom, sporednom kraku.

Način sahranjivanja

Na cijelom istraženom dijelu pećine nađeni su isključivo skeletni grobovi, smješteni većinom pokraj bočnih zidova ili većih nakupina sige unutar glavnog pećinskog kanala.³ Osim nekoliko izuzetaka, grobovi nisu imali nikakve posebne konstrukcije, nego su umrli ležali u prirodnim udubljenjima i nisu pokriveni ni zemljom ni kamenjem. Zbog takvog načina sahranjivanja, najveći broj skeleta bio je manje-više dislociran. Različiti su uzroci takvih pomicanja: obrušavanje većeg kamenja izazvano manjim tektonskim udarima ili podrivanjem vode, što se dobro vidi na grobovima 17, 23 i 34, zatim podizanje kostiju iz starijih grobova da bi se napravilo mjesto za nove sahrane. Naime, često se u uskim dijelovima pećine, između stijena, našlo mnogo kostiju gornjih i donjih ekstremiteta, a na toj hrpi samo dvije do tri lubanje, što očito znači da su u tim prostorima bili ostaci iz pomicanih grobova. Zanimljiv je i nalaz većeg lonca s tri drške pokraj skupnog groba 5 (tabla XXVII, 2). U toj posudi nađene su vertikalno postavljene kosti ruku i nogu odrasle osobe, koje je tijekom vremena pokrio sloj sige. Osim tih kostiju u posudi nije bilo drugih dijelova skeleta. Lako je i ovdje pretpostaviti da je ta posuda prvobitno bila pokraj glave umrlog, kako je to već uobičajeno u ovoj nekropoli, i da je pomicanjem skeleta, netko, poštujući svetinju groba, pokupio

³ Vidi plan u prilogu ovog rada.

kosti ekstremiteta, spremio ih u posudu i postavio u jednu pukotinu stijene iznad skupnog groba.

Umrli su u grobu ležali na leđima u opruženom položaju, a ponekad je izuzetno bio i skelet u zgrčenom stavu, što treba smatrati posljedicom skučenosti prostora u koji se umrli postavlja. Takav primjer vidi se u bloku 21, gdje je u grobu 23 skelet u zgrčenom položaju, jer je dužina udubljenja u koje je smješten, bila u odnosu na visinu umrlog prekratka. Veći broj skeleta orijentirani su u smjeru sjever — jug, s manjim otklonom na sjeverozapad — jugoistok. Prema (priloženoj statistici, u pećini su bili 31 grob in situ, 12 pojedinačnih, manje-više dislociranih grobova, 4 dvojna groba i 10 skupnih grobova, u kojima je sahranjeno od 5 do 20 i više osoba oba spola i različite starosti, uključujući i nekoliko dječjih grobova. Tačan broj svih skeleta nije mogao biti utvrđen, jer su osobito skupni grobovi vrlo dislocirani, a u neka udubljenja na kraju glavnog pećinskog kanala, gdje su i smješteni skupni grobovi, prodrila je voda pa je bilo nemoguće izvaditi sve skelete i tačno, po broju lubanja, utvrditi i broj umrlih. Uglavnom se može pretpostaviti da je u ovoj nekropoli bilo sahranjeno oko 200 osoba.

U pećini, koja po svojoj unutrašnjoj konfiguraciji predstavlja idealnu grobnicu, neku vrstu katakombe, koja je tijekom tisuća godina bila nepristupačna ljudskom razaranju, ostali su nedirnuti grobovi i prilozima u njima, a također i još vredniji tragovi kulta i pogrebnog rituala, koji se pri sahranjivanju obavezno ispunjavao.

Prvo takvo kultno mjesto nalazi se u zapadnom kraku pećine. U blokovima 1—4 (vidi plan i detaljan opis blokova) bilo je veće vatrište, a pokraj njega ostatak neke drvene konstrukcije, koja se sastojala od jednog stupa visine 1,30 m, a promjera 0,30 m. Na taj drveni stup naslanjala se horizontalna greda čiji je kraj obrađen u obliku profiliranog kvadratnog otvora koji naliježe na vertikalni stup (tabla I, 2). Drugi kraj ove grede je prelomljen, a također nedostaje i drugi vertikalni stup. U svakom slučaju, od onog što je ostalo, moglo bi se reći da je riječ o jednoj pravokutnoj drvenoj konstrukciji koje namjena nije sasvim jasna. Ipak, kako je bila nedaleko od ognjišta, moglo bi se pretpostaviti da je služila za vješanje lonaca pomaknutih s vatre ili za odlaganje dijelova odjeće, koji su prebacivani preko horizontalne grede.

Od keramičkih fragmenata nađena su i rekonstruirana dva velika pitosa (tabla XXVIII, 1, 2) i nekoliko manjih posuda (tabla XIX, 1; tabla XXX, 5), te kosti domaćih i divljih životinja. Sigurno je da to nije bio naseobinski kompleks, jer su spomenuti blokovi u sklopu same nekropole, odnosno veoma blizu prvim grobovima u glavnom pećinskom kanalu. Osim toga, zbog teškog spuštanja u podzemlje, bilo bi zaista neshvatljivo da bi se ovakva jedna prostorija mogla izabrati za duže boravište ljudi! Za funkciju ovog mjesta tri su tumačenja: a) u blokovima 1—4 bilo je ognjište, pokraj kojega je u velikim posudama (pitosima) čuvana vjerovatno zrnasta hrana koja je tu pripravljana i u manjim posudama odnošena u glavni pećinski kanal i postavljena pokraj glave umrlog kao popudbina, b) spomenuti prostor služio je da se nakon sahrane ovdje skupe bliži rođaci i suplenici da bi prisustvovali prinošenju žrtve za umrlog ili daći (ritualno uzi-

manje hrane nakon sahrane) i c) ovdje je umrli, prije sahrane, a nakon kompliciranog spuštanja u podzemlje, pripreman možda za pokop: uređivanje odjeće, bojenje tijela crvenim okerom i si.

Slično kultno mjesto, nešto manjih dimenzija od prethodnog, bilo je i u bloku 8, koji se nalazi uza sjeveroistočnu bočnu stijenu na početku glavnog pećinskog kanala. Na velikim kamenim blokovima, međusobno povezanim i pokrivenim debelom sigastom korom, nalazi se zaravnjen prostor, ograđen jednim redom kamenja, a unutar njega je (veličine oko 4 X 2 m) jedno manje ognjište i mnogo fragmenata keramike od kojih su rekonstruirane posude. Na ognjištu je bilo ugljenog trunja, pepela i izgorjelog kamena, a između ognjišta i bočne stijene mnogo životinjskih kostiju, od kojih su neke ugljenisane, te jedan skoro cijeli kostur srne. S obzirom da je i u bloku 9 bilo gotovo isto takvo mjesto, ispod kojeg je nađen ljudski skelet (grob 1), onda bi se i ovo mjesto u bloku 8 trebalo također smatrati žrtvenim prostorom pokraj jednog groba koji nismo mogli sigurno utvrditi jer je blok zatrpan velikim kamenjem.

Od bloka 9 dalje, skoro uza svaki grob, nalazi se manje ili veće žrtveno mjesto, te je tako prostor u blokovima 1—4 jedini koji se od ostalih prostora, namijenjenih pogrebnom ritualu, bitno razlikuje.

U bloku 9, koji leži jugoistočno od bloka 8, nalazi se velika nakupina kamenih blokova prevučениh slojem sige. Između bočne stijene i ove nakupine podignut je polukružni, manji suhozid od neobrađenog kamenja, a prostor unutar njega ispunjen je sitnim kamenjem i zemljom crvenicom (terra rossa). Na zaravnjenoj površini u obliku manje platforme nalazili su se fragmenti keramike, te brojne kosti ptica i glodavaca. Ispod suhozida, u podnožju kamenih blokova, bila je manja niša i u njoj dislocirane kosti skeleta, a pokraj njih fragment veće posude s drškom (grob 1).

U bloku 15, uz jugozapadni bočni zid glavnog pećinskog kanala, zahvaćajući gotovo cijeli blok, nalazio se plato načinjen od neobrađenog kamena složenog u suhozid. Na njemu je bilo manje vatrište, a pokraj njega fragmenti keramike i dva grumena crvenog okera. U podnožju jugoistočnog zida te platforme nalazio se dislocirani grob 4, a uz njega također jedno vatrište na kojem je bilo životinjskih kostiju, drvenih štapića s nagorjelim, zašiljenim vrhovima i jedna keramička zdjela s ručkom, na dnu koje je bio tanki sloj crvenog okera i okrugli kameni rastirač.

U bloku 16 nalazio se plato ograđen u polukrug složenim kamenim suhozidom, uzduž jugozapadnog bočnog zida pećine, a u njegovu podnožju bilo je ognjište. U blizini ognjišta ležalo je više drvenih štapića sa zašiljenim i nagorjelim vrhovima, jedno brončano šilo sa sačuvanom drvenom drškom i više fragmenata keramike i životinjskih kostiju. Drugo ognjište bilo je u podnožju nakupine sige u središnjem dijelu glavnog pećinskog kraka. Nedaleko od ognjišta nalazio se dislociran skeletni grob 5.

U bloku 20, u niši južne bočne stijene glavnog pećinskog kanala nalazila se cijela posuda, a u blizini nje kosti skeleta (grob 11). Malo dalje od ovog groba nađen je skoro cijeli kostur srne.

U bloku 22, u uskom prostoru između bočne stijene i velikog kamenog bloka, nalazio se grob s dva skeleta, koji su ležali jedan pokraj drugog na skeletu cijele srne, od koje se čak sačuvalo i malo pramenova dlake, tamnosmeđe boje (grob 17).

U bloku 23, skeletni grob 19 nalazio se u manjem udubljenju sjevernog zida pećine, a pokraj glave umrlog sačuvana je cijela posuda. Uz grob je bilo malo vatrište puno ugljenog trunja i više drvenih, zašiljenih štapića s nagorjelim vrhovima, od kojih su neki bili položeni na skelet, a neki vertikalno pobodeni između kamenja koje je s jedne strane ograđivalo grob.

U bloku 24 bio je veoma zanimljivo situiran grob 21. Na uskom prostoru između jugozapadne bočne stijene glavnog pećinskog kanala i velike sigaste nakupine u središtu kanala, izgrađen je trokutasti plato, koji je od ostalog dijela bloka odvojen jednim redom većeg, neobrađenog kamenja. Na platou su nađeni fragmenti keramike, malo vatrište, drveni štapići i grumeni crvenog okera. Na južnom dijelu ovog prostora nalazio se nizak i veoma tijesan prolaz iza kojeg se prostor opet širio u jedan kanal, na početku kojeg je nađena veća, razbijena keramička posuda. Ovaj kanal, u koji se moglo ući samo puzeći, pregrađen je s dva veća kamena, iza kojih se nalazio skelet, gotovo sasvim prevučen tankim slojem sige. Pokraj glave se nalazila posuda u koju je kapala voda s niskog stropa i tako se stvorio skoro 0,50 m visok stalagmit, koji je rastući, razbio dio grla posude.

U bloku 26, u duguljastom udubljenju bočne stijene nalazio se skeletni grob 23, ograđen jednim redom većeg kamenja. Pokraj glave umrlog bila je jedna posuda, a na tijelu nekoliko drvenih štapića sa zašiljenim i nagorjelim vrhovima.

U bloku 29, koji zahvaća suženi dio desnog kraka, nalazila se jedna 4 m visoka prirodna stepenica od kamenih blokova, a ispod nje, u maloj udubini bio je skeletni grob 32. Nešto niže, uz bočnu stijenu nađena je razbijena keramička posuda s dvije drvene žlice i nekoliko zašiljenih drvenih štapića.

Nakon ovog detaljnijeg opisa grobova pokraj kojih su sačuvani ostaci vatrišta, odnosno tragovi pogrebnog rituala i kulta, može se u glavnim crtama rekonstruirati cijeli postupak u vezi sa sahranom, koji bi, na osnovi raspoloživih podataka izgledao ovako: nakon pripreme u zapadnom kraku pećine (blok 1—4), umrli se odnosi u glavni pećinski krak i polaže ili u prirodna udubljenja ili uza zidove tog dijela pećine. Pokraj glave se postavlja keramička posuda (amfora ili zdjela) u kojoj je popudbina u obliku zrnaste ili tečne hrane. Nakon polaganja umrlog, na malom, improviziranom vatrištu, u neposrednoj blizini groba prinosi se žrtva, vjerojatno meso divlje ili domaće životinje. Sada se postavlja i pitanje upotrebe drvenih, zašiljenih i na vrhu nagorjelih štapića, jer se oni gotovo bez izuzetka nalaze u grobovima. Teško je decidirano reći koja im je bila tačna namjena. Budući da su nađeni i na vatrištima, i na samom tijelu umrlih, a u jednom slučaju i zajedno sa žlicama u posudi pokraj umrlog, (grob 32), može se pretpostaviti da su na vrhove nabadani komadići žrtvene hrane i ostavljeni u grobu kao prilog umrlom. Nesumnjivo su prije toga paljeni na vatrištima uz grobove, jer su svi imali malo nagorjele vrhove. Osim toga, kako sam maloprije rekla, neki

su i nađeni na samim vatrištima. Mnogo je manje vjerovatna njihova primjena za osvjetljavanje prostora oko groba prilikom sahrane umrlih. Štapići su, naime, tek malo na vrhu nagorjeli, što znači da su paljeni na kratko vrijeme, a što je još važnije, ako su služili za osvjetljavanje prostora, onda ih živi ne bi ostavljali na tijelu umrlih, već bi ih držali u rukama ili ostavljali negdje po strani, na zidovima pećine, bez straha da će nakon njihova odlaska odjeća na umrlima izgorjeti. S tim u vezi treba upozoriti na još nešto. Naime, prilikom rada u pećini mogli smo se uvjeriti da je prostor nekropole potpuno izoliran od bilo kakvog izvora svjetlosti, tama je čak toliko neprozirna da se ni jakim baterijskim lampama ne može osvijetliti malo veći prostor, te su prilikom istraživanja stalno upotrebljavane jake karbitske lampe, uobičajen pribor pri speleološkim radovima. Ovako mali štapići, upravo i da su gorjeli do kraja, dali bi vrlo slabu svjetlost i ne bi mogli služiti za osvjetljavanje. Analizom drveta utvrđeno je da su štapići od bora, ljeske i jasena.⁴ Osim bora, ljeska i jasen slabo gore, pa je i to jedan dokaz više protiv teze o upotrebi ovih štapića za osvjetljavanje prostora.

Prije nego su prinošene žrtve i umrli stavljeni u grob, izvršeno je ritualno bojenje tijela crvenim okerom. U grobu 4, kako sam to već spomenula, nađen je u keramičkoj zdjeli sloj sitnog praha od crvenog okera i kameni okrugli rastirač. Oker je svakako prije upotrebe usitnjen i rastvoren vodom i ta se smjesa nanosila na tijelo, vjerovatno samo na lice i ruke. Na sačuvanim lubanjama nije se moglo utvrditi postojanje crvene boje samo golim okom, što ne znači da se ne bi mogla konstatirati nekom suvremenom kemijskom analizom. Osim za bojenje, oker je služio i kao prilog u grobovima. Tako je veće ili manje grumen je okera nađeno na tijelima ili u njihovoj neposrednoj blizini u grobovima 5, 13, 19, 21 i skupnom grobu 4.

Keramička posuda u kojoj se nalazila hrana kao popudbina, stavljena je u većini grobova pokraj glave umrlog. Na žalost, nikakvog traga sadržaju tih posuda nismo mogli naći. Ali da se hrana pripremala ili bar samo vatrom očišćavala i posvećivala svjedoče brojna mala vatrišta u neposrednoj blizini grobova. Tu se pripremala žrtva, od koje je onda dio ostavljen u posudama pokraj umrlih. Osim ovakvog žrtvovanja, postoji u nekoliko grobova dokaz o žrtvovanju cijele životinje, te su tako cijeli kosturi jelena i srna nađeni u blokovima 5 i 8 pokraj vatrišta, i u grobu 11 i 17. U grobu 17, na kosturu srne ležala su dva ljudska skeleta. O kultu jelena i srne zna se dosta iz opisa različitih prahistorijskih religija i mitologija, gdje je ovoj životinji pridavano različito značenje.⁵ Jelen i srna imaju ulogu u solarnom kultu, imaju apotropejsku moć, a također ulogu u htonskom kultu. U Bezdanjači je njihova pojava vezana za htonski kult, a zanimljivo je ovdje spomenuti da se već od eneolitika na prostoru naše zemlje ponegdje nalaze ove životinje u grobovima, o čemu će još biti riječi u zaključku ovog rada.⁶

⁴ A. SliepčevićVD. Srdoč, Određivanje starosti uzoraka drveta i sige u pećini Bezdanjači u ovoj svesci Vjesnika Arheološkog muzeja, Zagreb.

⁵ A. Stipčević, Religiozni simboli u Ilira, doktorska disertacija, Zagreb 1976., neobjavljeno.

« R. R. Schmit, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945.

INTERPRETACIJA ARHEOLOŠKIH NALAZA

Govoreći o načinu sahranjivanja, spomenula sam da su svi grobovi locirani uglavnom uz bočne stijene glavnog i sporednih pećinskih kanala, a kako je u nekropoli bilo oko 200 sahranjenih, vjerovatno svi grobovi nisu istodobni, odnosno sahranjivanje je moralo trajati dulje vremensko razdoblje. Zbog karaktera nekropole, nije se mogla uzeti u obzir vertikalna stratigrafija, a što se tiče tzv. horizontalne stratigrafije, i tu se nailazilo na neke teškoće. Naime, logično bi bilo da je sahranjivanje počelo u glavnom pećinskom kanalu, u njegovom početnom dijelu, najbližem ulazu i da su tako sve mlađi grobovi postavljeni redom sve do kraja ovog prostora. Međutim, tipološke značajke keramike i brončanih nalaza to samo djelomično potvrđuju. Naime, nakon posljednje sahrane, u najdubljem dijelu kanala, došlo je u njegovom početnom dijelu do pomicanja najstarijih grobova, odnosno premještanja kostiju u pukotine i veća udubljenja u zidovima pećine, a na njihovo mjesto sada dolaze najmlađi grobovi. Tako na početku i na kraju pećinskog kanala imamo najmlađe, a u sredini kanala najstarije grobove. Zbog takve situacije, u određivanju kronologije uzeta su u obzir dva elementa: položaj groba u pećinskom kanalu, odnosno horizontalni stratigrafski položaj, i tipološke značajke *nalaza*, koje mogu pomoći pri određivanju kronologije pojedinih grobova.

Na osnovi ovih elemenata može se cijela nekropola u Bezdanjači podijeliti na dva vremenska horizonta: onaj stariji, koji obuhvaća razdoblje srednjeg brončanog doba po srednjoevropskoj kronologiji, odnosno stupnjeve Br C i dio Br D, i mlađi, kojem bi pripadala najmlađa faza BrD i prijelaz na HaA stupanj kasnog brončanog doba.

Horizont I (stupanj Br C i ranije faze Br D)

Ovom horizontu pripadaju grobovi 1—8, 10—15, 18, 20, 24, 25, 27, 29, 30, 35, i skupni grobovi 1 i 4, kao i pojedinačni nalazi iz blokova 1—14.

U navedenim grobovima pretežno su zastupljeni keramički predmeti, dok brončani, iako malobrojni, predstavljaju važan materijal za kronološko određivanje pojedinih grobova.

K e r a m i k a

U grobovima, na vatrištima i na prostorima određenim za kultne radnje, nađen je veliki broj fragmentiranih i cijelih keramičkih posuda. Već na prvi pogled zapaža se razlika između keramike koja je prilagana u grobove i one koja je služila da se na vatrištima u njoj pripremi popudbina za umrlog. Jasno je da je ova druga služila za svakodnevnu upotrebu i da je tu funkciju zadržala i u nekropoli. Ta keramika je dosta debelih stijenki, manje-više slabo glačane površine i rustičnije izradbe, dok među keramikom namijenjenom isključivo za prilaganje

u grobove ima mnogo primjeraka finije izrade, tanjih stijenki, dobro glačane površine, pažljivije ukrašenih. Iako obje ove vrste kronološki pripadaju istom horizontu, za proučavanje porijekla i razvitka pojedinih oblika od velike je važnosti upravo ova keramika za svakodnevnu upotrebu, jer se na osnovi dobro fiksirane stratigrafije gradinskih naselja južno od Save, za nju može sasvim sigurno utvrditi autohtona komponenta koja svoje porijeklo ima već u rano brončano doba ove regije.

Na prvom mjestu treba spomenuti slične nalaze na Velikoj Gradini u Varvari kao i na mnogim lokalitetima srednje i sjeverne Bosne, kao što su Vis, Pod, Debelo Brdo i više lokaliteta na Glasincu.⁷ U stupnjevima Varvara B_1 i B_2 , koji odgovaraju razvijenom srednjem i djelomično kasnom brončanom dobu (Br B_2 — Br C/D), pojavljuje se više elemenata koji su zastupljeni i na keramici Bezdanjača. Srodnost se prije svega opaža u tipovima drški: vertikalne trakaste drške zadebljanih rubova u Bezdanjači (grob 3, tabla VIII, 2; skupni grob 1, tabla XX, 2; blok 5, tabla XXII, 4) i drške s proširenim i vertikalno izvučenim gornjim dijelom (grob 16, tabla XIII, 3) čest su inventar u horizontu Bj u Varvari, kao i veći broj jezičastih, horizontalnih trakastih i bradavičastih drški⁸. Posebno treba naglasiti pojavu polukružnih i u obliku okrenutog slova V plastičnih ukrasa, koji služe i kao drške, kada su osobito veliki i plastično istaknuti, a pojavljuju se na oba lokaliteta (Bezdanjača, grob 5, tabla X; grob 11, tabla XI, 1; skupni grob 1, tabla XXI, 1; skupni grob 3, tabla XXIV, 6 i XXV, 2 itd.).⁹

Od oblika keramičkog posuđa treba u prvom redu spomenuti polukuglaste zdjele, zaravnjenog ili neznatno uvučenog oboda (grob 8, tabla XI, 3; blok 12, tabla XXXVI, 2), koje su slične posudama iz Varvare, a pojavljuju se već u fazi Varvara A_3 — odnosno u Br A_2 — B_1 stupnju po srednjoevropskoj kronologiji¹⁰. Isto tako tipične su za oba lokaliteta konične zdjele s koso zasječenim rubom (Bezdanjača grob 6, tabla XXVII, 1; blok 2, tabla XXX, 5; blok 12, tabla XXXVI, 1) koje se datiraju u stupanj Varvara B_2 ⁿ.

Na oba lokaliteta ukrašavanje posuđa je veoma skromno, ali se također na oba pojavljuju paralelne, dublje urezane linije, trokuti ispunjeni kosim, urezanim linijama (šrafiranje)¹², plastične trake s okruglim udubljenjima načinjenim utiskivanjem prsta (Bezdanjača, skupni grob 1, tabla XX, 3; blok 1, tabla XXIX, 4 i si.).

U grupi nalaza koji su prilagani u grobove, odnosno u grupi kultne keramike, treba spomenuti šalice s jednom drškom, za koje se nalaze brojne paralele na prostoru Podunavlja, odnosno Transdanubije i istočnoalpske regije, te dalje na sjever u Moravskoj i Slovačkoj, gdje se pojavljuju u naseljima i nekropolama kulture grobnih humaka (Hiigelgräber Kultur). Nađene su i u Karpatskoj kotlini,

⁷ B. Čović, Glasnik zemaljskog muzeja (Arheologija), Sarajevo 1975/6, str. 5—8; isti, GZM (arheologija), Sarajevo 1965. g, str 98 (tabela).

⁸ B. Čović, o. c, tabla XXXV, 1, 2; tabla XXXVI, 3; tabla XXXVII, 2 i si.

⁹ Ibid. str. 63, si. 2.

¹⁰ Ibid, str. 61, si. 24

¹¹ Ibid, tabla XLII, 4; XLIII, 1, 4; XXXVIII, 1.

¹² Ibid, tabla XLII, 4.

a Hänsel ih datira u Br C₂ — D stupanj srednjeg brončanog doba.¹³ Karakterističan je oblik šalice nešto višeg vrata, pri vrhu neznatno razgrnutog, a prijelaz na trbuh naznačen je jačom ili slabijom profilacijom ili čak udubenom linijom ispod vrata. Drška počinje na samom rubu ili ispod njega (Bezdanjača, grob 4, tabla VIII, 9; vatrište pokraj groba 4, tabla IX, 1; grob 5, tabla IX, 7; vatrište pokraj groba 5, tabla X, 1; grob 11, tabla IX, 1; grob 35, tabla XVIII, 4 i si). U Br D horizontu tumula u Caki zapažen je veći broj ovakvih šalice u skeletnim grobovima (tabla V, 3, 7, 9, 10), a na fragmentu jedne šalice (tabla V, 5) nalazi se i karakterističan polumjesečasti ukras¹⁴. Postoji također i sličnost sa šalicama iz nekropola sjeverne Hrvatske (Virovitica i Sirova Katalena kod Đurđevca). Obje ove nekropole pripadaju najstarijoj fazi kulture polja sa žarama srednjeg Podunavlja iz prijelaznog vremena od Br C u Br. D stupanj, a povezuju se s kulturnim grupama Transdanubije, Slovačke i južne Moravske, isto kao i nalazi iz Bezdanjače^{14a}.

Trbušaste posude sa slabo razgrnutim vratom i dvije drške (Bezdanjača, skupni grob 1, tabla XX, 7 i skupni grob 3, tabla XXV, 1) mogu se naći već od kraja ranog brončanog doba na području srednjeg Podunavlja i dalje na sjever, u Češkoj i Moravskoj¹⁵.

Zdjele s dvije drške i jače naglašenim prijelazom od vrata na trbuh, pojavljuju se u Bezdanjači uglavnom izvan grobnih cjelina (blok 12, tabla XXXVI, 1, 4). Neki elementi na ovim posudama, na primjer tzv. viseće drške, ukazuju na nešto starije porijeklo, jer se takav tip drške javlja na vršačko-vatinskoj keramici već u vrijeme Br Bj¹⁶, dok se na prostoru srednjeg Podunavlja pojavljuju u BrD stupnju, zajedno s iglama s pločastom glavom¹⁷.

Vrijedna pažnje je i amforica s dvije drške iz bloka 14 (tabla XXXIX, 3, 3a) i njoj slične posudice na tablama XXXVII, 1 i XXVIII, 2, 2a. Oblik drški i profilacija, te ispupčenja na trbuhu ukrašena udubenim, koncentričnim krugovima, imaju dobre paralele u nekim nalazištima Karpatske kotline (Transilvanija). A. Mozsolics sličan primjerak iz tumula u Felsőszöcz datira u Br C stupanj¹⁸, a Dumitrescu jedan primjerak, skoro adekvatan onom iz Bezdanjače, datira također u Br C stupanj¹⁹. Takve primjerke slično datira i D. Berciu u obradi Verbicioara kulture u Rumunjskoj, koja je najznačajnija brončanodobna kultura područja između Oltenije, Dunava i Karpata²⁰. Tako je na primjer keramika faze IV naselja u Verbicioari predstavljena zatvorenim nalazom iz Govora,

¹³ B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, Bonn, 1968, str. 21, si. 2.

¹⁴ A. Točik-J. Paulik, Slovenská archeológia, VIII-1, Bratislava 1960., str. 115

^{14a} K. Vinski, o.c.

¹⁵ B. Dostál, Sborník prací Fil. fak. brněnské University, Bmo 1958., tabla II, 1, lokalitet tjezd kod Brna.

¹⁶ D. Garašanin, Rad vojvođanskog muzeja 3. Novi Sad, 1954., str. 70, si. 12.

¹⁷ J. Porubský, Slovenská archeológia XIV, 2, Bratislava 1966, str. 94, tabla I, si. 13. Za sličan primjerak iz Leobersdorfa (Donja Austrija), K. Villvonseder kaže: ... »način ukrašavanja karakterističan je za grupu srednjodunavske kulture grobnih humaka« (Archaeologia Austriaca, Wien, 1957., str. 27)

¹⁸ A. Mozsolics, Acta arch. hungarica XII, Budapest 1960, str. 119, tabla LXXI, 5 a, b.

¹⁹ V. Dumitrescu, L'arte preistorica in Romania, Roma 1972., tabla 75, si. 1.

²⁰ D. Berciu, Dacia V, Bukarest 1961., str. 123—163, si. 8, 9.

u kojem je bilo oko 20 posuda. Karakteristične su tri varijante šalice s drškama koje prelaze obod, a presjeka su ovalnog ili trokutastog. Na njima je čest ukras u obliku kruga, kao simbola solarnog kulta.

Tip konične šalice sa višim vratom i drškom koja prelazi obod (vatrište kraj groba 5, tabla X, 6) datira Trogmayer u period Br B₂ — C srednjeg brončanog doba²¹. U nekropoli kod Tapé, osim zgrčenih, bilo je i dosta skeleta u opruženom položaju, a najstariji nalazi nekropole pripadaju BrBi stupnju (pretežno brončani predmeti Koszider horizonta), dok se najveći dio keramike datira u nešto kasnije vrijeme, odnosno u Br B₂ — C stupanj.

Konični lonac s jednom drškom (Bezdanjača, grob 5, tabla X, 5), zajedno s već spomenutim nalazima iz tog groba, ima također analogije u kulturi grobnih humaka Karpatske kotline, a Točik ih datira u Br C stupanj²².

Kao prilog u grobu 8 bila je dobro sačuvana poluloptasta zdjela sa četiri bradavičasta ispupčenja i zaravnjenim rubom (tabla XI, 3). Slična ovoj bila je i zdjela iz bloka 12 (tabla XXXVI, 2) sa četiri jezičaste drščice ispod oboda. Veliki broj manjih ili većih poluloptastih posuda nađen je i u horizontu Varvare B₁ i B₂, koji se datira u kraj Br C i ranu fazu Br. D stupnja²³.

Brončani nalazi

Brončani prilozi nađeni su u grobovima 5, 27, 29 i skupnim grobovima 4 i 5.

U grobu 5 (tabla X, 3) bilo je brončano šilo utaknuto u drvenu dršku, bolje reći, neobrađeni komadić grančice jasena. Šilo je tanko, više nalik na iglu, na cijeloj dužini iste debljine i jako zašiljenog vrha. Kao paralela može se navesti, po obliku i veličini, adekvatan primjerak s lokaliteta Uherský Brod u Moravskoj²⁴, a interesantan je i zbog uvjeta nalaza. Naime, na tom lokalitetu otvoreno je veliko kultno mjesto, konstrukcija od kamenih komora u kojima V. Hruby, među kulturnim priložima zoomorfnih i antropomorfnih posuda, pršljenaka i udica navodi i nalaz jedne žlice od keramike i jedno šilo. Iako je to lokalitet iz vremena kulture grobnih humaka s početka srednjeg brončanog doba, spomenuto kultno mjesto zanimljivo je i kronološki i po sadržaju kao paralela za nalaze iz nekropole u Bezdanjači, jer su u grobovima horizonta I nađeni isto tako i šilo i žlica, samo ne od keramike nego od drva koje se zbog posebnih uvjeta u pećini veoma dobro očuvalo.

Nešto više brončanih priloga bilo je u skupnom grobu 5 (tabla XXVI, 1, 2, 4, 5, 7, 8). Dvije igle za šivanje s produžetkom iznad ušica često se javljaju u nekropolama i naseljima kulture grobnih humaka²⁵, ali i kasnije, u kulturi polja sa žarama i to od najstarije faze nadalje²⁶, pa zbog toga nisu osobito

²¹ O. Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tapé, *Fontes arch. Hungariae*, Budapest 1975., tabla 7, si. 69.

²² A. Točik, *Fontes arch. pragenses*, vol. 7, Praha 1964., tabla IX, 6.

²³ B. Čović, *GZM (Arheologija)*, Sarajevo 1975/6., str. 74 tabla XX, 5; XXXII, 3.

²⁴ V. Hruby, *Památky archaeologické XLIX-1 Praha 1958.*, si. 9/14.

²⁵ M. Gimbutas, *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, Hague 1965., si. 33, 5.

²⁶ R. Pittioni, *Urgeschichte des Osterreichischen Raumes*, Wien 1954., si. 293, 17.

značajne za bliže datiranje ovog groba. Na Galsincu (tumul VI u Sjevernom i tumul XII, grob 1 u Ilijaku) ovakva igla datirana je prema ostalim nalazima u grbovima u fazu II b, odnosno u Br C stupanj²⁷. Srp koji ima dršku sa jezičcem i dva paralelna, jače naglašena rebra, koja prate lučno savijeno sječivo, pripada starijim tipovima srpova prema podjeli K. Vinski²⁸, a datiraju se najranije u Br D stupanj, slično kao i spomenute igle. Oštećena mala rebrasta narukvica od debljeg brončanog lima ima svoje prethodnike u kulturi grobnih humaka južne Moravske, Donje Austrije kao i cijelog srednjeg Podunavlja. U toj regiji su stariji primjerci ovakve narukvice isključivo lijevani, većih su dimenzija i masivniji**, dok su mlađi, kakav je i ovaj naš, uvijek načinjeni od brončanog lima, kao na primjer oni iz predvelatickog Blučina-Cezavy horizonta s početka Br D stupnja³⁰. Konična dugmeta i spiralne cjevčice od tankog, brončanog lima mogu se također vremenski opredijeliti u Br C — D stupanj, jer su čest inventar grobova toga doba, kako u kulturi grobnih humaka srednjeg Podunavlja tako i na prostoru južno od Save.

Horizont II (stupanj Br D i rani Ha A)

Ovom horizontu pripadaju grobovi 16, 19, 21-23, 32, 34, skupni grobovi 3, 5, 6, i pojedinačni nalazi iz blokova 14 i 12-14.

U ovom horizontu ima, kao i u prethodnom, više fragmenata keramike grublje izrade, za koje se analogije nalaze na teritoriji naše zemlje južno od Save. Na primjer, karakteristična drška s proširenim gornjim dijelom iz groba 16 (tabla XIII, 3), srodna je drškama iz Fortice i Kusača, koje se datiraju u BrD — HaA stupanj kasnog brončanog doba³¹.

Šalica u grobu 22 (tabla XVI, 12) karakteristična je po oštro profiliranom, bikoničnom trbuhu, a datira se također u stupanj Br D — HaA u nalazu iz tumula Caka kulture na lokalitetu Kolte (Slovačka)³². Slična profilacija se može opaziti i na nalazima istočno-alpske regije, Baierdorf-Velatice kulture³³.

Najveći broj brončanih priloga bio je pokraj skupnog groba 3. Kako je u ovom grobu sahranjeno oko 15 umrlih, utvrđeno po broju nađenih lubanja, jer su sve kosti skeleta dislocirane i izmiješane, znači da se sahranjivalo dulje vremensko razdoblje, što se opaža i na tipološkim karakteristikama nalaza. Pretežno su to predmeti koji pripadaju završnim fazama srednjeg i početku kasnog brončanog doba.

²⁷ A. Benac — B. Čović, Glasinac I, Sarajevo 1957., str. 28, tabla IX, 13; tabla XVI, 4.

²⁸ K. Vinski, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973., str. 54.

²⁹ J. feihovský, Slovenská archeológia (Eisnerov zbornik), Bratislava 1961., str. 123, sl. 1—9.

³⁰ A. Točik — J. Paulik, o. c, str. 68, sl. 2, 3; A. Točik, Fontes arch. pragensis, vol. 7, Praha 1964., tabla XXXIV, 3,

³¹ B. Čović, o. c, tabla XIX, 6 i tabla XXII, 2. 4.

³² J. Paulik, Slovenská archeológia, Nitra 1966., str. 389, sl. 10.

³³ R. Pittioni, o. c, str. 421, 425, 428—9. Autor ovaj horizont datira ugalvnom u HaA stupanj kasnog brončanog doba.

Igla s produžetkom iznad ušice (tabla XXIII, 2) već je ranije datirana, isto kao i srpovi, u stupanj Br C i D. Nešto mlađa morala bi biti topuzasta igla (tabla XXIII, 1), za koju se paralele lako nalaze na području kulture polja sa žarama međuriječja Drava—Dunav—Sava. K. Vinski ih prema ostalim nalazima is ostava pretežno datira u svoju fazu II (Br D — HaA)³⁴.

Kalotasto brončano dugme (tabla XXIII, 12) zanimljivo je radi urezanih trostrukih paralelnih linija složenih u polukrug. Ovakav, ili vrlo sličan ornament pojavljuje se najprije na iglama srednjeg brončanog doba (igla iz okolice Stične)³⁵, da bi se, u ostavama Koszider-horizonta javile kao čest inventar i trajale sve do stupnja Br D³⁶. Kao direktnu analogiju za dugme iz Bezdanjače mogu se navesti tri dugmeta iz ostave Forró u karpatskoj regiji, koju prema ostalim priložima nađenim s njim, treba datirati u prijelaz od Br C na Br D stupanj srednjeg brončanog doba³⁷.

Držac za iglu (tabla XXIII, 11) po obliku spada u grupu starijih 'tipova, koji se javljaju od srednjeg brončanog doba, ali su dulje vrijeme u upotrebi, pa ih tako nalazimo i u ostavama kulture polja sa žarama. U ostavi iz Lovaša, datirani su u srednje brončano doba³⁸, a srodan, skoro adekvatan primjerak ovom iz Bezdanjače nalazi se u ostavi iz Mesića (Banat), koja po ostalom inventaru spada u stupanj Br D — Ha A_x kasnog brončanog doba³⁹.

Vrijedan pažnje je i dobro sačuvan brončani nož, za koji zbog karakterističnog profila na prijelazu od drške u sječivo za sada nema direktnih analogija (tabla XXIV, 5). Ipak, ovaj primjerak se može svrstati u grupu noževa s drškom u obliku jezičca (Griffzungenmesser), kojih je tipično obilježje široka, duga jezičasta drška s profiliranim rubovima, između kojih, s obje strane postoji obloga od organske materije, pričvršćena jednom ili više zakovica za podlogu. J. ftihovsky smatra da za tipološko opredjeljenje ovakvih noževa nije bitan toliko izgled sječiva, koliko pojedine odlike drške i dijela koji stoji na prijelazu od drške u sječivo, jer se na osnovi toga mogu razlikovati pojedina radionička središta u kojima su ovi noževi načinjeni⁴⁰. Nož iz Bezdanjače ima sve navedene značajke noževa s drškom u obliku jezičca, ali kako sam napomenula, zbog specifično izvedenog prijelaza od drške u sječivo, treba ga smatrati posebnim tipom unutar ove grupe. Što se tiče datiranja ovih noževa, ftihovsky ih u Moravskoj i istočnoalpskoj regiji datira u HaA₁ i HaA₂ stupanj kasnog brončanog doba. Tipološki najbliži nožu iz Bezdanjače je nož iz Matrei (Italija). Po klasi-

³¹ K. Vinski, o. c. Igle iz Belog Manastira (tabla 22, si. 5—6), Siska (tabla 27, si. 8—10) i Otoka Privlake (tabla 28, si. 24) pripadaju fazi II, odnosno stupnju Br D — HaA_x.

³⁵ F. Staře, Arheološki vestnik XV—XVI, Ljubljana 1965, str. 211, si. 2.

³⁶ I. Bóna, Acta arch. hungarica, Budapest 1958., str. 222; A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens, Budapest, 1967, str. 83, si. 25; A. Točik Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom, Bratislava 1964., str. 55.

³⁷ A. Mozsolics, Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens, Budapest 1973., str. 25—26; tabla 6 na str. 258.

³⁸ Z. Vinski, Vjesnik AMZ, treće ser. I, Zagreb 1958., str. 14—15, tabla III, 5.

³⁹ R. Drechsler, Zbornik Matice srpske, sv. 20, Novi Sad 1958, tabla 77. Ovdje treba spomenuti analogije ostavi iz Mesića, kao što su Poljanci, Brodski Varoš, Podcrkavlje, koje K. Vinski datira u svoju fazu II (K. Vinski, o. c, table 48—49; table 52—65 i table 66—68).

⁴⁰ J. Řichovský, Die Messer in Mähren und Ostalpengebiet, PBF, Abt. VII, 1. Bd., München 1972., str. 23.

fikaciji V. Peroni, ovaj nož pripada varijanti A spomenutog tipa, a kronološki u podmaklu fazu Peschiera horizonta, koja odgovara starijoj fazi kulture polja sa žarama sjevernoalpske regije⁴¹. H. Müller-Karpe slične primjerke s područja sjevernog Tirola također datira u U^{\wedge} stupanj⁴².

Kao što se moglo vidjeti iz kraće analize brončanih priloga skupnog groba 3, svi se oni mogu datirati u kraj srednjeg i početak kasnog brončanog doba. Kada bi se, međutim, ovaj grob kronološki opredijelio samo na osnovi keramičkih nalaza, vidjelo bi se da tu dolaze do izražaja i neki elementi konzervatizma, koji su logični kada je riječ o keramičkim oblicima i njihovu trajanju. Naime, dvije duboke šalice s drškom, koje na najširem dijelu trbuha imaju plastični, polumjesečasti ukras, mogu se naći na primjer u Moravskoj već u kulturi zvonastih pehara⁴³ i unjetičkoj kulturi u Češkoj⁴⁴, gdje su česti i trbušasti oblici lonaca, veoma srodni onom iz groba 3 u Bezdanjači (tabla XXV, 1). Oblici spomenutih šalica žive i dalje, u kasnijim razdobljima, te ih nalazimo dobro zastupljene u brojnim nalazištima lužičke kulture u Čehoslovačkoj (Čaka, Blučina, Lednice, Velatice — rana faza), isto kao i u Mađarskoj⁴⁵. Oblici, a pogotovo ornamentika su dakle onaj element koji može izazvati pogrešne zaključke, jer se oni zadržavaju odnosno prenose u skoro nepromijenjenom obliku tijekom mnogih perioda razvitka. Primjer za to imamo u Varvari, gdje se neki oblici i ornamentikala nalaze nepromijenjeni od stupnja Varvara A₂ do stupnja Varvara B₂⁶⁴. Kada se ovakva keramika, srećom, nađe u grobnoj cjelini s brončanim predmetima, onda je datiranje puzdanije.

U grobu 19 (tabla XIV, 4) bila je dobro očuvana amforica s dvije drške ispod samog otvora. Sličan primjerak nađen je u špilji u Podumcima kod Unešića (čuva Arheološki muzej u Splitu, neobjavljeno). U ovoj špilji, koja nikad nije sistematski istraživana, nalazila se nekropola sa skeletnim i žarnim grobovima. Slučajno skupljeni nalazi ne mogu stoga potpuno pružiti podatke o trajanju nekropole. Među arheološkim materijalom bila je i fibula s lukom u obliku violinskog gudala, objavljena nekoliko puta, a datirana je u stupanj BrD — HaAi kasnog brončanog doba⁴⁷. Ostali brončani nalazi, po svojim tipološkim osbinama znatno su mlađi.

Zahvaljujući sretnoj okolnosti, što je upravo s amforom u grobu 19 bilo više drvenih štapića sa zašiljenim i nagorjelim vrhovima, mogla se izvršiti analiza metodom radioaktivnog ugljika C¹⁴, pa je za cijeli taj grob dobivena starost od 1110 ± 60 godina prije n. e.⁴⁸ Prema tome, ova bi amforica vremenski ulazila u isto razdoblje u kojem je i spomenuta fibula, odnosno u stupanj Br D — Ha A.

⁴¹ V. Bianco-Peroni, Die Messer in Italien, PBF, Abt. VII, Bd. 2, München 1970., str. 1—2, tabla 4, si. 35 i tabla 61 B (karta rasprostranjenosti).

⁴² H. Müller-Karpe, RGK-R6misch- germ. Forschungen, BD. 22, Berlin 1959., str. 193, si. 28/9, 10.

⁴³ A. Houštova, Fontes arch. pragensis, vol. 3, Praha 1960, tabla XI, si. 1; XVIII, si. 1; XXI, si. 6—7,

⁴⁴ V. Moucha, Fontes arch. pragensis, vol. 4, Praha 1959,

« j. publik, Slovenská archeológia XI-2, str. 322 i dalje.

⁴⁵ B. Čović, GZM (Arheologija) XXX—XXXI, Sarajevo 1978., str. 63, si. 26.

« K. Vinski, o. c, str. 183, tabla 91, si. 10a, 10b i uz to navedena literatura.

« Vidi rad A. Sliepčević — D. Srdoč, u ovoj svesci Vjesnika AMZ.

Vrijedan je spomena i nalaz iz groba 21 (tabla XV, 1-6), osobito zbog keramičke posude na si. 4. Ova amfora je svijetlosmeđe boje, dobre fakture, glatke površine. Trbuh je u sredini jako proširen, a u gornjem dijelu spljošten i ukrašen na četiri najistaknutije tačke udubenim, paralelnim linijama, složenim u trokutasti ornament. Vrat amfore je visok i cilindričan, rub otvora zaravnjen. Dvije drške ukrašene su kosim kanelurama, složenim tako da izgleda kao da su tordirane. Slični, iako ne identični oblici, a osobito karakterističan raspored ornamentike, poznati su i brojno zastupljeni na širokom prostoru srednje Evrope od srednjeg brončanog doba do u HaB stupanj kasnog brončanog doba. Razumije se da u ovako dugom vremenskom razdoblju dolazi do određenih modifikacija tih oblika, pa tako u srednje brončano doba, u najstarijoj fazi Čaka kulture u Slovačkoj, zapažamo trbušaste posude s cilindričnim, nižim vratom i dvije male drške smještene uvijek na prijelazu od vrata na trbuh⁴⁹. U najstarijem horizontu knovicke kulture, koja traje od srednjeg brončanog doba do u HaB stupanj kasnog brončanog doba, u horizontu BrD, pojavljuju se također isti takvi oblici posuda — jače naglašen zaobljen trbuh, cilindričan vrat i dvije male drške⁵⁰. Na ovim, najstarijim primjercima te vrste posuda, ornamentika nije zastupljena⁵¹. U daljnjem razvitku (stupanj HaA) ove posude izmijenjene su utoliko što se jako naglašen trbuh počinje na najširem dijelu sve više ispupčavati, pa posuda, gledana odozgo, na najširem dijelu trbuha ima oblik razvučenog kvadrata. Cilindričan vrat se pri dnu malo širi ili ostaje i dalje izrazito cilindričan, ali se primjetno skraćuje⁵². Drške su još uvijek male, i stoje na prijelazu od vrata na trbuh. Na nekim primjercima, međutim, opaža se da se osim već opisanih promjena u HaA stupnju pojavljuju i promjene u obliku drški: one postaju veće i tanje, a umjesto trakastog, dobivaju okrugao presjek, kao što se to može zapaziti na posudama nalazišta Velé Hoste, kojeg se nalazi datiraju u okviru lužičke kulture u njezinu fazu II, odnosno u HaA stupanj kasnog brončanog doba⁵³. Drške koje su tipološki najrodnije onima iz Bezdanjače, nalaze se najčešće na keramici Hdting-Mörzg grupe Donje Austrije i to u HaA horizontu⁵⁴. R. Wagner dijeli nekropolu u Hötingu na dva stupnja, a drške o kojima je riječ, najčešće se javljaju u Höting I stupnju, koji pripada starijoj fazi HaA stupnja kulture polja sa žarama ove regije⁵⁵. Ovakvom analizom postupno smo se približili mogućnosti tačnijeg datiranja posude iz groba 21. Ona bi dakle, po svojim tipološkim odlikama pripadala dosta sigurno ranoj fazi HaA stupnja kasnog brončanog doba. U ovom grobu, osim posude, nađeno je još samo neko-

⁴⁹ J. Paulik, o. c. str. 321, shema razvoja Čaka-kulture.

⁵⁰ Bonzek-Kontecky-Neustupni, *Fontes arch. pragensis*, vol. 10, Praha 1966., si. 31 — razvojni oblici keramike od BrD do HaB stupnja kasnog brončanog doba.

⁵¹ Vidi napomene 41 i 42; J. Sihovsky, *Slovenská archeológia IX*, 1—2, si. 22/4.

⁵² E. Plesl, *Lužicka kultura v severozapadnih Cechach*, Praha 1961., tabla L, si. 5, 8.

⁵³ J. Porubsky, *Slovenská archeológia*, 1955., str. 131, tabla II, si. 3; isti, *Fontes arch. pragensis*, vol. 10, str. 112 (sinhronistička tabela).

⁵⁴ R. Pittioni, o. c. str. 404; str. 453, si. 318/1.

⁵⁵ R. Wagner, *Römisch-Germanische Forschungen*, Bd. 15, 1943., str. 50, tabla 9 si. 2; tabla 15, si. 1—2, grobovi s urnama, lokalitet Mühllau; tabla 5, si. 12; tabla 6, si. 2, lokalitet Höting.

liko grumenova crvenog okera i drveni, zašiljeni štapići, položeni na tijelo umrlog, a također i na malom vatrištu pokraj groba. U institutu »Ruđer Bošković« u Zagrebu⁵⁶, izvršena je analiza štapića kao i stupa sige koji je rastao iz spomenute posude, metodom radioaktivnog ugljika C¹⁴. Rezultati su slijedeći: starost drvenih štapića bila bi 1349 ± 60 g. prije n. e., a do početka rasta sige došlo je oko 1275. godine prije n. e., što znači da je taloženje počelo oko 70 godina nakon polagnja posude u grob. Rezultati arheološkog datiranja ne slažu se u potpunosti sa rezultatima C¹⁴. To su opazili i stručnjaci koji su provodili analize, pa su takav rezultat opravdali mogućnošću zagađivanja suvremenom organskom materijom. Međutim, ako od datuma 1349. g. oduzmemo dozvoljenih 60 godina razlike i 30 već proteklih godina (rezultati analize C¹⁴ zaključuju se 1950. godinom), onda bismo dobili kao rezultat datum 1250. godinu prije n. e., te bi se u tom slučaju i arheološki i C¹⁴ rezultati analiza vrlo dobro slagali. Prema tome, trebalo bi smatrati realnim datiranje groba 21 u stupanj Ha[^] kasnog brončanog doba.

Veći broj keramičkih i brončanih nalaza bio je u skupnom grobu 5 (tabla XXVI, 1-9), koji treba datirati u stupanj BrD — HaA, bez obzira na neke starije elemente, koje ovdje treba smatrati određenom manifestacijom retardacije. Tako se na primjer brončane narukvice kao ona na si. 2, pojavljuju već u vrijeme kulture grobnih humaka srednjeg brončanog doba, ali i traju sve do početka kasnog brončanog doba⁵⁷. Keramika, osobito šalica s drškom (si. 6) pokazuje sve elemente ranog Velatice-Baierdorf stupnja, a posuda na tabli XXVII, 2, zadržava oblik i ornamentiku srednjeg brončanog doba: osim asimetrično postavljenih drški, koje se javljaju na keramici pred — Caka horizonta u Karpatskoj kotlini i Podunavlju⁵⁸, tu je i ornament koji se sastoji od plitkih, paralelnih linija što se pružaju ispod vrata posude i spuštaju ispod drški. Ovakav ornament nalazi se na nekoliko primjeraka posuda u Bezdanjači (up. tablu XXXVII, 2, 2a), a čest je kao retardacija iz srednjeg brončanog doba u nekropolama kasnog brončanog doba srednje Evrope (Cehoslovačka, Mađarska, Donja Austrija)⁵⁹. U južnoj Njemačkoj, F. Holste ovakvu keramiku izdvaja u posebnu grupu⁶⁰, a njezina pojava je prema riječima autora, vezana za »istok« _____ »vjerojatno treba istok smatrati kao ishodišnu oblast ove grupe, konkretno lužički krug i njegove češke suvremene kulture«. Pojava ovako ukrašene keramike je jedna od ranih manifestacija kulture polja sa žarama, odnosno njezinog starijeg stupnja u srednjoj Evropi⁶¹. Zanimljivo je spomenuti da se ova keramika najčešće nalazila

⁵⁶ Vidi rad A. Sliepčević-D. Srdoč u ovoj svesci Vjesnika.

⁵⁷ F. Holste, *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, Bd. 22, 1957., str. 29, si. 10/7; S. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn 1955., tabla XV, 2; isti *Slovenská archeológia* 1961., str. 123, si. 14, ostava iz Blučine, datirana u stupanj Br D.

⁵⁸ J. Paulik, *Slovenská archeológia*, XI-2, str. 320—321. Osim u Slovačkoj, ovakve drške pojavljuju se i u Donjoj Austriji (Hercogenburg). Ceste su i u Varvari!

⁵⁹ I. Hasek, *Fontes arch. pragensis*, Praga 1959., str. 9, tabla VII, 8; tabla XIII, 5; tabla XX, 4 i si.; V. Moucha, *Fontes arch. pragensis*, Praha 1961., tabla XV, 6—8 i tabla XIII, 4—5.

⁶⁰ F. Holste, *Handbuch der Urgeschichte Deutschlands*, Bd. 1, Berlin 1953, str. 95—97.

⁶¹ *Ibid.*, str. 97, tabla 23—24. Od nalazišta u čehoslovačkoj treba spomenuti Usti nad Labem, Strekove, Libohovany, Litomerice. U vezi toga vidi E. Plesl, o. c.

kao prilog u skeletnim grobovima, što u Bezdanjači nesumnjivo ukazuje na tradicije kulture srednjeg brončanog doba, pa čak i starijeg, unjetičkog horizonta, u kojem je skeletno pokopavanje uobičajen način sahranjivanja umrlih.

U rani HaA treba ubrojiti i malu kupu na nozi (tabla XXXI, 6) za koju postoji sličnost s kupom na nozi iz nekropole u Virovitici². Na tom lokalitetu ona predstavlja poseban oblik kupe na nozi, bez bližih analogija, ali se prema ostalim nalazima iz nekropole datira u *HaA_±* stupanj kasnog brončanog doba.

Za kasnije faze nekropole u Bezdanjači karakteristična je i pojava facetiranja na obodima posuda, kao na primjer na velikom pitosu iz bloka I (tabla XXIX, 1) ili kaneliranje, kao na trakastoj dršci na tabli XXIX, 8. Facetiranje na keramici, koje počinje u stupnju HaAj u Bezdanjači, ubrzo pravoavljuje na cijelom području današnje Like, pa se tako od stupnja HaB smatra karakterističnom pojavom koja se dovodi u vezu sa prodorom utjecaja iz Podunavlja⁶³

Od ostalih nalaza vrijedno je spomenuti i nekoliko okruglih plosnatih zrna jantara, probušeni na sredini. Spektroskopska analiza pokazala je da se ovdje radi o baltičkom jantaru (succinit), pa ovi, za sada najstariji primjerci jantara nađeni u Lici, ukazuju na vrlo rane veze ovog teritorija sa sjevernom Evropom.^{63a}

Iz analize grobnih priloga u Bezdanjači, mogu se izvući slijedeći zaključci:

a) keramički oblici pokazuju u većoj mjeri srodnost sa onima iz naselja na gradinama južno od Save (srednja, a naročito južna Bosna) odnosno s autohtonim elementima srednjeg i kasnog brončanog doba te regije;

b) keramički i brončani nalazi, pretežno iz horizonta II u Bezdanjači imaju velike sličnosti s nalazima iz Transdanubije i zapadnih područja Karpatske kotline, uključujući i prostor današnje Moravske, Slovačke i Donje Austrije;

c) pogrebni kult i ritual mogu se dovesti u vezu s utjecajima kulture grobnih humaka srednjeg brončanog doba Podunavlja, a posebno s nekim, još starijim tradicijama, kojih porijeklo treba tražiti u kulturama eneolita i ranog brončanog doba. Spominjemo samo ritualno žrtvovanje srne, što se u Bezdanjači ponavlja u nekoliko grobova. Ovaj običaj prvi put je na našem tlu zabilježen u Vučedolu, a smatra se da je tamo prenesen, sa još nekim elementima, iz stepske kulture grobnih jama⁶⁴. Slično je i sa pojavom okera. U grobovima Bezdanjače oker je kamenim rastiračem mleven u prah, rastvaran u vodi i nanošen na neke dijelove tijela umrlog. Osim toga, veće grumenje okera nađeno je i pokraj umrlog u grobu. Ova pojava registrirana je u tumulima ranog brončanog doba u Mađarskoj, Rumuniji, istočnoj Slovačkoj, a kod nas u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni⁶⁵. U Mađarskoj, u velikim tumulima (Buj, Tiszaeszlás, Nagykallo) bilo je grumenje okera pokraj skeleta u grobovima. U Hortobágy, kraj skeleta u opruženom položaju nađeno je takođe grumenje okera, a neposredno uz grobove bila su i manja vatrišta, slično kao u Bezdanjači. U Srbiji,

⁶² K. Vinski, o. c., tabla 10, si. 2 i 5.

⁶³ Z. Marić, GZM, Sarajevo 1964, str. 25–26, tabla 1–3; tabla 10–19 i pripadajuća literatura.

^{63a} Analiza jantara izvršena u laboratoriju za spektroskopiju na San José State Uni-

versity, California. O rezultatima analize jantara na teritoriji Like up. *Journal of Field Archeology*, N° 3, Boston, 1976, str. 321–322.

⁶⁴ N. Kalitz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapest, 1968, str. 45.

⁶⁵ *Ibid.*, o. c., str. 26–32

u grupi Belotić-Bela Crkva prisutna je također ista pojava u grobovima ranog brončanog doba⁶⁶. Običaj stavljanja okera u grobove postepeno se gubi tijekom srednjeg brončanog doba, ali ne sasvim. Tako u grobu humke 9, na lokalitetu Belotić-Šumar bilo je kraj skeleta nekoliko većih grumenova okera. Ova humka datirana je u BrC stupanj, a M. Garašanin, po nekim indicijama, smatra da bi mogla biti i još nešto mlađa — Br D stupanj srednjeg brončanog doba⁶⁷. U Bezdani jači bi stoga pojavu okera trebalo tumačiti izvjesnim konzervativizmom, koji je uvijek prisutan kad su u pitanju kultovi i uopće pojave u vezi s religijom, ali i kao mogući dokaz da se od ranog brončanog doba u Podunavlju i na širem prostoru Balkana mogu utvrditi pojave vezane za utjecaj iz stepskih i pontskih oblasti južne Rusije. Njihov refleks ili direktno prenošenje, kao što sam spomenula, zapaža se već u eneolitskom sloju Vučedola u običaju žrtvovanja srne, a jedan od izrazitih stepskih elemenata u pogrebnom ritualu je i stavljanje crvenog okera u grobove⁸⁸.

U ovom radu do sada nisam spomenula nikakve podatke o eventualnom naselju kojem pripada nekropola u Bezdanijači. Da je bilo moguće istražiti područje brijega Vatinovca, odnosno njegov plato, na kojem se, prema usmenom saopštenju mještana nalazila nekakva utvrda (mjestimično sačuvao kamenje od suhozida, zapaženo prije 20 i više godina), moglo bi se više reći o ekonomici i društvenoj strukturi stanovnika sahranjenih u Bezdanijači⁶⁹. Ovako se moramo osloniti samo na nalaze iz grobova, po kojima se može zaključiti da su se ljudi tog vremena bavili u izvjesnoj mjeri zemljoradnjom, jer su u grobovima nađena dva brončana srpa, a šila od kosti i bronce ukazuju na postojanje domaće radinosti (obrada kože i drveta). O strukturi stočarstva i značaju lova svjedoče nalazi većeg broja kostiju domesticiranih i divljih (lovnih) životinja. Od domaćih zastupljene su ovdje koza, ovca i goveče, a od lovnih, koje su služile za prehranu, treba spomenuti divljeg zeca, divlju svinju, jelena i srnu. Od drugih divljih životinja u Bezdanijači su bile kosti vuka, lisice, smeđeg medvjeda, kune zlatice, vjeverice i divlje mačke⁷⁰. Vrijedno je spomenuti i kosti domaćeg psa, vjerojatno već u to doba čovjekovog prijatelja i pomagača u čuvanju stada. Statistički gledano, broj lovnih životinja preteže nad brojem domesticiranih, pa bi se po tome moglo zaključiti da je lov bio važno zanimanje ljudi sahranjenih u Bezdanijači.

Od keramičkih proizvoda treba spomenuti velike pitose za čuvanje hrane, nađene kraj ognjišta i vatrišta na kojima su bili i ostaci keramičkog posuđa. Nalaz tri drvene žlice, od kojih su dvije bile u keramičkoj posudi kraj groba upućuje na pomisao da se ovdje od zrnaste hrane spravljalo kuhano jelo (možda kaša od žita). Velik je broj raznih keramičkih posuda koje su sigurno izrađivane u naselju, pa je i to jedan dokaz razvijene domaće radinosti.

⁶⁶ M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, Beograd, 1973., str. 264–266 (u humki 15 u napisu crvena zemlja).

⁶⁷ M. i D. Garašanin, *Zbornik radova Narodnog muzeja III*, Beograd 1962, str. 52.

⁶⁸ M. Garašanin, o. c., str. 280–281.

⁸⁹ Podatak da je na Vatinovcu postojalo naselje utvrđeno bedemom od suhozida ne mora značiti da je to naselje srednjeg i kasnog brončanog doba. Lako je moguće da se ovdje radi o kasnijoj, japodskoj gradini! TM Podatke koje ovdje navodim crpla sam iz rada M. Maleza u ovoj svesci *Vjesnika*.

Kakva je bila društvena struktura teško je nešto određenije reći, osim da među stanovnicima sahranjenim u Bezdanjači nisu postojale neke veće razlike u društvenom položaju, jer se u nekropoli nijedan grob ne ističe posebno ni bogatstvom priloga ni nekim naročitim drugim obilježjima. Ipak, sama činjenica da se ovdje kontinuirano sahranjivalo jedno duže vremensko razdoblje ukazuje na miran i stabilan život jedne veće skupine ljudi, i to u srcu geografske regije u kojoj će uskoro započeti razvoj kulture prahistorijskih Japoda. U vezi s tim postavlja se i problem etnogeneze ne samo na ovom lokalitetu nego i na širem prostoru današnje Like. Značaj otkrića ove nekropole i leži velikim dijelom u tome što dobiveni rezultati osvjetljavaju, i čini mi se, u određenom mjeri pridonose sigurnijem rješavanju nekih već provjerenih teza u našoj modernoj arheološkoj nauci. Mislim ovdje prvenstveno na teze A. Benca, prema čijem se mišljenju u razvoju ilirskih plemenskih zajednica južno od Save mogu izdvojiti četiri faze, od kojih je druga faza označena kao protoilirski, a karakteriziraju je... »mirni razvoj supstratskih elemenata uz određen kulturni utjecaj iz Podunavlja, Karpatske oblasti i istočnog Balkana u srednje i kasno brončano doba«⁷¹. Bezdanjača se, po svim manifestacijama materijalne i duhovne kulture dobro uklapa u ovu fazu, pa smo tako, zahvaljujući nalazima ovog velikog i dobro sačuvanog arheološkog lokaliteta u mogućnosti da upoznavanju razvoja predilirskih i ilirskih kultura na balkanskom prostoru dodamo još jedan koristan podatak.

OPIS ISTRAŽENIH BLOKOVA

Blok 1 (Tabla XL)

Ovaj blok nalazi se na završetku prostranog, zapadnog kraka pećine. Tlo je pokriveno zemljom crvenicom, izmiješanom sa sitnijim, oštrim kamenjem. Ovdje je bilo veliko ognjište s ostacima ugljenog trunja i pepela, ispod 0,10m visokog sloja humusa. Na udaljenosti od oko 1,5m od ognjišta, bila je jedna drvena konstrukcija od koje su se sačuvala dva balvana. Na ognjištu je nađeno dosta životinjskih kostiju, a svuda uokolo, po bloku, ležali su fragmenti velikih keramičkih posuda kao i brojne spiralne cjevčice od bronce, od kojih je kasnije sastavljena ogrlica.

Blok 2 (Tabla XL)

Nastavlja se na blok 1, u smjeru jug-jugozapad. I ovdje je bilo jedno ognjište, uz koje su razbacane životinjske kosti i fragmenti keramike. Veći dio bloka pokriven je kamenjem i sigastim nakupinama, pa u njemu nije bilo arheoloških nalaza.

⁷¹ A. Benac, *Balkanica VIII* (Godišnjak balkanološkog instituta), Beograd, 1977, str. 1 i 12.

Blok 3

Nalazi se sjevernije od bloka 1, i zauzima ostali prostor uz bočnu stijenu. Taj prostor ispunjen je velikim kamenim blokovima, između kojih leže brojni fragmenti keramike i jedno veće koštano šilo.

Blok 4

Nastavlja se istočnije uz blok 2, i pretežno je ispunjen kamenim blokovima. Između njih, i uz bočnu stranu stijene, bilo je dosta fragmenata keramike, a tu je nađeno i 6 balvana, koji su vjerovatno bili dio neke konstrukcije što je služila za lakše silaženje niz vertikalni dio pećine, pa su erozijom dovučeni do kraja ovog kraka pećine.

Blok 5 (Tabla XL)

Nalazi se na podnožju vertikalnog ulaza, uz južnu bočnu stranu glavnog pećinskog kraka. Veći dio bloka pokriva veliki kameniti dio, a nakon njega se nalazi u bočnoj stijeni jedna udubina (niša). Po tom kamenitom dijelu u niši i po šupljinama ispod kamenja, ležalo je mnogo fragmenata keramike. Osim ovih nalaza, u bloku je bilo i drvenih balvana i kostiju jelena i goveda.

Blok 6

Nalazi se jugoistočno od bloka 5, odnosno nastavlja se uz južnu bočnu stijenu. Teren je veoma nagnut i pokriven kamenim blokovima. Ispod njih se pojavljuju keramika i životinjske kosti, osobito mnogo kostiju goveda. Karakterističan nalaz u ovom bloku je fragment smeđe, kanelirane posude.

Blok 7

Pružna se istočnije od bloka 6, i također zahvaća prostor uz južnu bočnu stijenu pećinskog kraka. Teren je vrlo nagnut i pokriven blokovima, ispod kojih je bilo dosta keramičkih fragmenata. Mnogo se keramike nalazilo i uz bočnu stijenu. Među kamenim blokovima bilo je i životinjskih kostiju.

Blok 8 (Tabla XLI)

Nalazi se suprotno od bloka 7, i proteže se uza sjeveroistočnu bočnu stijenu. Zahvaća veću grupu kamenih blokova koji su međusobno povezani i prekriveni debelom sigastom korom. Na ovom uzvišenom dijelu jasno se zapažala jedna platforma načinjena ljudskom rukom. Na njoj je bilo ognjište s mnogo fragmenata keramike, pepela, ugljenog trunja i sprženog kamenja. Između ognjišta i bočne strane stijene bilo je mnogo životinjskih kostiju, te skoro cijeli kostur srne. Neke životinjske kosti bile su skoro potpuno ugljenisane.

Blok 9 (Tabla XLI)

Leži jugoistočno od bloka 8, na suprotnom kraju velike grupe kamenih blokova koji su prevučeni slojem sige. Između bočne stijene i ove nakupine

kamenih blokova podignut je jedan polukružni kameni suhozid, a prostor unutar njega ispunjen je sitnim, kamenim gromadama i zemljom crvenicom. Na zaravnjenoj površini te platforme, nađena su samo dva fragmenta keramike. Iznad platforme, u jednoj manjoj niši u bočnoj stijeni, ležalo je cijelo zastopljive ljudske noge, kao i brojne kosti ptica, insektivora, glodavaca i kralješci zmije. U podnožju kamenih blokova, ispod suhozida, nalazila se kamena ništa i u njoj dislocirane kosti ljudskog skeleta, uz koje su bili i fragmenti keramike (grob 1).

Blok 10

Nalazio se jugozapadnije od bloka 9, uza zapadnu bočnu stijenu. Jedan dio bloka zahvaća nagnuti teren glavnog pećinskog kanala, koji je pokriven kamenim blokvima, a drugi dio veliku sigastu nakupinu koja se proteže uz zapadnu bočnu stijenu. Između njih je udubljeni i izduženi prostor, čije je tlo pokriveno sitnim kamenjem. I na tom mjestu je bilo dosta fragmenata keramike. U nagnutom dijelu ovog bloka, nalazile su se ljudske kosti (grob 2).

Blok 11

Leži istočnije od bloka 10, uz južnu bočnu stranu, te zahvaća završetak velike sigaste nakupine, koja se proteže uz bočnu stijenu bloka 10. Na kraju te nakupine bilo je dosta fragmenata keramike koji su ležali uz dislociran skelet (grob 3). Nedaleko su nađene i životinjske kosti, kao i jedna cijela mandibula odraslog primjerka običnog jelena (*Cervus elaphus*).

Blok 12

Zahvaća veći dio proširenja, koje slijedi nakon uskog mjesta u glavnom pećinskom kanalu na kojem su uklješteni veliki kameni blokovi, između bočnih stijena pećine. Na cijelom području bloka bilo je fragmenata keramike i životinjskih kostiju.

Blok 13

Nastavlja se istočno od bloka 12 i zahvaća prostor uza sjevero-istočnu bočnu stijenu, u kojoj se nalazi jedan manji odvojak. Na ulazu u taj odvojak bilo je više fragmenata keramike, a u središnjem dijelu bloka fragmenti keramike bili su pokriveni slojem sige.

Blok 14

Nastavlja se južnije od bloka 13, te zahvaća teren uz bočnu stijenu i prolaz kroz glavni pećinski trakt. U ovom bloku ležalo je mnogo fragmenata keramike prevučenih sigom.

Blok 15 (Tabla XLII)

Nastavlja se jugoistočno na blok 14, i zahvaća umjetno podignut kameni plato u obliku podija, koji je postavljen uz jugozapadnu bočnu stijenu. U pod-

nožju jugoistočnog zida podija nalazi se veće ognjište u kojem je bilo dosta pepela i ugljenog trunja, pa je visina iznosila oko 10 cm. Na platou se nalazilo također jedno manje ognjište, a nedaleko od njega ležala su dva grumena crvenog okera. U ovom bloku ima fragmenata keramike, drvenih štapića sa zašiljenim i nagorjelim vrhovima i životinjskih kostiju. Sve se ovo nalazilo u blizini dislociranih ljudskih skeleta (grob 4).

Blok 16 (Tabla XLII)

Nastavlja se jugoistočnije na blok 15, i zahvaća središnji dio horizontalne duguljaste prostorije, koja se proteže između umjetno podignutog podija i velike sigaste nakupine s terasasto podignutim bazenčićima. U podnožju umjetno podignutog kamenog suhozida nalazilo se ognjište u kojem je nađen komad metalne zgure (bronca) i brončano šilo s drškom od drveta. Drugo ognjište ležalo je u podnožju sigaste nakupine. Na cijelom području bloka bilo je dosta fragmenata i čitavih posuda od keramike, životinjskih kostiju i jedan dislociran skelet (grob 5).

Blok 17

Nalazi se u središnjem dijelu horizontalnog glavnog trakta pećine, a smješten je između duguljaste dvorane i proširenog dijela pećine sa stalagmitima. Sjeveroistočni dio bloka zahvaća pećinski hodnik, čije je tlo pokriveno sigom. U tom bloku leže pojedinačni fragmenti keramike i dva dislocirana skeleta (grobovi 6 i 7).

Blok 18

Nastavlja se jugoistočno na opisani blok 17, te zahvaća veliku sigastu nakupinu s brojnim stalagmitima i bazenima. U jednom takvom bazenu ležala je cijela poluloptasta zdjela, potpuno optočena sigom i prirasla za podlogu. Pokraj ove zdjele ležala je na rubu susjednog bazena cijela ljudska lubanja, također optočena sigom (grob 8). Druga takva lubanja ležala je sa zapadne strane sigaste nakupine. Zanimljiv je podatak da je na ovoj lubanji opažena kružna rupa na tjemenu, koja ima okoštale krajeve, što znači da je nakon povrede ili druge kakve intervencije, ta osoba još živjela dulji niz godina. Osim lubanje je bilo i nešto dislociranih kostiju skeleta (grob 9).

Blok 19

Leži južnije od bloka 18 i zahvaća ulaz u sporednu prostoriju, kao i veći dio ove prostorije. Tlo bloka pokriveno je u sjevernom dijelu sigom, u središnjem dijelu sitnim siparom, a u sporednoj prostoriji zemljom crvenicom. I ovdje je bilo različitih komada keramike, a u istočnom dijelu ulaza u sporednu prostoriju ležale su dislocirane kosti jednog skeleta (grob 10).

Blok 20 (Tabla XLIII)

Nastavlja se istočnije na blok 19 i proteže se uz južnu bočnu stranu glavnog pećinskog kanala. U toj stijeni nalazi se jedna manja niša u kojoj je bila šalica s drškom iznad dislociranog skeleta (grob *II*). Nešto zapadnije od niše s grobom 11, ležao je uz bočnu stijenu kostur srne. U sjevernom dijelu ovog bloka, odnosno u glavnom pećinskom kanalu, tlo je pokriveno sitnim, oštrim kamenjem, izmiješanim s ljudskim kostima, koje su pripadale dvjema mladim osobama, a uz njih je bilo i više fragmenata keramike (grobovi 12 i 13).

Blok 21

Leži istočnije uz blok 20 i zahvaća glavni pećinski kanal sve do lijepih, tankih sigastih stupova. Uza sjeveroistočnu stranu bili su dislocirani ostaci dva skeleta, a pokraj njih fragmenti keramike (grobovi 14 i 15).

U jugoistočnom dijelu bloka bila je pod sigastom nakupinom jedna niša i u njoj ostaci skeleta (grob 16).

Blok 22 (Tabla XLII)

Ležao je istočnije od bloka 21 i zahvaćao prolaz između velike sigaste nakupine i sjeveroistočne bočne stijene. U sjeverozapadnom dijelu bloka nalazi se jedan procijep i u njemu dvojni grob (grob 17). Dva skeleta bila su na skoro cijelom skeletu srne, od koje se čak sačuvalo i malo dlake. Nešto dalje jugoistočno od ovog dvojnog groba ležao je uz bočnu stijenu jedan dislocirani skelet pokraj kojeg su bili fragmenti keramike (grob 18). Uza zapadnu stijenu u tom bloku bilo je malo ognjište.

Blok 23 (Tabla XLIII)

Nadovezuje se južno na blok 22 i zahvaća prostor između dviju velikih sigastih nakupina i bočne stijene. U jednoj manjoj niši u bočnoj stijeni ležao je ljudski kostur mlade osobe, a uz njega cijela keramička posuda (grob 19). Drugi grob ležao je nasuprot opisanom, pokraj sigaste nakupine (grob 20). U njemu su bila dva fragmenta keramike, a ostaci jedne veće posude ležali su u prostoru između triju sigastih nakupina.

Blok 24 (Tabla XLIII)

Nastavlja se južnije od bloka 21, a zapadnije od bloka 22 i 23, i zahvaća područje zapadno od velike sigaste nakupine. U sjevernom dijelu bloka nalazi se umjetno izgrađen mali, trokutasti plato, na kojem su bili fragmenti keramike, malo ognjište, drveni štapići i grumeni okera. U južnom dijelu bloka, na ulazu u sporedni hodnik, ležao je uz bočnu stijenu jedan ljudski skelet (grob 21), a pokraj njega keramička posuda ispunjena sigom, koje je stup u visini od 0,50 m rastao sve do stropa niše.

Blok 25 (Tabla XLV)

Nalazi se zapadnije od bloka 24, te zahvaća područje niskog prolaza u veći, susjedni dio dvorane. U jugoistočnom dijelu bloka ležao je ljudski skelet, pokraj kojeg je bilo mnogo drvenih, zašiljenih i na vrhu nagorjelih štapića (grob 22). U centralnom dijelu bloka bilo je dosta fragmenata keramike. ^ ^

Blok 26 (Tabla XLIV)

Nadovezuje se južnije na blok 24 i proteže se između velike sigaste nakupine i južne bočne stijene u kojoj je duguljasta niša i u njoj ljudski skelet (grob 23). Niša s grobom bila je ograđena većim, neobrađenim kamenjem, a pokraj glave umrlog bila je jedna keramička posuda. Drugi grob je ležao zapadnije od spomenutog, uz bočnu stijenu (grob 24). Više fragmenta keramike nalazilo se u podnožju velike sigaste nakupine.

Blok 27 (Tabla XLIV)

Leži jugoistočnije od bloka 26, a zahvaća završni dio velike sigaste nakupine i ulazi u desni krak koji se odvaja od glavnog pećinskog kanala. U tom bloku ležalo je šest pojedinačnih grobova (grobovi 25—30).

Blok 28 (Tabla XLV)

Zahvaća početni dio desnog kraka koji ima oblik izdužene, relativno ravne prostorije. Tlo cijelog bloka bilo je pokriveno sigastom korom. U centralnom dijelu bio je skupni grob 1 u kojem su bili skeleti četiriju osoba, a jedan zaseban grob nalazio se uz istočnu bočnu stijenu (grob 31).

Blok 29 (Tabla XLV)

Nastavlja se južnije uz opisani blok 28, i zahvaća uski dio desnog kraka, sve do prirodne stepenice visoke 4 metra. U sredini bloka nalazi se stepenica od kamenih blokova visoka 2,5 m. Ispod te stepenice nalazio se u niši grob, a ispred njega, uz bočnu stijenu, fragment dna zdjele s dvije drvene žlice (grob 32). Ovaj jblok zahvaća i uski odvojak koji se nastavlja iz bloka 28, a u njemu je ležao ljudski skelet bez priloga (grob 33).

Blok 30 (Tabla XLIV)

Nastavlja se južnije od bloka 29 i zahvaća dio desnog kraka od druge do treće stepenice. Ispod druge stepenice nalazi se niša, u kojoj su ležale dvije lubanje i uz njih jedan lonac (grob 34). Ispred niše, u središnjem dijelu kraka, bio je skupni grob za šest osoba, ali bez priloga (skupni grob 2).

Blok 31 (Tabla XLVI)

Leži jugoistočnije od bloka 30 i zahvaća prostor izdužene dvorane između treće i četvrte završne stepenice. Ova dvorana je najbogatija nalazima. Već od početka

stepenice, po tlu leže brojne ljudske kosti, a pripadaju osobama različitog spola i uzrasta. Na osnovi broja lubanja moglo se približno ustanoviti da je tu sahranjeno oko 15 osoba (skupni grob 3). U južnom dijelu dvorane teren je malo povišen i čini prirodnu stepenicu pokrivenu sigom. Na tom mjestu bila je poređana grupa od tri lonca, a uz njih različiti brončani predmeti.

Blok 32

Zahvaća jugoistočni dio najdublje, završne, duguljaste prostorije. Na tlu je bilo devet ljudskih skeleta (skupni grob 4). Uz njih su bili prilozi od metala i keramike.

Blok 33

Zahvaća najdublji dio desnog kraka, tj. jugozapadni dio završne duguljaste prostorije. Taj dio pećine ispunjen je ljudskim skeletima, a na osnovi broja lubanja moglo se zaključiti da je tu sahranjeno od 40 do 50 osoba (skupni grob 5). Ljudske kosti ležale su na velikoj hrpi i međusobno su bile povezane šupljikavom sigom. Taj najdublji dio pećine ispunjen je povremeno vodom i tada veći dio skeleta leži pod vodom. Lubanje i mnoge kosti ekstremiteta bile su pokrivene zelenom patinom od raspadnutih brončanih predmeta, koji se nikad nisu našli. Na sigastoj nakupini bilo je mnogo nalaza od keramike i bronce.

Blok 34 (Tabla XLVI)

Zahvaća početni dio lijevog kraka, odnosno nalazi se na početku velike, koso nagnute dvorane. Teren je pokriven sigastom prevlakom, a na tlu se nalaze udubine u obliku bazena. U jednom takvom velikom bazenu, čija je površina pokrivena zemljom, nalazi se skupni grob od oko dvanaest osoba, pretežno djece (skupni grob 6). Uz njih je bilo keramičkih fragmenata, a neke kosti su bile pokrivene zelenom patinom. Iznad ovog groba ležao je, u jednom malom bazenu, zasebni grob (grob 35) i keramička mala posuda kao prilog.

Blok 35 (Tabla XLVI)

Leži jugoistočnije od bloka 34. U njemu se nalazio na tlu jedan ovalni bazen ispunjen zemljom i ljudskim kostima. Tu je bilo položeno osam ljudskih skeleta, a uz njih i malo keramičkih fragmenata (skupni grob 7).

Blok 36

Nastavlja se južno na blok 35 i zahvaća središnji dio velike dvorane. Tu se na zapadnoj strani velikog kamenog bloka nalazio skupni grob za šest osoba (skupni grob 8). Drugi, dvojni grob, nalazio se s desne strane kamenog bloka (grob 36), a jedan skupni grob sa pet osoba nalazio se na sjevernoj strani istog kamenog bloka (skupni grob 9). U ovom grobu jedna je lubanja imala pojavu metopisma. Grobovi su bili bez priloga.

Blok 37

Nastavlja se južnije na blok 36 i zahvaća donji dio velike dvorane, a tlo je pokriveno kamenim blokovima. Između kamenih blokova nalazili su se pojedinačni grobovi bez priloga (grobovi 37—41).

Blok 38

Leži zapadnije i nastavlja se uz blok 37. Između kamenih blokova i uz bočnu stijenu ležali su pojedinačni grobovi, svi bez priloga (grobovi 42—47).

Blok 39

Nastavlja se dalje od velike dvorane i zahvaća duguljastu prostoriju. Taj dio pećine pokriven je brojnim ljudskim kostima od preko trideset osoba oba spola, uzrasta i starosti (skupni grob 10). Jedna lubanja imala je na tjemenu otvor koji je zarastao. Između ljudskih kostiju bilo je ugljenog trunja i manjih fragmenata keramike.

OPIS GROBOVA

Grob 1 (tabla VI, 12; VIII, 1; XLI, 2)

Blok 9, kv. A, C, orijentacija istok — zapad s pogledom na istok. Skelet je znatno dislociran. Pokraj lubanje nekoliko većih fragmenata keramike.

Prilozi: 1) fragment velikog, bikoničnog pitosa, tamnosive boje, s tragovima horizontalnog glačanja. Na najširem dijelu trbuha očuvana tunelasta drška. Dimenzije: najveća širina 29 cm, najveća visina 22 cm.

Grob 2 (tabla VI, 1, 2; VIII, 4—7)

Blok 10, kv. C, D, orijentacija sjever — jug s pogledom na jug(?) Od skeleta su sačuvani samo lubanja i nekoliko rebara, te dijelovi ekstremiteta. Fragmenti keramike nađeni su u kvadratima B, C, D.

Prilozi: 4, 5) dva fragmenta bikonične posude, slabo glačane površine, s puno sitnih zrnaca kalcita u prijelomu. Prijelaz od vrata na trbuh zadebljan i ukrašen vertikalnim udubenim linijama; 6) horizontalna debela drška veće, crvenkasto pečene posude, slabo glačane površine. Dimenzije: dužina 12,2 cm, širina 6,6 cm; 7) dio velikog, crveno pečenog pitosa, slabo glačane površine. Vrat kratak, pri vrhu malo razgrnut. Prijelaz od vrata na trbuh jače naglašen i koso završen prema širokoj, takastoj dršci. Dimenzije: širina 30 cm, visina 13,5 cm.

Grob 3 (tabla VIII, 2, 3)

Blok 11, kv. C, D, orijentacija sjever — jug s pogledom na jug. Dislocirani skelet leži na tlu pokriven sigom. U kvadratima B i D, bilo je nekoliko fragmenata keramike.

Prilozi: 2) dio trbuha bikonične, sive posude s trakastom drškom. Dimenzije: visina 8,6 cm, širina 8,2 cm; 3) dio trbuha i vrata veće crveno pečene posude s tragovima vrlo grubog glačanja. Na truhu velika, horizontalna drška. Dimenzije: širina 15,7 cm, visina 12,6 cm.

Grob 4 (tabla V, 3; VIII, 9; XLII, 1)

Blok 15, kv. D, orijentacija sjever—jug s pogledom na jug. Od skeleta je veoma malo očuvano, a ti ostaci leže pokraj jednog reda lijepo složenog, većeg, neobrađenog kamenja. Iznad glave umrlog je vatrište, a nedaleko na malo povišenom dijelu bloka koji je ograđen kamenjem, također je bilo malo vatrište.

Prilozi pokraj groba: 9) mala, konična šalica tamnosive površine, debljih stijenki, dobro glačana. Trakasta vertikalna drška na rubovima malo zadebljana. Dimenzije: visina 10 cm, promjer otvora 12 cm.

Vatrište 1 (tabla IX, 1-4; V, 3)

1) Zdjela tamnosive površine, dobro glačana. Ispod razgrnutog vrata jedna trakasta drška. Na dnu tragovi crvenog okera. Dimenzije: visina 13,2 cm, promjer trbuha 23 cm, a otvora 22 cm; 2) rastirač od kamena pješčara, na jednoj strani zaravnjen i vrlo gladak od upotrebe. Budući da je nađen u zdjeli, sigurno je služio kao rastirač za usitnjavanje okera u prah. Dimenzije: 6,8 X 5,8 X 2,3 cm; 3, 4) dijelovi drvenih štapića na vrhu zašiljenih i malo nagorjelih. Dimenzije: dužina 8,8 i 11 cm.

Vatrište 2 (tabla VIII, 8)

Nekoliko grumena crvenog okera, od kojih je samo jedan prikazan na ovoj tabli.

Grob 5 (tabla IX, 5—10; XLII, 2)

Blok 16, kv. B, D. Orijetacija nije utvrđena. Od skeleta sačuvano veoma malo ostataka. Grob je bio položen pokraj nastavka podija iz bloka 15. Pokraj umrlog su dva vatrišta.

Prilozi pokraj groba: 5) tamnosiva šalica glatke površine, mjestimično oštećena. Prijelaz od vrata na truh oštro naglašen, a ispod njega malo, dugoljasto bradavičasto ispupčenje. Drška nije očuvana. Dimenzije: visina 7,6 cm, promjer trbuha 12 cm, a grla 10,6 cm; 6) fragment svijetlosmeđe posudice s urezanim snopovima linija i polukružnim udubljenjem iz kojeg je polazila drška. Dimenzije: visina 6,7 cm, širina 4,4 cm; 7) svijetlosmeđa šalica razgrnutog ruba. Vrat je oštro odvojen od trbuha. Ispod ruba jedna trakasta drška, s blago zadebljanim rubovima. Dimenzije: visina 8,6 cm, promjer trbuha 10,5 cm, a otvora 10,4 cm; 8) fragment tamnosmeđe šalice, dobro glačane površine. Na truhu plastični polumjesečasti ukras. Dimenzije: visina 6,1 cm; 9, 10) dva drvena štapića, zašiljenih i nagorjelih krajeva. Dimenzije: dužina 17 i 15 cm.

Vatrište 1 (tabla X, 1—6; VII, 5—8)

U kamenju suhozida bili su slijedeći nalazi: 1) šalica smeđecrvne površine, mjestimično dobro glačana. Na truhu, ispod vrata dio plastičnog, polumjesečastog ukrasa. Od ruba polazi trakasta drška s malo izvijenim i pojačanim rubo-

vima. Dimenzije: visina 11,7 cm, promjer trbuha 17 cm, grla 16,8 cm; 2) grumen crvenog okera. Dimenzije: 4,8 X 3,4 cm; 3) brončano šilo na drvenoj dršci. Drška nije obrađena, nego je to obična grančica u koju je zaboden brončani šiljak. Dimenzije: dužina 8,3 cm; 4) fragment drvenog, zašiljenog štapića, dimenzija 8,2 cm; 5) sivosmeđi konični lončić s jednom trakastom drškom, čiji su rubovi malo zadebljani, a površina nemarno glačana. Dimenzije: visina 11,4 cm, promjer grla 15 cm; 6) veća bikonična šalica, čija površina uslijed slabog pečenja ima smeđe, tamnosive i crvene nijanse. Trbuh jače naglašen i odvojen od vrata koji je malo razgrnut. Velika trakasta drška malo zadebljanih rubova prelazi rub. Dimenzije: visina 14,7 cm, promjer trbuha 20 cm, a grla 19,2 cm.

Vatrište 2 (tabla X, 7)

7) tamnosiva zdjelica dobro glačane površine, djelomično rekonstruirana. Drška nedostaje. Dimenzije: visina 6,4 cm, promjer trbuha i grla 10,9 cm.

Grob 6 (tabla X, 8—10)

Blok 17, kv. A, B. Orijehtacija sjever—jug s pogledom na jug. Od skeleta koji leži direktno na sloju sige, bez grobne konstrukcije, očuvana lubanja i nekoliko kostiju ekstremiteta.

Prilozi: 8) dio tamnosive šalice s malom, trakastom drškom. Površina dobro glačana. Dimenzije: visina 5,1 cm, širina 5,5 cm; 9) fragment tamnosive, dobro glačane šalice tankih stijenki. Na prijelazu od vrata na trbuh tri paralelne linije ispod kojih su isto po tri linije složene u trokute, a sve su izvedene u tehnici lažne vrpčaste ornamentike. Dimenzije: visina 8,6 cm, očuvani promjer trbuha 9,8 cm; 10) fragment trbušaste, tamnosive zdjelice, ukrašen horizontalnim linijama i trokutima. Linije izvedene u lažnoj vrpčastoj ornamentici. Dimenzije: visina 6 cm, širina 5,2 cm.

Grob 7 (tabla XI, 4, 5)

Blok 17, kv. D. Orijehtacija sjever—jug s pogledom na jug. Od skeleta, koji leži direktno na tlu, bez grobne konstrukcije, očuvana je samo lubanja i malo kostiju.

Prilozi: 4) fragment drvenog štapića; 5) fragment crveno pečene posude bikoničnog oblika, s malo razgrnutim vratom. Površina glatka, bez sjaja. Dimenzije: visina 7,5 cm, širina 11 cm.

Grob 8 (tabla II, 3; V, 7; XI, 3)

Blok 18, kv. D. Orijehtacija istok—zapad, s pogledom na istok. Grob je bio u maloj udubini punoj vode, pa je skelet prevučen debelim slojem sige, kao i posuda koja se nalazila pokraj glave.

Prilozi: 3) polukuglasta zdjela tamnosmeđe i sive površine, koja je glačana, ali je uslijed čišćenja sloja sige ostala bez sjaja. Ispod ruba otvora su četiri male, bradavičaste drške. Rub je ravno zasječen. Dimenzije: visina 15,6 cm, promjer otvora 24,5 cm.

Grob 9

Blok 18, kv. A, B. Orijentacija nije utvrđena. Pokraj dislociranog skeleta nađeni su neznatni fragmenti keramike.

Grob 10 (tabla XI, 6)

Blok 19, kv. D. Orijentacija sjever — jug s pogledom na jug. Skelet leži direktno na tlu, bez grobne konstrukcije. Po cijelom bloku su razbacani manji fragmenti keramike. Pokraj skeleta nije bilo značajnijih priloga.

Prilozi: 6) masivna, smeđe pečena horizontalna drška posude. Dimenzije: dužina 13,6 cm.

Grob 11 (tabla V, 4; XI, 1, 2; XLIII, 2)

Blok 20, kv. D. Orijentacija sjeveroistok — jugozapad s pogledom na sjeverozapad. Skelet je ležao pokraj zida pećine, direktno na tlu, a iznad glave, u malom, prirodnom udubljenju bili su prilozi.

Prilozi: 1) sivosmeđa šalica dobro glačane površine. Vrat je oštro odvojen od trbuha i pri vrhu malo razgrnut. Na truhu tri plastična, polumjesečasta ukrasa. Drška ovalnog presjeka. Dimenzije: visina 10,3 cm, promjer trbuha 12,6 cm, a grla 11,3 cm; 2) fragmentirana mala drvena žlica s dugom, pri kraju savijenom drškom. Dimenzije: dužina 7,4 cm.

Grob 12 (tabla XI, 7; XLIII, 2)

Blok 20, kv. C. Orijentacija nije utvrđena, jer je skelet veoma dislociran. Među razbacanim kostima bilo je nekoliko fragmenata keramike.

Prilozi: 7) dio veće, crveno pečene posude nemarno glačane površine. Na truhu trakasta horizontalna drška. Dimenzije: visina 11,5 cm, širina 14,2 cm.

Grob 13 (tabla XII, 1—3; XLIII, 2)

Blok 20, kv. A, B. Orijentacija nije utvrđena, jer je od skeleta ostalo veoma malo tragova. Lubanja također nije sačuvana.

Prilozi: 1) dio vrata tamnosive posude dobro glačane površine. Dimenzije: 5,5 X 5 cm; 2) grumen crvenog okera. Dimenzije: 2,8 X 1,5 cm; 3) drška tamnosive šalice dobro glačane površine. Dimenzije: visina 4,2 cm.

Grob 14 (tabla V, 1, 2; XII, 4—11)

Blok 21, kv. A. Kost skeleta slabo očuvane i vrlo dislocirane, pa orijentacija nije utvrđena.

Prilozi: 4) svijetlosiva mala šolja, vrata oštro odvojenog od trbuha. Rub jače razgrnut, a drška nedostaje. Dimenzije: visina 6,6 cm, promjer trbuha 8,2 cm, a vrata 8,2 cm; 5) fragment sivosmeđe posude dobro glačane površine. Rub otvora malo razgrnut, a ispod njega urezane četiri paralelne linije. Dimenzije: visina 5,2 cm, širina 7 cm; 6) dio trbuha tamnosive manje posude, glačane površine. Ornamenat se sastoji od četiri paralelne, udubene linije, od kojih se gornja savija verti-

kalno prema grlu posude. Dimenzije: visina 4,9 cm, širina 7,2 cm; 7) mali fragment tamnosive posude, s tri paralelne, udubene linije i dijelom drške. Dimenzije: 6 X X 4,5 cm; 8) dio ruba sive posude na kojem se vidi dio drške koja malo nadvisuje obod. Dimenzije: visina 3,1 cm, širina 6,8 cm; 9) dio tamnosive trakaste drške s urezanim linijama u obliku trokuta. Dimenzije: visina 3,4 cm.

Grob 15 (tabla XII, 10, 11)

Blok 21, kv. C. Orijehtacija nije utvrđena, jer su malobrojne sačuvane kosti veoma dislocirane.

Prilozi: 10) fragment svijetlosmeđe šalice, malog, cilindričnog vrata i oštro odvojenog trbuha, nemarno glačane površine. Drška je trakasta. Dimenzije: visina 6,1 cm, širina 5,5 cm; 11) široka, trakasta drška smeđe posude, dobro glačane površine. Dimenzije: visina 7 cm, širina 5,8 cm.

Grob 16 (tabla XIII, 1—7)

Blok 21, kv. D. Orijehtacija sjever — jug s pogledom na sjever. U ovom grobu nađene su lubanja odraslog muškarca i lubanja djeteta. Ostale su kosti obaju skeleta veoma malo sačuvane. Pokraj glave muškarca bila je pinceta i veliki fragment posude. Ostali prilozi nađeni su u tankom sloju zemlje izmiješane sa sigom.

Prilozi: 1) horizontalna drška veće, crveno pečene posude. Dimenzije: dužina 8,4 cm, širina 5,7 cm; 2) brončana pinceta ukrašena uzduž rubova iskucanim točkama. Dimenzije: dužina 6,2 cm; 3) vertikalna drška tamnosive posude, dobro glačane površine. U prijelomu mnogo sitnih zrnaca kalcita. Dimenzije: visina 7,7 cm; 4—6) tri drvena, zašiljena i nagorjela štapića. Dimenzije: 13, 4 i 10 cm; 7) fragment trbuha svijetlosmeđe, veće posude, dobro glačane površine. Na truhu vertikalna trakasta drška, ispod koje je plastična bradavica. Dimenzije: visina 18,3 cm, širina 28,5 cm.

Grob 17 (tabla III, 1; XLII, 3)

Blok 22, kv. A, orijentacija sjeverozapad — jugoistok, s pogledom na jugoistok. Između jedne velike stijene i istočnog, bočnog zida pećine postavljena je cijela srna, a preko nje su položena dva skeleta. Osim neznatnih fragmenata atipične keramike drugih priloga nije bilo.

Grob 18 (tabla XIII, 8—10, XLII, 3)

Blok 22, kv. B, D. Orijehtacija sjeverozapad-jugoistok s pogledom na sjeverozapad. Uz bočni zid pećine umrli je položen direktno na zemlju bez grobne konstrukcije. Od kostiju je malo sačuvano i uglavnom sve dislocirano osim lubanje i gornjih ekstremiteta. Osim manjih, atipičnih fragmenata keramike, otkriveni su još i slijedeći prilozi:

8, 9) dva fragmenta drvenih, zašiljenih i nagorjelih štapića. Dimenzije: 6,2 cm i 5,5 cm; 10) dio ruba i trbuha svijetlosive posude, neravne površine. Na prije-

lomu puno sitnih zrnaca kalcita. Ispod ruba debela, trakasta horizontalna drška. Dimenzije: visina 6,1 cm, širina 9 cm.

Grob 19 (tabla V, 8; XIV, 1—4; XLIII, 1)

Blok 23, kv. C. Orijehtacija sjever-jug s pogledom na jug. U istočnoj bočnoj stijeni, u manjem udubljenju, nalazio se skelet mlađe ženske osobe, u manjoj mjeri dislociran.

Prilozi: 1) Grumen crvenog okera uza sam skelet. Dimenzije 6,5 X 5 cm; 2, 3) dva dugačka drvena štapića na vrhu zašiljena i nagorjela bila su položena pokraj skeleta. Dimenzije: 23 cm i 24 cm; 4) u udubljenju iznad glave umrle osobe, nalazila se crvenkastosmeđa amforica, jače naglašenog trbuha i suženog vrata, s dvije trakaste drške ispod ruba otvora. Površina veoma glatka i sjajna, bez ornamentata, osim lagano udubene trake ispod vrata, na prijelazu u trbuh. Dimenzije: visina 21 cm, promjer trbuha 20 cm, a grla 10,5 cm.

Vatrište (tabla XIV, 5—7; XLIII, 1)

Neposredno pokraj groba bilo je malo vatrište s ostacima ugljenog trunja i fragmentima tri drvena, zašiljena štapića s nagorjelim vrhom. Dimenzije: 17,5 cm, 9,5 cm, 7,5 cm.

Grob 20 (tabla XVIII, 7, 8; XLIII, 1)

Blok 23, kv. A, C. Orijehtacija istok — zapad. Skelet je ležao direktno na tlu, uz jednu veću sigastu nakupinu u sredini bloka. Očuvana je samo lubanja i malo kostiju.

Prilozi: dio grla crvenkasto pečene posude, slabo glačane površine i neznatno razgrnutog ruba. Dimenzije: visina 6 cm, širina 8,3 cm; 8) trakasta horizontalna drška crvenkasto pečene posude, dobro glačane površine. Dimenzije: dužina 9,2 cm, širina 4,8 cm.

Grob 21 (tabla III, 2, 3; XV, 1—6; XLIII, 3)

Blok 24, kv. B. Orijehtacija istok — zapad s pogledom na istok. Skelet je ležao duboko u niskoj udubini između zida pećine i velikih sigastih blokova stijena. Uz glavu se nalazila keramička posuda, na tijelu drveni štapići, pokraj skeleta nekoliko grumena okera. Ispred groba, u suženom dijelu prolaza, jedan veći lonac u fragmentima, a malo ispred toga vatrište.

Prilozi: 1—3) tri dugačka drvena štapića, zašiljena i na vrhu nagorjela. Dimenzije: 27,5 cm, 27 cm, i 26 cm; 4) iznad glave svijetlosmeđa posuda visokog, cilindričnog vrata i kvadratno proširenog trbuha. Površina dobro glačana. Na dvije najistaknutije tačke trbuha nalazi se ukras udubelih širih linija složenih u trokute. Tanke drške su kružnog presjeka, a gornji dio je ukrašen kosim, dubokim linijama, pa drške izgledaju kao da su tordirane. Dimenzije: visina 24 cm, promjer trbuha 22 cm, promjer gla 9,2 cm; 5) grumen crvenog okera, dimenzija 8 X 4,4 cm; tamnosivi trbušasti lonac nemarno glačane površine, razgrnutog oboda i s dvije drške okruglog presjeka. Dimenzije: visina 19,5 cm, promjer trbuha 20,4 cm, a grla 16,4 cm.

Vatrište (tabla XVI, 1–6; XLIII, 3)

U bloku 24, kv. A, veće vatrište koje je pripadalo grobu 21. U njemu je bilo mnogo pepela i ostataka ugljenog trunja.

Prilozi: 1) fragment crveno pečene plitke zdjele, glatke površine bez sjaja. Razgrnut rub s unutrašnje strane zadebljan. Dimenzije: visina 9 cm, širina 10 cm; 2, 3) dva grumena crvenog okera, dimenzija 2 X 3 cm i 3 X 4 cm; 4) trakasta drška tamnosive posude, slabo glačane površine. Dimenzije: dužina 7,2 cm, širina 3,2 cm; 5, 6) dva manja zašiljena štapića pri vrhu nagorjela. Dimenzije: 13 cm i 15 cm.

Grob 22 (tabla V, 5, 6; XVI, 7–12; XLV, 2)

Blok 25, kv. D. Orijehtacija istok — zapad s pogledom na istok. Uz bočnu stijenu pećine skelet je položen direktno na tlo a pokraj njega su veće stijene pokrivenne sigom. Skelet je dislociran, ali je sačuvan veći broj kostiju. U kvadratima C i D bilo je, kao i pokraj skeleta mnogo drvenih zašiljenih štapića i nešto fragmenata keramike.

Prilozi: 7–10) cijeli i fragmentirani drveni štapići pri vrhu zašiljeni i nagorjeli. Dimenzije od 4–9 cm; 11) trakasta drška na dijelu trbuha svijetlosive posude, malo razgrnutog ruba. Dimenzije: visina 7,7 cm, širina 5,7 cm; 12) bikonična, oštro profilirana šalica cilindričnog vrata i razgrnutog ruba ispod kojeg je jedna drška. Ispod vrata dvije paralelne, udubene linije. Površina dobro glačana i sjajna. Dimenzije: visina 12,2 cm, promjer trbuha 21 cm, a grla 13,4 cm.

Grob 23 (tabla IV, 1; XVII, 7–9; XLIV, 1)

Blok 26, kv. D. Orijehtacija istok — zapad s pogledom na istok. U bočnom zidu pećine, u plitkom udubljenju, koje je s prednje strane ograđeno redom većeg, neobrađenog kamenja nalazio se skelet odraslog muškarca.

Prilozi: 7) iznad glave umrlog sivosmeđi lonac, s malo razgrnutim obodom nemarno glačane površine. Ispod ruba, veća trakasta drška, po sredini koje se uzduž pružaju dvije paralelne duboke kanelure. Dimenzije: visina 17 cm, promjer trbuha 21,5 cm, a grla 20,3 cm; na skeletu nekoliko drvenih štapića, od kojih se ovdje objavljuju samo dva 8, 9). Dimenzije: 25 cm i 20 cm.

Grob 24 (tabla XVII, 1–6; XLIV, 1)

Blok 26, kv. A. Orijehtacija istok — zapad s pogledom na istok. Uz južnu bočnu stijenu pećine položen je skelet direktno na tlo. Od kostiju, osim lubanje sačuvano je vrlo malo ostataka. Uz skelet je bilo mnogo drvenih štapića i fragmenata keramike, od kojih su načinjene rekonstrukcije.

Prilozi: 1) tamnosiva šalica, kojoj nedostaje drška. Površina glačana, ali bez većeg sjaja. Vrat je odijeljen od trbuha s tri paralelne udubene linije ispod kojih su, na truhu, udubene linije složene u trokute. Dimenzije: visina 9,5 cm, promjer trbuha 15,5 cm, grla 14 cm; 2–6) veći, cijeli i fragmentirani drveni štapići, sa zašiljenim i nagorjelim krajevima. Dimenzije: od 7–21 cm.

Grob 25 (tabla XVIII, 6; XLIV, 2)

Blok 27, kv. A. Orijehtacija sjever — jug s pogledom na jug. Osim lubanje, od skeleta je očuvano vrlo malo kostiju.

Prilozi: 6) veliki fragment žutocrvene posude, bikoničnog oblika trbuha i suženog vrata. Na trbuhu dio trakaste drške. Površina dobro glačana, ali bez sjaja. Dimenzije: visina 23, promjer očuvanog dijela trbuha 26,5 cm.

Grob 26 (tabla XLIV, 2)

Blok 27, kv. A. Orijehtacija sjeverozapad — jugoistok s pogledom na jugoistok. Uz bočnu stijenu pećine, direktno na tlu, slabo očuvan skelet bez priloga.

Grob 27 (tabla XVIII, 1—3; XLIV, 2)

Blok 27, kv. C. D. Orijehtacija nije sigurno utvrđena. Pokraj veće stijene prekrivene slojem sige, ležale su dislocirane kosti odraslog muškarca.

Prilozi: 1) pokraj glave sivosmeđi lončić koničnog oblika, malo razgrnutog ruba. Površina nemarno glačana, u prijelomu manji broj kalcitnih zrnaca. Ispod ruba debela, trakasta drška. Dimenzije: visina 11 cm, promjer trbuha 15,3 cm, a vrata 13,2 cm; 2) brončana spiralna cjevčica. Dimenzije: dužina 4 cm; 3) lijevano brončano dugme koničnog oblika, ukrašeno koncentričnim udubenim linijama. Dimenzije: visina 1 cm, promjer 0,7 cm.

Grob 28 (tabla XLIV, 2)

Blok 27, kv. D. Orijehtacija nije utvrđena. Osim lubanje, uza zid pećine nađeno je na tlu samo malo kostiju muškog skeleta, bez priloga.

Grob 29 (tabla VIII, 5; XLIV, 2)

Blok 27, kv. C. Orijehtacija sjever — jug s pogledom na jug. Lubanja ženske osobe i malo sačuvanih kostiju uz već sigastu nakupinu.

Prilozi: 5) fragmentirana narukvica s dva sačuvana zavoja od žice pravokutnog presjeka. Dimenzije: promjer 4,2 cm.

Grob 30 (tabla XIX, 1—6; XLIV, 2)

Blok 27, kv. B. Orijehtacija sjever — jug s pogledom na sjever. Uza zapadni zid pećine, na tlu, ležao je skelet dobro očuvane lubanje i u manjoj mjeri dislociranih kostiju. Uz njega fragmenti keramike.

Prilozi: 1) fragment male, crvenkastosive šalice, visokog vrata i dobro glačane površine. Dimenzije: visina 5,2 cm, širina 6,3 cm; 2) fragment sivožučkaste šalice tanjih zidova, slabo razgrnutog ruba. Na prijelazu od vrata na trbuh jedna udubena linija. Dimenzija: visina 8,5 cm, širina 8,2 cm; 3—4) zašiljeni i nagorjeli vrhovi drvenih štapića. Dimenzije: 5,6 cm i 8 cm; 5) fragment trbuha i grla veće, tamnosive posude. Ispod malo razgrnutog vrata dvije trakaste drške. Površina posude slabo glačana, a u prijelomu zrnca kalcita. Dimenzije: visina 10,6 cm, pro-

mjer sačuvanog dijela trbuha 9,6 cm, a grla 11 cm; 6) dio vrata i trakasta, mala drška svijetlosmeđe šalice, nemarno glačane površine. Dimenzije: visina 4,8 cm, širina 4 cm.

Grob 31 (tabla **XLV**, 3)

Blok 28, kv. C, D. Orijehtacija sjever—jug s pogledom na sjever. Uz istočni zid bloka, direktno na tlu skelet muške osobe. Osim lubanje i vrlo malo očuvanih kostiju, u grobu nije bilo priloga.

Grob 32 (tabla **II**, 1; **XIX**, 7, 8; **XLV**, 1)

Blok 29, kv. A—B. Orijehtacija istok—zapad s pogledom na istok. U sredini bloka, ispod stepenasto postavljenih kamenih blokova, u jednom udubljenju na tlu skeletni grob. Malo dalje, iza stijene bili su prilozi, odnosno dvije žlice u jednoj većoj zdjeli koja se ovdje ne publicira, jer je od nje sačuvan samo mali dio trbuha i dno. S obzirom na promjer dna i dijela trbuha mogla je to biti veća zdjela.

Prilozi: 7) drvena žlica koje se drška pri kraju koljenasto savija, a ukrašena je po rubovima sitnim kosim urezima. Dimenzije: dužina 15 cm; 8) dosta oštećena drvena žlica, s dijelom drške okruglog presjeka. Dimenzije: dužina 10,4 cm.

Grob 33

Blok 29, kv. C. Orijehtacija sjever—jug s pogledom na sjever. Loše očuvan skelet ležao je direktno na tlu, u niši koja prelazi u blok 28. U grobu nije bilo priloga.

Grob 34 (tabla **II**, 2; **XIX**, 9; **XLIV**, 3)

Blok 30, kv. A, C. Orijehtacija istok—zapad s pogledom na istok. U dubokoj niši iznad prirodne stepenice koja vodi u kvadrante B i D ležala su dva skeleta, od kojih su dobro očuvane samo lubanje, jer je u tom udubljenju došlo do obrušavanja velikih kamenih blokova koji su zatrpali ostale dijelove skeleta. S desne strane jednog skeleta bila je posuda od keramike.

Prilozi: 9) neravnomjerno pečena keramička posuda, čija boja varira od žute do svijetlosmeđe. Vrat je malo razgrnut, a ispod njega, na trбуhu dvije deblje trakaste drške. Dimenzije: visina 20 cm, promjer trбуha 21,5 cm, a grla 17,8 cm.

Grob 35 (tabla **XVIII**, 4; **XLVI**, 1)

Blok 34, kv. A, C. Orijehtacija sjeverozapad—jugoistok s pogledom na jugoistok. Na tlu pećine, uza sjeverni dio zida bila je lubanja i veoma dislocirane kosti skeleta. Iznad glave jedna šalice.

Prilozi: 4) tamnosiva šalice, dobro glačane površine, razgrnutog ruba, ispod kojeg polazi jedna drška. Dimenzije: visina 9,5 cm, promjer trбуha 13 cm, a grla 13 cm.

Grob 36

Malo izvan bloka 36, kv. D. Orijehtacija sjever — jug s pogledom na jug. Pokraj veće stijene dva skeleta od kojih su dobro sačuvane samo lubanje, dok su ostale kosti dislocirane i uglavnom istrunule. Grob je bez priloga.

Grob 37

Blok 37, kv. A—D. Orijehtacija sjever — jug, s pogledom na jug. U sredini bloka, na tlu skelet bez priloga.

Grob 38

Blok 37, kv. D. Orijehtacija nije sigurno utvrđena, jer su kosti skeleta jako dislocirane. Grob je bez priloga.

Grob 39

Blok 37, kv. C. Orijehtacija sjeveroistok — jugozapad s pogledom na jugozapad. Skelet je ležao direktno na tlu pećine, kosti loše očuvane. Grob je bez priloga.

Grob 40

Blok 37, kv. C. Orijehtacija sjeverozapad — jugoistok s pogledom na jugoistok. Skelet je ležao direktno na tlu, a bio je djelomično dislociran. Grob je bez priloga.

Grob 41

Blok 37, kv. D. Orijehtacija sjeverozapad — jugoistok s pogledom na sjeverozapad. Skelet je ležao direktno na tlu i kosti su bile u većoj mjeri dislocirane. Grob je bez priloga.

Grob 42

Blok 38, kv. A. Orijehtacija sjeveroistok — jugozapad s pogledom na jugozapad. Od skeleta su sačuvani lubanja i manji broj kostiju. Grob je bez priloga.

Grob 43

Blok 38, kv. A. Orijehtacija sjever — jug s pogledom na jug. Skelet je ležao direktno na tlu pećine. Grob je bez priloga.

Grob 44

Blok 38, kv. B. Orijehtacija istok — zapad s pogledom na zapad. Loše očuvan skelet ležao je direktno na tlu pećine. Grob je bez priloga.

Grob 45

Blok 38, kv. B. Orijehtacija sjeverozapad — jugoistok s pogledom na jugoistok. Skelet loše očuvan. Grob je bez priloga.

Grob 46

Blok 38, kv. D. Orijehtacija sjever — jug s pogledom na sjever. Lubanja i nekoliko kostiju ležali su direktno na tlu pećine. Grob je bio bez priloga.

Grob 47

Blok 38, kv. D. Orijehtacija sjeverozapad — jugoistok s pogledom na jugoistok. Skelet je ležao direktno na tlu pećine, a grob je bio bez priloga.

Skupni grob 1 (tabla V, 9, 10; XX, 1—7; XXI, 1—9; XXII, 1; XLV, 3)

Blok 28, kv. A—D. U sredini bloka bila su četiri skeleta odraslih osoba. Orijehtirani su u različitim smjerovima.

Prilozi na tabli XX: 1) fragment smeđe trbušaste šalice, glatke površine, bez ornamenata. Dimenzije: visina 5 cm, širina 4,7 cm; 2) mala, trakasta drška smeđe posude, dobro glačane površine. Dimenzije: visina 2,5 cm; 3) fragment veće svijetlosive posude. Površina je glatka, a na prijelomu ima sitnih, kalcitnih zrna. Vrat je visok, sužen i pri vrhu malo razgrnut. Na trbuhu su tri paralelne linije složene cik-cak, a ispod vrata girlande. Dimenzije: visina 17,5 cm, širina 25 cm; 4) fragment tamnosive bikonične šalice s mnogo zrnaca kalcita i djileomično trakaste, vertikalne drške. Dimenzije: visina 5 cm, širina 4,1 cm; 5—6) dva drvena zašiljena, na vrhu nagorjela štapića. Dimenzije: 5 cm i 7 cm; 7) tamnosiva trbušasta posuda s dvije drške ispod vrata. Površina dobro glačana. Dimenzije: visina 10,8 cm, promjer trbuha 15,5 cm, a grla 12,4 cm.

Prilozi na tabli XXI: 1) dio vrata i trbuha tamnosive posude glatke površine. Na trbuhu, ispod vrata, mali polumjesečasti plastični ukras. Dimenzije: visina 4,6 cm, širina 10,8 cm; 2) vertikalna trakasta drška svijetlosmeđe posude slabo glačane površine. Dimenzije: visina 8,3 cm; grumen tamnocrvenog okera. Dimenzije: 6 X 6,3 cm; 4) visoki, cilindrični vrat tamnosive posude dobro glačane površine. Dimenzije: visina 6,4 cm, širina 7,4 cm; 5—9) drveni, zašiljeni i pri vrhu nagorjeli štapići. Dimenzije: od 8—27 cm.

Prilozi na tabli XXII: 1) tamnosmeđa amfora s dvije trakaste drške na trbuhu. Površina dobro glačana. Dimenzije: visina 36 cm, promjer trbuha 37 cm, a grla 15 cm.

Skupni grob 2 (tabla XLIV, 3)

Blok 30, kv. B i D. U sredini suženog prostora u glavnom pećinskom hodniku nađen je skupni grob u kojem je bilo šest skeleta: dva muškarca, dvije žene, jedan mladić i jedno dijete. Od skeleta su dobro sačuvane samo lubanje, dok su ostale kosti veoma dislocirane, pa se orijentacija svakog skeleta nije mogla posebno utvrditi. Uz grobove nije bilo priloga.

Skupni grob 3 (tabla IV, 2, 3; XXIII, 1–15; XXIV, 1–6; XXV, 1–2; XLVI, 3)

Blok 31, kv. A–D. U izduženoj dvorani između treće i četvrte završne stepenice, nađen je skupni grob u kojem je, prema broju lubanja bilo 15 osoba različite starosti i spola. U južnom dijelu dvorane, iznad skupnog groba, na jednoj malo povišenoj prirodnoj stepenici bilo je nekoliko priloga od keramike i bronce.

Prilozi na tabli XXIII; 1) brončana topuzasta igla bez ornamentike na proširenom dijelu. Dimenzije: dužina 12 cm; 2) Brončana igla za šivanje s odlomljenim gornjim dijelom. Dimenzije: dužina 11,2 cm; 3,4) dvije sljepoočničarke od brončane žice okruglog presjeka, na kraju spiralno zavijene. Dimenzije: promjer 7,2 cm; 5) polovica brončanog srpa koji je na dršci i gornjem luku sječiva imao plastična rebra s okruglim udubljenjima. Na dršci je bio i plastični trn. Očuvana dužina 19 cm; 6) spiralna brončana narukvica od žice okruglog presjeka. Dimenzije: visina 4,5 cm, promjer narukvice 5,3 cm; 7) spiralna cjevčica od tankog brončanog lima. Dimenzije: dužina 5 cm; 8) spiralna cjevčica od brončanog lima. Dimenzije: dužina 3,2 cm; 9) brončana sljepoočničarka od brončane žice kvadratnog presjeka. Mjestimično je ukrašena kosim, kratkim urezima, a na jednom kraju spiralno zavijena. Dimenzije: 9,3 cm; 10) brončano kalotasto dugme. Ušica lijevana zajedno s kalotom dugmeta. Dimenzije: promjer 5,5 cm; 11) držak za iglu jednostavnog oblika s masivnim i vertikalno probušenim srednjim dijelom. Dimenzije: visina 4,3 cm, širina 4,1 cm; 12) brončano lijevano dugme ukrašeno udubenim polukružnim snopovima linija. Ušica lijevana zajedno s kalotom. Dimenzije: promjer 3,2 cm; 13) bikonično koštano zrno, vrlo glatke površine, svijetlosmeđe. Dimenzije: promjer 2,2 cm, visina 1,2 cm; 14) dio manje spiralne narukvice od brončane žice. Dimenzije: promjer 4,9 cm; 15) narukvica od deblje brončane žice kvadratnog presjeka, suženih krajeva. Ukrašena je kratkim kosim urezima. Dimenzije: promjer 11 cm.

Prilozi na tabli XXIV

1) brončana lijevana sjekira s krilcima. Dimenzije: dužina 9,3 cm; 2) dio brončanog mača, koji po sredini ima blago uzdignut dio, a rubove oštećene. Dimenzije: dužina 10,9 cm; 3) fragmenti brončanog srpa s plastičnim rebrima na dršci i gornjem dijelu sječiva. Trn na dršci je mali i loše izliven. Dimenzije: dužina 16,5 cm; 4) brončano koplje odlomljenog vrha. Dugački tuljac za nasadivanje ima dvije nasuprotno postavljene rupice, a po sredini koplja je široko rebro. Dimenzije: dužina 14,6 cm, najveća širina 4 cm; 5) brončani nož s jezičastom drškom i jednom sačuvačom zakovicom za pričvršćivanje obloge na držak. Sječivo blago lučno povijeno. Dimenzije: dužina 24,5 cm; 6) tamnosiva šalica, s plastičnim, polumjesečastim ukrasom ispod kratkog, cilindričnog vrata. Površina dobro glačana. Trakasta drška ima uzduž po sredini jedno plastično rebro. Dimenzije: visina 11,2 cm, promjer trbuha 14 cm, promjer grla 14,5 cm.

Prilozi na tabli XXV

1) tamnosiva, trbušasta posuda s dvije trakaste drške. Površina dobro glačana, obod malo razgrnut. Dimenzije: visina 17 cm, promjer trbuha 20 cm, promjer grla 14 cm; svijetlosmeđe pečena šalica s jednom profiliranom drškom. Površina dobro glačana. Na najširem dijelu trbuha tri plastična, polumjesečasta ukrasa. Dimenzije: visina 17,3 cm, promjer trbuha 21 cm, promjer grla 17,5 cm.

Skupni grob 4 (tabla XXV, 3—11)

Blok 32, kv. A—D. U suženom dijelu završnog kanala pećine bilo je direktno na tlu 9 skeleta, a svi su bili dislocirani. Pokraj njih je bilo nekoliko priloga.

Prilozi: 3) svijetlocrveno pečena trakasta drška posude slabo razgmutog vrata. Površina nemarno glačana. Dimenzije: visina 4,7 cm, širina 4,2 cm; 4) dio brončane spiralne cjevčice. Dimenzije: dužina 1,5 cm; 5) na rubovima oštećeno brončano lijevano dugme, ukrašeno s dvije kružne urezane linije. Ušica lijevana zajedno s kalotom dugmeta. Dimenzije: promjer 2,4 cm; 6) plosnato, okruglo zrno tamnocrvenog jantara, u sredini probušeno. Dimenzije: promjer 2 cm; 7) fragment plitke male zdjele, sive površine, dobro glačane. Ispod ruba tri paralelne udubene linije. Dimenzije: visina 4,3 cm, širina 5 cm; 8) fragment sive bikonične zdjelice, oštro profiliranog trbuha, glatke površine. Na prijelazu od vrata na trbuh nekoliko udubelih, paralelnih linija. Dimenzije: visina 4,9 cm, širina 9,9 cm; 9) fragment plitke, tamnosive zdjele, glatke, sjajne površine. Unutrašnji dio ruba je koso zasječen. Dimenzije: visina 9 cm, širina 8,3 cm; 10) grumen crvenog okera. Dimenzije: 3,9 X 2,5 cm; 11) četiri brončane spiralne cjevčice. Dimenzije: 3,5—5 cm.

Skupni grob 5 (tabla XXVI, 1—9; XXVII, 2)

Blok 33, kv. A—D. U suženom dijelu završnog kanala nađen je skupni grob u kojem je moglo biti 40—50 skeleta, a svi su ležali na velikoj hrpi, međusobno povezani šupljikastom sigom. Kako je ovaj dio pećine povremeno pod vodom, mnogo je brončanih priloga uništeno, što se vidi po tragu zelene patine, sačuvanom na mnogim kostima.

Prilozi na tabli XXVI, 1—9: 1) veće brončano dugme od tankog lima, s petljom na poleđini. Dimenzije: promjer: 5,1 cm; 2) fragmentirana mala narukvica od brončanog lima, ukrašena paralelnim plastičnim rebrima. Dimenzije: promjer 5,5 cm; 3) dio male drvene žlice. Dimenzije: promjer 4,6 cm; 4) brončani srp, pri vrhu fragmentiran, a na dršci dva plastična rebra koja se produžuju na sječivo. Trn kratak i oštar. Dimenzije: dužina 18,5 cm; 5) brončana spiralna cjevčica dužine 6 cm; 6) mala, tamnosiva šalica, glatke površine. Drška okruglog presjeka nadvisuje rub. Dimenzije: visina 5 cm, promjer trbuha 6,8 cm; 7) brončana igla za šivanje s produženim dijelom iznad ušice. Dimenzije: dužina 6 cm; 8) brončana igla za šivanje, slomljena iznad ušice. Dimenzije: dužina 3,5 cm; 9) duboka, sivo-smeđa zdjela glačane površine, koja je mjestimično oštećena pa se vidi da je na grubu osnovu nanesen tanki, glatki premaz. Ispod razgmutog vrata, na prijelazu na trbuh jedna udubena linija. Ispod ruba dvije trakaste drške. Dimenzije: visina 19 cm, promjer trbuha 27 cm, promjer grla 23 cm.

Prilog na tabli XXVII, 2:

Tamnosedži trbušasti lonac dobro glačane površine. Rub je otvora malo razgrnut, ispod njega su dvije drške a treća je na najširem dijelu trbuha. Ispod vrata se pružaju tri udubene, paralelne linije, koje se spuštaju ispod drški. Dimenzije: visina 23,2 cm, promjer trbuha 23 cm, a grla 14 cm.

Skupni grob 6 (tabla XXVII, 1; XLVI, 1)

Blok 34, kv. C—D. U bloku koji zahvaća početni dio lijevog kraka glavnog pećinskog trakta nalazi se više sigastih udubljenja, pa je u jednom takvom bio smješten skupni grob sa oko 12 osoba. Pretežno su to bili dječji skeleti. Kako je i ovaj dio pećine često pod vodom, to su brončani prilozii također uništeni, a ostali su samo tragovi zelene patine na kostima.

Prilozi: 1) plitka siva zdjelica s dvije drške okruglog presjeka ispod razgrnutog ruba, koji je s unutrašnje strane malo koso zasječen. Površina dobro glačana, ali bez sjaja. Dimenzije: visina 9 cm, promjer trbuha 20,5 cm.

Skupni grob 7 (tabla XLVI, 2)

Blok 35, kv. A, B. Na tlu ovog bloka nalazio se prirodni, ovalni bazen ispunjen zemljom, a u njemu skeleti osam odraslih osoba. Pokraj skeleta je mjestimično bilo manjih fragmenata keramike, posve atipičnih.

Skupni grob 8—9

Blok 36, kv. B—D. Pokraj velikog kamenog bloka bilo je osam skeleta odraslih osoba uz koje nije bilo priloga.

Skupni grob 10

Blok 39, kv. A—D. Cijeli blok ispunjen je brojnim dislociranim skeletima. Pretpostavlja se da je ovdje oko 30 skeleta odraslih osoba, oba spola, različitih godina starosti. Pokraj umrlih nije bilo priloga.

Nalazi izvan grobova

Tabla XXVIII, Blok 1, si. 1—2

1) Svjetlosivi pitos, dobro glačane površine. Na najširem dijelu trbuha masivne, profilirane drške oko kojih su sa strana udubene linije. Vrat je jako sužen, a na prijelazu na trbuh dvije široke, plitke kanelure. Rub otvora malo razgrnut i s unutrašnje strane ukrašen širokim, koncentričnim kanelurama. Dimenzije: visina 65,5 cm, promjer trbuha 50 cm, promjer grla 22,4 cm; 2) velika, tamnosiva trbušasta posuda, dobro glačane površine, s dvije trakaste drške na trbuhu. Vrat je jako sužen i odvojen od trbuha jednom udubenom linijom, a s unutrašnje strane rub otvora facetiran na sličan način kao pitos na si. 1. Dimenzije: visina 40 cm, promjer trbuha 50 cm, promjer grla 15 cm.

Tabla XXIX, Blok 1, si. 1—8; VI, 3

1) tamnosiva zdjelica, glatke površine, bez sjaja. Drška nije očuvana. Ispod vrata tri plitke, paralelne kanelure. Dimenzije: visina 11 cm, promjer trbuha 16 cm, promjer grla 15 cm; 2) fragment svijetlosmeđe šalice visokog vrata i oštro profiliranog prijelaza od vrata na trbuh. Trakasta drška ide od ruba otvora. Na površini tragovi horizontalnog glačanja (vidi tab. VI, 3). Dimenzije: visina 8,5 cm, širina 10 cm; 3) fragment svijetlosmeđe posude, od koje je očuvan dio vrata i trbuha s trakastom drškom. Ispod vrata jedna udubena linija. Dimenzije: visina 8,1 cm, širina 6,5 cm; 4) dio ruba smeđe posude, debljih stijenki, ukrašen plastičnom trakom sa okruglim udubljenjima. Dimenzije: 5,5 X 5,8 cm; 5) fragment male šalice, dobro glačane površine, tankih stijenki. Rub je otvora malo razgrnut. Dimenzije: visina 7,4 cm, širina 6,4 cm; 6) trakasta drška neke veće posude, debelih zidova, smeđe slabo glačane površine. Oko drške plastično istaknut polukružni dio oivičen rebrom. Dimenzije: visina 8,5 cm, širina 6,4 cm; 7) ogrlica od više spiralnih cjevčica od brončanog lima. Dimenzije: ukupna dužina ogrlice 30 cm; 8) fragment bikoničnog trbuha svijetlosmeđe posude, na kojem je očuvana masivna trakasta drška, ukrašena plitkim, paralelnim kanelurama. Dimenzije: visina 10,4 cm, širina 10,1 cm.

Tabla XXX, Blok 2, si. 1—3; blok 3, si. 4—7; VI, 4, 10

1) fragment grla i trbuha crveno pečene posude, nemarno glačane površine, debelih zidova. Dimenzije: visina 10,3 cm, širina 10,4 cm; 2) velika horizontalna drška kvadratnog presjeka, nemarno glačane površine, slabe fature. Dimenzije: dužina 10,8 cm, širina 6,9 cm; 3) dio trbuha tamnosive veće posude, slabo glačane površine. Na trbuhu velika trakasta drška ukrašena dubokim, vertikalnim kanelurama. Dimenzije: visina 11,4 cm, širina 17 cm (vidi tab. VI, 4); 4) veliko koštano šilo, dobro obrađeno. Dimenzije: dužina 15,8 cm; 5) plitka, konična zdjelica tamnosive boje, s tragovima grubog glačanja na površini. U prijelomu dosta zrna kalcita. Rub na unutrašnjoj strani koso zasječen. Ispod ruba mala drška okruglog presjeka. Dimenzije: visina 6,3 cm, promjer otvora 14,8 cm (vidi tab. VI, 10); 6) dio trbuha tamnosive posude bez tragova glačanja; drška jezičasta, horizontalna. Dimenzije: dužina 12 cm, širina 6 cm; 7) fragment veće posude tamnosive boje, glačane površine. Prijelaz od kratkog, cilindričnog vrata na trbuh naznačen je jednom udubenom linijom. Na unutrašnjoj strani grla slabo vidljivi tragovi plitkih, horizontalnih kanelura. Dimenzije: visina 19 cm, širina 35 cm.

Tabla XXXI, Blok 4, si. 1—8; V, 2; VI, 5

1) fragment veće konične, crveno pečene posude, glatke površine bez sjaja, debelih zidova. Pri vrhu očuvan dio trakaste drške. Dimenzije: visina 22 cm, širina 10,5 cm; 2) dio grla male posude (šalice ili zdjelica), tamnosive boje, glatke površine, malo zadebljanog ruba. Dimenzije: visina 3 cm, širina 4,3 cm; 3) dio trbuha i malo razgrnutog oboda smeđe posude, glatke površine bez sjaja. Očuvana trakasta vertikalna drška. Dimenzije: visina 6,8 cm, širina 4,3 cm; 4) dio grla crveno pečene posude, glačane površine. Dimenzije: visina 6,5 cm, širina 7,8 cm; 5) dio dna

neravnomjerno pečene, pretežno smeđe posude, sa slabim tragovima glačanja. Dimenzije: promjer 10,2 cm; 6) konična čaša na nozi, tamnosive boje, debljih, dobro glačanih zidova. Ispod uvučenog oboda okruglo, pravilno udubljenje. Dimenzije: visina 5,6 cm, promjer otvora 8,4 cm; (vidi tab. VI, 5); 7) fragment velike trbušaste posude, tamnosmeđe boje, slabo glačane površine. Ispod suženog vrata plastično rebro. Na trbuhu trakasta masivna drška, pojačanih krajeva. Dimenzije: visina 22,5 cm, širina 23 cm; 8) fragment veće posude, sivosmeđe boje, glačane površine. Vrat malo sužen i razgrnut, a ispod njega nekoliko udubelih, paralelnih linija. Dimenzije: visina 13,2 cm, širina 15,1 cm. (vidi tab. V, 2).

Tabla XXXII, Blok 5, si. 1—5; VI, 6; VII, 2

1) tamnosiva šalica, dobro glačane površine. Kratak vrat oštro je odvojen od trbuha. Ispod ruba mala drška. Dimenzije: visina 8 cm, promjer trbuha 10,5 cm (vidi tab. VI, 6); 2) fragment manje zdjelice tamnosive, dobro glačane površine. Ispod ruba plitke, paralelne kanelure. Dimenzije: visina 8,2 cm, širina 8,4 cm; 3) duboka, konična zdjela, svijetlocrvene, nemarno glačane površine. Stijenke debele, a na površini se vide sitnija zrnca kalcita. Kratak vrat oštro odvojen od trbuha. Na vratu dvije trakaste drške, pojačanih rubova. Dimenzije: visina 13,5 cm, promjer otvora 22 cm (vidi tab. VII, 2); 4) fragment tamnosive posude, debelih zidova, slabo glačane površine, s debelom drškom pojačanih rubova. Dimenzije: visina 10 cm, širina 8,6 cm; 5) fragment bikoničnog trbuha tamnosive posude, dobro glačane površine. Na trbuhu velika tunelasta drška. Dimenzije: visina 10,8 cm, širina 12,3 cm.

Tabla XXXIII, Blok 5, si. 1—2; blok 6, si. 3—5; blok 7, si. 6—7;

1) fragment vrata velike crveno pečene posude, na površini koje su tragovi grubog glačanja. Na gornjem dijelu ruba niz plitkih, kosih udubljenja. Ispod ruba trag drške. Dimenzije: visina 14 cm, širina 27 cm; 2) fragment svijetlosmeđe posude, debljih zidova, slabo glačane površine. Na prijelazu od vrata na trbuh horizontalna drška. Dimenzije: visina 11,2 cm, širina 13,2 cm; 3) fragment crvenopečene manje šalice, grubo glačane površine, bez ukrasa. Dimenzije: visina 6,6 cm, širina 5,3 cm; 4) horizontalna drška crvenopečene posude, vrlo grube fature. Dimenzije: dužina 9,2 cm; 5) fragment smeđe posude, debljih stijenki, glatke površine. Očuvani su dio vrata i trbuha, a na prijelazu od vrata na trbuh tri horizontalne kanelure. Dimenzije: visina 8,4 cm, širina 13,3 cm; 6) fragment trbuha velikog pitosa tamnosmeđe boje, debelih zidova, slabo glačane površine. Na najširem dijelu trakasta drška. Dimenzije: visina 18 cm, širina 26,5 cm; 7) fragment crvenosive posude debljih zidova, s očuvanom tunelastom drškom. Dimenzije: visina 8,5 cm, širina 8,3 cm.

Tabla XXXIV, blok 8, si. 1—2

1) Smeđecrvena šalica, glatke površine, bez sjaja. Kratki vrat oštro odvojen od trbuha, a drška malo prelazi rub otvora. Dimenzije: visina 6,6 cm, promjer

trbuha 9,8 cm, promjer otvora 9,2 cm; 2) smeđecrveni veći lonac bez drške (rekonstrukcija), slabo glačane površine, debelih zidova. Dimenzije: visina 36 cm, promjer trbuha 32 cm, promjer grla 16 cm.

Tabla XXXV, blok 14, si. 1—5; V, 9

1) fragment žućkaste šalice, dobro glačane površine, tanjih zidova. Ispod razgrnutog ruba vertikalna trakasta drška. Dimenzije: visina 9,5, širina 8 cm; 2) fragment tamnosive posude, dobro glačane površine, tanjih stijenki. Ispod vrata udubene linije i trokuti. Dimenzije: visina 10 cm, širina 12,5 cm; 3) fragmentirana tamnosiva zdjelica tanjih zidova. Ispod razgrnutog ruba tri udubene linije, a ispod njih trokuti. Dimenzije: visina 10 cm, promjer trbuha 12,4 cm; 4) dio vrata i trbuha manje posude, svijetlosivo pečene, dobro glačane površine. Vrat sužen i malo razgrnut. Od trbuha je odijeljen udubenom linijom, ispod koje je istaknuti dio trbuha na kojem linije vizualno pojačavaju naglašenost tog dijela posude. Dimenzije: visina 7,8 cm, širina 10 cm; 5) velika, bikonična amfora, neravnomjerno pečena pa boja varira od tamnosive do crvenkaste. Površina dobro glačana i sjajna. Cilindričan vrat malo sužen i neznatno razgrnut. Drške trakaste. Dimenzije: visina 28 cm, promjer trbuha 30 cm, promjer grla 14 cm (vidi tab. V, 9).

Tabla XXXVI, blok 12, si. 1—5; VII, 1, 3

1) konična zdjelica tamnosive, glačane površine. Rub je s unutrašnje strane koso zasječen. Ispod ruba dvije drške okruglog presjeka. Dimenzije: visina 11,5 cm, promjer otvora 26,5 cm; 2) duboka, polukuglasta zdjela ravnog ruba, svijetlosive, nemarno glačane površine. Ispod ruba četiri jezičaste drške. Dimenzije: visina 13 cm, promjer trbuha 24,5 cm, promjer otvora 20 cm (vidi tab. VII, 3); 3) fragment trbuha svijetlosive posude, slabo glačane površine, razgrnutog ruba. Drška trakasta. Dimenzije: visina 10,8 cm, širina 5,6 cm; 4) veći fragment bikonične posude, neravnomjerno pečene, pa boja varira od svijetložute do tamnosive. Na trbuhu oštećena trakasta drška. Dimenzije: visina 15,5 cm, promjer trbuha 22 cm; 5) velika, svijetlosiva zdjela, dobro glačane površine. Vrat odvojen od trbuha jednom udubenom linijom i pri vrhu malo razgrnut. Na trbuhu dvije trakaste drške, koje su sa strana odvojene od trbuha plastičnim pojačanjima. Dimenzije: visina 12,5 cm, promjer otvora 29 cm; (vidi tab. VII, 1).

Tabla XXXVII, blok 13, si. 1—6; VI, 8 i VII, 4

1) fragment smeđecrvene amforice tankih zidova, glatke površine. Visok vrat malo razgrnut. Ornament geometrijski: kanelure, girlande i koncentrične kanelure oko bradavičastih ispupčenja na trbuhu. Dimenzije: visina 12,5 cm, širina 26,5 cm (vidi tab. VI, 8); 2) fragment trbuha male šalice ili zdjelice, svijetlosmeđe boje, s ukrasom od udubelih girlandi. Dimenzije: visina 6 cm, širina 7 cm; 3) duboka sivosmeđa zdjela, debelih zidova, slabo glačane površine. Vrat odvojen od trbuha udubenom linijom, a na vrhu malo jače razgrnut. Dimenzije: visina 15 cm, promjer trbuha 24,6 cm (vidi tab. VII, 4); fragment većeg pitosa ili amfo-

re, smeđecrvene površine, dobro glačane i sjajne. Vrat je jednom udubenom linijom odvojen od trbuha. Dimenzije: visina 12,2 cm, širina 14,7 cm; 5) fragment crveno pečene posude okruglog trbuha i kratkog, vertikalnog vrata, koji je oštro odvojen od trbuha. Na neznatno razgrnutom rubu s unutrašnje strane dvije plitke facete. Dimenzije: visina 12,5 cm, promjer trbuha 18 cm; 6) smeđa šalica, neravne površine, jer je cijela bila prevučena sigom, pa je prilikom čišćenja skinut i gornji sloj. Dno ravno, a rub iskošen i od njega ide manja trakasta drška. Dimenzije: visina 8 cm, promjer trbuha 12,8 cm, promjer grla 11,6 cm.

Tabla XXXVIII, blok 13, si. 3; blok 14, si. 1, 2, 2a; VI, 9

1) tamnosmeđa mala šalica, čija je cijela površina bila pokrivena sigom, pa je nakon čišćenja ostala hrapava. Rub malo razgrnut, a drška nadvisuje obod. Dimenzije: visina 7,2 cm, promjer trbuha 9,2 cm; 2, 2a) tamnosmeđa šalica glatke površine, tankih zidova. Ispod ruba je visoka, trakasta drška koja nadvisuje obod. Na prijelazu od vrata na trbuh, tri udubene paralelne linije, koje se polukružno spuštaju ispod drške. Ispod njih girlande. Dimenzije: visina 9,6 cm, promjer trbuha 14,2 cm, promjer grla 10 cm (vidi tab. VI, 9); 3) veliki fragment amfore, tamnosive, dobro glačane površine. Visok vrat oštro odvojen od trbuha i malo razgrnut. Na trbuhu dvije trakaste drške. Dimenzije: visina 27 cm, promjer trbuha 40,0 cm.

Tabla XXXIX, blok 14, si. 1—4; VI, 7

1) fragment velike, tamnosive i mjestimično smeđe posude, koji je bio pokriven sigom, pa je površina nakon čišćenja ostala hrapava. Na trbuhu vertikalna, trakasta drška. Dimenzije: visina 12,5 cm, širina 15 cm; 2) fragment trbuha sive zdjelice s dijelom horizontalne drške, slabo glačane površine. Dimenzije: visina 7 cm, širina 6,5 cm; 3, 3a) sivožuta amforica glatke površine, suženog i malo razgrnutog vrata. Na prijelazu od vrata na trbuh tri udubene linije koje se u luku spuštaju ispod drški. Na trbuhu dva ispupčenja ukrašena udubenim linijama složenim u koncentrične krugove. Trakaste, vertikalne drške imaju po sredini plastično rebro. Dimenzije: visina 15,5 cm, promjer trbuha 23 cm, promjer grla 12 cm (vidi tab. VI, 7); 4) velika trbušasta posuda, sivosmeđe, dobro glačane površine, debelih zidova. Cilindričan vrat odvojen od trbuha udubenom linijom. Drške trakaste, na rubovima zadebljane. Dimenzije: visina 25,5 cm, promjer trbuha 29,5 cm, promjer grla 17,5 cm.

STATISTIČKI PODACI O GROBOVIMA

Pojedinačni grobovi in .situ		Dislocirani pojedinačni grobovi	
Grob	Blok	Grob	Blok
8	18	1	9
9	18	2	10
11	20	3	11
18	22	4	15
19	23	5	16
20	23	6	17
21	24	7	17
22	25	10	19
23	26	12	20
24	26	13	20
25	27	14	21
26	27	15	21
27	27	Ukupno 12 grobova	
28	27	Dvojni grobovi	
29	27	Grob	Blok
30	27	16	21
31	28	17	22
32	29	34	30
33	29	36	36
35	34	Ukupno 4 groba	
37	37	Skupni grobovi	
38	37	Skupni grob	Blok
39	37	1	28
40	37	2	30
41	37	3	31
42	38	4	32
43	38	5	33
44	38	6	34
45	38	7	35
46	38	8	36
47	38	9	36
		10	39

Ukupno 31 grob

Ukupno je bilo 57 grobova s oko 200 sahranjenih osoba.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Nekropole in der Höhle Bezdanjača bei Vrhovine wurde im Jahre 1960 entdeckt, die Forschungsarbeiten begannen im Jahre 1965.

Die morphologische Beschreibung der Höhle in Einzelheiten so wie ihre genaue Lage gab M. Malez in seiner Arbeit in diesem Band von Vjesnik (siehe die Zusammenfassung), deshalb wird diese Beschreibung hier nicht wiederholt. Statt dessen geht man gleich nach kurzer Darlegung der einzelnen Räume zur Beschreibung über, die sich aus archäologische Forschungen bezieht.

Die Gräber und die Kultstätten, so wie die dazugehörigen archäologischen Funde, sind in zwei Trakten der Höhle loziert: den westlichen und kürzeren, und den östlichen, den Haupttrakt der Höhle, in dem die Nekropole lag. An seinem Ende zweigt sich der Trakt in zwei kleinere Teile und endet mit einem schmalen, kleinen Gang, in dem keine archäologischen Funde bestehen.

Damit man sich in der Arbeit leichter zurechtfindet, wurden beide Trakte, den üblichen Forschungsmethoden entsprechend, unter ein Polygon gestellt und in 39 Blöcke verteilt, jeder von 5 X 5 m Dimension, so dass die erforschte Gesamtfläche 975 m² betrug.

Der westliche Trakt

In diesem Trakt sind im Ganzen vier Blöcke geöffnet, weil beinahe der ganze Raum durch grosse abgerutschte Steine und Holzbalken verschüttet ist, die vom horizontalen Eingang eingestürzt sind.

Der östliche Trakt

Der östliche oder Haupttrakt der Höhle, der sich unter einem Winkel von 40° vom Fuss des senkrechten Eingangs gegen das Berginnere erstreckt, war auch in seinem Anfangsteil durch Steine verschüttet, so dass in diesem Raum nur sieben Blöcke geöffnet sind (im Plan die Blöcke 5—11). Darin wurden nur vier dislozierte Skelettgräber gefunden.

Etwa 70 m vom Eingangsteil wird der Trakt beträchtlich enger und ist durch einen grossen Steinblock geschlossen, unter dem man sich durchziehen muss, um weiter in den Trakt zu kommen. Von dieser Verengung erweitert sich der Höhlenraum stellenweise in eine Reihe von kleineren und grösseren Sälen und Trakten, wo auch die meisten Blöcke geöffnet (im Plan die Blöcke 12—39), in denen auch die am besten erhaltenen Skelettgräber zu finden sind. Vom Block 27 führt eine kürzerer, südlicher Trakt hinunter, mit mehreren natürlichen Stufen, die 4, 7, 11 und mehr Meter hoch sind; hinter jedem von diesen Naturhindernissen befindet sich wieder ein kleinerer Raum, in dem auch Gräber waren. Dasselbe wiederholt sich im nördlichen Nebentrakt,

Die Bestattungsart

Auf dem ganzen erforschten Raum wurden ausschliesslich Skelettgräber gefunden, meistens an den Seitenwänden oder an grösseren Tropfsteinanhäufungen angebracht. Einige Fälle ausgenommen, hatten die Gräber keine besondere Konstruktion, die Verstorbenen lagen in Narnischen und waren weder mit Erde noch mit Steinen bedeckt. Wegen solcher Bestattungsart waren die meisten Skelette mehr oder weniger disloziert, was durch Verschütterung von Steinen oder durchs Grundwasser hervorgerufen wurde, wie auch durch spätere Verschiebung der Gräber, um Platz für neue Begrabungen zu schaffen.

Die Verstorbenen lagen im Grabe auf dem Rücken und ausgestreckt, ausnahmweise in zusammengeschrumpfter Lage, was als Folge der eingengten Nische, in die der Verstorbene beigesetzt war, betrachtet werden soll. Ein solches Beispiel sieht man im Block 21, wo das Skelett im Grabe 23 in zusammengeschrumpfter Lage ist, weil die Länge der Nische, in der der Tote beigesetzt wurde, in Bezug auf seine Höhe zu kurz war. Die meisten Skelette sind in der Richtung Norden — Süden orientiert, mit einer kleinen Abweichung zum Nordwesten — Südosten. Nach der beigelegten Statistik waren in der Höhle 32 Gräber in situ, 11 einzelne, weniger disloziert, vier doppelte und 10 gemeinsame. In diesen sind 5—20 und mehr Tote beider Geschlechter im verschiedenen Alter, auch einige Kinder eingerechnet, beigesetzt. Die genaue Zahl der Skelette in der Nekropole konnte nicht festgestellt werden, weil besonders die Gesamtgräber stark disloziert sind, und in einige Nischen am Ende des Haupttrakt Wasser eingedrungen ist, so dass es unmöglich war, alle Skelette zu finden. Im Grossen und Ganzen kann man damit rechnen, dass hier etwa 200 Personen beigesetzt wurden. In der Höhle, die nach inneren Konfiguration eine ideale Grabstätte darstellt, eine Art Katakomben, welche durch Jahrtausende für die menschliche Zersatung unzugänglich war, blieben die Gräber und die Beilagen darin unberührt, wie auch die wertvollen Spuren des Kultus und des Begrabnisrituals, das während der Beisetzung pflichtgemäss erfüllt wurde. Insgesamt sind fünf Kultstätten erhalten. Die erste Stätte liegt im westlichen Trakt in Blocken 1—4. Hier wurde eine Feuerstelle gefunden und daneben Reste einer Holzkonstruktion — zwei senkrechte Pfähle mit einem dickeren Querbalken darüber (Tafel I, 2). Da die erwähnte Konstruktion unweit der Feuerstelle war, vermutet man, dass sie entweder zum Ablegen von Gewändern des Verstorbenen oder auch zum Aufhängen der vom Feuer abgenommenen Töpfe diente. Von keramischen Fragmenten sind zwei grosse Gefässe rekonstruiert (Tafel XXVIII, 1, 2) und einige kleinere (Tafeln XIX und XXX, 5), wie auch Knochen von Haustieren und Wild. Was die Funktion dieser Stätte anbelangt, könnten drei Erklärungen in Betracht kommen: a) In Blocken 1—4 befand sich die Feuerstelle, neben der Korn wahrscheinlich zur Nahrung in grossen Gefässen aufbewahrt, für den Verstorbenen als Begleitessen zubereitet und in der Schüssel neben dem Kopf des Toten im Grabe hingelegt wurde, b) Der erwähnte Raum diente als ein Treffpunkt wo die Verwandten des Toten nach dem Begrabnis ein Opfer oder Totenmahl dar-

bringen konnten, c) Nachdem der Tote auf eine komplizierte Weise durch den senkrechten Eingang hinuntergelassen wurde, wurde hier sein Gewand in Ordnung gebracht, und der Körper mit rotem Ocker gefärbt u. ä.

Andere Kultstätten befanden sich im Haupttrakt der Höhle und sind folgenderweise konstruiert: Neben der Höhlenwand erstreckt sich ein flacher Raum, durch eine Reihe roher Steine umzingelt, die eine Trockenmauer bilden. Innerhalb des Zaunes ist der Raum entweder mit Roterde oder mit kleinen Steinen ausgefüllt und darauf steht eine Feuerstelle mit Resten von Tierknochen, Asche, Ockerklumpen, und in einem Falle wurde einige kleine Schüsseln gefunden, an deren Grund roter Ockerstaub und ein steinerner Steinbrecher lagen (Block 15). Solche Kultstätten wurden in Blöcken 8, 9, 15, 16, 24 gefunden.

Reste des Begräbniskults und -rituals wurden auch neben den Einzelgräbern gefunden. Ausser einer Schüssel aus Keramik neben dem Kopf des Verstorbenen befanden sich ganz in der Nähe kleine Feuerstellen, auf denen Reste zerbrochener Gefässe, gespitzte Holzstäbchen, die an der Spitze angebrannt waren, Stücke von Ocker u. ä. Neben dem Grab 32 war eine zerbrochene Schüssel aus Keramik und darin zwei Holzlöffel, woraus man leicht erschliessen kann, dass die für den Toten hingestellte Nahrung flüssig oder halbflüssig war. Es wurden auch viele Tierknochen gefunden, unter anderem auch Skelette von Rehen und Hirschen. Im Grabe 17 lagen auf dem Skelett von einem ganzen Reh zwei Menschenskelette, was darauf deutet, dass da Reh vor der Beisetzung geopfert wurde, und die Verstorbenen draufgelegt. Hier soll auch die Anwendung von gespitzten und angebrannten Holzstäbchen erwähnt werden, denn sie waren nicht nur auf Feuerstellen gelegt, sondern auch oft auf den Körper des Verstorbenen. Wahrscheinlich waren auf ihren Spitzen kleine Fleischstücke von dem geopfertem Tier aufgespießt, nachdem sie von der Flamme am Herd angebrannt wurden und danach ins Grab gelegt. Bevor der Verstorbene beigesetzt wurde, fand die rituelle Bemalung des Körpers mit rotem Ocker statt. So wurde z. B. im Grabe 4 eine Schüssel mit einem Henkel gefunden, in der auf dem Grund eine Schicht von Ockerstaub und ein kleiner Steinbrecher lagen. Vor der Anwendung wurde der Ocker demnach zerkleinert und wahrscheinlich mit Wasser gemischt und so auf das Gesicht und die Hände des Toten aufgelegt. Leider gibt es auf dem Schadel und auf den Knochen keine Spuren von der roten Farbe, wenigstens sind diese mit blossem Auge nicht zu sehen, doch eine gründlichere chemische Analyse könnte auch hier gute Ergebnisse zeigen.

Während ich von der Art der Beisetzung sprach, erwähnte ich, dass alle Gräber grösstenteils an den Seitenwänden vom Haupttrakt der Höhle loziert sind, und da in der Nekropole 200 Personen begraben wurden, müssen wir damit rechnen, dass die Gräber nicht aus derselben Zeit sind. Wegen des Charakters der Nekropole konnte die vertikale Stratigraphie nicht festgestellt werden, und was die horizontale Stratigraphie anbelangt gab es auch hier gewisse Schwierigkeiten. Es wäre nämlich logisch dass die Beisetzung am Anfang des Höhlentrakts, bzw. am nächsten dem Eingang begonnen hätte, und dass auf diese Weise die jüngeren Gräber eigentlich immer tiefer in der Höhle sich befanden. Typologische Kennzeichen des Fundes weisen darauf nur teilweise, denn nach den letzten Beisetzung

(im tiefsten Teil des Trakts) kam es im Anfangsteil zur Verschiebung der ältesten Gräber, um Raum für neue Bestattungen zu bekommen. Dadurch kam es dazu, dass wir am Anfang und am Ende des Höhlentrakts die jüngsten und in der Mitte die ältesten Gräber finden. Bei der Bestimmung der Chronologie musste man zwei Elemente in Acht nehmen: die Lage des Grabes im Höhlentrakt, und unabhängig davon, typologische Kennzeichen des Fundes in einzelnen Gräbern.

Auf Grund der erwähnten Elemente ist die ganze Nekropole in zwei zeitlich verschiedene Horizonte geteilt: *Horizont I*, der das mittlere Bronzezeitalter umfasst, bzw. die Stufen Br C und einen Teil der Br D (Nach der mitteleuropäischen Chronologie von Reinecke) und *Horizont II*, dem die jüngsten Phasen Br D und der Übergang zur Ha A des späten Bronzezeitalters angehören.

Dem *Horizont I* gehören die Gräber 1–8, 10–15, 18, 20, 24, 25, 27, 29, 30 und die gemeinsamen Gräber 1 und 4, wie auch die einzelnen Funde aus den Blöcken 1–14.

Die keramischen Funde von diesem Horizont haben zweierlei Kennzeichen: Keramik, die an den Feuerstellen gefunden war und die mehr oder weniger zum täglichen Gebrauch diente, hat dickere Wände, weniger polierte, sie ist selten mit Ornamenten verziert, ist überhaupt mehr rustikal ausgearbeitet, während die Keramik vom sakralen Charakter viel feiner ausgearbeitet ist, mit dünneren Wänden, gut polierten Flächen und sorgfältiger verziert. Wenn auch beide Arten aus derselben Zeit stammen, ist die Keramik für den alltäglichen Gebrauch zu Forschung der Herkunft und Entwicklung einzelner Formen überaus wichtig, denn auf Grund einer gut fixierten Stratigraphie der Burgsiedlungen südlich von der Save könnte man ihre autochtone Komponente ganz bestimmt feststellen, die ihre Herkunft schon in der früheren Bronzezeit dieser Region hat. Besonders viel Analogie gibt es auf der Velika Gradina in Varvara (Mittelbosnien), und weiter auf zahlreichen Lokalitäten, wie z. B. Vis, Pod, Debelo Brdo bei Sarajevo, wie auch mehrere Lokalitäten auf dem Glasinac. Die Verwandtschaft der Bezdanjača mit diesen Lokalitäten ist auf zahlreichen Typen von Henkeln offenbar, von denen die Bandhenkel mit verstärkten Rändern besonders interessant sind, weiter die zungenförmigen, wie auch die Henkel in Form des umgekehrten Buchstaben V.

Von den keramischen Gefäßen sollen halbkugelförmige Schüsseln mit glattem oder leicht eingezogenem Rand hervorgehoben werden, weiter, konische, flache Schüsseln mit schräg eingeschnittenem Rand, Schalen mit einem Henkel und etwas höherem Hals, bei denen der Übergang zum Bauch oft durch eine vertiefte Linie bezeichnet ist. Alle diese Formen sind im Donauraum und einem Teil des Karpatenbeckens, wie auch auf dem breiteren Gebiet von Mitteleuropa verbreitet. Für die Beziehungen mit dem Karpatenbecken ist die kleine Amphora mit zwei Henkeln kennzeichnend (Tafel XXXIX, 3, 3a). Ähnliche fragmentierte Amphoren datieren A. Mozsolics und V. Dumitrescu in der Stufe Br C.

Nach ihren typologischen Kennzeichen dauern die Bronzefunde aus diesem Horizont von der Stufe Br C bis zur Stufe Br D fort und stammen hauptsächlich aus dem Gebiet des mittleren Donauraums.

Zum *Horizont II* gehören die Gräber 6, 19, 21–23, 32, 34 und die gemeinsamen Gräber 3, 5, 6, wie auch die einzelnen Funde aus den Blöcken 1–4, 12–14.

Die keramischen Funde aus diesem Horizont fügen sich typologisch und chronologisch gut ein in die Keramikgruppe aus der Stufe Br D und grösstenteils aus Ha A des breiten Donaugebiets, auch Niederösterreich eingeschlossen.

Bronzefunde sind in diesem Horizont häufiger vertreten als im vorangehenden, was besonders für das reiche Inventar des gemeinsamen Grabes 3 gilt. Eine Nadel mit Verlängerung oberhalb des Nadelöhrs, ein kalottenförmiger, mit eingeritzten Bogenlinien verzierter Knopf, ein Nadelhalter gehören den späteren Phasen der Stufe Br D an, während die übrigen Bronzefunde auf jeden Fall jünger sind und alle der Stufe Ha A des späten Bronzezeitalters angehören.

Indem wir diesen kurzen Bericht zusammenfassen, soll Folgendes hervorgehoben werden: Die Entdeckung der grossen Nekropole in Bezdanjača hat unsere Kenntnisse über die Entwicklung des mittleren und des späten Bronzezeitalters im südwestlichen Kroatien erweitert. Die Funde aus der früher entdeckten Nekropole mit Gräbern in Lički Osik, wie auch die in Bezdanjača, verbinden in kultureller Hinsicht die Region Lika mit dem übrigen Balkanterritorium, wo schon vorher eine selbständige Entwicklung von Kulturen des frühen und des mittleren Bronzezeitalters festgestellt wurde. Die Einflüsse, die in der Mitte und im Westen der Balkanhalbinsel bemerkt wurden, erstrecken sich auch auf ihren weitesten Westen, auf Region von Lika.

TAFEL I

- Abb. 1 — Teil der senkrechten Felswand im Eingangsraum der Höhle. In der Mitte eine rechteckige Vertiefung deren Seiten Menschenhand bearbeitet hat;
 Abb. 2 — Das Innere des rechten Nebenkanals der Höhle mit den Resten einer Holzkonstruktion neben dem Herd;
 Abb. 3 — Teil des Haupttraktes der Höhle mit Stalagmiten und Stalaktiten;

TAFEL II

- Abb. 1 — Fragmente eines Gefässes und Holzlöffels neben dem Grab 32;
 Abb. 2 — Grab 34 in situ: Neben dem Kopf ein Tongefäss;
 Abb. 3 — Grab 8 in situ. Ein kugelförmiges Gefäss neben dem Schädel, alles mit dicker Sinterablagerung belegt;

TAFEL III

- Abb. 1 — Zwei Menschenskelette über ein Rehskelett — Grab 17;
 Abb. 2 — Grab 21 in situ. Aus beschädigtem Gefäss wuchst ein Stalagmit;
 Abb. 3 — Restauriertes Tongefäss aus dem Grab 21;

TAFEL IV

- Abb. 1 — Grab 23 in situ. Neben dem Kopf ein Gefäss. Vorne ein Zaun von grösseren, unbetriehteten Steinen;
 Abb. 2 — Kollektivgrab 3;
 Abb. 3 — Beilagen aus dem Kollektivgrab 3;

TAFEL V

- Abb. 1, 2 — Keramische Scherben aus dem Grab 14;
 Abb. 3 — Schlüssel mit Überrest rotes Ockerpulvers aus dem Grab 4;
 Abb. 4 — Schalle aus dem Grab 11;
 Abb. 5, 6 — Keramik aus dem Grab 22;

Abb. 7 — Schüssel aus dem Grab 8 mit Sinterrest;
 Abb. 8 — Amphore aus dem Grab 19;
 Abb. 9, 10 — Keramik aus dem Kollektivgrab 1;

TAFEL VI

Abb. 1,2 — Keramische Scherben aus dem Grab 2;
 Abb. 3, 11 — Keramische Scherben aus Block 1;
 Abb. 4 — Bandhenkel aus Block 2;
 Abb. 5 — Fusschale aus Block 4;
 Abb. 6, 12 — Schalen und Henkel aus Block 55;
 Abb. 7, 8 — Kleine Amphoren aus Block 14;
 Abb. 10 — Kleine Schüssel aus Block 3;

TAFEL VII

Abb. 1, 3 — Tonschüsseln aus Block 12;
 Abb. 2 — Tonschüssel aus Block 5;
 Abb. 3 — Tonschüssel aus Block 13;
 Abb. 5—8 — Tonschalen und Bronzefrieme aus dem Grab 5;

TAFEL VIII

Gräber 1, 2, 3, 4 — Neben keramischen Beilagen eine Scholle rotes Ockers (Abb. 8);

TAFEL IX

Abb. 3, 49, 10 — Gräber 4, 5. Neben keramischen Beilagen ein Mahlstein (Abb. 2, 2a) und Holzstäbchen;

TAFEL X

Gräber 5 (zwei Feuerstellen) und 6. Neben keramischen Beilagen eine Scholle rotes Ockers (Abb. 2), Bronzefrieme mit Holzstiel (Abb. 3) und Holzstäbchen (Abb. 4);

TAFEL XI

Gräber 7, 8, 10, 11, 12. Neben keramischen Beilagen ein Holzlöffel (Abb. 2) und Fragment eines Holzstäbchens (Abb. 4);

TAFEL XII

Gräber 13, 14, 15. Neben keramischen Beilagen eine Scholle rotes Ockers (Abb. 2);

TAFEL XIII

Gräber 16 u. 18. Neben keramischen Beilagen eine Bronzepinzette (Abb. 2) und gespitzte, angebrannte Holzstäbchen (Abb. 4—6, 8, 9);

TAFEL XIV

Grab 19. Neben keramischen Beilagen eine Scholle rotes Ockers (Abb. 1) und Holzstäbchen (Abb. 2, 3, 5—7);

TAFEL XV

Grab 21. Neben keramischen Beilagen gespitzte Holzstäbchen (Abb. 1—3) und eine Scholle rotes Ockers (Abb. 5, 6);

TAFEL XVI

Gräber 21 u. 22. Neben keramischen Beilagen Schollen rotes Ockers (Abb. 2, 3) und gespitzte Holzstäbchen (Abb. 5—10);

TAFEL XVII

Gräber 23 u. 24. Neben keramischen Beilagen ein Zweiglein aus Herd und gespitzte Holzstäbchen (Abb. 2—6) und lange, gespitzte Stäbchen aus dem Grab (Abb. 8, 9);

TAFEL XVIII

Gräber 20, 25, 27, 29, 35. Neben keramischen Beilagen ein spiralförmiges Bronzeröhrchen (Abb. 2), ein Bronzeknopf (Abb. 3) und ein Bronzearmband (Abb. 5);

TAFEL XIX

Gräber 30, 32, 34. Neben keramischen Beilagen Fragmente der Holzstäbchen (Abb. 3, 4) und Holzlöffel aus dem Grab 32 (Abb. 7, 8);

TAFEL XX

Kollektivgrab 1. Neben keramischen Beilagen gespitzte Holzstäbchen (Abb. 5, 6);

TAFEL XXI

Kollektivgrab 1. Neben keramischen Beilagen gespitzte Holzstäbchen (Abb. 5—9);

TAFEL XXII

Kollektivgrab 1. Grosses Tongefäss;

TAFEL XXIII

Kollektivgrab 3. Bronzeschmuck und Werkzeug;

TAFEL XXIV

Kollektivgrab 3. Keramik, Bronzewaffen und Werkzeug;

TAFEL XXV

Kollektivgräber 3 u. 4. Neben keramischen Beilagen spiralförmiges Bronzeröhrchen (Abb. 4), Bronzeknopf (Abb. 5), Bernsteinperle (Abb. 6) und eine Scholle rotes Ockers (Abb. 10);

TAFEL XXVI

Kollektivgrab 5. Neben Bronzegegenständen Fragment eines Holzlöffels (Abb. 3) und keramische Funde (Abb. 6, 9);

TAFEL XXVII

Grab 5 und Kollektivgrab 6. Tongefässe.

TAFEL XXVIII

Tongefässe aus Block 1.

TAFEL XXIX

Tongefässe und Scherben aus Block 1, Halskette aus spiralförmigen Bronzeröhrchen (Abb. 7);

TAFEL XXX

Tongefässe und Scherben aus Block 1, Knochenahle (Abb. 4);

TAFEL XXXI

Fusschale und keramische Scherben aus Block 4;

TAFEL XXXII

Tongefässe und Scherben aus Block 5;

TAFEL XXXIII

Keramische Scherben aus Blocken 5, 6, 7;

TAFEL XXXIV

Keramische Funde aus Block 8;

TAFEL XXXV

Tongefässe und Scherben aus Block 8;

TAFEL XXXVI

Tongefässe und Scherben aus Block 12;

TAFEL XXXVII

Tongefässe und Scherben aus Block 13;

TAFEL XXXVIII

Tongefässe und Scherben aus Block 13 u. 14;

TAFEL XXXIX

Tongefässe aus Block 14;

TAFEL XL

Abb. 1 — Block 2, keramische Fragmente und Herdstelle;

Abb. 2 — Block 5, grosse Steinblöcke und keramische Fragmente;

Abb. 3 — Block 1, Herdstelle, Holzkonstruktion und Fragmente eines grosses Pithos;

TAFEL XLI

Abb. 1 — Umgezaunter Raum mit Feuerstelle, keramischen Fragmenten, u. Tierknochen;

Abb. 2 — Block 9, Grab 1, Neben Skelett keramische Fragmente und ein grösserer umgezaunter Raum;

Abb. 3 — Block 14, keramische Fragmente und Teil umgezauntes Raums aus Block 15;

TAFEL XLII

Abb. 1 — Block 15, Grab 4. Neben dem Grab umgezaunter Raum mit zwei Feuerstellen, keramischen Fragmenten, Ocker und Holzstäbchen;

Abb. 2 — Block 16, Grab 5. Neben Seitenvvrand zwei Reihen von zusammengesetzten Steinen, und neben dem Grab zwei Feuerstellen mit keramischen Fragmenten und Holzstäbchen;

Abb. 3 — Block 22, Gräber 17 u. 18;

TAFEL XLIII

Abb. 1 — Block 23, Gräber 19 u. 20 mit keramischen Beilagen

Abb. 2 — Block 20, Gräber 11, 12, 13 mit keramischen Beilagen

Abb. 3 — Block 24, Grab 21. Vor dem Grab verengter Raum mit Steinen umgekreist worin sich eine Feuerstelle mit keramischen Fragmenten, Ocker und Holzstäbchen befindet; Unmittelbar vor dem Grab noch eine kleinere Feuerstelle und keramische Fragmente;

TAFEL XLIV

Abb. 1 — Block 26, Gräber 23 u. 24. Grab 23 in einer Naturnische mit Steinen umgekreist;

Abb. 2 — Block 27, Gräber 25, 26, 27, 28, 29, u. 30. Daneben keramische Fragmente und völich erhaltene Tongefässe;

Abb. 3 — Block 30, Grab 34 und Kollektivgrab 2;

TAFEL XLV

Abb. 1 — Block 29, Gräber 32 u. 33;

Abb. 2 — Block 25, Grab 22. Neben Skelett gespitzte Holzstäbchen und keramische Fragmente.

Abb. 3 — Block 28, Grab 31 und Kollektivgrab 1. Der Raum ist mit einer Reihe unbearbeiteten Steine abgeteilt.

TAFEL XLVI

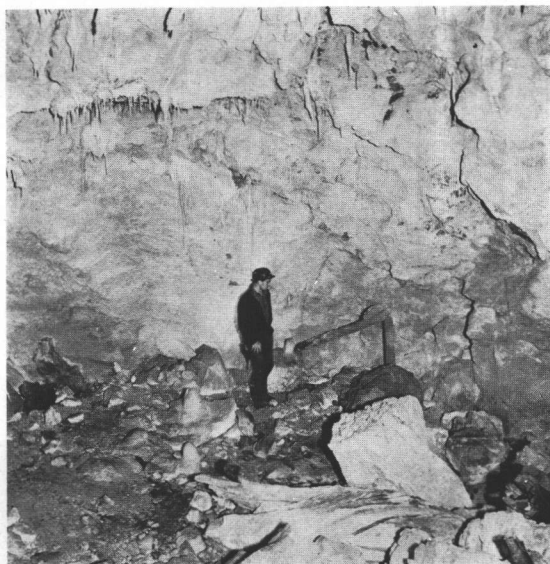
Abb. 1 — Block 34, Grab 35 und Kollektivgrab 6. Verengter Teil des Höhlenkanals mit einer Naturtreppe eingeteilt, wohinter sich die Gräber mit keramischen Beilagen befinden.

Abb. 2 — Block 35, Kollektivgrab 7;

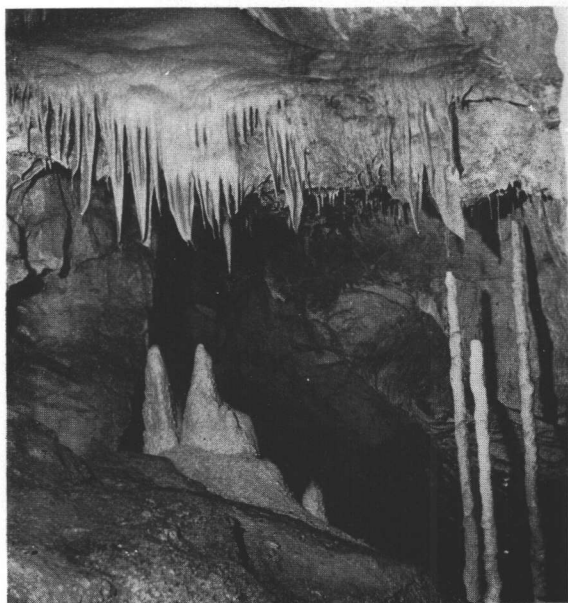
Abb. 3 — Block 31, Kollektivgrab 3 mit keramischen Beilagen.

1

2

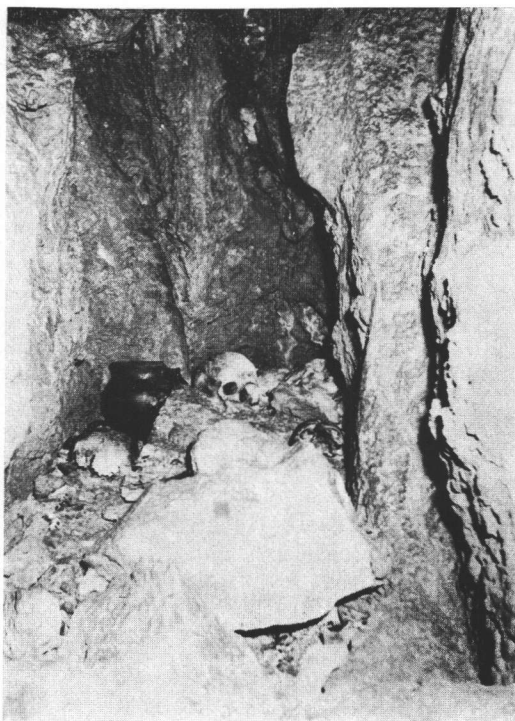

3

Sl. 1 — Vertikalne stijene na ulazu u pećinu; sl. 2 — zapadni krak sa ognjištem i drvenom konstrukcijom; sl. 3 — glavni pećinski trakt.

1

2

3

Sl. 1 — dio posude sa drvenim žlicama kraj groba 32; sl. 2 — grob 34; sl. 3 — grob 8

1

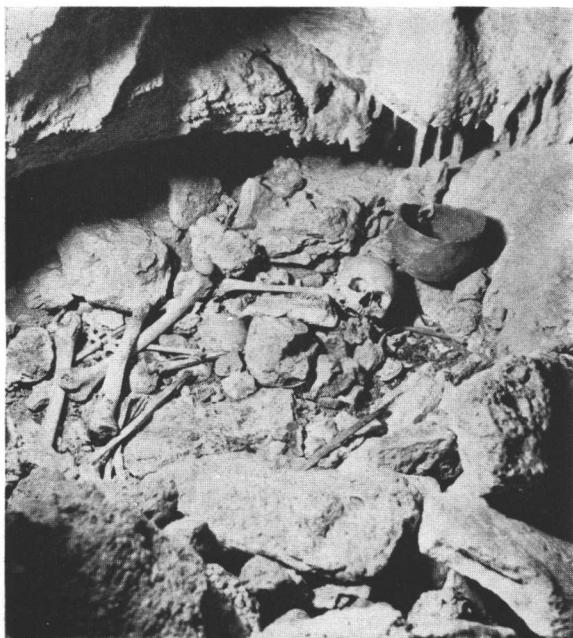

3

2

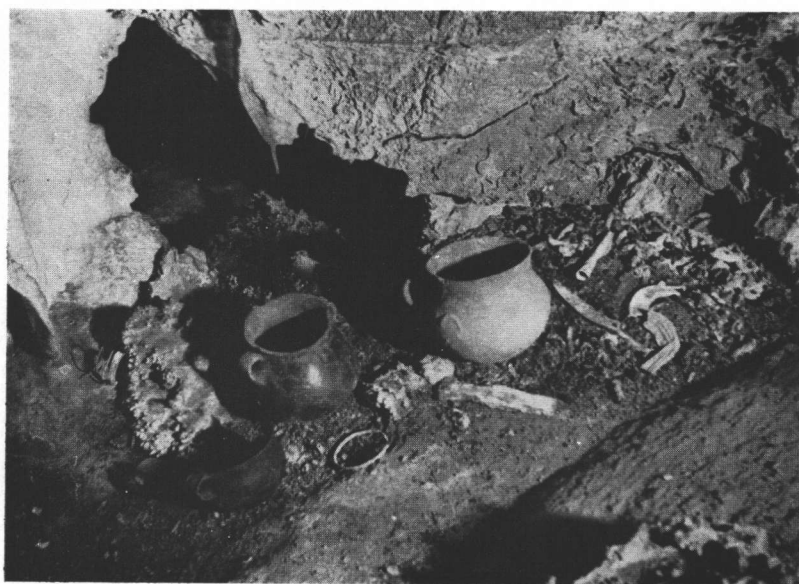
Sl. 1 — grob 17; sl. 2 — grob 21; sl. 3 — posuda iz groba 21

1

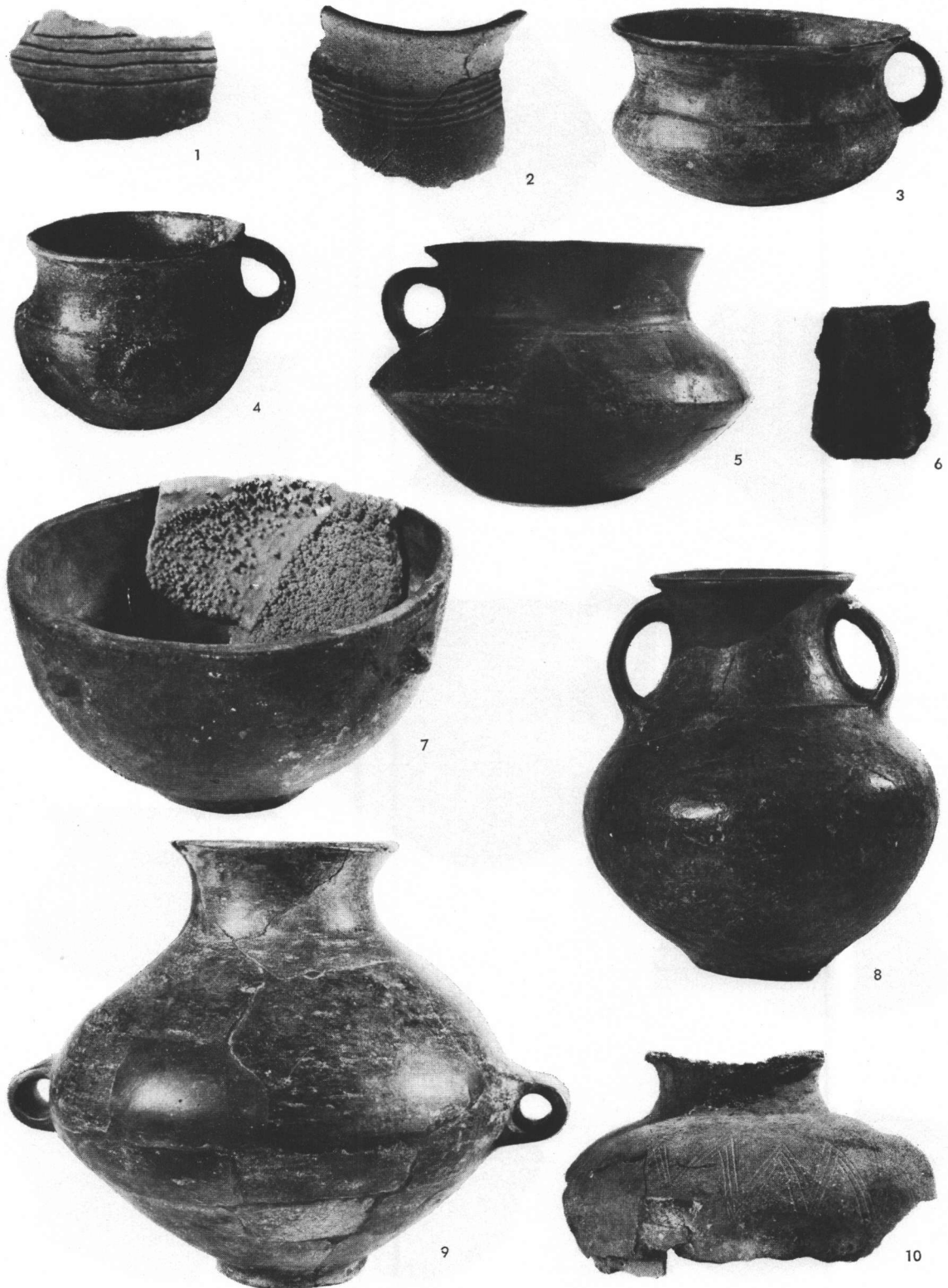

2

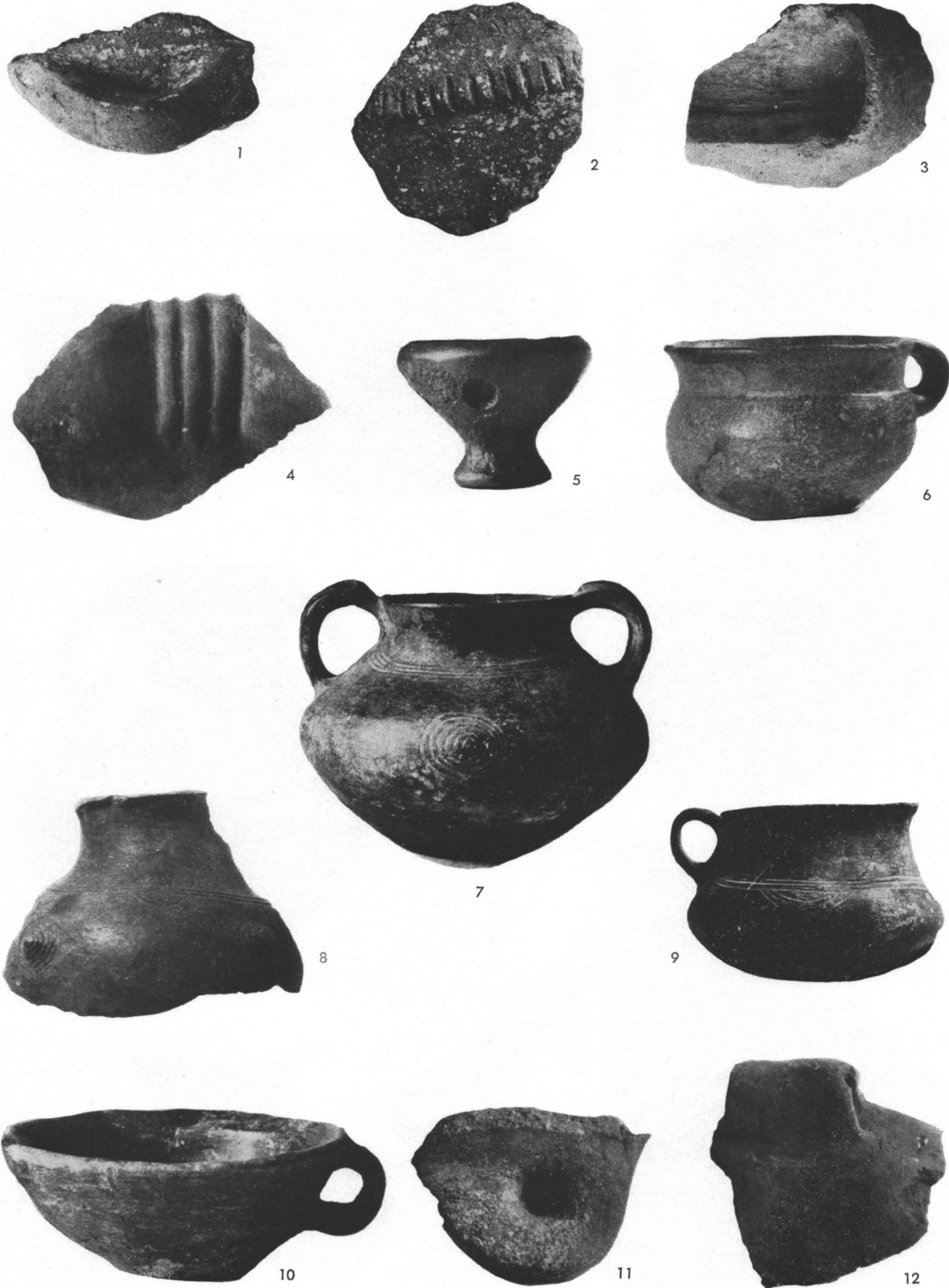

3

Sl. 1 — grob 23; sl. 2 — skupni grob 3; sl. 3 — prilozi kraj skupnog groba 3

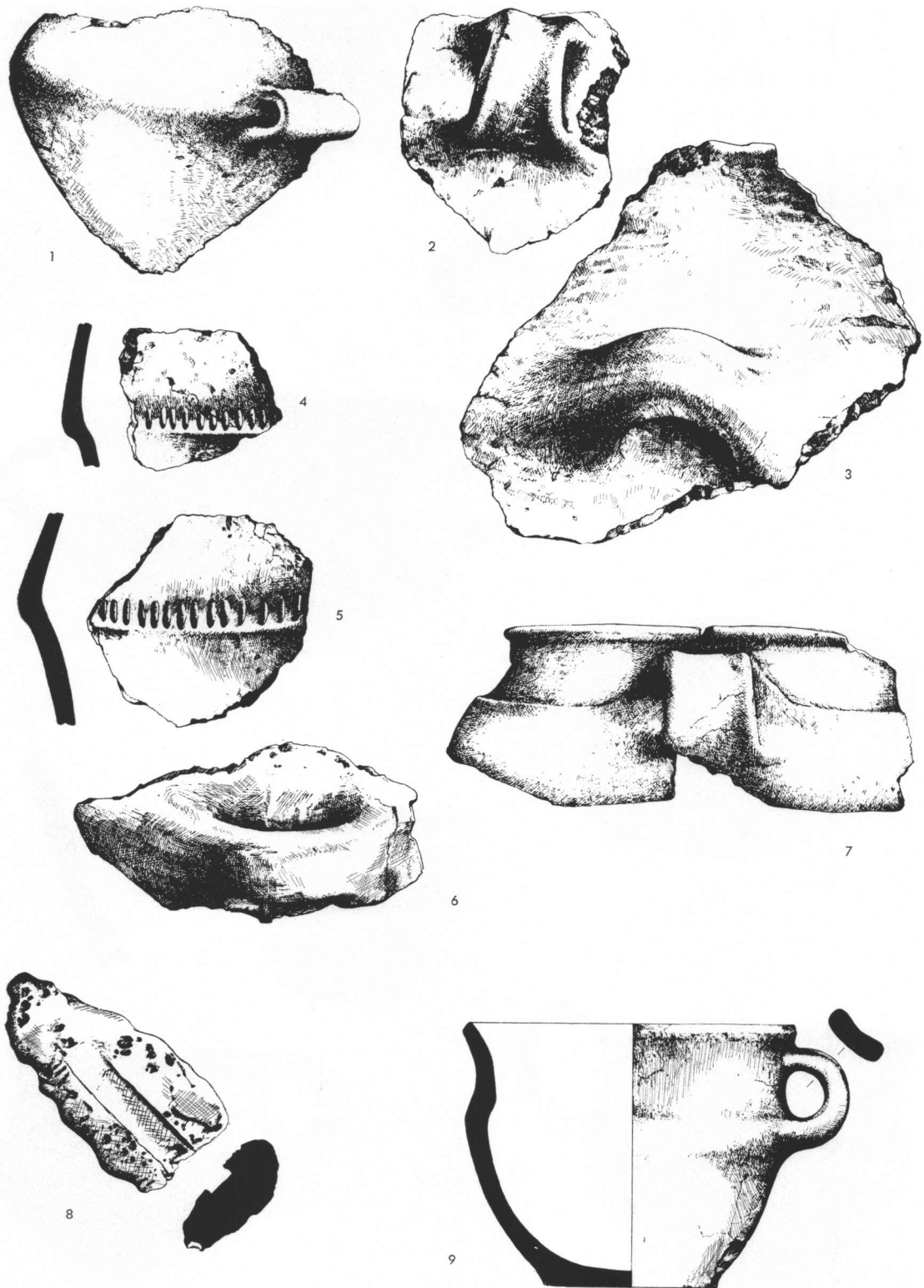
Sl. 1, 2 — grob 14; sl. 3 — grob 4; sl. 4 — grob 11; sl. 5, 6 — grob 22; sl. 7 — grob 8; sl. 8 — grob 19; sl. 9, 10 — skupni grob.

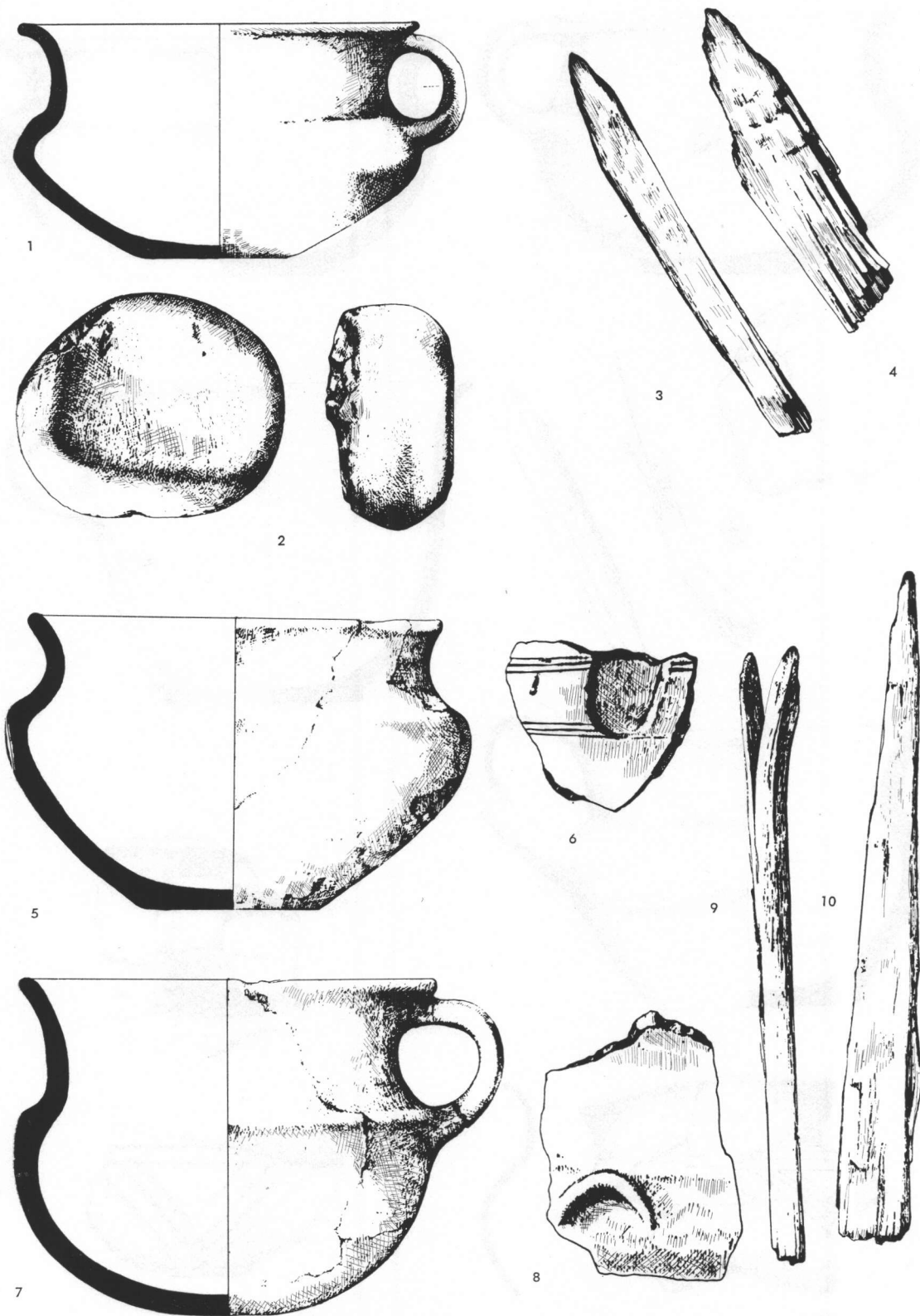
Sl. 1, 2 — grob 2; sl. 3, 11 — blok 1; sl. 4 — blok 2; sl. 5 — blok 4; sl. 6, 12 — blok 5; sl. 7, 8 — blok 14; sl. 10 — blok 3.

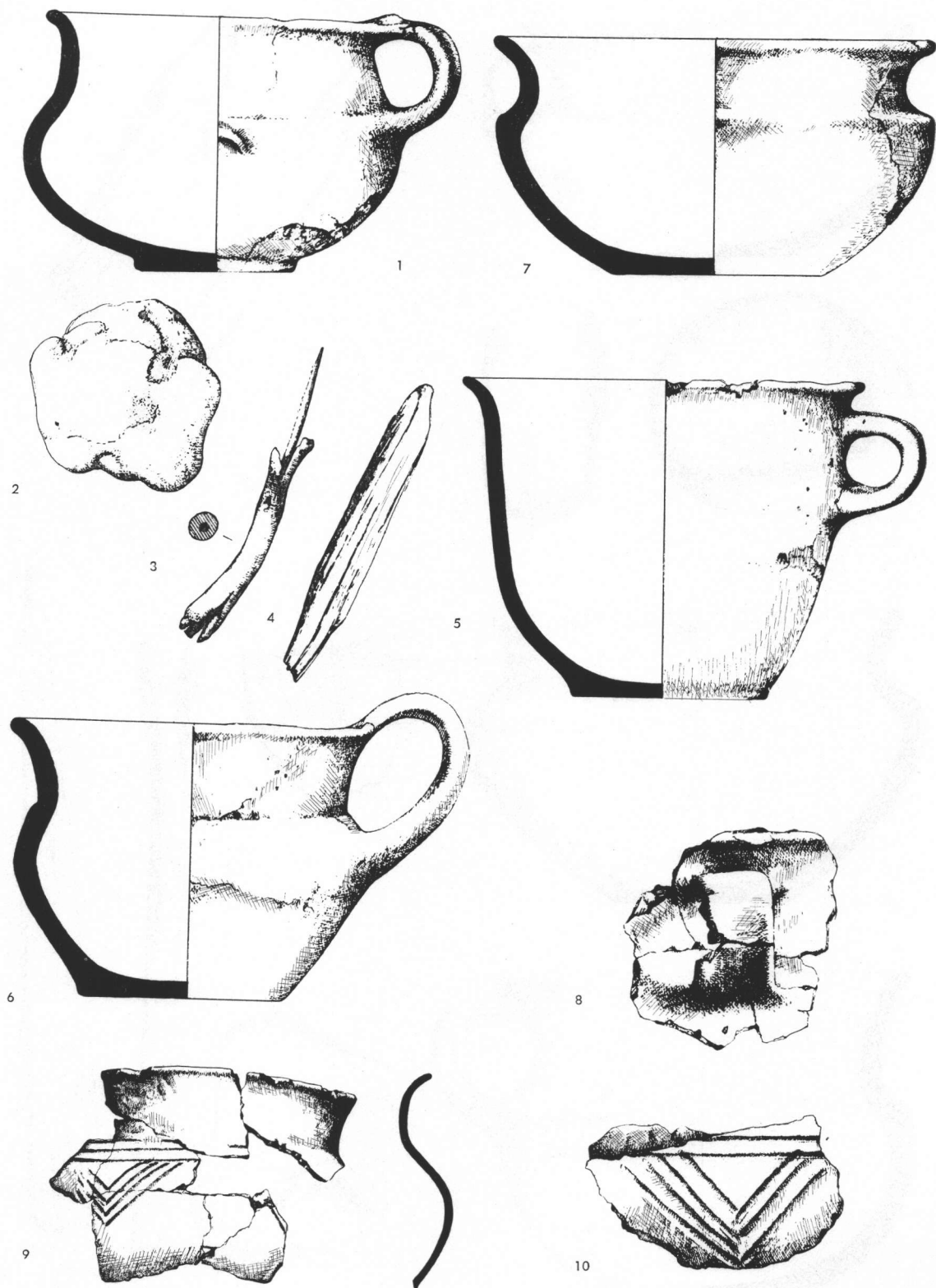
Sl. 1, 3 — blok 12; sl. 2 — blok 5; sl. 4 — blok 13; sl. 5—8 — grob 5 (vatrište)

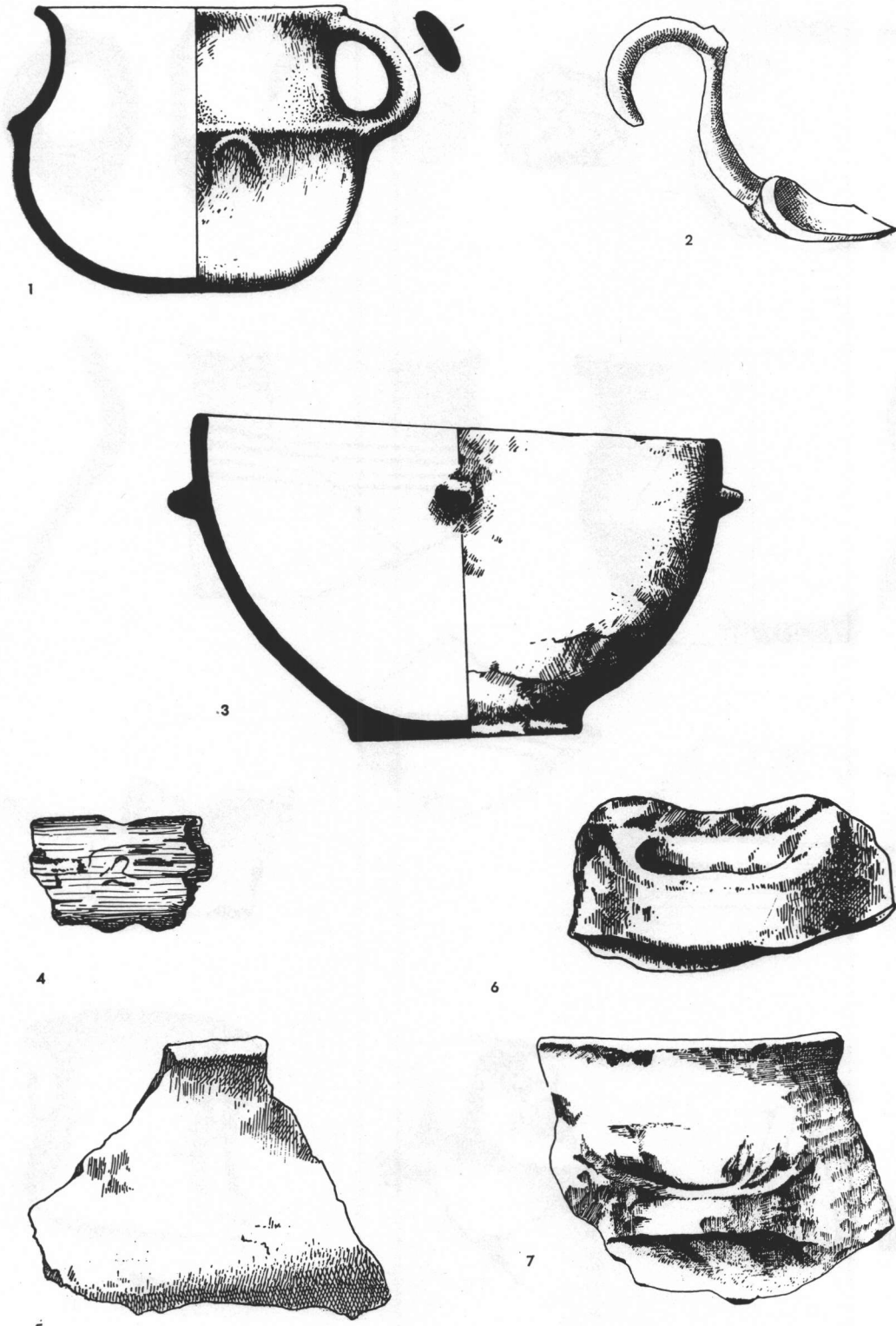
Sl. 1 — grob 1; sl. 2, 3 — grob 3; sl. 2, 3 — grob 3; sl. 4—7 — grob 2; sl. 9 — grob 4; sl. 8 — vatrište 2.

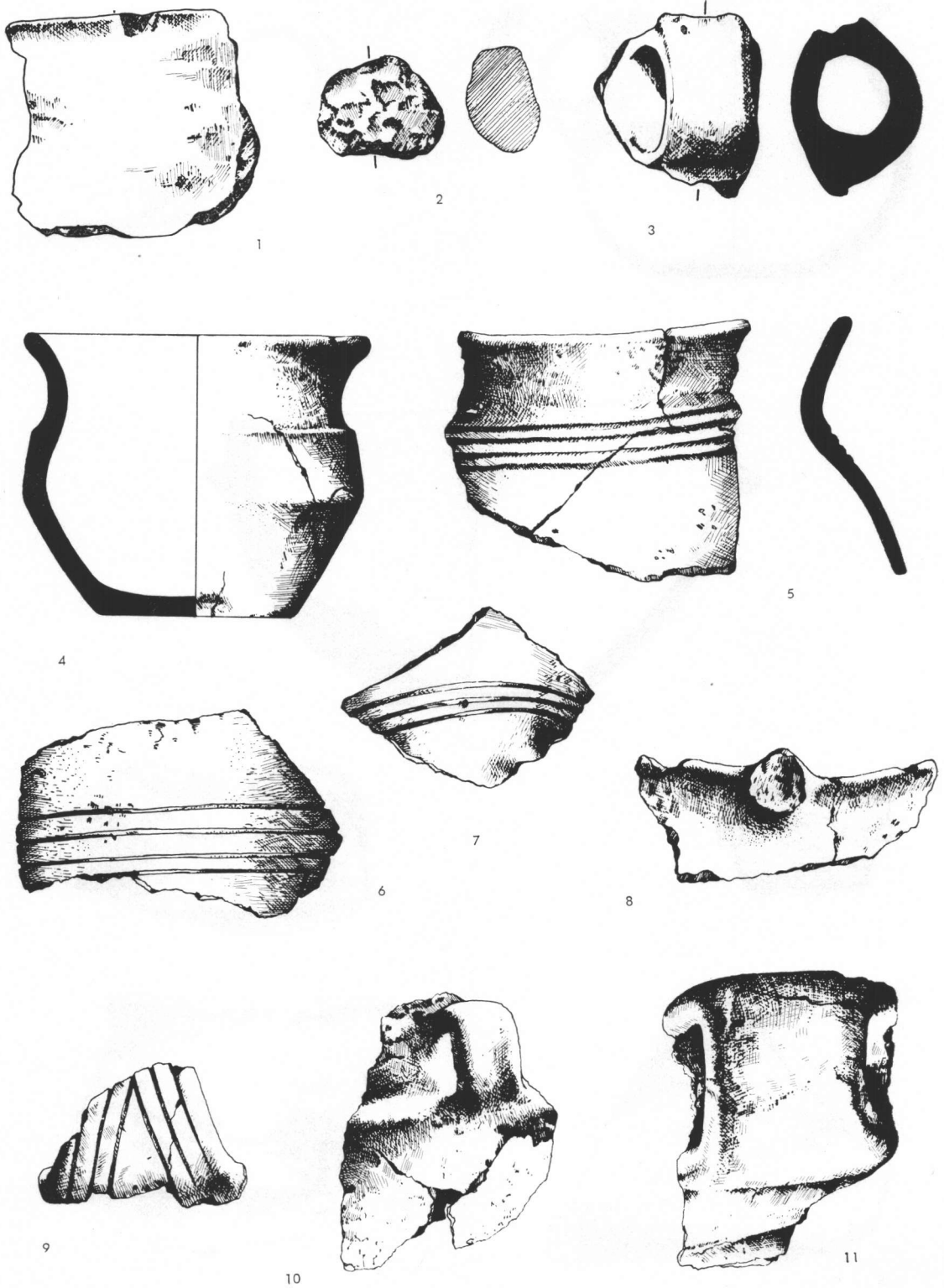
Sl. 1—4 — vatrište 1, kraj gr. 4; sl. 5—10 — grob 5.

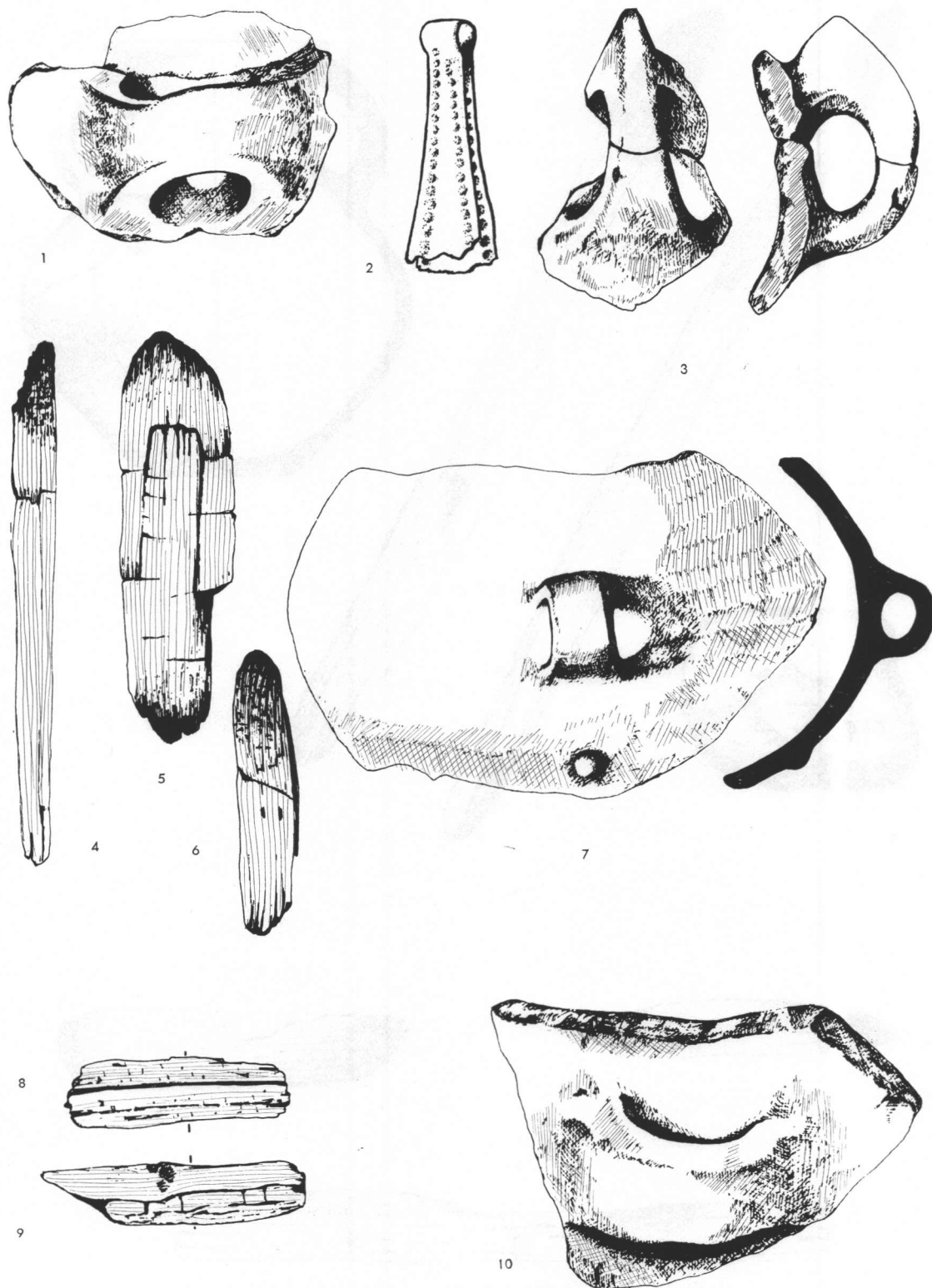
Sl. 1—6 — vatrište 1, kraj gr. 5; sl. 7 — vatrište 2, kraj gr. 5; sl. 8—10 — grob 6.

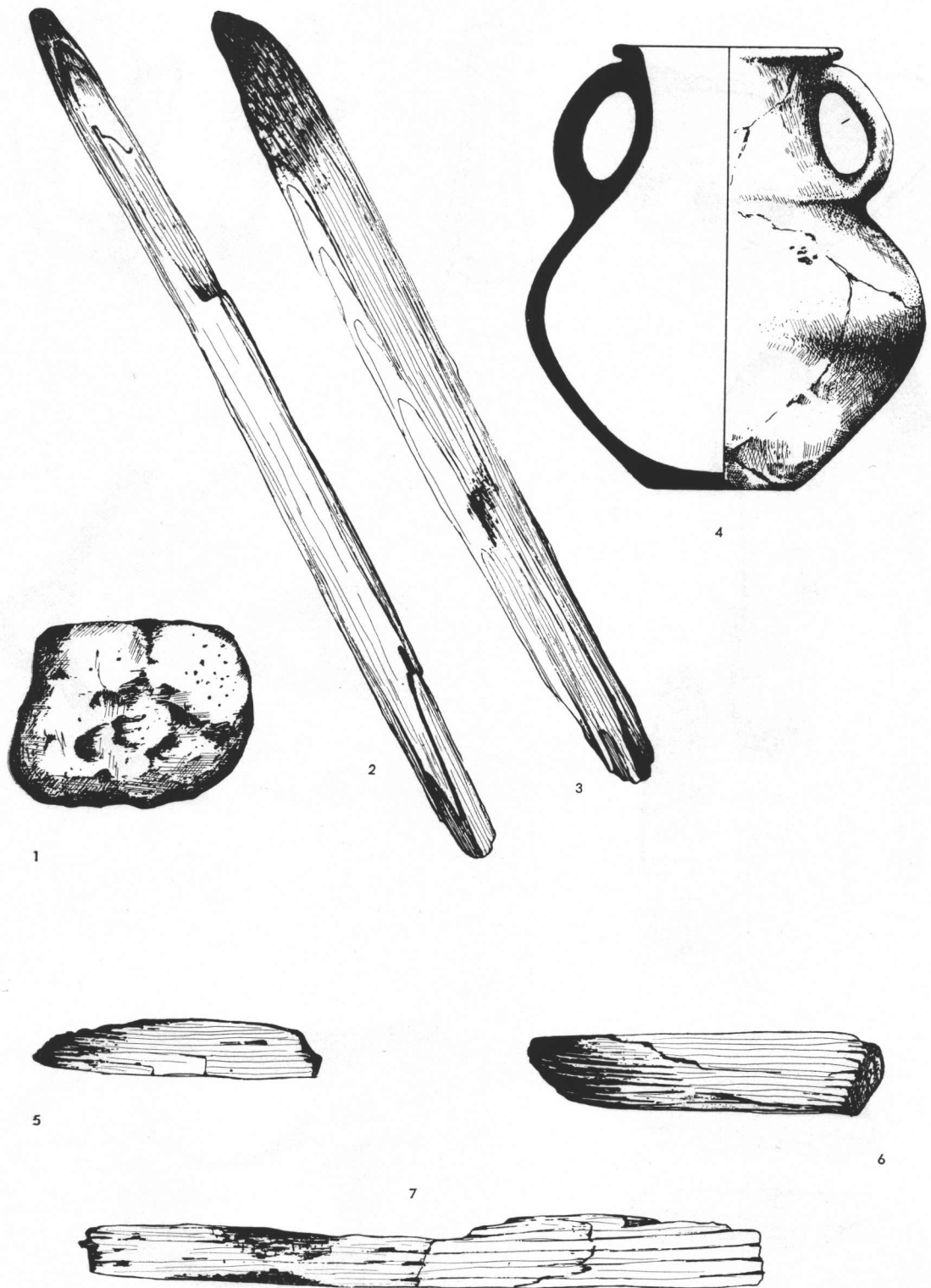
Sl. 1, 2 — grob 11; sl. 3 — grob 8; sl. 4, 5 — grob 7; sl. 6 — grob 10; sl. 7 — grob 12.

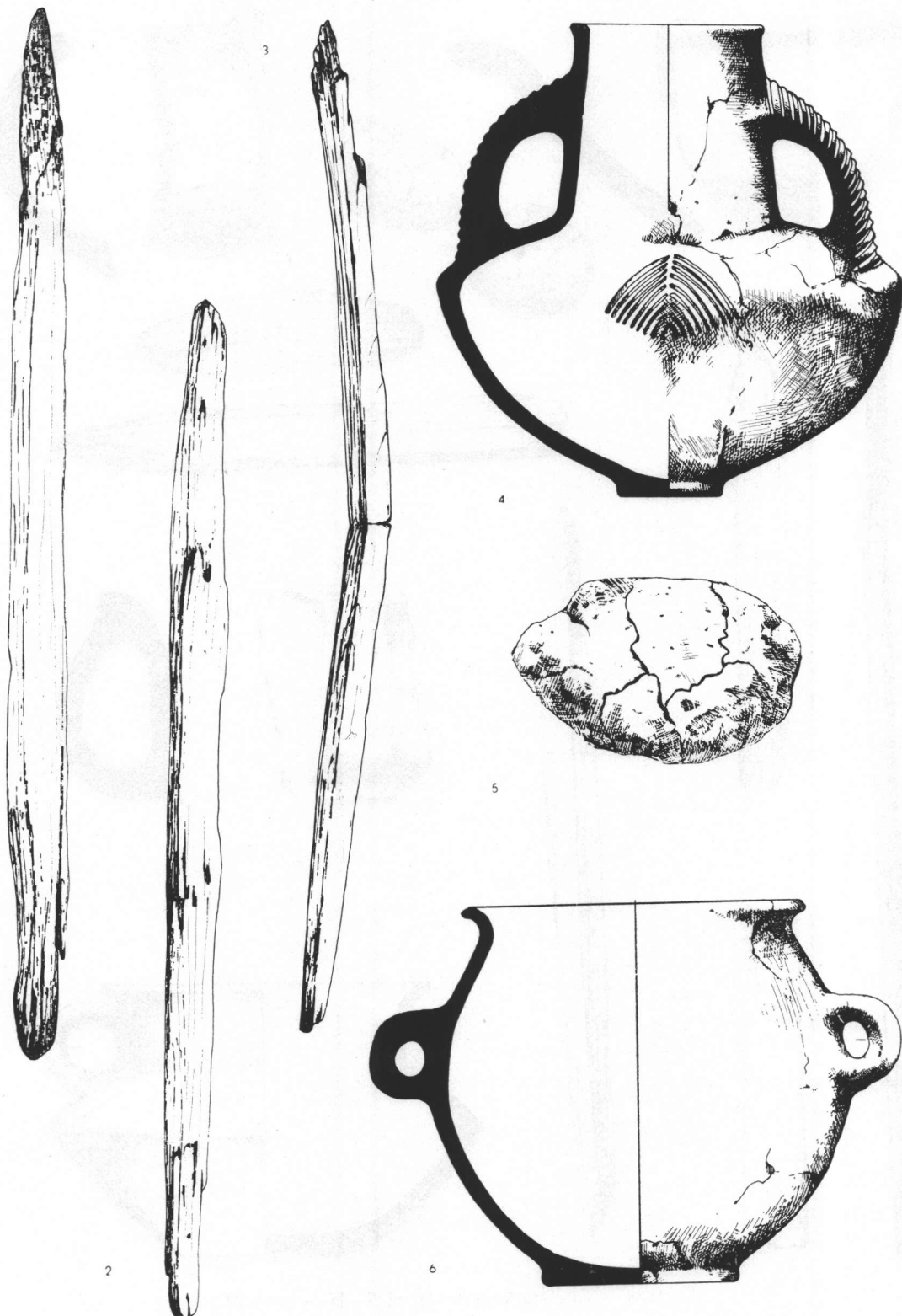
Sl. 1—3 — grob 13; sl. 4—9 — grob 14; sl. 10, 11 — grob 15.

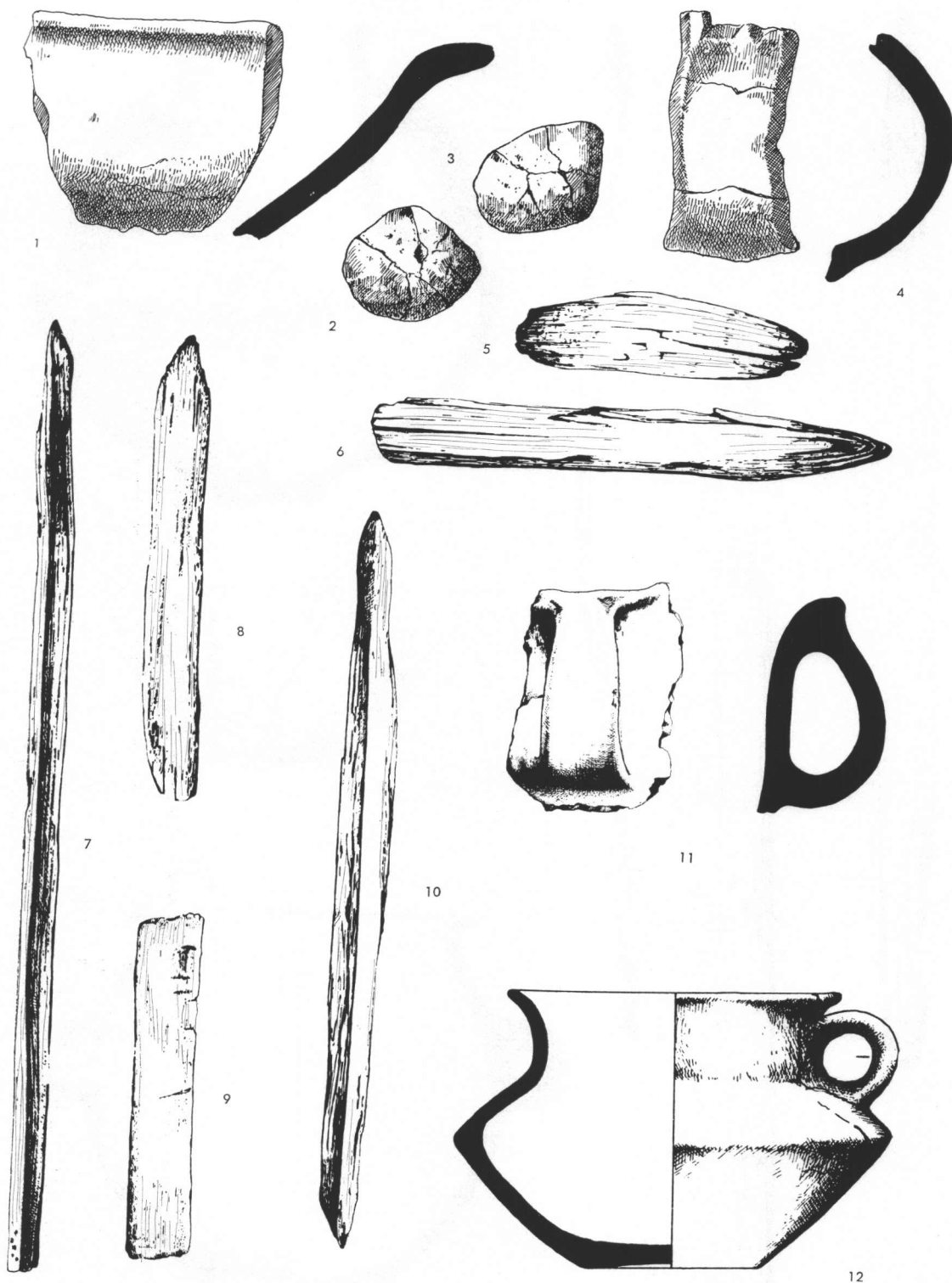
Sl. 1—7 — grob 16; sl. 8—10 — grob 18.

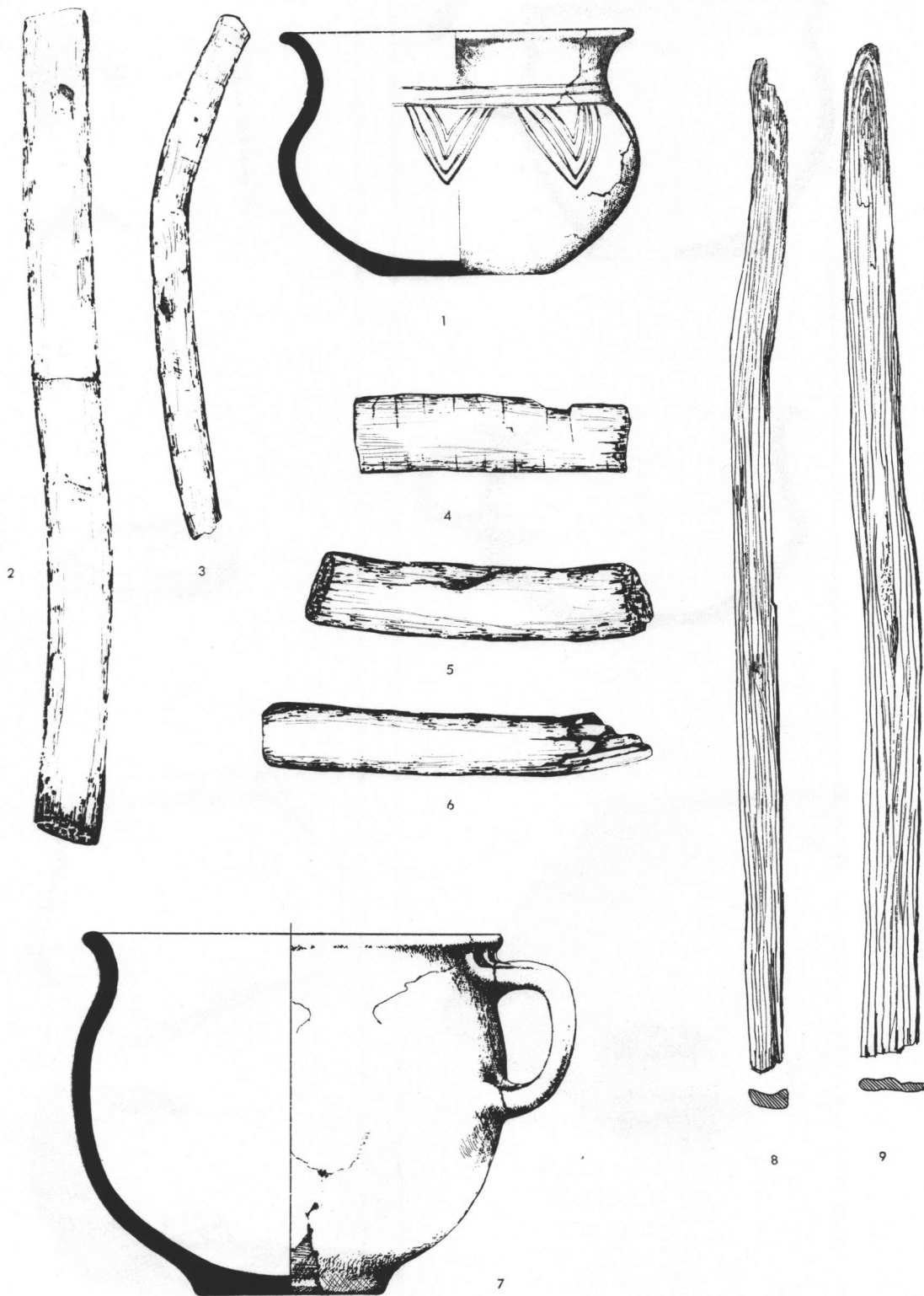
Sl. 1—4 — grob 19; sl. 5—7 — vatrište kraj gr. 19.

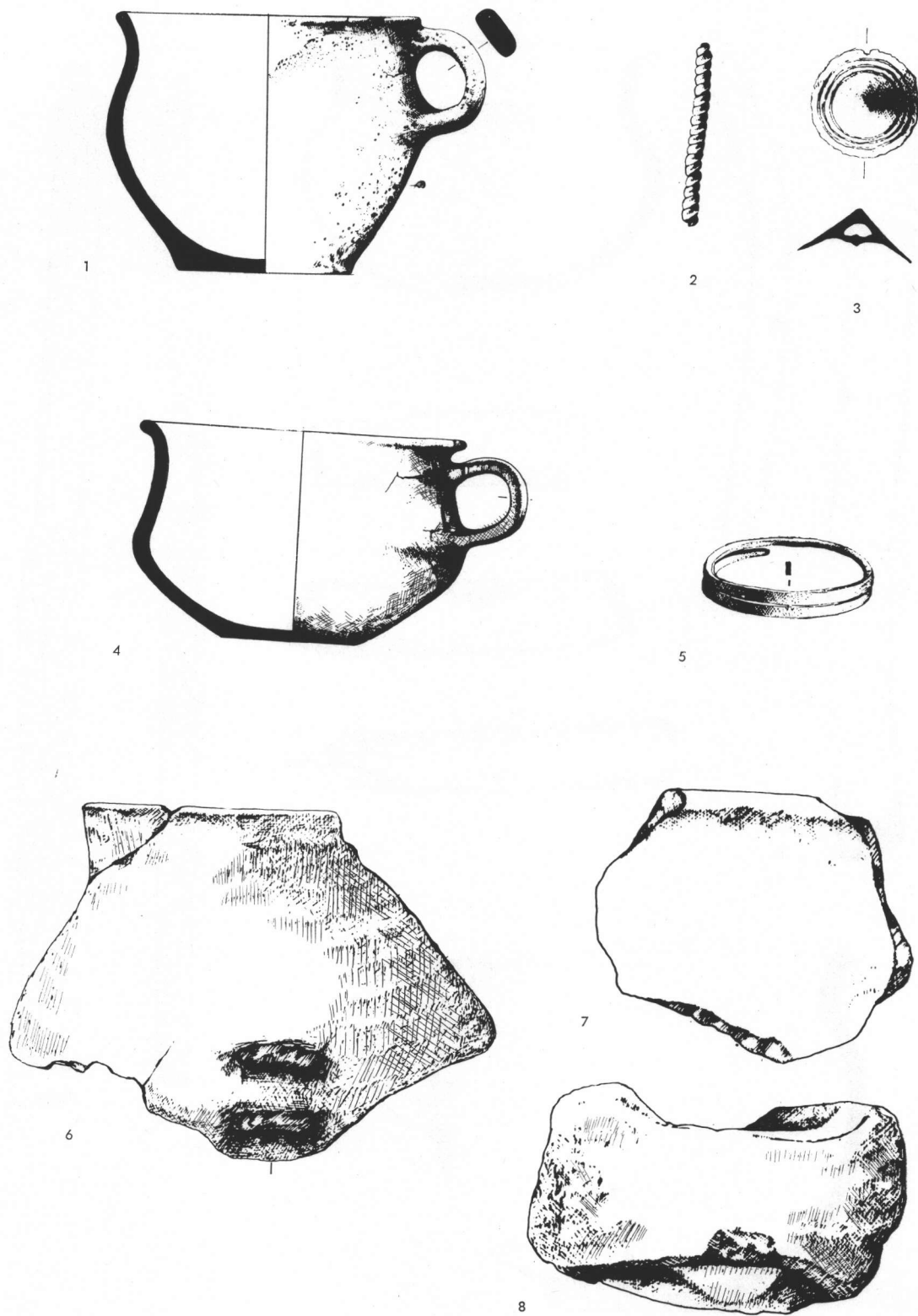
Sl. 1—6 — grob 21.

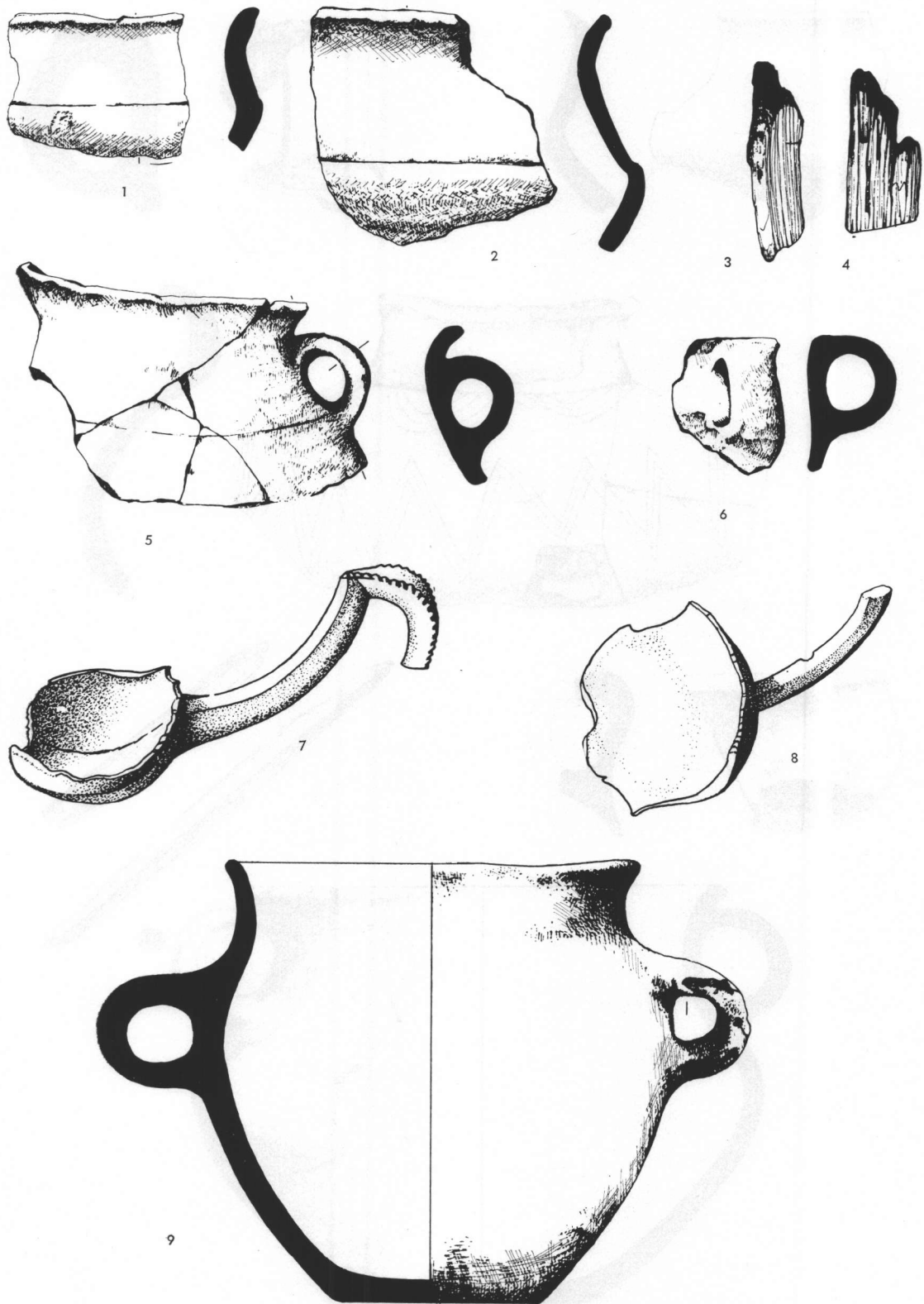
Sl. 1—6 — vatrište kraj gr. 21; sl. 7—12 — grob 22.

Sl. 1—6 — grob 24; sl. 7—9 — grob 23.

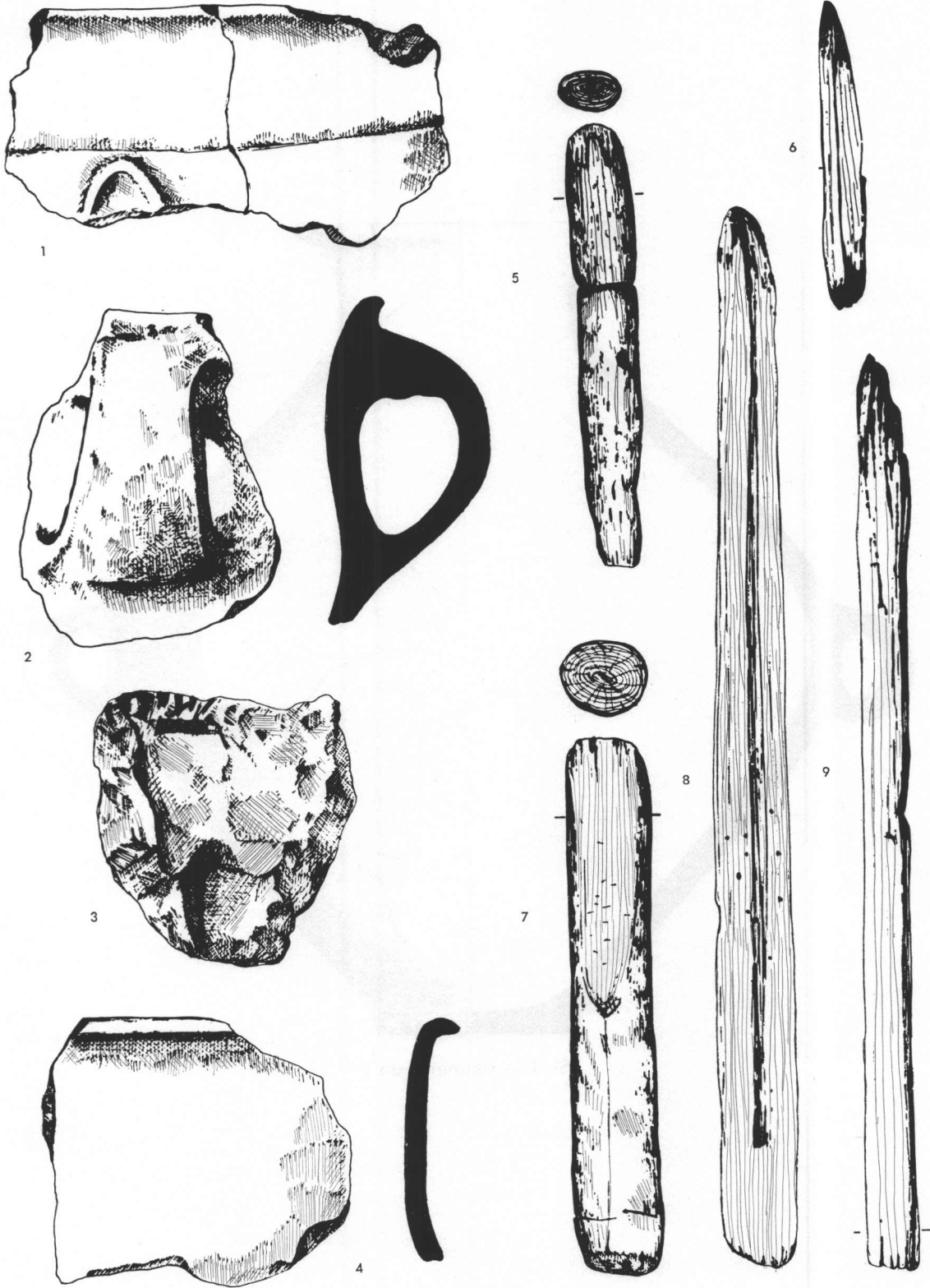
Sl. 1—3 — grob 27; sl. 4 — grob 35; sl. 5 — grob 29; sl. 6 — grob 25; sl. 7, 8 — grob 20.

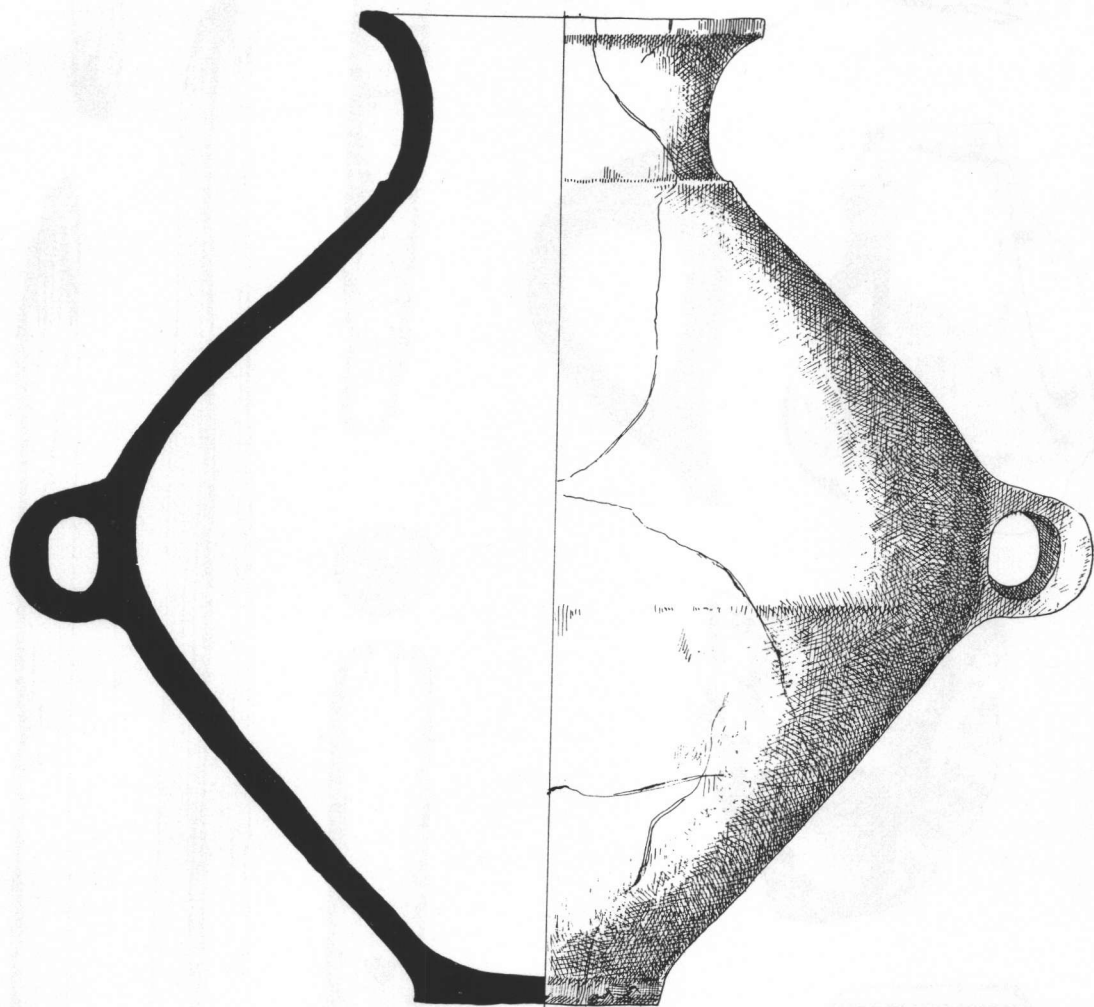
Sl. 1—6 — grob 30; sl. 7, 8 — grob 32; sl. 9 — grob 34

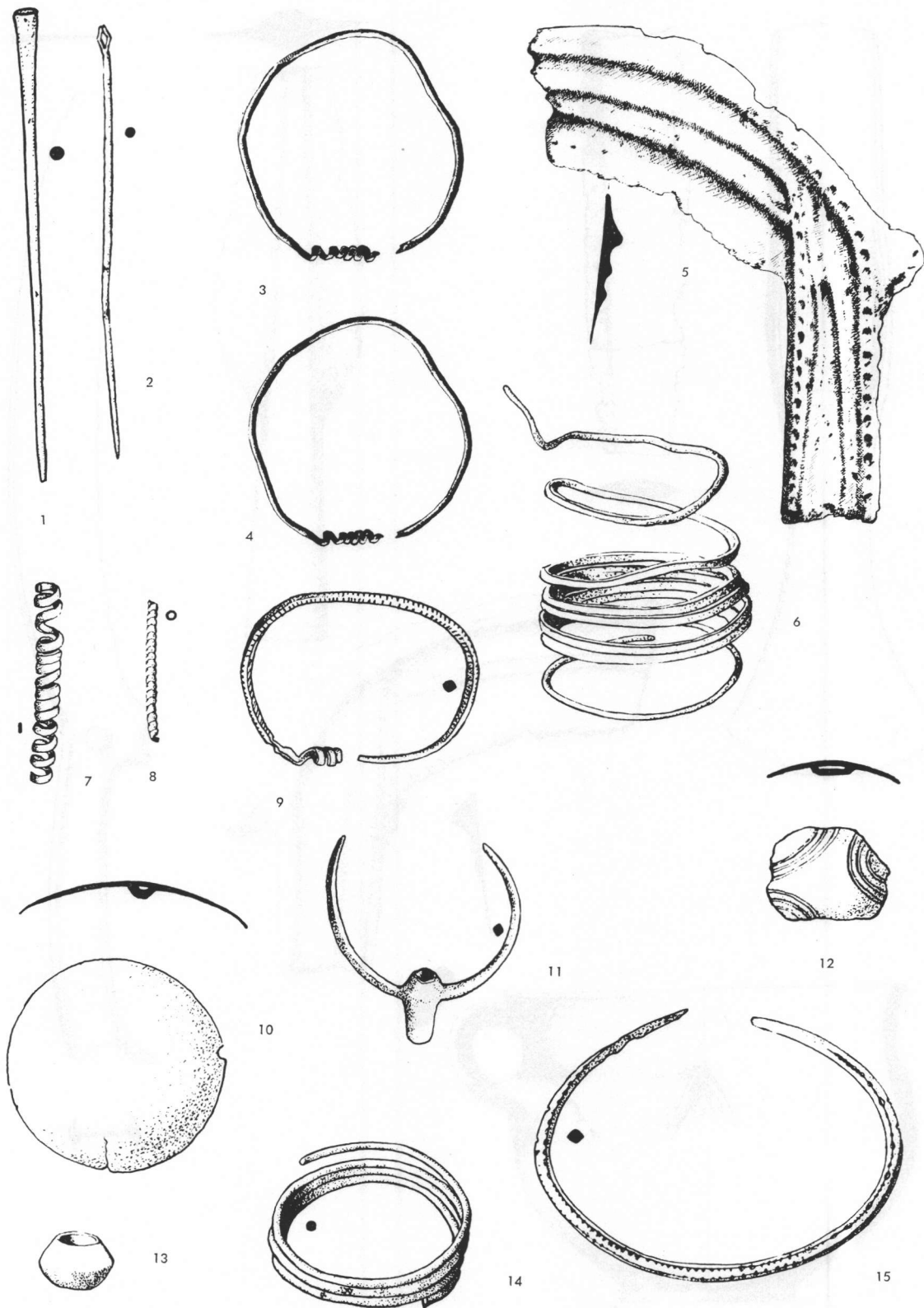
Sl. 1—7 — skupni grob 1.

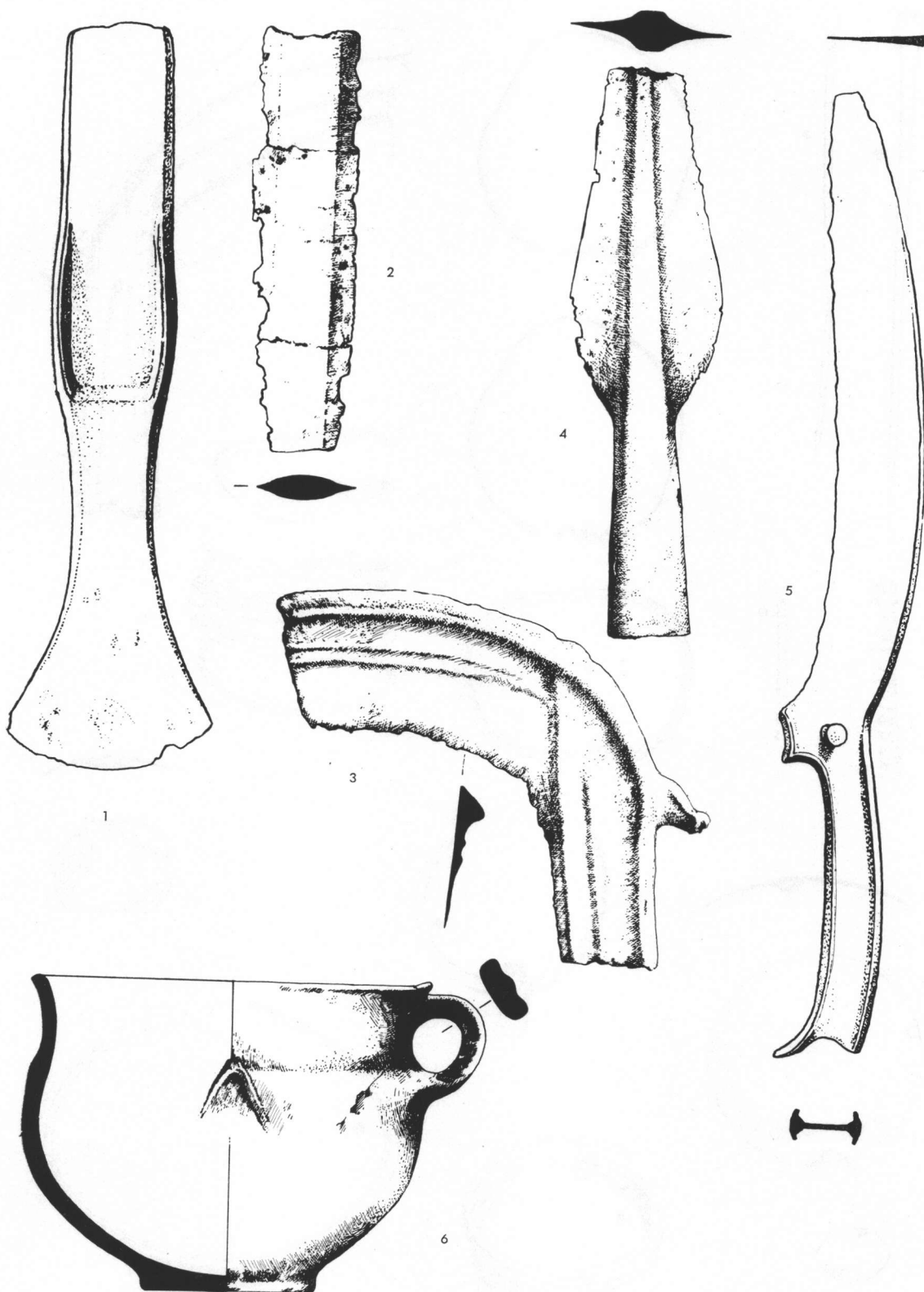
Sl. 1—9 — skupni grob 1

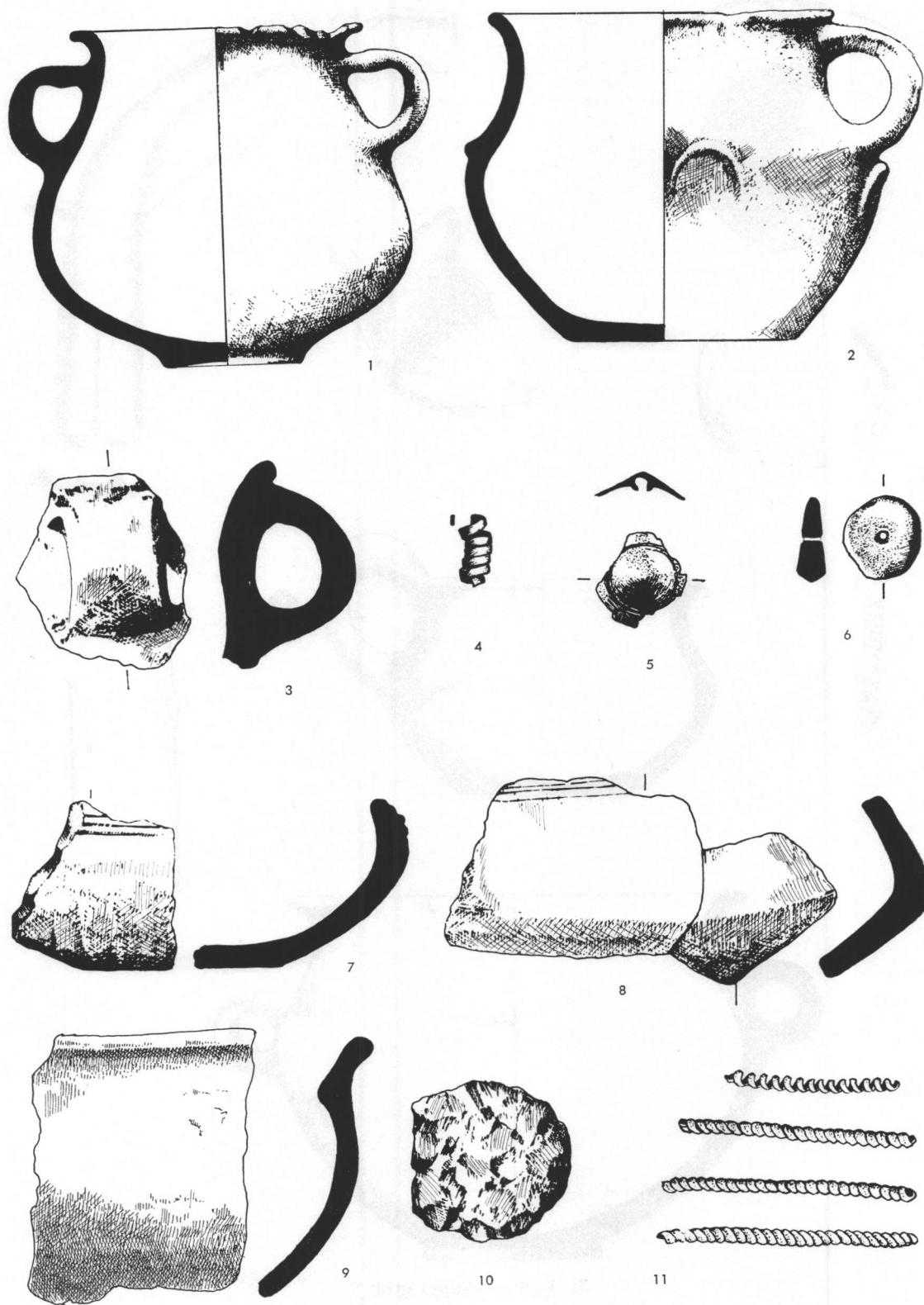
Sl. 1 — skupni grob 1

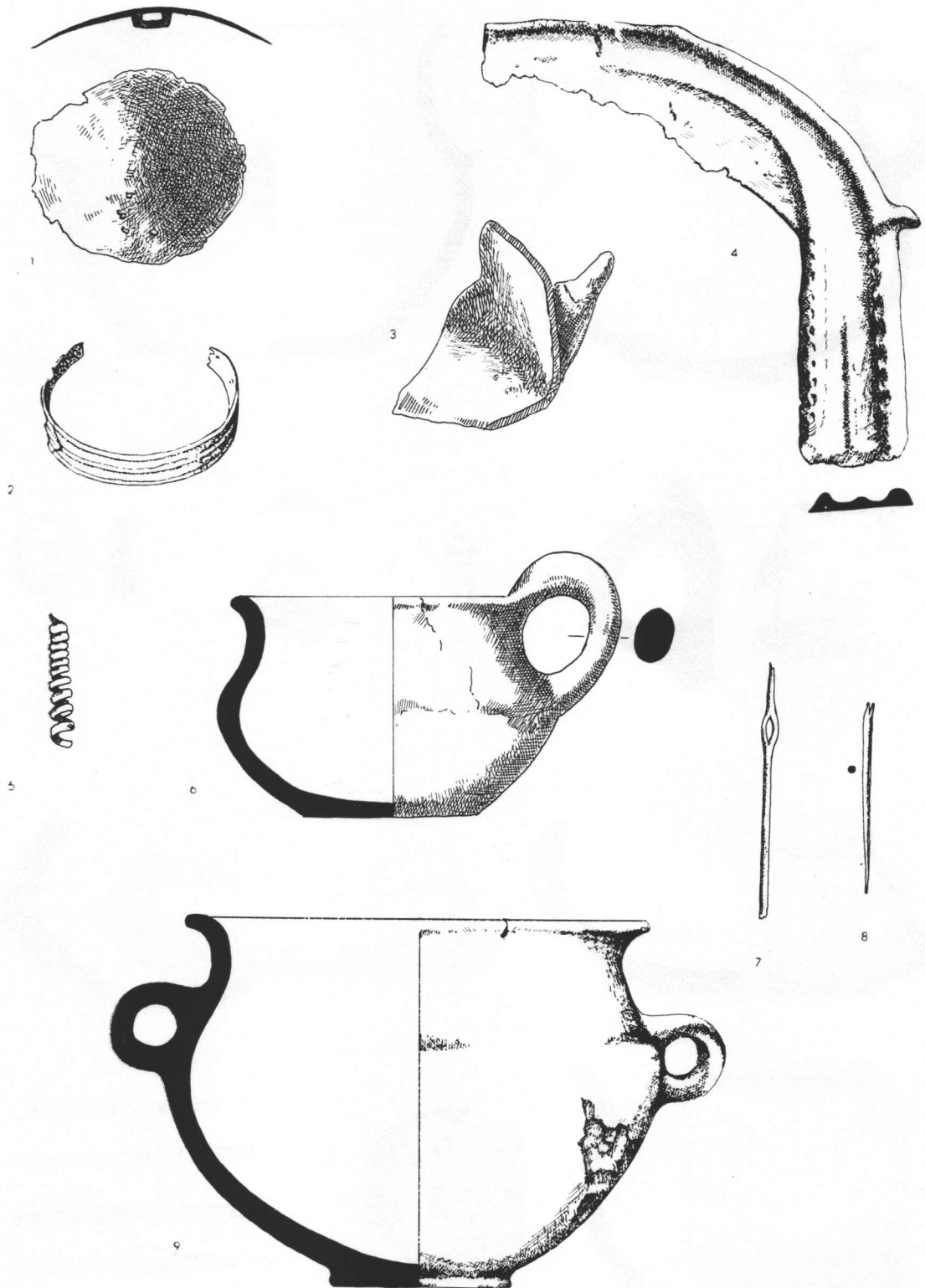
Sl. 1—15 — skupni grob 3

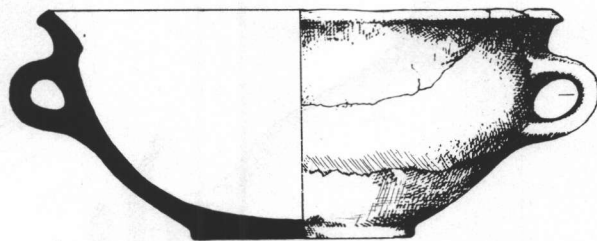
Sl. 1—6 — skupni grob 3

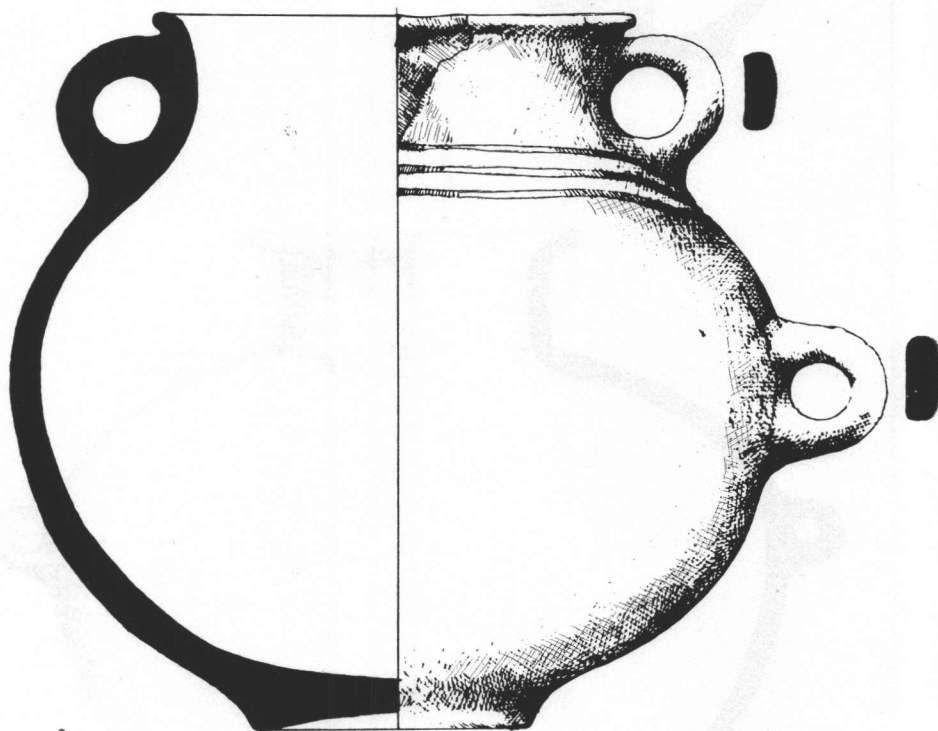
Sl. 1, 2 — skupni grob 3; sl. 3—11 — skupni grob 4

Sl. 1—9 — skupni grob 9

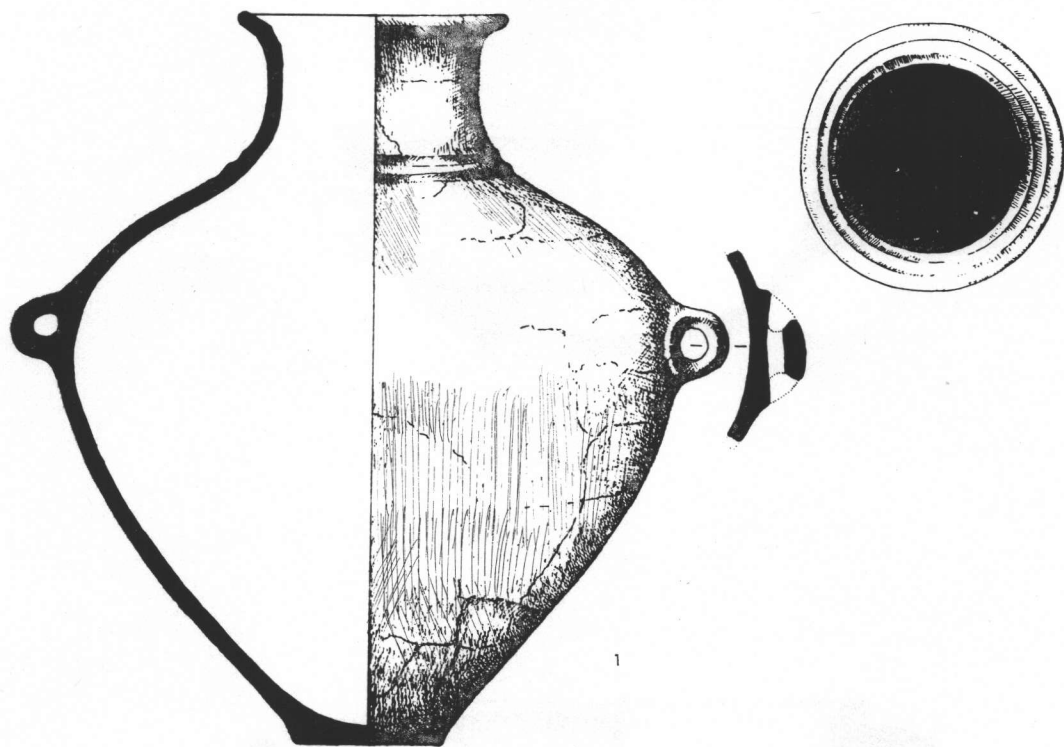

1

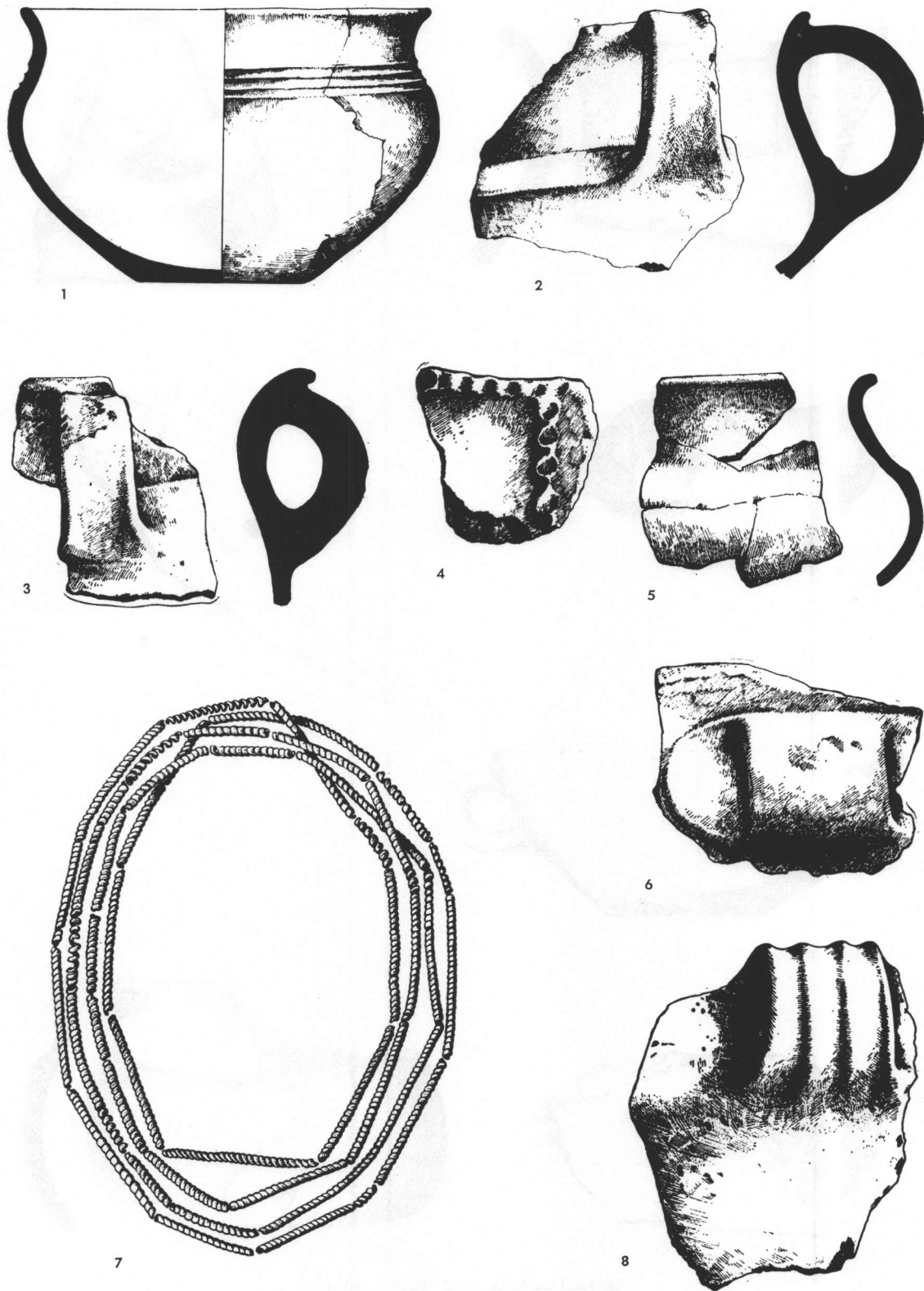

2

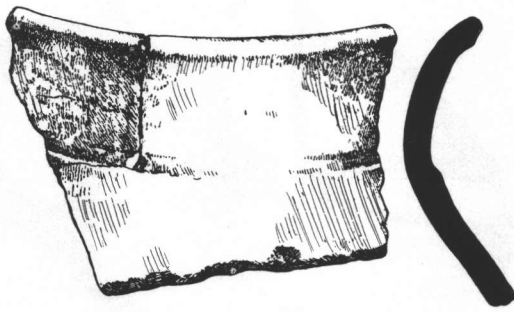
Sl. 1 — skupni grob 6; sl. 2 — pokraj skupnog groba 5

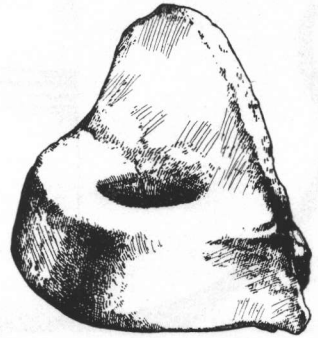
Sl. 1, 2 — blok 1

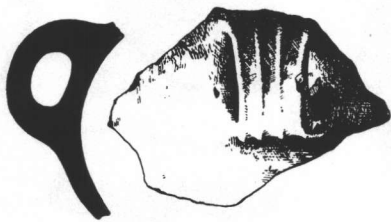
Sl. 1—8 — blok 1

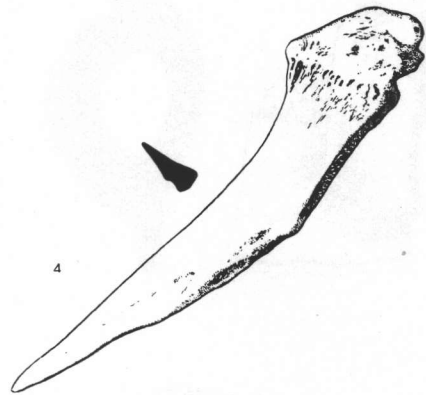
1

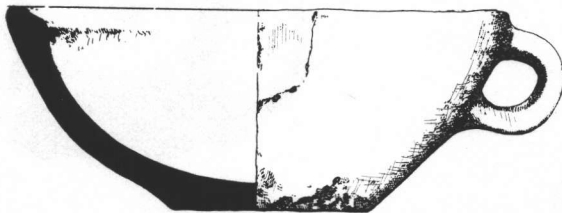
2

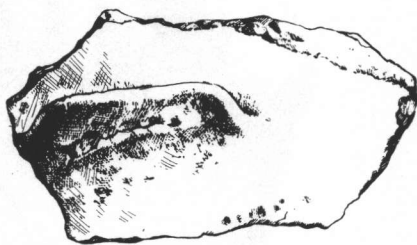
3

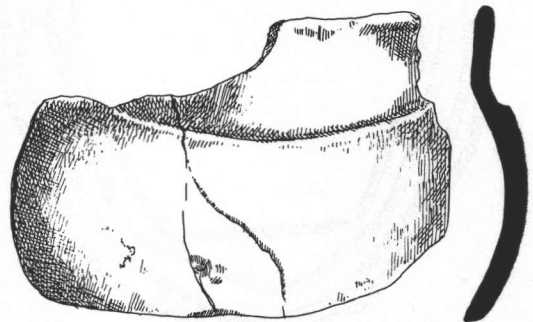
4

5

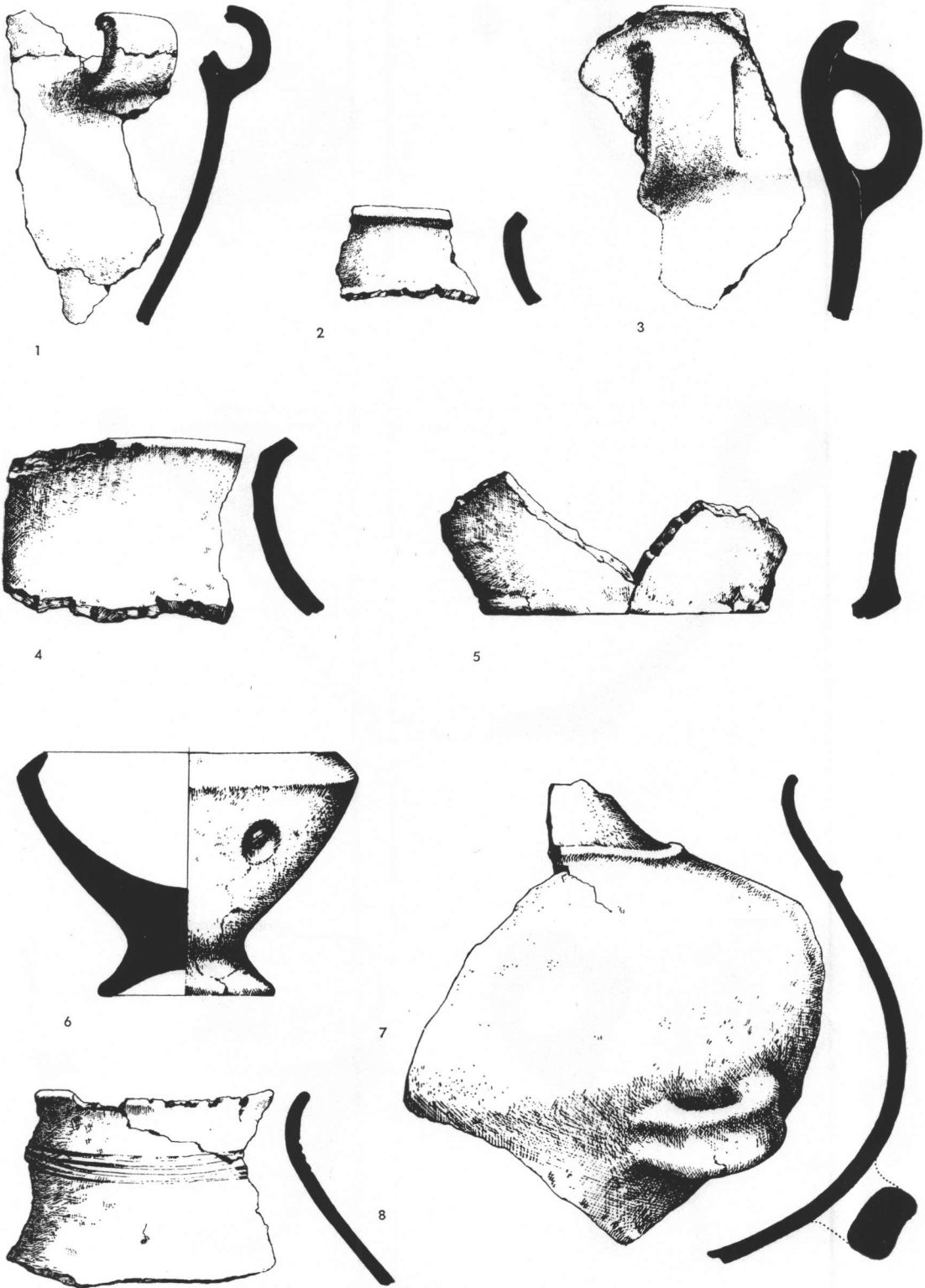

6

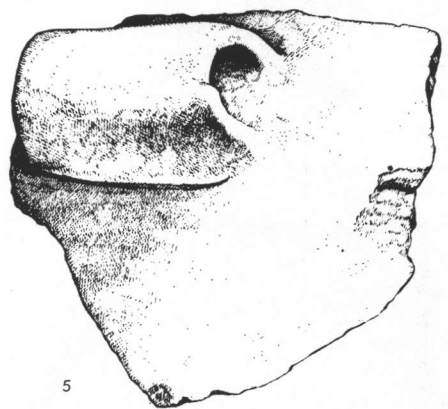
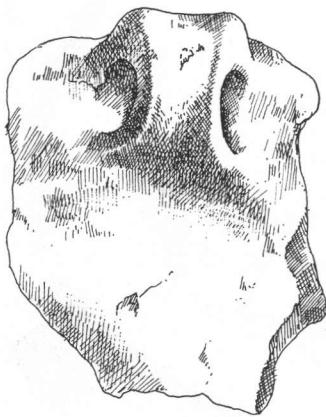
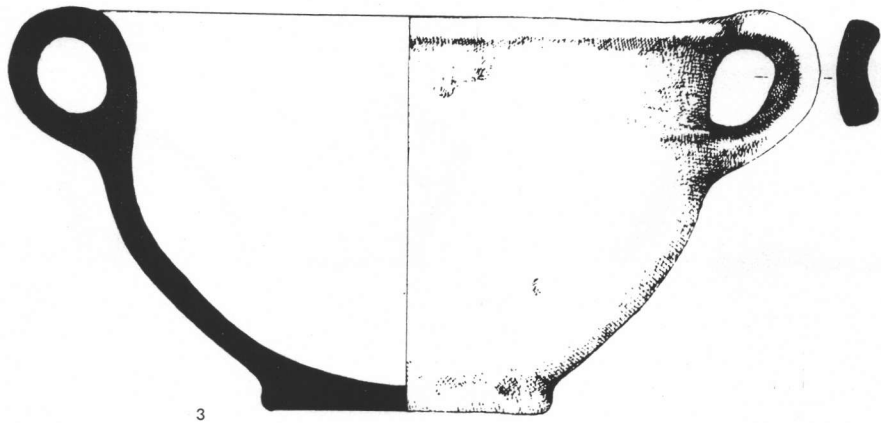
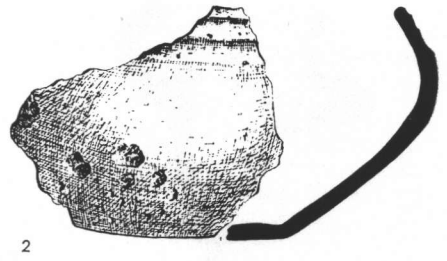
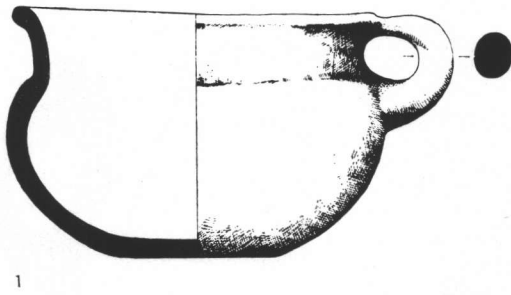

7

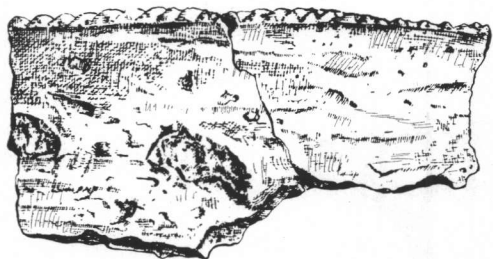
Sl. 1—3 — blok 2; sl. 4—7 — blok 3

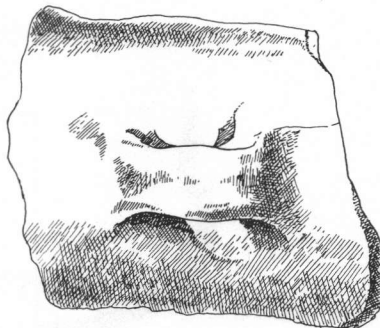
Sl. 1—8 — blok 4

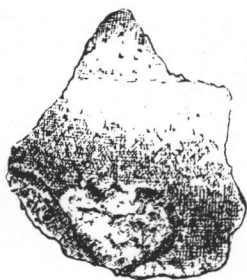
Sl. 1—5 — blok 5

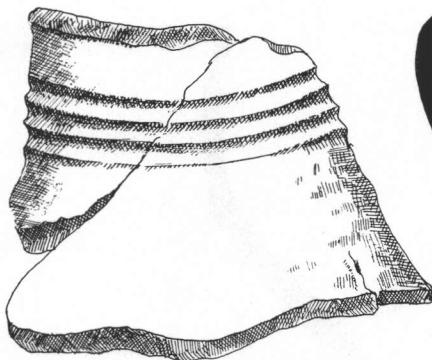
1

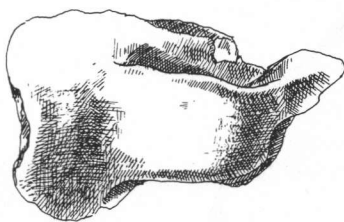
2

3

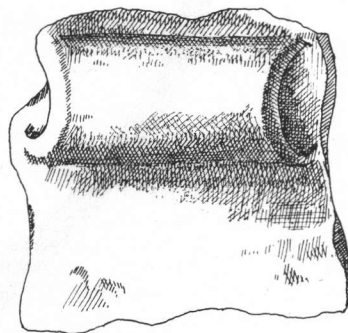
5

4

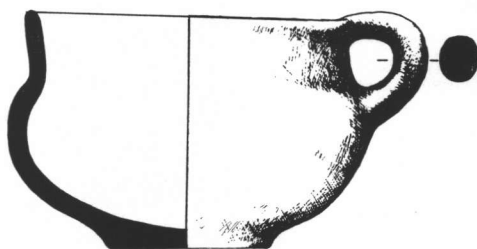

6

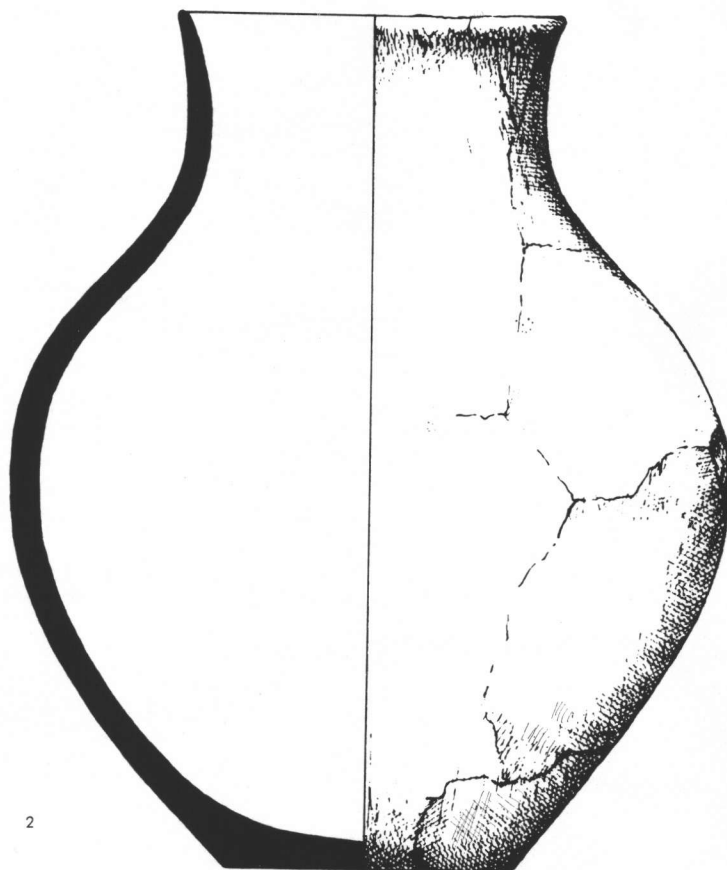

7

Sl. 1, 2 — blok 5; sl. 3—5 — blok 6; sl. 6, 7 — blok 7

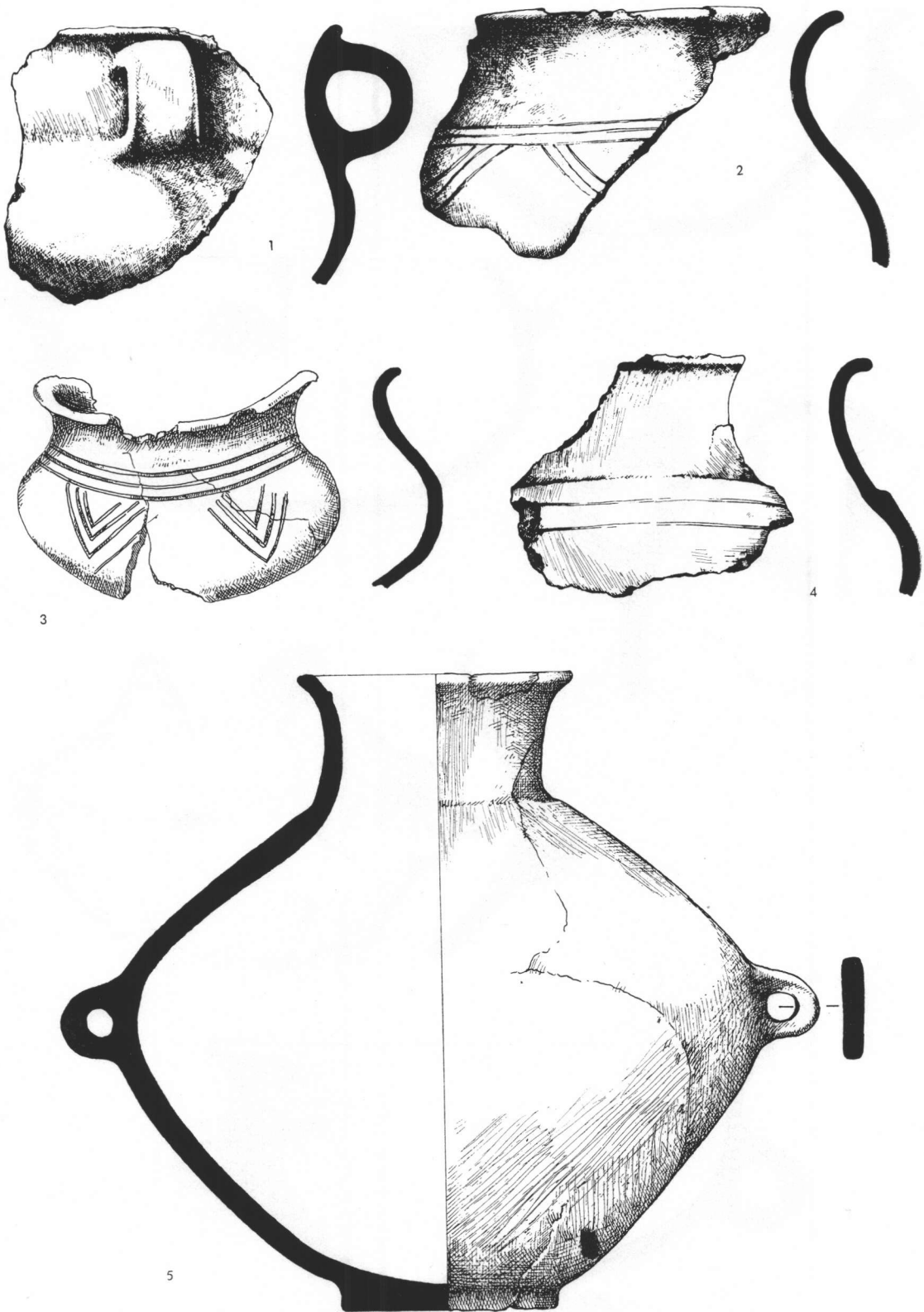

1

2

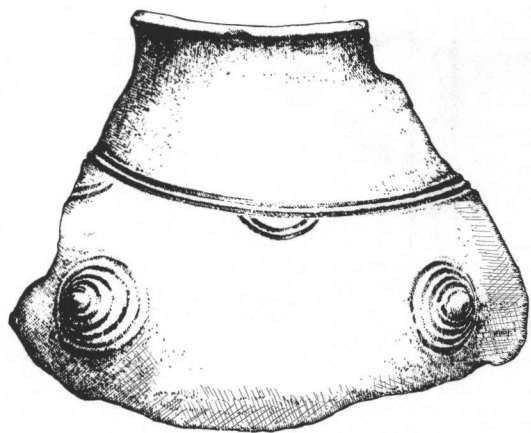
Sl. 1, 2 — blok 8

Sl. 1—5 — blok 14

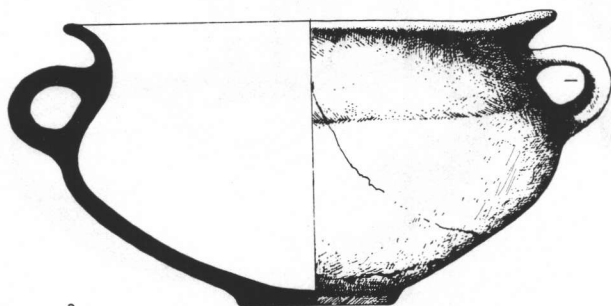
Sl. 1—5 — blok 12

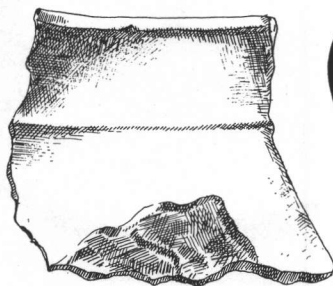
1

2

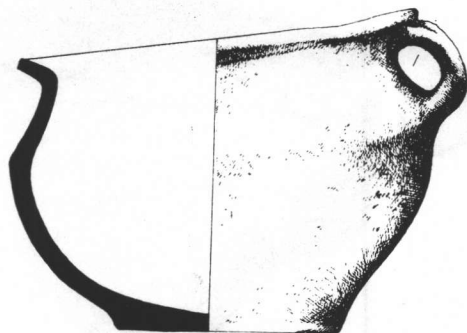
3

4

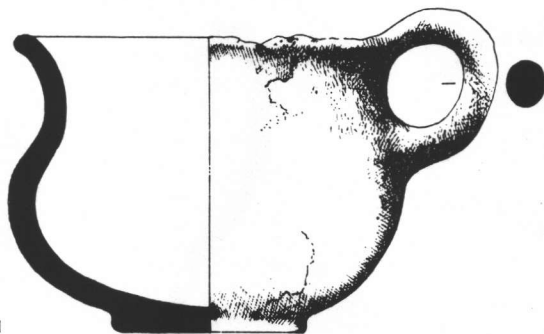

5

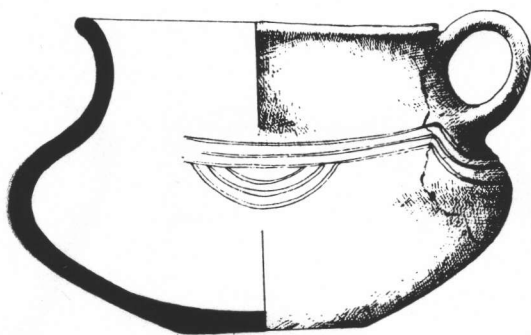

6

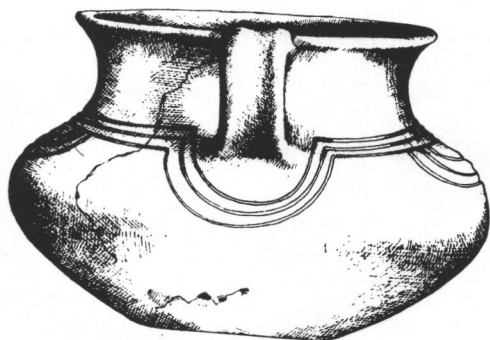
Sl. 1—6 — blok 13

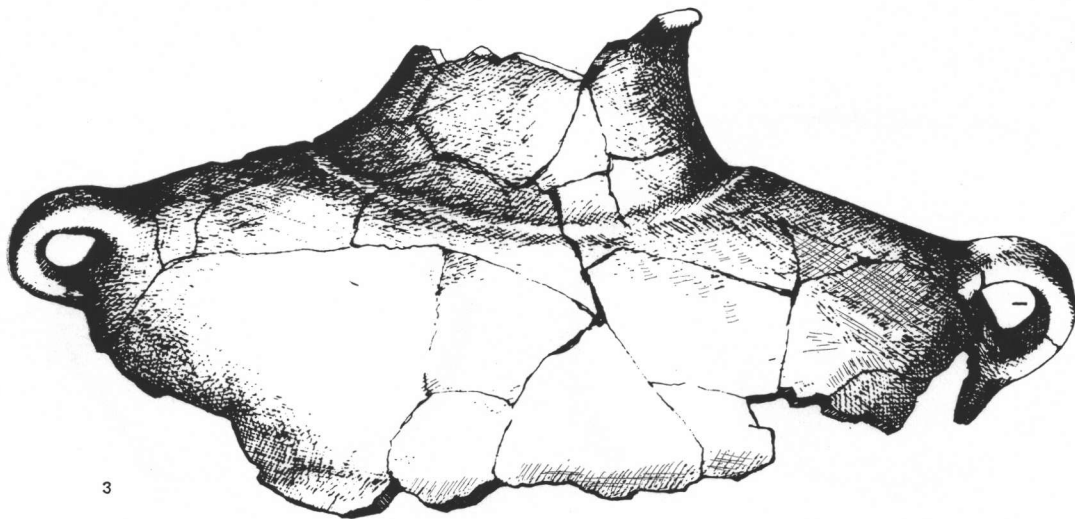
1

2

2a

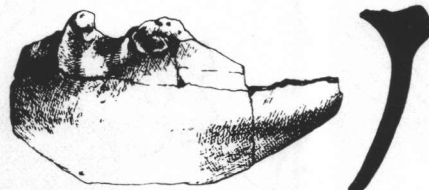

3

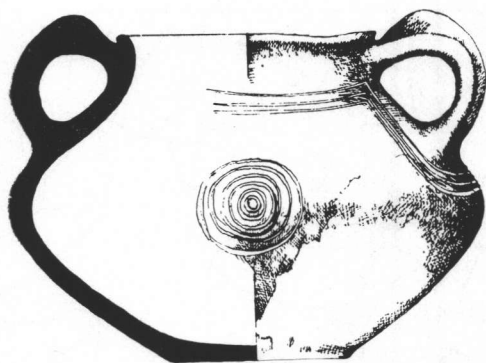
Sl. 1—4 — blok 14

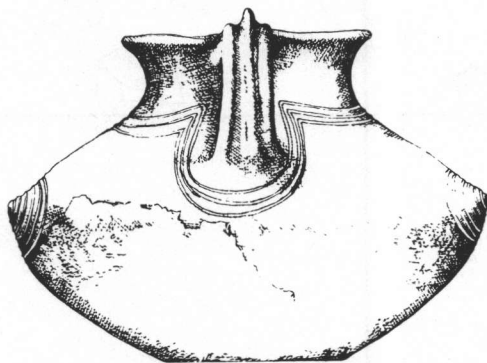
1

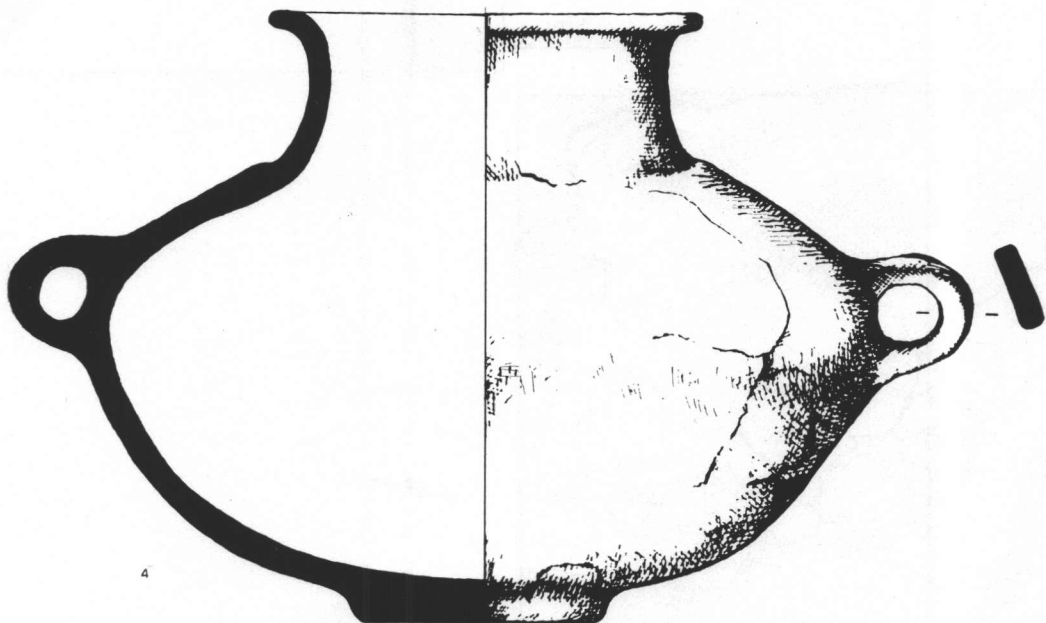
2

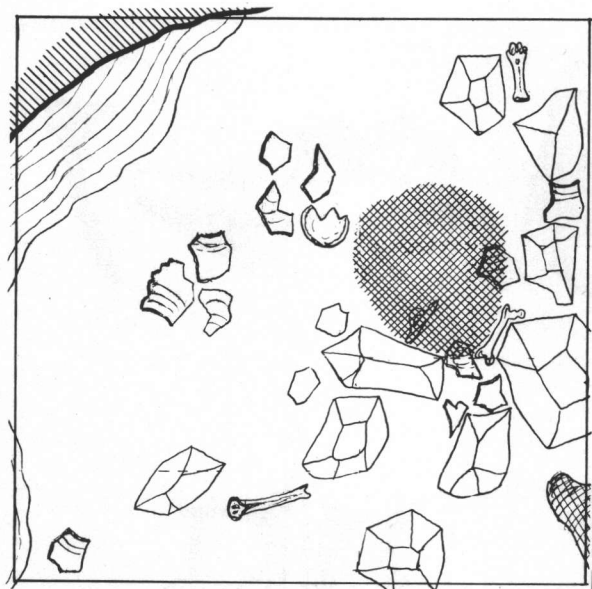
3

3a

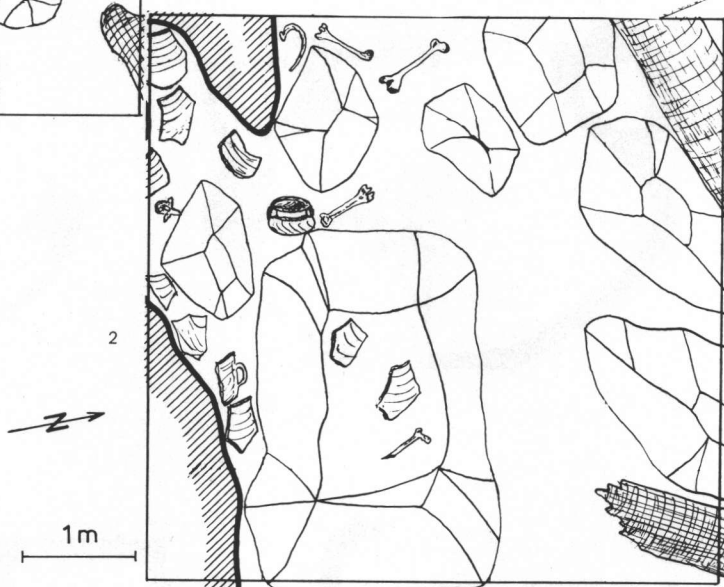
4

1

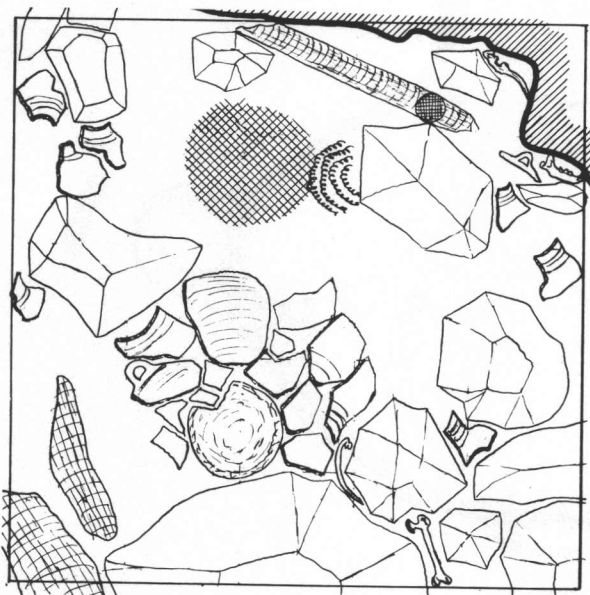
1m

2

1m

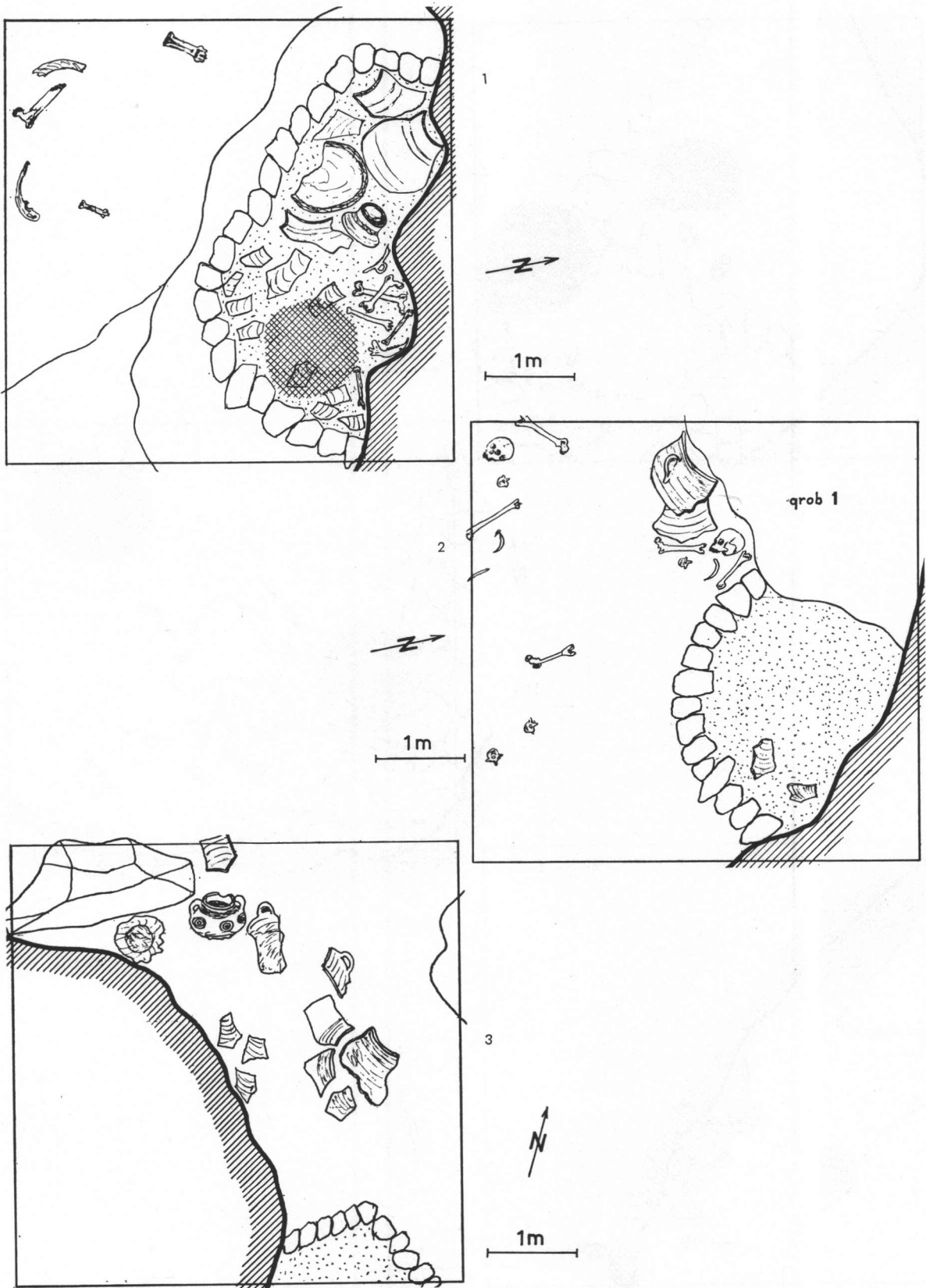

3

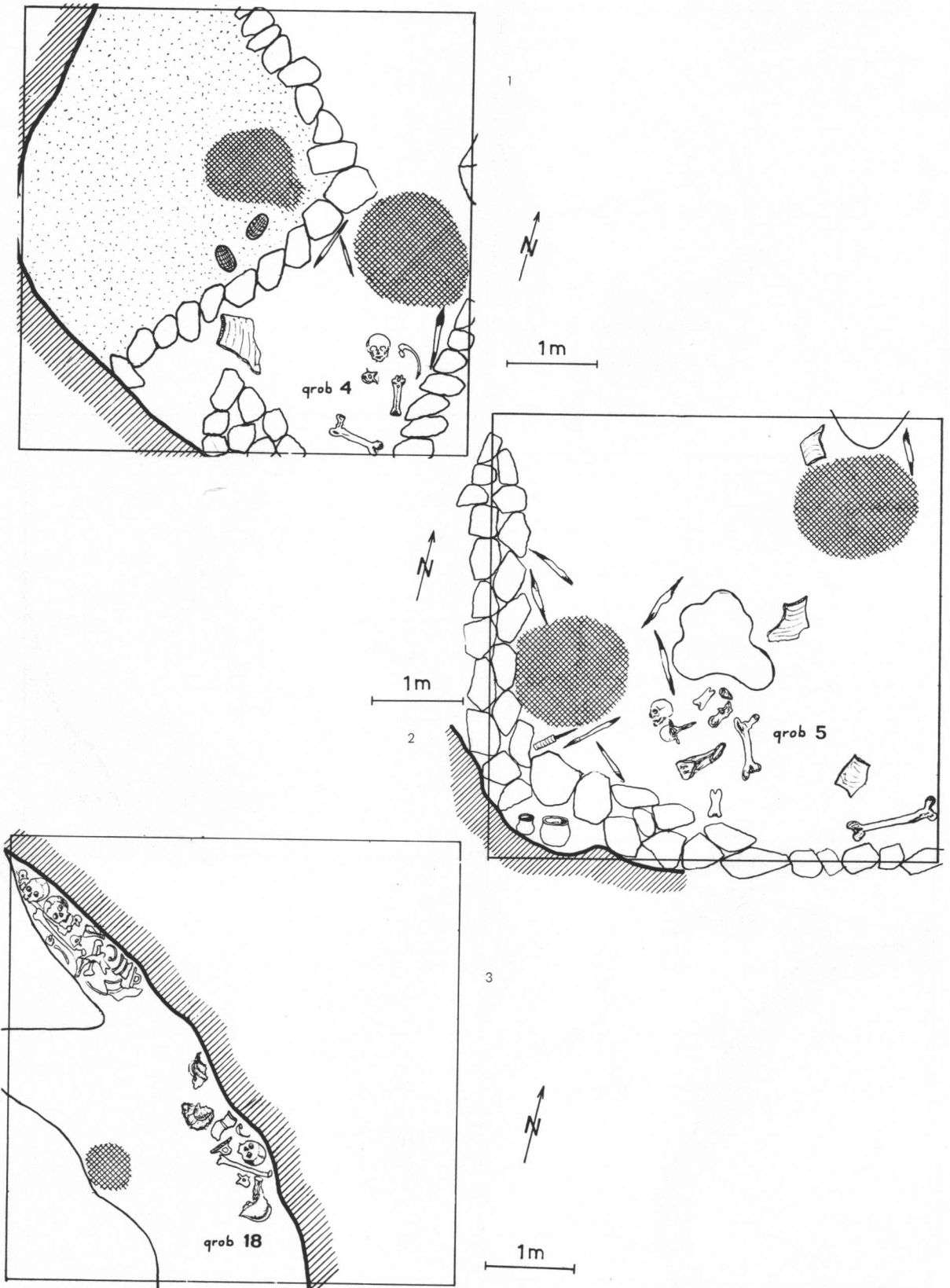

1m

Sl. 1 — blok 2; sl. 2 — blok 5; sl. 3 — blok 1

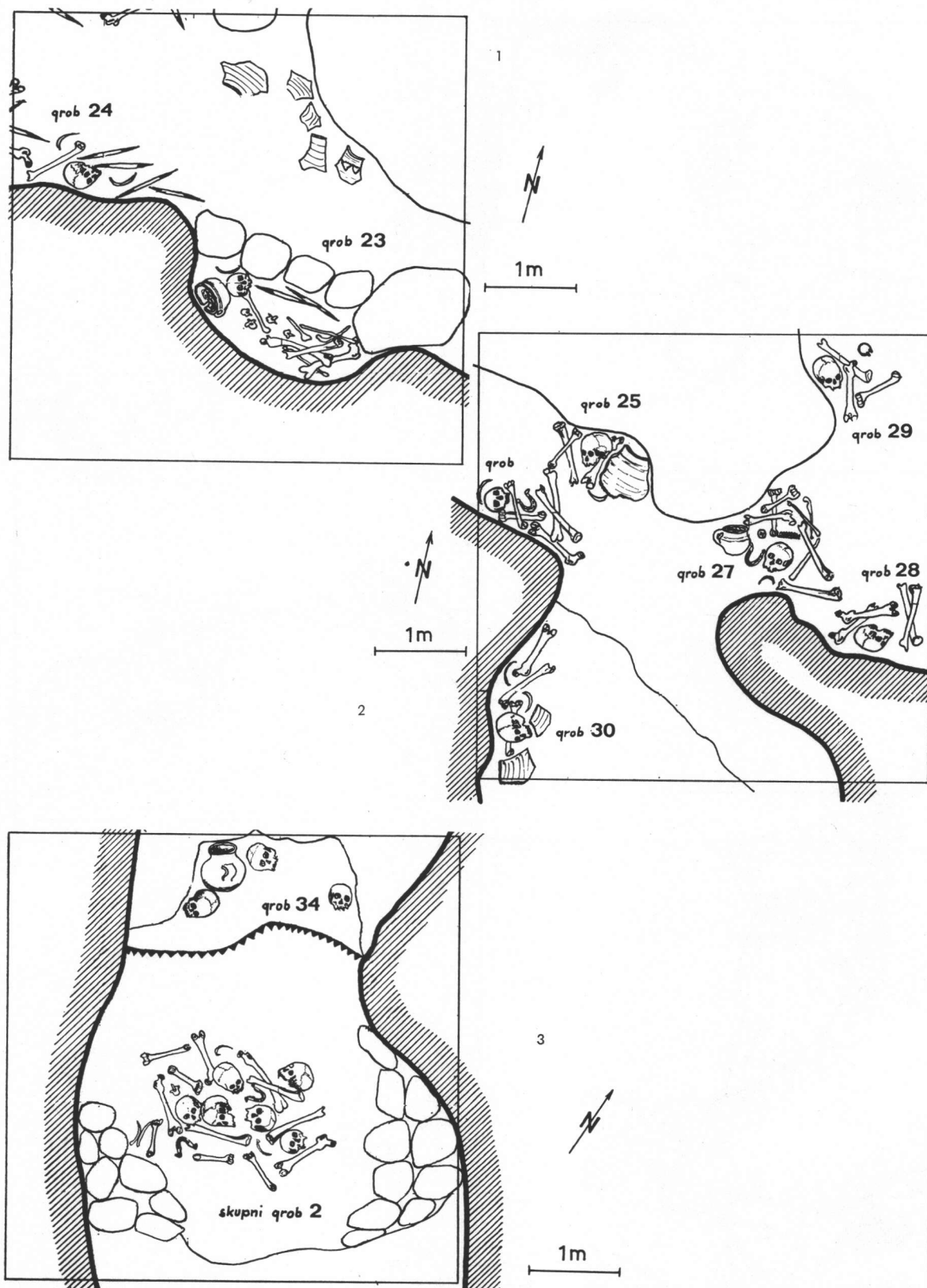
Sl. 1 — blok 8; sl. 2 — blok 9; sl. 3 — blok 14

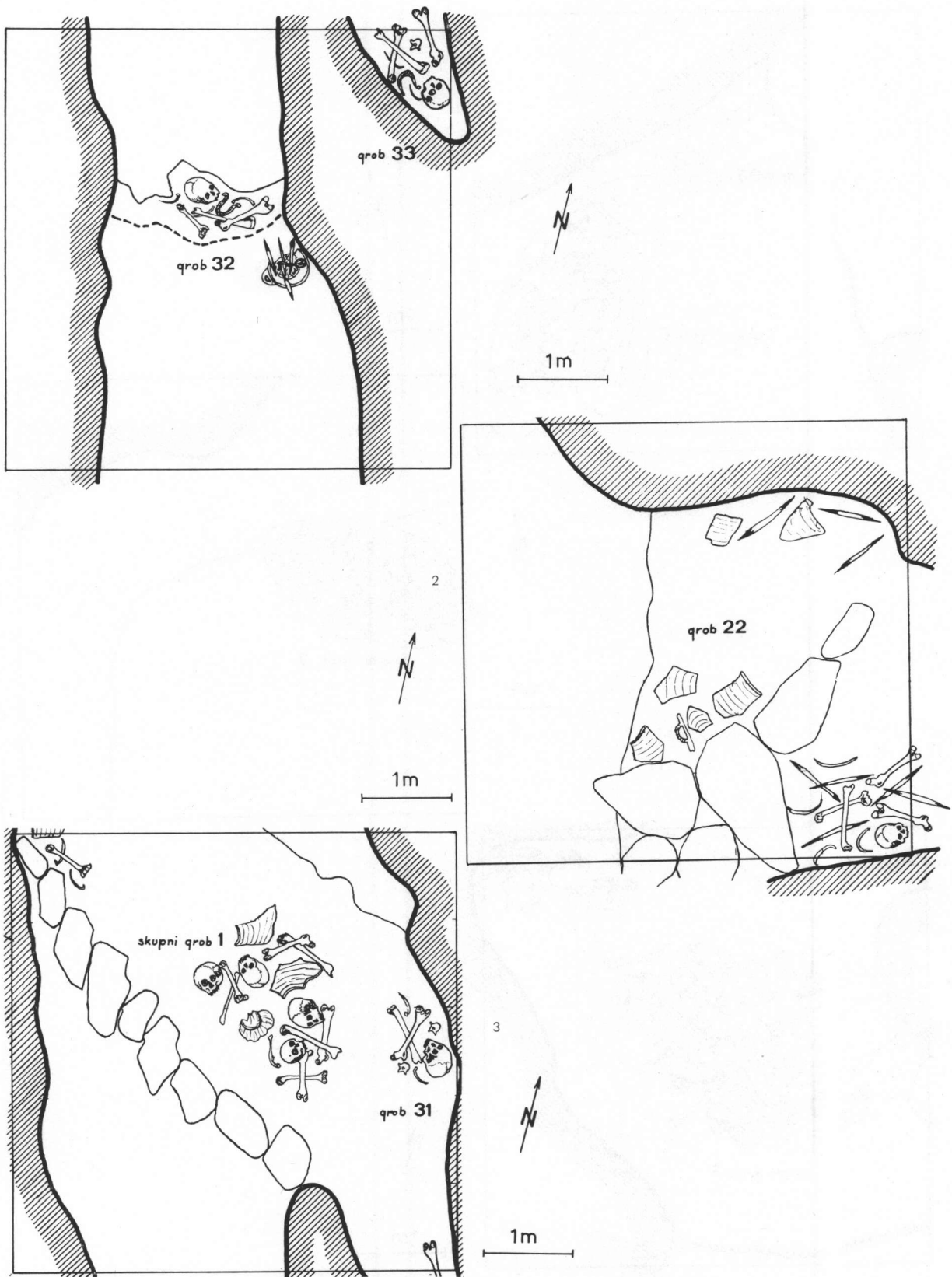
Sl. 1 — blok 15; sl. 2 — blok 16; sl. 3 — blok 22

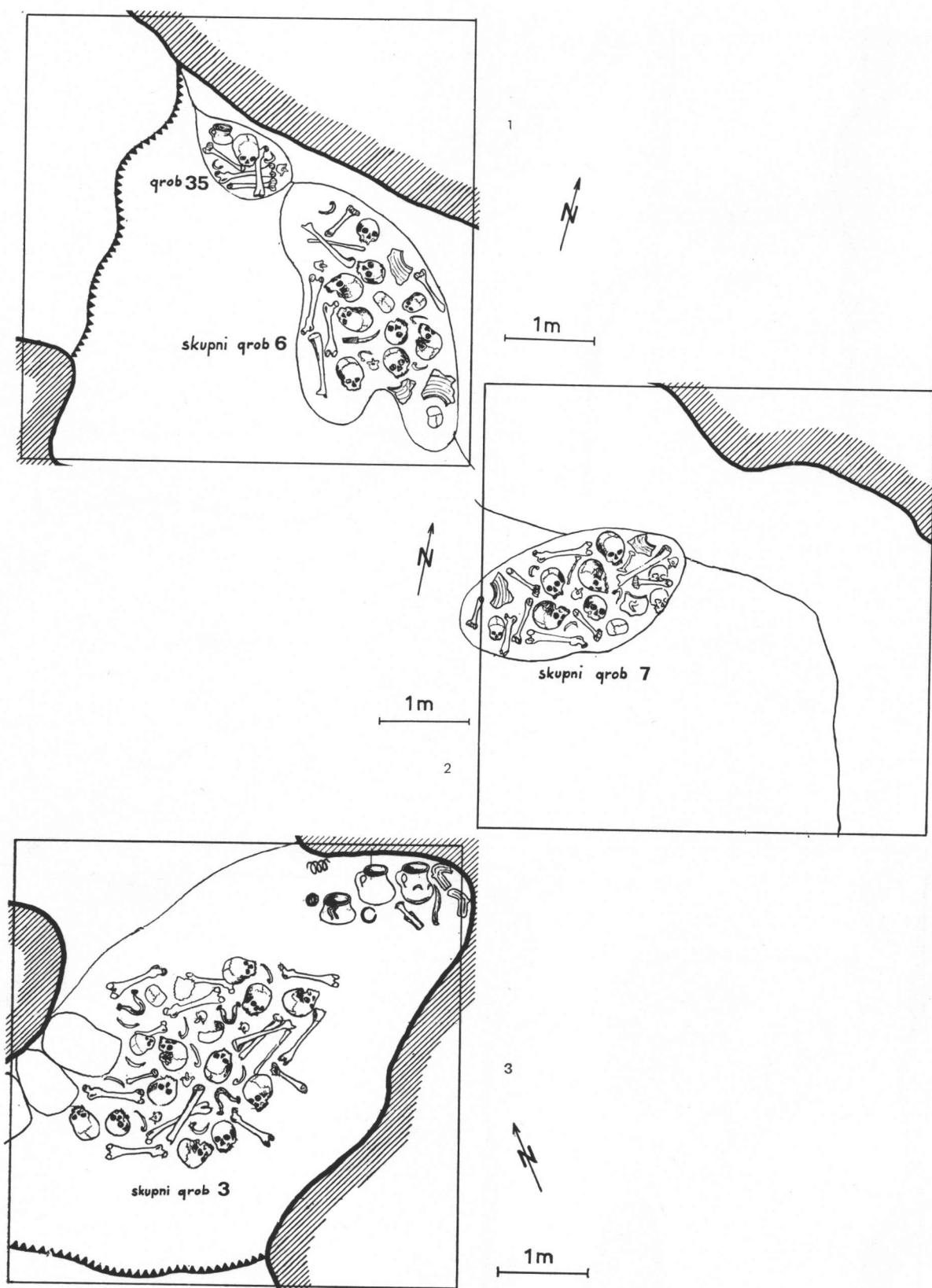
Sl. 1 — blok 23; sl. 2 — blok 26; sl. 3 — blok 24

Sl. 1 — blok 26; sl. 2 — blok 27; sl. 3 — blok 30

Sl. 1 — blok 29; sl. 2 — blok 25; sl. 3 — blok 28

Sl. 1 — blok 34; sl. 2 — blok 35; sl. 3 — blok 31

BEZDANJAČA

KOD VRHOVINA - LIKA

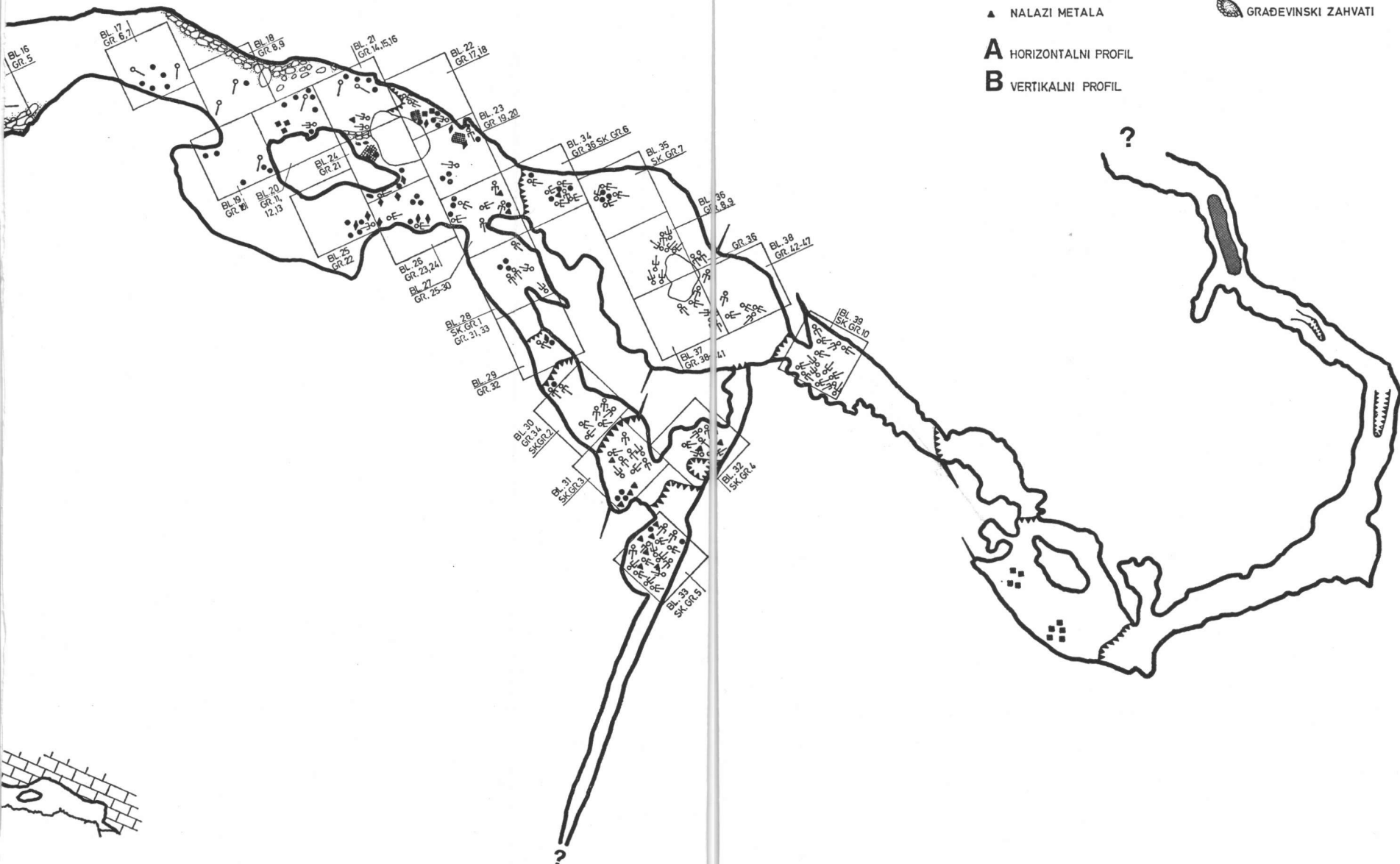

LEGENDA

GROB in situ	KOŠTANI ARTEFAKTI
SKUPNI GROBOVI	DRVENI NALAZI
DISLOCIRANI GROB	GRUMENI OKERA
KERAMIKA POJEDINAČNO	ŽIVOTINJSKE KOSTI
KERAMIKA U GRUPI	VATRIŠTE
NALAZI METALA	GRAĐEVINSKI ZAHVATI

A HORIZONTALNI PROFIL

B VERTIKALNI PROFIL

ADELA SLIPEČEVIĆ-DUŠAN SRDOC

ODREĐIVANJE STAROSTI UZORAKA DRVETA I SIGE IZ SPILJE BEZDANJAČE

U ^{14}C laboratoriju Instituta »Ruđer Bošković« datirano je 6 uzoraka iz spilje Bezdanjače: 4 uzorka drveta dobivena iz Arheološkog muzeja, 1 uzorak drveta iz Restauratorskog zavoda i 1 uzorak sige iz Geološke zbirke JAZU. Uzorci drveta bili su u obliku štapića kružnog ili polukružnog presjeka dužine oko 20 cm na kojima je djelomično bila još sačuvana kora ili su to bili štapići izrađeni od većeg komada drveta, zašiljeni i na krajevima nagorjeli. Jedan uzorak pripadao je drvenoj konstrukciji iz bloka 1. Svi uzorci bili su od suhog i zdravog drveta i nisu pokazivali znakove trulenja, osim uzorka Z-186/I koji je bio porozan, nalik na pluto.

Starost drveta moguće je odrediti metodom radioaktivnog ugljika ^{14}C , jer se u njegovo tkivo, kao i u sva biljna i životinjska tkiva za života ugrađuju atomi radioaktivnog ugljika iz biosfere. Iako se u živim organizmima atomi radioaktivnog ugljika stalno raspadaju njihova se koncentracija ne mijenja, jer se raspali atomi nadoknađuju metabolizmom novim atomima iz biosfere, gdje je njihova koncentracija tisućljećima uglavnom konstantna. Tek s prestankom života prestaje nadoknađivanje raspalih ^{14}C atoma i aktivnost tkiva počinje se smanjivati prema zakonu radioaktivnog raspada s vremenom poluraspada od 5570 godina. Mjerenjem preostale aktivnosti nekog uzorka organskog porijekla može se utvrditi koliko je vremena prošlo od nastupa smrti, ako to vrijeme nije veće od oko 9 vremena poluraspada.

Svaki uzorak drveta obrađen je mehanički tj. očišćen je od prašine i usitnjen u iver je dužine 3 do 4 cm. Kuhanjem uzorka u 4% otopini HCl uklonjena su eventualna onečišćenja anorganskim ugljikom, a kuhanjem u 4% NaOH uklonjeni su mogući tragovi huminskih kiselina. Isprani u destiliranoj vodi i osušeni, uzorci su spaljivani u čistom kisiku, a dobiveni ugljični dioksid nakon temeljnog pročišćavanja hidriran je u metan.

Geokemijski procesi koji se odvijaju pri formiranju siga omogućuju da se i one mogu datirati ovom metodom. Premda su anorganska supstancija u njihovoj tvorbi sudjeluje ugljični dioksid biogenog porijekla. Oborinska voda prolazom kroz tlo akumulira velike količine ugljičnog dioksida, koji potječe od respiracije biljnog korijenja i trulenja organskih tvari. Voda obogaćena ugljičnim dioksidom otapa

kalcijev karbonat tla, više milijuna godina star i potpuno inaktivan.¹ Koncentracija ¹⁴C atoma u podzemnoj vodi stoga je za 15 do 35% manja nego u organskim supstancijama što ovisi o karakteru tla kroz koje je voda prošla na svom putu u podzemlje. Naide li voda na putu kroz tlo na takove fizikalno kemijske uvjete da iz nje izađe CO₂, kalcijev hidrokarbonat prelazi u netopivi neutralni karbonat, koji formira sigaste tvorevine. Budući da su u njima ugrađeni ¹⁴C atomi koji potječu iz atmosfere moguće je njihovo datiranje.

Uzorci sige usitnjeni su u grumene veličine graška i obrađeni u 50% HCl. Nastali ugljični dioksid pročišćen je i hidriran u metan poput onog što potječe iz organske supstancije.

Aktivnost tako pripremljenog metana u koji su ugrađeni ¹⁴C atomi uzorka, mjerena je dva puta po 48 sati u proporcionalnom brojaču pomoću specijalnog osjetljivog elektroničkog uređaja za mjerenje niskih aktivnosti. Za izračunavanje starosti uzorka potrebno je poznavati osim samog uzorka i aktivnost suvremene organske tvari te osnovno zračenje, tj. aktivnost koja ne potječe od uzorka već od kozmičkog zračenja, zatim aktivnost materijala od kojeg su izrađeni brojač, štit, i si. Aktivnost suvremene organske tvari simulirana je s 95% aktivnosti oksalne kiseline, a osnovno zračenje dobije se mjerenjem potpuno neaktivnog metana («zemnog plina»). Rezultati starosti dobiveni su računskom obradom mjerenih vrijednosti na električnom računskom stroju UNIVAC. Detaljniji postupak opisan je u literaturi².

Pri datiranju drvenih greda i drugih drvenih artefakata uvijek treba računati na mogućnost pogreške koja može nastati zbog nepoznavanja godina drveta od kojih je artefakt načinjen. Nije, naime, svejedno da li je artefakt načinjen od jezgre ili vanjskih godina nekog npr. tristogodišnjeg debla. Izmjerena starost artefakata ne određuje na žalost ni godinu kada je drvo posječeno, niti godinu kada je artefakt načinjen, već godinu kada je god rastao. Izmjena tvari u jednom godu traje oko godinu dana, tj. dok god raste. Nakon toga je god »mrtav« sa gledišta ¹⁴C metode, pa bi pri interpretaciji rezultata iz Bezdanjače trebalo uzeti u obzir i tu činjenicu. Rezultati starosti mogu prema tome biti pogrešni zbog nepoznavanja redosljeda godina debla koji su obuhvaćeni prilikom obrade artefakta. Takva vrsta greške došla bi u obzir samo kod obrađenih štapića, jer je očito da su oni izrađeni od većeg komada drveta, ali ne i kod štapića kružnog ili polukružnog presjeka na kojima je djelomično još bila sačuvana kora i koji su bili napravljeni od mladih grančica.

Na istom mjestu gdje su pronađeni obrađeni štapići, koji su datirani kao uzorak Z-186, pronađena je keramička posuda na kojoj se kapanjem vode sa stropa spilje izlučila siga — stalagmit. Datiranjem središta sige, tzv. jezgre (Z-191/I), dobivena je godina početka rasta sige, a datiranjem vanjskog plašta (Z-191/II) godina prestanka izlučivanja.

¹ Franke, H. W. Münnich, K. O., Vogel, J. C., 1958. Auflösung und Abscheidung von Kalk — 14c — Datierung von Kalkabscheidungen, Höhle, 9, 1—5, Wien.

² Srdoč D., Sliječević A., Breyer B., 1971. Datiranje arheoloških nalaza biološkog porijekla metodom radioaktivnog ugljika 14c, »Rad« JAZU, knjiga 349, 109—157, Zagreb.

Svi rezultati dani su s dva podatka. Prvi se odnosi na apsolutnu starost, koja se računa od 1950. godine kao referentne godine. Pod apsolutnom starošću podrazumijeva se broj godina koji je prošao od prestanka rasta drveta, točnije goda, od kojeg je uzorak načinjen. Drugi podatak daje kalendarsku godinu (apsolutna starost umanjena za 1950 godina) koja, međutim, može prema najnovijim mjerenjima odstupati od prave kalendarske dobi, i označuje se kao »¹⁴C starost« (engl. »¹⁴C age«)³. Postoji više korekcijskih metoda dobivenih mjerenjem godina starosti vrlo starog drveća vrste *Sequoia gigantea* i *Pinus aristata*⁴. Uzrok su ovim odstupanjima promjene produkcije ¹⁴C atoma izazvanih astrofizičkim i geofizičkim faktorima^{5,6}.

Budući da svako mjerenje uključuje pogrešku, uz rezultat starosti daje se standardna devijacija, koja označava da se rezultati mjerenja nalaze sa 68% vjerojatnosti unutar granica pogreške.

Vrstu drveta odredili su doc. dr B. Petrić i Mr. V. Ščukanec, suradnici Zavoda za anatomiju drva Šumarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na čemu im se najtoplije zahvaljujemo. Zahvaljujemo se također suradnicima ¹⁴C laboratorija Instituta »Ruđer Bošković« Elviri Hernaus na kemijskoj obradi, te Mr. dipl. J. Planiniću na mjerenjima i računskoj obradi rezultata.

REZULTATI MJERENJA

1. Z-174

Nalaz neobrađenih komada drveta s korom iz glavnog pećinskog kanala, s mjesta koje je 72 metra udaljeno od ulaza

Apsolutna starost 3351±80 godina

Kalendarska godina 1401±80 godina prije n.e.

2. Z-186/I

Drveni štapići okruglog presjeka, od ljeske (*Corylus* spp. Betulacea) i jasena (*Fraxinus* spp. Oleacea) iz bloka 24, grob 21

Apsolutna starost 2986±75 godina

Kalendarska godina 1036±75 godina prije n.e.

» Ralph, E. K.: Michael, H. N., and Han, M. C, 1973. Radiocarbon dates and reality." MASCA Newsletter, Vol. 9, No. 1, 1–20,

⁴ Damon, P. E., Long A., and VVallick, E. I. Dendrochronologic calibration of the Carbon- 14 time scale. Vol. I, Preprint of the Proc. 8 th Inter. Conf. Radiocarbon Dat., Lower Hutt City, Wellington, New Zealand, 18–25 October 1972. pp A28–A43.

⁵ Ferguson, C. W., 1970. Dendrochronology of Bristlecone pine, *Pinus aristata* establishment of a 7484- year chronology in the White

Mountains of eastern-central California, U. S. A. Radiocarbon Variations and Absolute Chronology, Symposium 12, Almqvist & Wiksell, Stockholm and John Wiley & Sons, New York, 237–259.

⁶ Suess, H., 1970. Bristlecone-pine calibration of the radiocarbon time-scale 5200 B. C. to the present, Radiocarbon Variations and Absolute Chronology, Nobel Symposium 12, Almqvist & Wiksell, Stockholm and John Wiley & Sons, New York, 303–309.

Odstupanje rezultata ovog uzorka od ostalih iz serije, ukazuje na mogućnost zagađivanja suvremenom organskom supstancijom (pljesan, mikroorganizmi).

3. Z-186/II

Drveni štapići bez kore, zašiljenih i nagorjelih vrhova, od bora (*Pinus sylvestris*), iz bloka 24, grob 21

Apsolutna starost 3299 ± 60 godina

Kalendarska godina 1349 ± 60 godina prije n.e.

4. Z-191/I

Jezgra stalagmita iz posude u bloku 24, grob 21, određuje vrijeme početka rasta stalagmita, te ujedno i vrijeme kada posuda više nije bila u upotrebi. S obzirom da je uzet sloj konačne debljine, koji obuhvaća dulji period rasta sige, dobiven je srednjak, mlađi od stvarnog početka rasta sige.

Apsolutna starost 2229 ± 75 godina

Kalendarska godina 279 ± 75 godina prije n.e.

5. Z-191/II

Vanjski sloj stalagmita. Rezultat starosti određuje vrijeme prestanka rasta stalagmita.

Apsolutna starost 1275 ± 70 godina

Kalendarska starost 675 ± 70 godina prije n.e.

Iz rezultata ovih dviju analiza vidljivo je da se radi o gotovo 1000 godina starom stalagmitu.

6. Z-219

Drveni štapići bez kore, zašiljenih i nagorjelih vrhova, iz bloka 23, grob 19

Apsolutna starost 3060 ± 60 godina

Kalendarska godina 1110 ± 60 godina prije n.e.

7. Z-220

Dio trupca iz drvene konstrukcije kraj ognjišta, u bloku 1. Promjer trupca bio je oko 12 cm, a imao je 23 goda

Apsolutna starost 2867 ± 75 godina

Kalendarska godina 917 ± 75 godina prije n.e.

LITERATURA:

1. H. W. Franke, K. O. Miinnich, J. C. Vogel, 1958. Auflösung und Abscheidung von Kalk — ^{14}C — Datierung von Kalkabscheidungen, *Höhle*, 9, 1—5, Wien.
 2. D. Srdoč, A. Sliječević, B. Breyer, 1971. Datiranje arheoloških nalaza biološkog porijekla metodom radioaktivnog ugljika ^{14}C , »Rad« JAZU, knjiga 349, 109—157, Zagreb.
 3. E. K. Ralph, H. N. Michael, and M. C. Han, 1973. Radiocarbon dates and reality. *MASCA Newsletter*, Vol. 9, No. 1, 1—20.
 4. P. E. Damon, A. Long, and E. I. Wallick, Dendrochronologic calibration of the Carbon-14 time scale. Vol. I, Preprint of the Proc. 8 th Inter. Conf. Radiocarbon Dat., Lower Hutt City, Wellington, New Zealand, 18—25 October 1972. pp A28—A43.
 5. C. W. Ferguson, 1970. Dendrochronology of Bristlecone pine, *Pinus aristata* Establishment of a 7484- year chronology in the White Mountains of eastern-central California, U.S.A. Olsson, U.I. (Editor) *Radiocarbon Variations and Absolute Chronology*, 237—259, Uppsala.
 6. H. Suess, 1970. Bristlecone-pine calibration of the radiocarbon time-scale 5200 B.C. to the present. Olsson, U.I. (Editor) *Radiocarbon Variations and Absolute Chronology*, 303—309, Uppsala.
-

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ALTERSBESTIMMUNG DER HOLZ- UND TROPFSTEINPROBEN AUS
BEZDANJAČA HOHLE

Im ^{14}C -Laboratorium des Institutes »Ruđer Bošković« in Zagreb, wurde Datierung sechs Proben aus Bezdán jača Höhle durchgeführt: 5 Holzproben und 1 Tropfsteinprobe.

Die Messergebnisse sind durch zwei Angaben gegeben. Die erste bezieht sich auf das absolute Alter der Probe, das von 1950. errechnet wird. Die andere Angabe ergibt das Kalenderjahr (das absolute Alter vermindert für 1950 Jahre), das nach neuesten Messungen von der wirklichen Kalenderzeit abweichen kann und als ^{14}C -Alter bezeichnet wird. Weil jede Messung einen Fehler einschliesst, wird neben die Altersergebnisse auch Standardabweichung gegeben, die anzeigt, dass sich die Messergebnisse mit 68% Wahrscheinlichkeit innerhalb Fehlergrößen befinden.

DIE MESSERGEBNISSE

1. Z-174

Der Fund der unbearbeiteten Holzstücke mit der Rinde aus dem Höhlenhauptkanal aus einer Lage die 72 m vom Eintritt entfernt ist. k z

Absolutes Alter 3351 ± 80 Jahre

Kalenderjahr 1401 ± 80 J. v. u. Z.

2. Z-186/I

Hasel- und Esche-Holzstäbchen (*Corylus* spp. Betulacea, *Fraxinus* spp. Oleacea) des runden Querschnitts, Block 24, Grab 21

Absolutes Alter 2986 ± 75 Jahre

Kalenderjahr 1036 ± 75 J. v. u. Z.

Die Abweichung des Ergebnisses dieser Probe von den anderen aus der Reihe hinweist auf die Möglichkeit der Verunreinigung durch die gegenwärtige organische Substanz (Schimmel, Mikroorganismen).

3. Z-186/I

Kiefer-Holzstäbchen (*Pinus sylvestris*) ohne Rinde, angebrannter Spitzen, Block 24, Grab 21

Absolutes Alter 3299 ± 60 Jahre

Kalenderjahr 1349 ± 60 J. v. u. Z.

4. Z-191/I

Stalagmitenkern aus dem Gefässe im Block 24, Grab 21, bestimmt die Anfangszeit des Stalagmitenwuchs und gleichzeitig die Zeit wann das Gefäss

nicht mehr im Gebrauch war. Weil im Bezug die Schicht der Schlusdicke, längere Periode des Tropfsteinwuchs umfasst, genommen wurde, wurde ein Mittelwert bekommen, der jünger ist als der wirkliche Anfang des Tropfsteinwuchs.

Absolutes Alter 2229 ± 75 Jahre
Kalenderjahr 279 ± 75 J. v. u. Z.

5. Z-191/II

Die äussere Schicht des Stalagmitens. Altererseegebnis bestimmt die Aufhörenszeit des Stalagmitenwuchs.

Absolutes Alter 1275 ± 70 Jahre
Kalenderjahr 675 ± 70 J. v. u. Z.

Aus den Ergebnissen dieser beiden Analysen ist es sichtbar dass es sich um einen, fast 1000 Jahre alten Stalagmit, handelt.

6. Z-219

Gespitzte und angebrannte Holzstäbchen ohne Rinde, Block, 23, Grob 19

Absolutes Alter 3060 ± 60 Jahre
Kalenderjahr 1110 ± 60 J. v. u. Z.

7. Z-220

Stammesfragment aus einer Holzkonstruktion bei der Herdstelle, Block, 1.
Querschnitt des Stammes war ca 12 cm, und der hatte 23 Jahresringe.

Absolutes Alter 2867 ± 75 Jahre
Kalenderjahr 917 ± 75 J. v. u. Z.

KSENIJA VINSKI-GASPARINI

OSTAVA KASNOG BRONCANOG DOBA IZ PUNITOVACA KOD ĐAKOVA

Međuriječje Drave, Dunava i Save poznato je po bogatsvu ostava kasnog brončanog doba. Nakon rijetkih pojedinačnih objavljivanja krajem prošlog stoljeća¹ i njihove djelomične upotrebe u domaćoj i stranoj literaturi,² najveći dio ostava nedavno je obuhvaćen u dvije zasebne publikacije: ostave s područja sjeverne Hrvatske u monografiji o kulturi polja sa žarama tog teritorija³ i ostave s vojvođanskog područja Srijema u sklopu kataloške edicije ostava Srbije⁴. Međutim, pri obradi ostava iz sjeverne Hrvatske pojedine ili nisu bile dostupne, kao npr. ona iz Doline na Savi kod Nove Gradiške⁵, ili su otkrivene nakon objave spomenute monografije⁶. Među ovima je pažnje vrijedna ostava s nalazišta Punitovci što se čuva u Muzeju Đakovštine u Đakovu⁷.

Ostava je otkrivena u jesen 1971. god. prigodom oranja u blizini sela Punitovci (sjeverno od Đakova), na oranici zvanoj Cerik-rudine, na dubini od 0,50 m u ćupu⁸. Ostavu je nalaznik u cijelosti sakupio, a ćup se prilikom vađenja iz zemlje raspao i njemu se na žalost zameo trag. Ostava sadrži slijedeće primjerke oružja, oruđa i ukrasnih predmeta (dijelova s nošnje), sve od bronce:

¹ S. Ljubić, Popis arheološkoga odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu I, 1889, 60 sqq. (Topličica), 62 (Podrute), 69 (Drežnik-Gajina pećina), 74 (Adaševci), 78 (Poderkavlje), 84 (Donja Bebrina s netočnim nazivom lokaliteta Samac), 86 (Tenja), 90 (Jarak).

² Opsežnije je ostave iz Hrvatske koristio F. Holste, *Hortfunde Siidosteuropas*, 1951, passim. — Idem, *Chronologie der siidosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit*, 1962, 12, 13, tab. 11, 12, 13, 15, 28, 29, 38. — Cf. Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, *Opuscula Archaeologica I*, 1956, 57 sqq.

³ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Monografije Fil. fak. Zadar 1, 1973.

* Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini, Srpska akademija nauka i umetnosti, Arheo-

loška građa Srbije ser. I, Praistorija knj. 1, 1975.

⁴ P. Schauer, *Jahrbuch d. Röm.-Germ. Zentralmuseums Mainz*, 21 (Festschrift Hundt 1), 1974, 93 sqq.

• Tako npr. ostave iz Maličke kod Vrginmosta (čuva Arheološki muzej u Zagrebu) i iz Slavenskog Broda (čuva Muzej Posavlja u Slavenskom Brodu).

⁷ Dozvolu za objavu ostave dugujem bivšem direktoru Muzeja Đakovštine u Đakovu, prof. F. Čordašiću. Zahvaljujem kolegi I. Pavloviću, kustosu navedenog muzeja, koji se s ovom dozvolom suglasio.

⁸ Ostavu je našao poljoprivrednik Stevo Kukučka iz sela Josipovac i predao je Muzeju Đakovštine u Đakovu početkom 1972. g.

1. Mačevi

- a) Ulomak mača punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja i okruglom pločicom na vrhu u čijem je središtu povišeni konusan trn. Pločica ima rupu, s gornje strane je ornamentirana motivom valovite crte što oblikuje prema van otvorene i spojene lukove, koje s unutrašnje strane prati još jedna paralelna crta izvedena u tremolo-tehnici čiji se krajevi lukova ne spajaju. S vanjske strane svaki luk na sredini ima ukras koncentričnih kružića. S donje strane pločice ukras je izveden urezivanjem crtica komponiranih kružno u tri koncentrična reda. Ukras na sva tri rebrasta zadebljanja balčaka izveden je urezivanjem kratkih kosih nasuprotnih crtica u dva reda poput motiva riblje kosti. Dva donja polja između rebrastih zadebljanja su glatka, a treće polje je ukrašeno nizom paralelnih crta. Na nasadu, koji je s unutrašnje strane profiliran, nalazi se motiv dviju nasuprotnih petlji u sredini s po jednim ukrasom koncentričnih kružića. Sječivo, od kojega je sačuvan samo gornji dio, ima na sredini široko rebro s još po jednom bočnom profilacijom, a sa strane je uvučeno i nazubljeno (tzv. ricasso). Dužina sačuvanog ulomka mača: 16 cm (tab. I, 1).
- b) Ulomak mača punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja i pločicom na vrhu u čijem je središtu niski konusan trn. Pločica je blago ovalna i koso postavljena na os balčaka. S gornje strane ima ukras utisnutih trokutića grupiranih u dva kružna koncentrična reda obrubljena kružnicama. S donje strane ponavlja motiv utisnutih trokutića komponiranih također u dva kružna koncentrična reda međusobno odvojena kružnicom. Tri su rebrasta zadebljanja na balčaku neukrašena. Gornje i srednje polje između rebrastih zadebljanja ispunjena su jednolinijskim ležećim spojenim spiralama, sa svake strane balčaka po tri, koje idu prema desnoj strani. Nešto šire gornje polje ima ukras od dva reda točkastih udubljenja međusobno odijeljenih i obrubljenih s po dvije horizontalne crte. Nasad mača je s unutrašnje strane profiliran, ukrašen na prijelazu prema balčaku s nizom točkastih udubina, a ispod njih s motivom dviju nasuprotnih petlji koje u sredini imaju po jedan kružić. Ploha sječiva, od kojeg je sačuvan samo gornji dio, ima na sredini nešto uže rebro i sa svake strane još po jednu profilaciju. U gornjem dijelu sječivo je uvučeno i nazubljeno (tzv. ricasso). Dužina sačuvanog ulomka mača: 16,8 cm (tab. I, 2).

2. Koplja

- a- Koplje listolikog oblika (plamenastog) s lagano izvijenim rubovima, naglašenog središnjeg rebra s bridom na listu koji prati konturu rubova, dugog tuljka za nasad s dvije nasuprotne rupe za zakovice (tab. I, 3).
- b) Koplje listolikog oblika s profiliranim središnjim rebrom šesterostranog presjeka i ukrasom motiva jelinih grančica pri dnu tuljka, koji nema rupe za zakovice (tab. I, 4).

- c) Ulomak koplja listolikog oblika, nedostaje mu gornji dio, s naglašenim središnjim rebrom i dvije nasuprotne rupe za zakovice na kratkom tuljku (tab. I, 5).

3. Šuplje sjekire (s tuljkom za nasad).

- a) Šuplja sjekira sa širokim zadebljanjem na otvoru tuljka, ušicom, plastičnim narebrenjem ispod otvora na koji se nadovezuje V-ukras izveden od tri paralelna narebrenja (tab. I, 6).
- b) Ulomak šuplje sjekire kojoj nedostaje sječivo, sa širokim facetiranim zadebljanjem na rubu tuljka i ispod njega s V-ukrasom izvedenim od četiri paralelna narebrenja. S bočne strane, sjekira je koso facetirana i ima dvije nasuprotne rupe za zakovice (tab. I, 7).
- c) Ulomak šuplje sjekire, nedostaje joj donja polovica, sa širokim zadebljanjem na otvoru tuljka, ušicom, te ukrasom V-ornamenta izvedenim od tri paralelna narebrenja (tab. I, 8).
- d) Šuplja sjekira s izvijenim i zaravnjenim otvorom tuljka i ispod njega s dva vodoravna narebrenja niže kojih je na bočnim stranama nasuprotno po jedna rupa za zakovice (tab. I, 9).
- e) Šuplja sjekira s izvijenim i zaravnjenim otvorom tuljka (kao pod d) i ispod njega s ukrasom od tri lučna narebrenja, te s bočnih strana s po jednom nasuprotnom rupom za zakovice (tab. I, 10).
- f) Ulomak šuplje sjekire, i to njezina gornja polovica, sa sedlastim zadebljanjem na otvoru tuljka, ušicom i plohom koja je facetirana tako da je sa svake strane podijeljena na dva šira središnja i dva uža bočna polja (tab. I, 11).
- g) Ulomak šuplje sjekire, nedostaje joj gornji dio s tuljkom, sa zvonasto facetiranim plohom sječiva (tab. I, 12).

4. Sjekire sa zaliscima.

- a) Sjekira sa zaliscima postavljenim na sredini, široka i masivna, nedostaje joj gornji dio ramena i vrat (tab. II, 1).
- b) Sjekira sa zaliscima postavljenim na sredini, izduženog oblika, nedostaje joj završetak vrata (tab. II, 2).
- c) Ulomak sjekire sa zaliscima, sačuvana je samo ploha sječiva i početak donjeg dijela zaliska (tab. II, 3).

5. Srpovi s drškom u obliku jezička.

Na osnovi najhitnijih značajki svrstavamo ih po grupama s opisom obilježja grupe i ne navodimo ih pojedinačno.

- a) Grupa srpova, 7 cijelih i 1 ulomak, kod kojih je držak jasno odijeljen od plohe sječiva. Vertikalna rebra na dršku, obično tri, ponekad pokrivena malim udu-

binama ili zarezima, spajaju se pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva (tab. II, 4—8; III, 1—3).

- b) Grupa srpova, 4 primjerka, kod kojih se vertikalna rebra na dršku gube pri njegovu završetku i ne prelaze u plohu sječiva. Držak ima obično tri rebra od kojih se dva bočna ponekad gube u profilaciji njegovih strana, ona su glatka ili pokrivena malim udubinama ili zarezima (tab. III, 4, 5; IV, 4, 5).
 - c) Grupa srpova, 5 cijelih i 1 ulomak, kod kojih držak ima tri vertikalna rebra, glatka ili pokrivena malim udubinama i zarezima, od kojih ono unutrašnje pod oštrim kutom ili zaobljeno prelazi u plohu sječiva i teče obično do njezinog vrha. Na dršku se ponekad javljaju i poprečna rebra (tab. IV, 1—3; V, 5-7).
 - d) Grupa srpova, 2 primjerka, slično kao pod c), samo što se umjesto vanjskog, središnje vertikalno rebro na dršku produžuje pod kutom ili zaobljeno, u plohu sječiva i teče do njezina vrha ili se prije prekida (tab. V, 2, 3).
 - e) Grupa srpova, 1 cijeli i 1 ulomak, kod kojih se unutrašnje i srednje vertikalno rebro na dršku, pokriveno ponekad malim udubinama i zarezima, pod blagim nagibom produžuje u plohu sječiva i spaja s njezinim zadebljanim hrptom (tab. V, 1; VI, 4).
 - f) Grupa srpova, 1 cijeli i 1 ulomak, s više vertikalnih rebara na dršku (više od 3) što se produžuju ravno do zadebljanog hrpta plohe sječiva, ali ponekad su ona unutrašnja pri vrhu drška prekinuta poprečnim horizontalnim rebrima (tab. V, 4; VI, 3).
6. Ulomak velike okrugle ukrasne ploče od tzv. bijele bronce, čija je ploha raščlanjena s pet koncentričnih paralelnih grebenastih izbočina, a međusobni se razmak od ruba kruga prema središtu nešto smanjuje. Poleđina je glatka s jednom sačuvanom uzduž facetiranom petljom postavljenom paralelno s rubom ploče (tab. VI, 1a, 1b).
 7. Ulomak također okrugle ploče od tzv. bijele bronce, većih dimenzija, s dvije paralelne rebraste izbočine i trakastim koljenasto svinutim izbojkom na jednom kraju raščlanjenim narebrenjima. Poleđina je glatka, na koljenastom izbojku s masivnom kukom trokutastog presjeka (tab. VI, 2a, 2b).

Datiranje ostave iz Punitovaca može se bez teškoća odrediti. Ona se po vrsti i tipologiji predmeta koje sadrži uklapa u horizont velikog broja ostava sjeverne Hrvatske iz vremena starije kulture polja sa žarama, i to njezinog ranijeg razdoblja. Ima sve značajke ostava faze II tog područja, odnosno pripada uglavnom Ha A, stupnju⁹. Međutim, ono što ostavi iz Punitovaca daje posebno obilježje je prisustvo dvaju mačeva punokovinskog drška s tri rebrasta zadebljanja. Iako su

⁹ Za kronologiju i interpretaciju ostava navedenog područja cf. K. Vinski-Gasparini, o. c., 21 sqq., 77 sqq.

ostave međuriječja Drave, Save i Dunava iz vremena faze II mnogobrojne s ogromnim fundusom važnim za tipološko i kronološko vrednovanje, s bogatstvom varijeteta različitog materijala, osobito opreme ratnika, one su baš specifične po pojavi velikog broja mačeva, ali s drškom u obliku jezička¹⁰. Radionička središta nekih tipova mačeva s drškom u obliku jezička mogu se locirati baš na tom području, te je tako Cowen izdvojio tip mača i definirao ga kao »slavonski«¹¹. Mačevi s punokovinskim drškom su međutim u horizontu ostava faze II, i to uopće u starijoj kulturi polja sa žarama sjeverne Hrvatske rijetki, slično kao i u bogatim istovremenim ostavama Rumunjske¹², odnosno istočne Karpatske kotline¹³, a za razliku od Mađarske i Slovačke gdje se u Ha A stupnju često susreću¹⁴. Tako su nam iz međuriječja Drave, Save i Dunava, od mačeva s punokovinskim drškom, dosad poznata dva primjerka s rebrastim zadebljanjima tipa Schwaig iz ostava Otok-Privlaka (tab. VI, 5) i Bingula-Divoš (tab. VI, 6)¹⁵; jedan primjerak mača s punokovinskim drškom rombičnog presjeka, također iz ostave Bingula-Divoš, koji predstavlja mlađu varijantu srodnu mačevima s osmerokutnim presjekom punokovinskog balčaka br C stupnja i onima tipa Riegsee Br D stupnja¹⁶, te jedan primjerak iz ostave Budinščina s osebujno oblikovanim punokovinskim balčakom još neopredjeljivog tipa¹⁷. Maš s punokovinskim drškom i tri rebrasta zadebljanja tipa Högl, s trajanjem u Ha A stupnju, dospio je u nešto mlađu ostavu Ha B_x stupnja iz Miljane¹⁸ u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Navedenim mačevima treba pribrojiti još tri primjerka sječiva koji su svakako morali imati punokovinski balčak, i to sječiva iz ostava Gornja Vrba¹⁹, Budinščina²⁰ i Dolina na Savi²¹, svi sigurno s tri rebrasta zadebljanja na balčaku, tip čijih nije moguće odrediti. Ostali mačevi s punokovinskim drškom iz sjeverne Hrvatske su mlađi, uglavnom Ha B stupnja, kao npr. oni s časkom na glavi balčaka iz Kastva u Istri i s obalnog pojasa iz Grižana u Hrvatskom primorju²², mač tipa Morigen iz Draganića kod Karlovca,²³ a isto tako mačevi tipa s antenama na balčaku, kao primjerak

¹⁰ K. Vinski-Gasparini, o. c., 109, 224 s. v. »mačevi«.

¹¹ J. D. Cowen, Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e proto-storiche II, 1965, 448.

¹² M. Petrescu-Dimbovita, Depozitele de bronzuri din România, 1977, tab. 249, 1, 2 (Uioara de Sus); 292, 1, 6, 10, 11.

¹³ W. A. v. Brunn, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, Röm.-Germ. Forsch. 29, 1968, 78.

¹⁴ Navodimo radi orijentacije samo mačeve punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja iz ostava Zsujta i Komjatná, cf. J. Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban I, 1886, tab. CI, CII, CXX, 1–3; II, 1892, tab. CLXVIII, CLXIX, CLXX.

¹⁵ K. Vinski-Gasparini, o. c., 81 sq., tab. 27, 1 (Otok-Privlaka); 108, tab. 84, 1 (Bingula-Divoš).

¹⁶ K. Vinski-Gasparini, o. c., 107, tab. 84, 3. — F. Holste, Die bronzezeitlichen Vollgrif-

fswerter Bayerns, Münchener Beiträge zur Vor-u. Frühgesch. 4, 1953, 16 sqq., 26 sqq. — H. Müller-Karpe, Die Vollgriffswerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, Münchener Beiträge zur Vor-u. Frühgesch. 6, 1961, 12 sq., tab. 3, 7, 8.

¹⁷ K. Vinski-Gasparini, o. c., 103, tab. 77, 10.

¹⁸ K. Vinski-Gasparini, o. c., 168, tab. 112, 1.

¹⁹ K. Vinski-Gasparini, o. c., 89 sq., tab. 50, 4.

²⁰ K. Vinski-Gasparini, o. c., 20, 103, tab. 77, 3.

²¹ P. Schauer, o. c., fig. 1, 2.

²² K. Vinski-Gasparini, Adriatica Praehistorica et antiqua, Miscelanea G. Novak dicata, 1970, 161 sqq., fig. 1, 2 (dat. Ha B₁).

²³ K. Vinski-Gasparini, Vjesnik Arh. muz. Zagreb 3. s. IV, 1970, 3 sqq., tab. I, 1–2d (dat. Ha B₃).

iz Nina²⁴, s bubrežastom jabučicom na balčaku iz Benkovca kod Zadra²⁵ i vjerojatno s okruglom jabučicom na balčaku iz Batine u Baranji²⁸. Mač s antenama iz Velike Gorice je tipa Lipovka i njegov držak nije bio punokovinski već u obliku jezička²⁷.

Mačeve punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja i okruglom pločicom na vrhu označio je Eisner kao tip Liptovo na osnovi većeg broja nalaza te vrste mačeva u nekadašnjoj županiji Liptovo u Slovačkoj²⁸. Holste je taj naziv proširio na sve mačeve s tri rebrasta zadebljanja na punokovinskom balčaku na širokom području njihove rasprostranjenosti, koje obuhvaća područje sjeverno od Alpa (Bavarsku), gornje Podunavlje i sjeverni dio Karpatske kotline s pojedinim primjercima od Rajne do Dnjestra i sjeverno do Baltika²⁹. Iako je već Naue upozorio da se po nekim značajkama među mačevima s punokovinskim drškom s tri rebrasta zadebljanja mogu razlikovati primjerci vezani za prostor južne Njemačke, od onih s prostora Mađarske³⁰, na što su se vraćali neki autori, kao Hrala i K. H. Wagner,³¹ tek je Miiller-Karpe u svom fundamentalnom djelu o mačevima s punokovinskim balčakom kasnog brončanog doba iz Bavarske proveo njihovu klasifikaciju svrstavši ih u šest tipova³², rukovodeći se tipološkim značajkama i podacima koje pružaju nalazi u zatvorenim cjelinama pri određivanju datiranja, rasprostranjenosti i središta njihove izrade. On je mačeve tipa Liptovo u užem smislu ograničio na područje Slovačke i gornje Mađarske s pojedinačnim pojavama u zapadnoj Mađarskoj, Češkoj i Šleziji³³.

Mač iz Punitovaca, tab. I, 1, ima sve značajke mačeva tipa Schwaig kako ih je definirao Miiller-Karpe:³⁴ lagano izvijen konusan trn na vrhu balčaka, okruglu ukrašenu pločicu, tri uska rebrasta zadebljanja na balčaku ukrašena urezanim ornamentom crtica, prazna neornamentirana međupolja, na nasadu ukras dviju nasuprotnih petlji s koncentričnim kružićima u zavoju, sječivo ravnih strana ponekad s uvučenim i nazubljenim gornjim dijelom (ricasso). Na osnovi ukrasa pločice on razlikuje tri varijante: grupu mačeva s ornamentom valovite spojene crte s prema van otvorenim lukovima i s motivom koncentričnih kružića; grupu mačeva s ornamentom potkovastih, a prema van otvorenih rastavljenih lukova s koncentričnim kružićima u sredini ili bez njih, te na donjoj strani pločice s ukrasom udubelih trokutića kružno komponiranih u više redova; grupu mačeva s ukrasom utisnutih trokutića kružno koncentrično komponiranih na gornjoj stra-

²⁴ M. Suić Vjesnik za arheol. i histor. dalm. LV, 1953, 89, fig. 3, 4. — S. Batović, Vjesnik za arheol. i histor. dalm. LV, 1953, 145, fig. 1, tab. V (dat. Ha B₃).

²⁵ D. Garašanin, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu II, 1958/59, 38, fig. 1—3.

²⁶ H. Miiller-Karpe, o. c, 68, 110, tab. 62, 3 (dat. Ha B₃).

²⁷ F. Starè, Inventaria Archaeologica, Yougoslavie, fasc. 1, 1957, tab. y 6a, 1, la. — K. Vinski-Gasparini, kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Monografije Fil. fak. Zadar, 1, 1973, 156, tab. 103, 1, la (dat. Ha B₁).

²⁸ J. Eisner, Slovensko v pravčku, 1933, 101 sqq., 300 sq.

²⁹ F. Holste, Prähistorische Zeitschrift 26, 1935, 68, 73 sqq.

³⁰ J. Naue, Die vorrömischen Schwerter etc, 1903, 50, 52 sqq.

³¹ J. Hrala, Archeologické Rozhledy VI, 1954, 215 sqq. — K. H. Wagner, Nordtiroler Urnenfelder, 1943, 58 sqq.

³² H. Müller-Karpe, o. c, 7—32.

³³ H. Müller-Karpe, o. c, 25.

³⁴ H. Müller-Karpe, o. c, 15.

ni pločice. Ukas pločice na maču iz Punitovaca spaja značajke dviju Miiller-Karpeovih varijanti. Na gornjoj strani ukas se sastoji od jedne vanjske valovite crte prema van otvorenih spojenih lukova s motivom koncentričnih kružića u sredini, i njoj paralelne unutrašnje crte izvedene u tremolo tehnici čiji se krajevi lukova ne spajaju. Srodni, ali ne sasvim identični su ukrasi na mačevima s lokaliteta Schwaig i Grubhör u donjoj Bavarskoj, Erding (grob) u gornjoj Bavarskoj s lukovima izvedenim u tremolo tehnici, te dva primjerka iz Mađarske, jedan s nepoznatog nalazišta, a drugi s nalazišta Pecsényéd u županiji Sopron.³⁵ S donje strane pločice ukas je izveden, slično kao i na rebrastim zadebljanjima, urezivanjem crtica komponiranih u tri koncentrična reda, a ne utiskivanjem trokutića, kao obično na mačevima tipa Schwaig, što je rijetka pojava. Pločica mača iz Punitovaca ima probušenu ovalnu rupu za provlačenje uzice kojom se mač pričvršćivao za mišicu radi lakšeg rukovanja i naizmjenične upotrebe koplja i mača. Miiller-Karpe rupe na pločici balčaka dovodi u vezu s promjenom načina upotrebe mača jer stariji mačevi s punokovinskim drškom srednjeg i početka kasnog brončanog doba, kao što su to mačevi tipa Apa, Au, Spatzenhausen, oni s osmerokutnim balčakom i mačevi tipa Riegsee³⁶, nemaju ovu rupu. Njezina pojava vezana je za mačeve tipa Erlach i djelomično za one tipa Schwaig. Ovaj detalj na spomenutim mačevima, kao i na drugim mačevima punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja, Miiller-Karpe tumači kao novinu u načinu ratovanja vezanu za etničke promjene nastale početkom kasnog brončanog doba, te na osnovi grobnog nalaza iz Hardt-a pretpostavlja pri tome i upotrebu konja³⁷. Ipak treba imati u vidu da svi dosad poznati najstariji mačevi punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja otkriveni u Jugoslaviji, i to primjerci iz ostava BingularDivoš i Otok-Privlaka, te mač iz Kovina³⁸, (tab. VI, 7) u jugoslavenskom Banatu, nemaju na pločici probušenu rupu, uključivši i drugi primjerak mača iz Punitovaca (tab. I, 2). Rupa na pločici također nedostaje i maču iz Ormoža u Sloveniji, koji je blizak tipu Liptovo³⁹. Ukas urezanih vertikalnih crtica na rebrastim zadebljanjima balčaka, što je opća značajka mačeva tipa Schwaig, na maču iz Punitovaca (tab. I, 1) je osebujno komponiran u obliku motiva poput riblje kosti. Ovaj je motiv češće primjenjivan na mačevima tipa Liptovo i kao primjer navodimo mačeve iz već citirane ostave Zsujta u sjeveroistočnoj Mađarskoj i s nalazišta Oberranvelsbach u Donjoj Austriji⁴⁰, a unutar fundusa mačeva tipa Schwaig on se može uočiti samo na jednom primjerku s lokaliteta Kšice u Češkoj⁴¹, gdje je dopirao utjecaj mačeva tipa Liptovo. Posljednje gornje polje na balčaku (tab. I, 1) blago je uvučeno i ukrašeno nizom usporednih crta, što je obilježje mačeva tipa Riegsee Br D stupnja,⁴² a značajno je za datiranje mačeva tipa Schwaig i za tipološka za-

³⁵ Za sve ove primjerke mačeva s navedenom literaturom i podacima cf. H. Miiller-Karpe, o. c, 96, tab. 9, 1, 2, 5, 6.

³⁶ F. Holste, Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter Bayerns, Münchener Beiträge zur Vor-und Frühgesch. 4, 1953, 7 sqq.

³⁷ H. Miiller-Karpe, Bayerische Vorgeschichtsblätter 21, 1955, 60 sqq.

³⁸ M. Garašanin, Vesnik Vojnog muzeja 3, 1956, 7 sqq, tab. I.

»• J. Dular, Arheološki vestnik XXVI, 1957, 185 sqq.

⁴⁰ H. Miiller-Karpe, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, Münchener Beiträge zur Vor-und Frühgesch. 6, 1961, tab. 18, 3; 31, 6, 7.

⁴¹ H. Miiller-Karpe, o. c, tab. 10, 4.

« F. Holste, o. c, 26, tab. 13, 1, 2, 7; 14, 1-3.

pažanja razvitka mačeva punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja. Za analogije ovom detalju mača iz Punitovaca može poslužiti teritorijalno najbliži primjerak iz Lansacha kod Villacha u Koruškoj, te već citirani mač iz Kšica u Češkoj⁴³. Ova zapažanja također vrijede i za raščlanjenu profilaciju sječiva mača iz Punitovaca čestu na mačevima tipa Riegsee⁴⁴, a sporadičnu na onima tipa Schwaig (npr. na oba mača iz Koruške, i to iz Lansacha kod Villacha i doline Lavant⁴⁵).

Analizirajući materijal zatvorenih cjelina grobova i ostava s mačevima tipa Schwaig, među kojima i iz ostave Otok-Privlaka, kao i elemente koji ih povezuju s tradicijom mačeva tipa Riegsee, Miiller-Karpe ovaj tip mačeva punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja datira u Ha A, stupanj, odnosno okvirno u 12. st. pr. n.e.⁴⁶ Područje rasprostranjenosti mačeva tipa Schwaig on locira uglavnom na istočnoalpsko područje i Češku s pojedinačnim nalazima u srednjoj Njemačkoj, srednjoj Poljskoj, gornjem Podunavlju i u Srijemu. Istočnoalpsko područje Müller-Karpe smatra radioničkim središtem u kojemu su oni nastali uzimajući u obzir, među ostalim argumentima, i činjenicu da su im kao uzor služili mačevi tipa Riegsee⁴⁷, iako pretpostavlja da su se kasnije izrađivali u različitim radionicama unutar češko-istočnoalpsko-srednjopodunavskog kruga gdje su poprimili obilježja oblika i ukrasa preuzetih iz susjednih radioničkih središta (kao npr. onih tipa Erlach i tipa Liptovo).

Drugi mač iz ostave Punitovci, tab. I, 2, s ukrasom spirala na balčaku pripada također skupini mačeva punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja, i po Miiller-Karpeovoj klasifikaciji blizak je tipu Erlach⁴⁸, iako se u nekim detaljima od njega razlikuje i ima elemente mačeva tipa Schwaig. Pločica na balčaku, koja na vrhu ima širok i nizak konusan trn, blago je ovalna i koso postavljena na os balčaka, što je značajka mačeva tipa Erlach. Ukrašen na gornjoj strani pločice mača iz Punitovaca odstupa od koncepcije ukrasa na tipičnim primjercima mačeva tipa Erlach, a isto tako nema ni rupe na njoj. Motiv utisnutih trokutića grupiranih kružno u nekoliko koncentričnih redova, često međusobno odijeljenih kružnicama, specifičan je za mačeve tipa Schwaig, i to pretežno za one s područja Austrije, sjeverne Mađarske i Češke⁴⁹, a tu ubrajamo i primjerak iz Otok-Privlake u Srijemu, iako i mačevi ovog tipa često imaju na gornjoj strani pločice i ukras prema van okrenutih, spojenih ili rastavljenih lukova s motivom »oka« u sredini, poput mača iz Punitovaca tab. I, 1. Teritorijalno njemu najbliži primjerci mača

« H. Miiller-Karpe, o. c, tab. 10, 1, 4.

» F. Holste, o. c, 26, tab. 13, 1, 2; 14, 3.

« H. Miiller-Karpe, o. c, tab. 10, 1, 5.

⁴³ H. Miiller-Karpe, o. c, 16 sqq.

⁴⁴ Za rasprostranjenost mačeva tipa Riegsee cf. F. Holste, o. c, 29, n. 7, tab. 18, 5 (karta).

⁴⁵ Definiciju mačeva tipa Erlach podrobno je i jasno odredio Miiller-Karpe, a popisao je i reproducirao najvažnije primjerce iz Bavorske, Austrije, Čehoslovačke i Mađarske, te pojedine primjerce izvan tih teritorija

(npr. Poljske i Švicarske), cf. Idem, o. c, 7 sqq., tab. 4, 1–10; 5, 1–10; 15, 5, 7, 8; 16, 1, 2, 8.

⁴⁶ H. Miiller-Karpe, o. c, 15, navodi 8 primjeraka mačeva tipa Schwaig s ovako koncipiranim ukrasom na gornjoj strani pločice balčaka, i to s lokaliteta Straupitz u srednjoj Njemačkoj, Kolin i Kšice u Češkoj, Loretto, Lansach i dolina Lavant u Koruškoj (Austrija), »Ugarska« (bez oznake nalazišta), te Otok-Privlaka u Srijemu, cf. tab. 10, 1–5, 8.

sa srodnim ukrasom na pločici su oni tipa Schwaig iz već spominjane ostave Otok-Privlaka u zapadnom Srijemu, iz »Ugarske«⁵⁰ (bez bliže oznake lokaliteta), a navodimo još dva mača iz Koruške, jedan s lokaliteta Lansach (kod Villacha), a drugi iz doline Lavant, te dva udaljenija iz Češke što potječu iz Kolina i Kšica⁵¹. Izuzetno se na jednom primjerku mača iz Ehringa u gornjoj Bavarskoj, koji je Müller-Karpe opredijelio tipu Erlach, javlja također motiv utisnutih trokutića na gornjoj strani blago ovalne i koso postavljene pločice⁵². Za razliku od ukrasa na gornjoj strani pločice, motiv utisnutih trokutića na njezinoj donjoj strani obilježje je mačeva tipa Erlach, ali se isto tako susreće i na onima tipa Schwaig. Između rebrastih zadebljanja, koja su na mačevima tipa Erlach redovito neukrašena, na balčaku mača iz Punitovaca ispunjeno je samo donje i srednje polje jednolinijskim ležećim spojenim spiralama,⁵³ što je jedno od osnovnih obilježja tipa Erlach, koje teku prema desnoj strani. Nešto šire gornje polje ima osebujan ukras od dva reda točkastih udubljenja međusobno odijeljenih s dvije horizontalne crte. Jedno polje bez ukrasa spirala javlja se katkad na mačevima tipa Erlach, pa ta pojava nije značajna za određivanje tipološke pripadnosti. Ovako koncipiranom ukrasu balčaka na maču iz Punitovaca najbliža analogija je mač iz Kovina⁵⁴, koji u gornjem dijelu umjesto točkastih udubljenja ima doduše ukras malih nasuprotnih lukova (tab. VI, 7). Garašanin je mač na osnovi dotadašnjeg stanja istraživanja uvrstio općenito u tip Liptovo, a Müller-Karpe pak u tip Erlach, iako ga je naveo i u popisu mačeva tipa Schwaig unutar kojih ga je i kartirao⁵⁵, rukovodeći se vjerojatno kako srijemskim nalazima mačeva iste tipološke pripadnosti iz Otok-Privlake i Bingule-Divoš, tako i njegovim ukrasom vijenca ležećih spirala na gornjoj strani okrugle ploče. Te spirale na pločici i ukras vriježe na nasadu mača iz Kovina Garašanin povezuje sa srodnim ornamentima vatinske i dubovačko-žutobrdske grupe s obzirom na područje odakle mač potječe, odnosno općenito s ornamentikom brončanog doba južnapanonsko-karpatkog područja, nastalom pod utjecajem egejsko-anatolskog kruga. On smatra da ukras na pločici mača iz Kovina predstavlja staru lokalnu tradiciju i da takav ukras nije primijenjen na mačevima istog tipa koji potječu s drugih područja. Međutim, ovakve ležeće spirale poput vijenca na pločici balčaka možemo zapaziti na maču tipa Erlach iz Kuhardt-a u pokrajini Rheinland-Pfalz⁵⁶, na maču iz »Ugarske« bez oznake lokaliteta⁵⁷, pa čak i na jednom maču s osmerokutnim balčakom iz grobnog nalaza Obrnice u Češkoj⁵⁸. Garašanin ipak pretpostavlja da mač iz Kovina po svojim značajkama pripada južnonjemačkom tipu liptovskih mačeva. Njegova ornamentika na pločici mogla bi se prije tumačiti kao odraz utjecaja egejskog i istočnokarpatkog kruga koji su u vrijeme srednjeg i kasnog brončanog doba

⁵⁰ J. Hampel, o. c., tab. XXI, 6a, 6b. — H. Müller-Karpe, o. c., tab. 10, 8.

⁵¹ Za mačeve s navedenih lokaliteta sa svom literaturom i podacima cf. H. Müller-Karpe, o. c., 14 sqq., 96, tab. 10, 1, 5, 2, 4.

⁵² H. Müller-Karpe, o. c., 7, tab. 5, 10.

⁵³ H. Müller-Karpe razlikuje dvije varijante mačeva pita Erlach pri čemu uzima u

obzir da li su spiralni ukrasi jednolinijski ili dvolinijski, cf. o. c., 8.

⁵⁴ M. Garašanin, o. c., 8 sq., tab. I.

⁵⁵ H. Müller-Karpe, o. c., 7, 8, 14, 94, tab. 4; 9; 92 (karta).

⁵⁶ H. Müller-Karpe, o. c., tab. 4, 10.

⁵⁷ J. Hampel, o. c., I, 1886, tab. XXI, 2.

⁵⁸ F. Holste, o. c., 22, 49, tab. 12, A.

prodrli sve do sjevera Evrope⁵⁹, nego kao lokalna tradicija iz kruga vatinske i dubovačko-žutobrdske grupe. Sječivo mača iz Punitovaca s uvučenim i nazubljenim gornjim dijelom ima srednje rebro i još dvije bočne profilacije, što se, kako je već istaknuto, češće javlja na mačevima tipa Riegsee⁶⁰ nego na onima tipa Erlach. Ono je skoro identično sječivu prethodno interpretiranog mača iz Punitovaca (tab. I, 1), a iz kruga mačeva tipa Schwaig, teritorijalno su im najbliža analogija sječiva na dva već citirana mača iz Koruške s lokaliteta Lansach kod Villacha i iz doline Lavant⁶¹. Na osnovi uglavnom grobnih cjelina Müller-Karpe mačeve tipa Erlach, kao i one tipa Schwaig, datira u Ha A₁ stupanj. Područje njihove rasprostranjenosti locira u jugoistočnu Bavarsku i Gornju Austriju⁶² s najvećom gustoćom nalaza na predalpskom prostoru između rijeka Isar i Enns, gdje su nesumnjivo i rađeni, a s pojedinačnim primjercima do Rajne, Baltika i Visle⁶³.

Na osnovi navedenih podataka nema nikakve sumnje da mač iz Punitovaca, tab. I, 1, pripada tipu Schwaig, dok mač, tab. I, 2, sjedinjuje značajke mačeva tipa Erlach kao i onih tipa Schwaig. On je najsirodniji s mačem iz Kovina, a ukrašom na gornjoj strani pločice i s ulomkom balčaka mača iz »Ugarske«, koji je Müller-Karpe značio kao tip Schwaig, kartirajući i primjerak iz Kovina u tu skupinu mačeva. Uz nalaze iz srijemskih ostava Otok-Privlaka i Bingula-Divoš, broj se mačeva tipa Schwaig ili onih njemu srodnih u Jugoslaviji popeo na pet primjeraka. Također su i sačuvana sječiva mačeva u ostavama Ha A₁ stupnja s nalazišta Gornja Vrba i Dolina na Savi u Slavoniji i Budinščina u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, nekad na punokovinskom balčaku svakako imali tri rebrasta zadebljanja. Moramo još spomenuti da je mač iz Ormoža u Sloveniji⁶⁴ opredijeljen u tip Liptovo, i to 1. varijanti po klasifikaciji Müller-Karpea. Ipak smatramo da uz sve to dosad još ne raspoložemo dovoljnom argumentacijom na osnovi koje bi se moglo zaključiti da su mačevi tipa Schwaig rađeni i na području Slavonije i Srijema, gdje su doduše postojala radionička središta za izradu brončanog nakita, oruđa i oružja u vrijeme Ha A₁ stupnja, među kojim međutim vidno prevladava tip mača s drškom u obliku jezička⁶⁵. Mačevi tipa Schwaig su sigurno posredstvom istočnoalpske oblasti, odakle su prodirali i utjecaji kulturne grupe Baierdorf-Velatice⁶⁶, dospjeli u Slavoniju i Srijem, odnosno i u srednje Podunavlje.

Od oružja, ostava iz Punitovaca sadrži još i dva cijela i jedan ulomak koplja. To je oružje koje tijekom starije kulture polja sa žarama nije bilo podložno promjenama, pa ne može poslužiti za uže vremensko stupnjevanje. Listoliko koplje, kojemu pripadaju sva tri primjerka iz Punitovaca, predstavlja oblik koji nije teritorijalno vezan za neka određena područja ili kulturne grupe i pojavljuje se u

⁵⁹ J. Werner, *Atti del I° Congresso inter. di preistoria e protostoria mediterranea*, 1950, 293 sqq.

⁶⁰ F. Holste, o. c., tab. 13, 1, 2, 7.

⁶¹ H. Müller-Karpe, o. c., tab. 10, 1, 5.

⁶² Mačevima tipa Erlach popisanim i kartiranim kod H. Müller-Karpea, o. c., 7 sqq., tab. 92 (karta) može se pribrojiti još jedan novi nalaz u Gornjoj Austriji s lokaliteta Fischeing kod Astena, cf. V. Tovornik, Ja-

hrbuch d. oberösterr. Musealvereines 118, 1, 1973, 38 sqq., fig. 2.

⁶³ H. Müller-Karpe, o. c., 10 sq., tab. 92 (karta 1).

⁶⁴ J. Dular, o. c., 185 sqq.

⁶⁵ Podatke za mačeve s drškom u obliku jezička u vrijeme Ha A₁ stupnja u sjevernoj Hrvatskoj cf. K. Vinski-Gasparini, o. c., 77 sqq.

⁶⁶ K. Vinski-Gasparini, o. c., 68 sqq.

ostavama kako Karpatske kotline tako i u onima srednje Evrope, premda je na području srednjeg Podunavlja u ostavama najčešće i najbrojnije zastupljen. Razlikuju se tri osnovna tipa; i to: jednostavna listolika koplja s niskim tuljkom, pri dnu katkad ukrašenim, koji sa strana može imati profilaciju u obliku brida ili užeg rebra što prati tuljak do vrha, poput primjerka iz Punitovaca, tab. I, 3, 4; listoliko koplje čije su strane blago izvijene (zvano i koplje plamenastog oblika), na plohi lista paralelno sa stranama ima još jednu ili dvije profilacije poput uskog rebra ili brida, a tuljak za nasad skoro je redovito duži (tab. I, 5); listoliko koplje s bogatijom profilacijom na listu i tuljku koji je pri dnu katkad i facetiran (ovaj tip nije zastupljen u ostavi Punitovci). Sva tri tipa često imaju sa strana po jednu bočnu rupu za zakovice. Primjercima iz Punitovaca mogu se navesti brojne analogije u ostavama faze II sjeverne Hrvatske, a usporedit ćemo ih samo s onima iz već citiranih ostava koje sadrže i mačeve tipa Schwaig iz Otoka-Privlake i Bingule-Divoš⁶⁷.

Sjekire s tuljkom (ili šuplje sjekire) ukrašene paralelnim narebrenjima u obliku slova V s ušicom ili bez nje (tab. I, 6—8) karakterističan su srednjopodunavski tip Ha A vremena, za razliku od sjekire s trokutastim facetama transilvanškog tipa, ili od one koja na otvoru tuljka ima produženje poput kljuna, specifične za istočni dio Karpatske kotline. Sjekira s tuljkom s V-ukrasom prati skoro sve ostave pretežno faze II sjeverne Hrvatske, od Hrvatskog zagorja i gornje Podravine do zapadnog Srijema⁶⁸, ali traje i u fazi III. Sjekire s tuljkom s horizontalnim ili polukružnim narebrenjima ispod otvora (tab. I, 9, 10), ili one glatke osmerokutnog presjeka (tab. I, 11) u međuriječju Drave, Save i Dunava su rjeđe, a za analogiju navodimo primjerke iz ostava Gornja Vrba i Brodski Varoš Ha A₁ stupnja⁶⁹. Sjekira s tuljkom čija je ploča sječiva ovalno (zvonoliko) facetirana (tab. I, 12), uz jedini primjerak u sjevernoj Hrvatskoj iz ostave Otok-Privlaka⁷⁰, predstavlja tip i tradiciju Br D stupnja u inventaru ostava faze II kulture polja sa žarama tog prostora. Sjekire, tab. II, 1—3, pripadaju sve tipu sa zaliscima postavljenim na sredini. One su općenito podunavskog tipa, u zatvorenim nalazima javljaju se početkom kulture polja sa žarama u Br D stupnju, ali s trajanjem kroz cijeli Ha A stupanj, posebno dva masivna primjerka kojima nedostaju ramena i vrat s vjerojatno polukružnim izrezom (tab. II, 1, 3). To isto vrijedi i za primjerak koji je nešto uža, na vratu po svoj prilici bez izreza (tab. II, 2), a predstavlja čest oblik u ostavama međuriječja Drave, Save i Dunava, tipičan upravo za taj teren u vrijeme faze II kulture polja sa žarama⁷¹.

Ostava iz Punitovaca sadrži, u odnosu na ostali materijal, relativno veći broj srpova s drškom u obliku jezička, što je općenita pojava u ostavama starije kulture polja sa žarama međuriječja. To su srpovi srednjoevropskog tipa, a rasprostranjeni su također u istočnoj i južnoj Evropi. Podijelili smo ih na osnovi znako-

⁶⁷ K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 27, 23—26, 29, 31 (Otok-Privlaka); 87, 1, 6 (Bingula-Divoš).

⁶⁸ K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 1—87; 94; 98.

⁶⁹ K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 50, 13; 61, 15.

⁷⁰ K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 27, 16.

⁷¹ K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 38, 7 (Bizovac); 46, 14 (Veliko Nabrđe); 60, 8 (Brodski Varoš); 73, 2 (Mačkovac) i dr.

va na dršku u šest tipova, kako je to vidljivo iz njihova opisa. Pokazalo se, naime, da su rebra i profilacije na plohi sječiva irelevantne za njihovo tipološko razlučivanje. Znakovi na dršku su također oblikovani u mnoštvu varijacija kombinirajući broj i pravac vertikalnih i kraćih horizontalnih narebrenja, pa se ne može govoriti o nekim standardnim tipovima. Do tog zaključka došli su mnogi autori koji su proučavali ovaj tip srpova; spominjemo osnovne studije H. Schmidta⁷² v. Brunna⁷³, W. Angelia⁷⁴, a sintetičku interpretaciju i obradu srpova Rumunjske dao je Petrescu-Dîmbovița⁷⁵. Ova različitost u njihovom oblikovanju, pri čemu je gotovo nemoguće izdvojiti dva potpuno identična primjerka, upućuje na to da su rađeni u kalupima s voskom za jednokratnu upotrebu. Varijacije znakova na dršku tumačene su na različite načine: kao numerički sistem, kao znakovi ljevaoničkih radionica ili znakovi vlasnika, te kao oznake za težinu i leguru. Danas je uvriježeno mišljenje da su ovi znakovi na jezičku, tj. narebrenja raščlanjena malim udubinama i urezima, služili za bolje prianjanje vjerojatno drvenog drška i pojačanje otpora pri trenju — na što su već ukazali H. Schmidt i Holste⁷⁶ — a također i za lakše razlijevanje tekuće bronce u kalupu. Analogije srpovima iz Punitovaca su mnogobrojne u ostavama starije kulture polja sa žarama od srednje Evrope do istočne Karpatske kotline, i suviše ih je poimence nabrajati. Upućujemo na popis ostava sa srpovima s drškom u obliku jezička što ga je Angeli dao navodeći analogije primjercima iz ostave nađene na Blatnom jezeru (sadrži oko 500 srpova), i to pretežno iz Transdanubije i susjednih područja Austrije, sjeverne Hrvatske, Banata i Transilvanije⁷⁷, iako i taj popis nije potpun. Skoro sve ostave faze II i III, a rijetko i faze IV kulture polja sa žarama međuriječja Drave, Save i Dunava sadrže srpove analogne primjercima iz Punitovaca. Opažanja Müller-Karpea da srpovi s drškom u obliku jezička ne pružaju mogućnost užeg vremenskog stupnjevanja⁷⁸ pokazala su se točna, jer oni prate gotovo sve razvojne stupnjeve kulture polja sa žarama. V. Brunn je izdvojio tri osnovna tipa i pokušao je diferencirati njihovu vremensku klasifikaciju⁷⁹. Međutim njegov se tip I, za koji pretpostavlja da u većini slučajeva prati nalaze Br D stupnja, javlja u zatvorenim cjelinama ostava Ha A₁ stupnja (horizont Kisapáti-Lengyel-tóti) zajedno s tipom II. Jedino se njegov tip III, a to je srp potkovastog oblika kod kojeg se držak u obliku jezička smanjio i spojio s plohom sječiva, sa sigurnošću može datirati u Ha B stupanj jer je on brojčano nadmoćan u vrijeme mlađe kulture polja sa žarama, a gotovo isključen u nalazima Br D i Ha A stupnja. Petrescu-Dîmbovița je razradio tipologiju srpova s drškom u obliku jezička unutar

⁷² H. Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie 36, 1904, 416 sqq.

⁷³ W. A. v. Brunn, Prähistorische Zeitschrift 36, 1958, 47 sqq. — Idem, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, Röm.-Germ. Forsch. 29, 1968, 38, 86 sq.

⁷⁴ W. Angeli i H. Neuninger, Mitteilungen d. Anthrop. Gesell. Wien XCIII/XCIV, 1964, 77 sqq.

⁷⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, Die Sichel in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde XVIII, 1, 1978.

⁷⁶ H. Schmidt, o. c., 421. — F. Holste, Bayerische Vorgeschichtsblätter 13, 1936, 11.

⁷⁷ W. Angeli i H. Neuninger, o. c., 81—83, n. 6—107.

⁷⁸ H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich u. südlich der Alpen, Röm.-Germ. Forsch. 22, 1959, 109, 128.

⁷⁹ W. A. v. Brunn, o. c., 38.

većih zatvorenih cjelina ostava Rumunjske, oslanjajući se uglavnom na oblik i znakove na jezičku, pri čemu je pratio njihovo kretanje od Br D do Ha B stupnja, pa je tako statističkom metodom razradio širi kronološko-tipološki slijed unutar različitih tipova⁸⁰. Srpovi iz Punitovaca odgovaraju njegovim grupama Uioara 1 do 5 i njihovim varijantama, a oni su u ostavama Transilvanije uglavnom povezani s horizontom Ha A₁ stupnja i sporadični su u Br D i Ha A₂ stupnju, tj. rijetko se javljaju u ostavama horizonta Uriu (Br D), pretežno u horizontu Sušeni (HaAO, a u opadanju su u horizontu Jupalnic (Ha A₂). Prema tome ovi najnoviji rezultati, do kojih je došao Petrescu-Dimbovița, upućuju na to da se srpovi iz Punitovaca, s tipološkog aspekta, mogu datirati pretežno u Ha A₁ stupanj, što se potpuno poklapa s činjenicom da su oni najbrojniji u ostavama sjeverne Hrvatske upravo u horizontu Ha A₁, odnosno unutar faze II starije kulture polja sa žarama, a tom vremenu pripada i ostava iz Punitovaca.

Dvije velike okrugle ukrasne ploče od tzv. bijele bronce, s koncentričnim jače ili blaže naglašenim narebnjenjima, jedna s ušicom (tab. VI, 1a, 1b), a druga s kukom (tab. VI, 2a, 2b) na poledini i osebujnim koljenastim izbojkom, od kojih su sačuvana samo dva veća i nekoliko manjih ulomaka (što se ne reproduciraju), karakteristična su pojava unutar fundusa ostava faze II kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske. Analogni primjerci iz ostava Veliko Nabrđe, Brodski Varoš, Budinščina⁸¹, te njihove varijante iz ostava Bizovac, Otok-Privlaka, Gornja Vrba i Brodski Varoš⁸², specifični su za radionički krug savsko-dravskog međuriječja. One dosežu srednje Podunavlje, ali potpuno nedostaju u bogatoj građi ostava istočne Karpatske kotline. Njihova pojava na susjednim područjima, osobito u nekim ostavama Balkana, kao što su ostave iz Marine kod Trogira⁸³ i Vinca, kod Beograda⁸⁴, pokazuju koliko su teritorijalno daleko dopirali utjecaji slavenskog radioničkog kruga u vrijeme Ha A_x stupnja.

Ostava iz Punitovaca, kako je naprijed rečeno, pripada fazi II kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske, odnosno horizontu Ha A₁ stupnja. U ogromnoj masi ostava tog područja⁸⁵ ona bi predstavljala samo skroman prilog da ne sadrži dva mača punokovinskog balčaka s tri rebrasta zadebljanja, jedan tipa Schwaig, a drugi u kombinaciji tipa Schwaig i tipa Erlach. Njezino značenje je u tome što ona dopunjava broj zatvorenih cjelina na osnovi kojih je provedeno datiranje spomenutih mačeva u Ha A_x stupanj, odnosno okvirno u 12. st. pr.n.e.

⁸⁰ M. Petrescu-Dimbovița, o. c., 26 sqq., 53, fig. 1, tab. 1—6.

⁸¹ K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 46, 21 (Veliko Nabrđe); 58, 6—9 (Brodski Varoš); 53, 38 (Brodski Varoš); 79, 2 (Budinščina).

⁸² K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 35, 9 (Bizovac); 28, 9 (Otok-Privlaka); 50, 20 (Gornja Vrba); 58, 15 (Brodski Varoš).

⁸³ K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 82, 4.

⁸⁴ D. Garašanin, Katalog metala I, 1954, 21, tab. X, 2. — Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini, o. c., 17 sqq. (D. Garašanin); tab. XVIII, 1, 2.

ss cf. kartu rasprostranjenosti ostava faze II u sjevernoj Hrvatskoj, K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. 133.

SADRŽAJ TABLI
VERZEICHNIS DER TAFELN

Tabla I
Tafel I

1—12, ostava Punitovci. Mj. 1 : 2.
1—12, Hortfund Punitovci. M. 1:2.

Tabla II
Tafel II

1—8, ostava Punitovci. Mj. 1 : 2.
1—8, Hortfund Punitovci. M. 1:2.

Tabla III
Tafel III

1—5, ostava Punitovci. Mj. 1 : 2.
1—5, Hortfund Punitovci. M. 1:2.

Tabla IV
Tafel IV

1—5, ostava Punitovci. Mj. 1 : 2.
1—5, Hortfund Punitovci. M. 1:2.

Tabla V
Tafel V

1—7, ostava Punitovci. Mj. 1 : 2.
1—7, Hortfund Punitovci. M. 1:2.

Tabla VI
Tafel VI

1—4, ostava Punitovci; 5, Otok-Privlaka (iz ostave); 6, Bingula-Divoš (iz ostave); 7, Kovin. Mj. 1:2.
1—4, Hortfund Punitovci; 5, Otok-Privlaka (aus dem Hortfund); 6, Bingula-Divoš (aus dem Hortfund); 7, Kovin. M. 1:2.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN SPATBRONZEZEITLICHER HORTFUND AUS PUNITOVCI
BEI ĐAKOVO

Seitdem in letzter Zeit ein reicher Fundstoff von spätbronzezeitlichen Hortfunden aus dem jugoslawischen Donaauraum³⁻⁴ veröffentlicht ist, wurden in der Zwischenzeit mehrere neue Funde entdeckt⁵⁻⁶. Unter diesen ist ein Hortfund vom Fundort Punitovci besonders beachtenswert^{7,8}. Diesen Hortfund entdeckte man 1971 in der Nähe des Dorfes Punitovci (nördlich des Städtchens Đakovo, Nordostkroatien), beim Pflügen der Ackerflur »Cerik rudine«, in der Tiefe von 0,50 m, in einem Gefäß das leider nicht erhalten geblieben ist. Der Finder hat den Hortfund im Ganzen aufgesammelt und dem Museum in Đakovo zur Aufbewahrung iibergeben.

Der Hortfund besteht aus folgenden Exemplaren an Waffen, Werkzeug und Ziergegenständen, alles aus Bronze:

- a) 2 fragmentierte Dreiwulst-Vollgriffschwerter, denen ein grösserer Teil der Klinge fehlt (Taf. I, 1,2);
- b) Lanzenspitzen, blattförmig, 2 ganze, 1 fragmentierte (Taf. I, 3—5);
- c) Tiillenbeile, 3 ganze und 4 fragmentierte (Taf. I, 6—12);
- d) Mittelständige Lappenbeile, 3 Exemplare, alle beschädigt (Taf. II, 1—3);
- e) Sicheln mit Griffzunge, insgesamt 20 ganze und 4 Fragmente ordnet die Verfasserin in 6 Gruppen ein, nach den Rippen am Griff (Taf. II, 4—8, III, 1—3, Gruppe a; Taf. III, 4, 5, Taf. IV, 4, 5, Gruppe b; Taf. IV, 1, 3, Taf. V, 5—7, Gruppe c; Taf. V, 2, 3, Gruppe d; Taf. V, 1, Taf. VI, 4, Gruppe e; Taf. V, 4, Taf. VI, 3, Gruppe f);
- f) Fragment einer grossen, runden Zierscheibe aus sg. Weissbronze mit einer Öse auf der Rückseite. (Taf. VI, 1a, 1b);
- g) Fragment einer runden Zierscheibe aus sg. Weissbronze mit geknicktem Auswuchs und Haken auf der Rückseite (Taf. VI, 2a, 2b).

Der Hort von Punitovci gehört nach der Art und Typologie des Fundstoffes dem Horizont der vielzähligen Hortfunde Nordkroatiens, aus der Zeit der älteren Urnenfelderkultur und zwar ihrer Phase II an, beziehungsweise er gehört zumeist in die Stufe Ha A[^]. In zeitgleichen Hortfunden des Drau-Donau-Sawe Zwischenstromlandes herrscht in grosser Zahl das Griffzungenschwert vor (besonders jene vom Typus Sprockhoff Ia und Ha oder Nenzingen); deswegen hat Cowen einen Schwerttypus ausgesondert und ihn als »slawonisch« definiert^{10,11}. Die Vollgriffschwerter sind im Horizont der Horte der Phase II in Nordkroatien viel seltener, also ähnlich wie in Hortfunden des Ostkarpatenbeckens^{12,14}. Bisher sind Exemplare von Vollgriffschwertern mit drei Wülsten vom Typus Schwaig aus den Horten Otok-Privlaka (Taf. VI, 5) und Bingula-Divoš (Taf. VI, 6) im Zwischenstromland bekannt¹⁵, sowie ein Exemplar mit rhomboidem Vollgriff auch aus dem Horte Bingula-Divoš¹⁶, ausserdem ein Vollgriffschwert mit runder Knaufscheibe und einem Wulst, allerdings vom unbestimmbaren Typus aus dem Horte Budinščina¹⁷. Ein Schwert vom Typus Högl stammt aus dem etwas jüngeren Horte Miljana der Stufe Ha ~B₁. Diesen Schwertern sollten noch drei Schwertklingen aus den Horten Gornja Vrba¹⁹, Budinščina²⁰ und Dolina an der Sawe²¹ zugewiesen werden, die zweifelsohne einen Dreiwulst-Vollgriff gehabt haben. Die übrigen zahlreicheren Vollgriffschwerter aus Nordkroatien sind jünger, gehören meistens der Stufe Ha B an; alle sind veröffentlicht und bekannt^{22~27}.

Die Verfasserin erörtert kurzgefasst den Forschungsstand betreffs Dreiwulstschwerter, von Naue, Eisner, Holste bis zum kapitalen Werk von Miiller-Karpe, deren Ergebnisse die Verfasserin in ihrer Bearbeitung der hier veröffentlichten Schwerter befolgt²⁸⁻³³.

Das erste Schwert von Punitovci, Taf. I, 1, besitzt alle Charakteristiken der Schwerter vom Typus Schvvaig, wie sie Miiller-Karpe definiert hat^{84~37}. Dessen Besonderheit bilden das mit dichten Parallellinien verzierte obere Zwischenfeld des Griffes und die profilierte Klinge, was an die alte Tradition der Riegseeschwerter erinnert^{42~45}. Die runde Knaufscheibe hat auf ihrer Unterseite keine eingeschlagenen Dreiecke sondern eingeritzte Striche, eine eher seltene Erscheinung bei den Schwertern vom Typus Schvvaig. Von den bisher bekannten älteren Dreiwulstschwertern aus Jugoslawien — das Schwert von Kovin⁸⁸ dem Typus Schvvaig verwandt und das Schwert von Ormož dem Typus Liptovo verwandt³⁹, neben den schon zitierten Exemplaren aus den Hortfunden Nordkroatiens, mitinbegriffen das zweite Schwert im Hortfund von Punitovci — ist nur dieses Schwert (Taf. I, 1) von Punitovci mit einem Loch auf der Knaufscheibe versehen. Das Fischgratenmotiv auf den Wulsten kommt öfters an den Schwertern vom Typus Liptovo vor⁴⁰, aber auf jenen vom Typus Schvvaig bloss an dem Schwert aus Kšice in Böhmen⁴¹ mit welchem das Schwert von Punitovci eng verwandt ist, abgesehen vom Ornament auf der Oberseite der Knaufscheibe.

Das zweite Schwert von Punitovci (Taf. I, 2) ist dem Typus Erlach nahestehend, aber es unterscheidet sich von ihm in einigen Einzelheiten, bzw. es besitzt einige Elemente der Schwerter vom Typus Schvvaig⁴⁸. Die ovale Knaufscheibe ist typisch für die Schwerter vom Typus Erlach, jedoch das Ornament der kräftigen Dreieckskerben auf der Knaufoberseite ist für den Typus Schvvaig charakteristisch, und zwar überwiegend für jene aus Österreich, Nordungarn und Böhmen^{49~51}, wozu auch das Schwert von Otok-Privlaka zugerechnet werden soll. Nach dem Zierkonzept an der Griffstange sind die nächsten Analogien zum Schwert von Punitovci das Schwert von Kovin⁵⁴ (abgesehen von der Spiralverzierung an der Scheibe), dann ein Schwertfragment aus »Ungarn«⁵⁰ (ohne Fundortangabe), sowie das Schwert aus Lansach bei Villach in Karnten⁶¹, die Miiller-Karpe sämtlich als Schwerter dem Typus Schvvaig nahestehend bestimmt hat und zu dieser Gruppe gehörend kartiert hat⁵⁵.

Miteinbezogen die Funde aus den syrmischen Horten Otok-Privlaka, Bingula-Divoš und das Exemplar aus Kovin im Banat, beträgt die Zahl der Schwerter vom Typus Schvvaig oder diesem Typus verwandte Schwerter in Jugoslawien insgesamt fünf Exemplare. Dazu müssen wir, sowohl die Schwertklingen aus den Horten der Stufe Ha Ai von Gornja Vrba und Dolina an der Save in Slavonien, als auch von Budinščina in Nordwestkroatien einbeziehen, die höchstwahrscheinlich der älteren typologischen Gruppe der Vollgriffschwerter mit drei Wulsten angehört haben. Die beiden Schwerter von Punitovci, bezugnehmend auf den Hort worin sie gefunden wurden, gehören zur Stufe Ha A₁. Das entspricht übrigens der Datierung Miiller-Karpes⁴⁶, der Schwerter vom Typus Schvvaig und der verwandten Exemplare. Das Territorium ihrer Verbreitung loziert Miiller-Karpe hauptsächlich auf den Ostalpenraum und auf Böhmen, wo ursprünglich ihr Werkstättenzentrum zu suchen ist⁴⁷. Die Verfasserin ist immerhin der Meinung dass es nicht genügend Argumente gibt, wonach man beurteilen könnte, dass die angeführten Exemplare aus Jugoslawien in etwaigen Werkstätten Syrmiens und

Slawoniens hergestellt wurden. Sie sind bestimmt durch Vermittlung des Ostalpenraums, woher deutliche Einflüsse des Baierdorf-Velatices Kulturkreises⁶⁶ vorliegen, auf das siidpannonische Gebiet gelangt.

Lanzenspitzen⁶⁷ (Taf. I, 3—5), Tiillenbeile⁶⁸⁻⁷⁰ (Taf. I, 6—12) und mittelständige Lappenbeile⁷¹ (Taf. II, 1—3) vom mitteldanubischen Gepräge aus dem Horte Punitovci stellen oftmaliges Standardmaterial in den Horten der Phase II der Urnenfelderkultur Nordkroatiens dar. Als einzige Ausnahme gilt das Tiillenbeil mit oval-fazettierter Schneide (Taf. I, 12), sonst nur noch im Horte Otok-Privlaka feststellbar. Die Verfasserin hat, wie bereits gesagt, die Zungensicheln nach den Rippen am Griff in 6 Gruppen eingeordnet. Sie beriicksichtigte verschiedene Standpunkte in der Literatur hinsichtlich der Datierung der Zungensicheln und der Möglichkeit ihrer chronologisch-typologischen Klasifikation⁷²⁻⁷⁹; eigens hat sie die neueste Publikation von Petrescu-Dimbovi^a iiber die Sicheln aus den Hortfunden Rumäniens einbezogen⁷⁵. Die Sicheln von Punitovci entsprechen seinen Typen Uioara 1—5 und deren Varianten, sie sind in Horten Siebenbürgens meistens mit dem Horizont der Stufe Ha A_x (Stufe Sušeni) verbunden. In der Stufe Br D (Stufe Uriu) und in der Stufe Ha A₂ (Stufe Jupalnic) kommen sie nur sporadisch vor⁸⁰. Das stimmt mit der Tatsache iiberein, dass die Sicheln, wie diejenigen aus Punitovci, zahlenmassig in Horten Nordkroatiens innerhalb der Phase II der älteren Urnenfelderkultur vorherrschen, welcher Zeit eben der angeführte Hort von Punitovci angehört.

Zwei runde Zierscheiben, nur fragmentarisch erhalten, von denen die eine mit einer Ose (Taf. VI, 1a, 1b) und die andere mit einem Haken (Taf. VI, 2a, 2b) auf der Riickseite versehen ist, sind spezifisch für den Werstättenkreis des Sawa-Drau Zwischenstromlandes^{81,82}. Sie reichen bis in den mittleren Donaauraum, aber fehlen vollkommen im reichen Hortfundgut des Ostkarpatenbeckens. Ihr Vorhandensein in einigen Horten der Balkanhalbinsel^{83,84} bezeugt wie weit sich die Einflüsse des slawonischen Werkstättenkreises zur Zeit der Stufe Ha A_x erstreckt haben.

Der Hort von Punitovci würde nur einen bescheidenen Beitrag innerhalb des reichen Hortfundstoffes der Phase II der Urnenfelderkultur des Donau-Drau-Sawa Zwischenstromlandes darstellen, wenn er nicht zwei wichtige Dreiwulst-Vollgriffschwerter beinhalten würde, einen vom Typus Schwaig und den anderen nahestehend dem Typus Schwaig mit Kombinationen der Merkmale der Schwverter vom Typus Erlach. Als geschlossene Gesamtheit, datiert in die Stufe Ha A_x, bzw. im Rahmen des 12. Jh. v.u.Z., stellt er zugleich eine neue Bestätigung der Datierung von Schwvertern der angeführten Typenbildung vor.

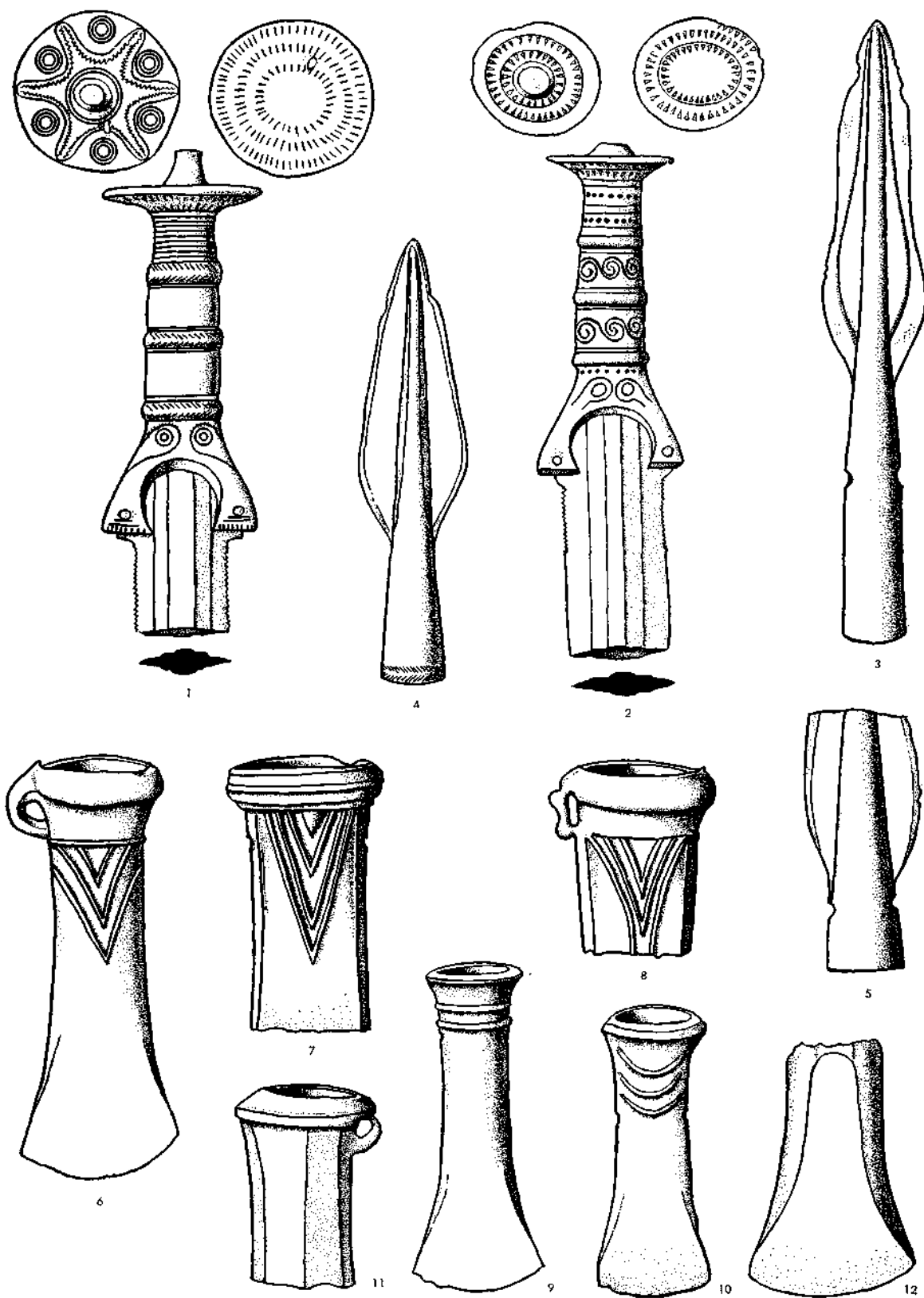
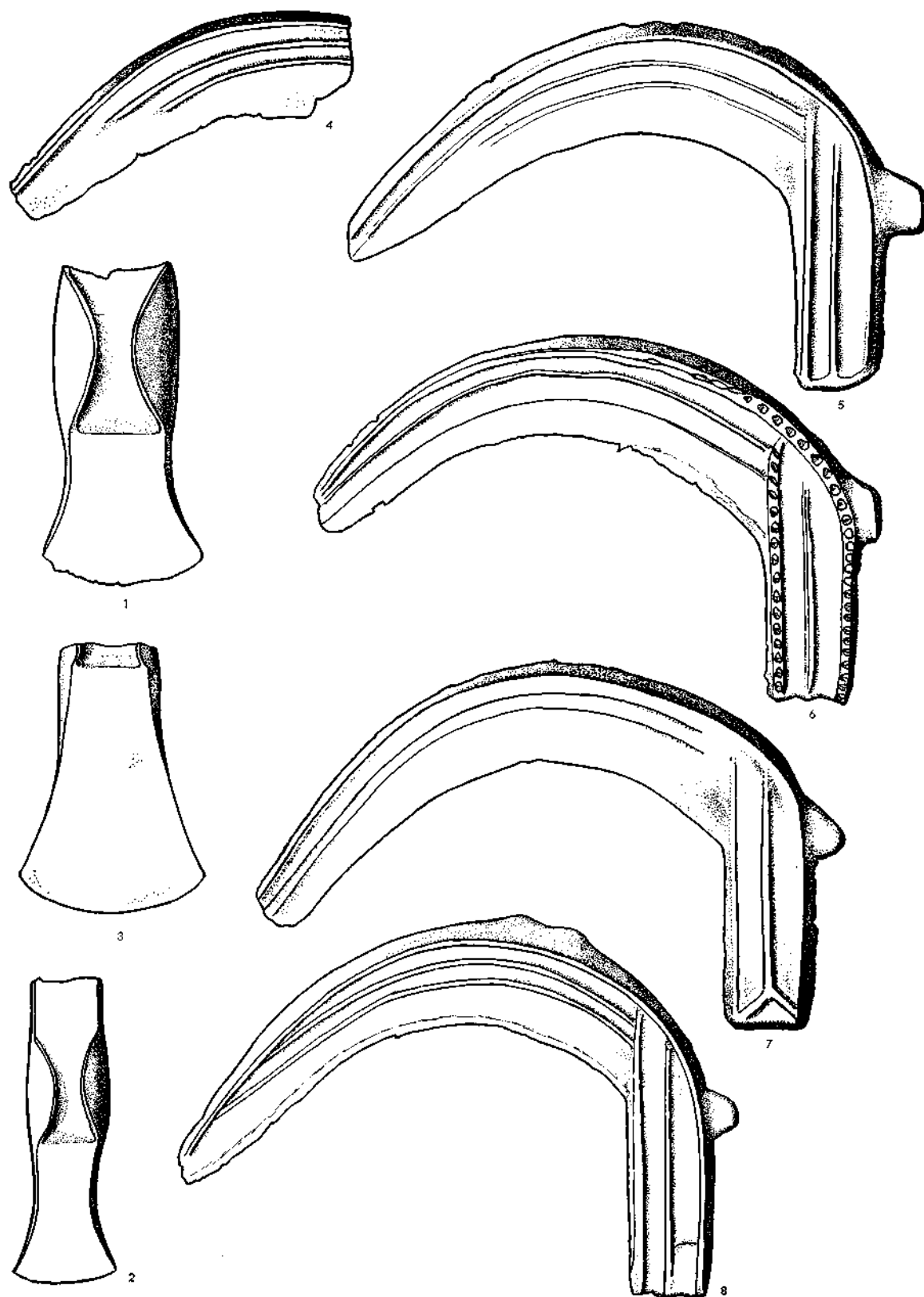
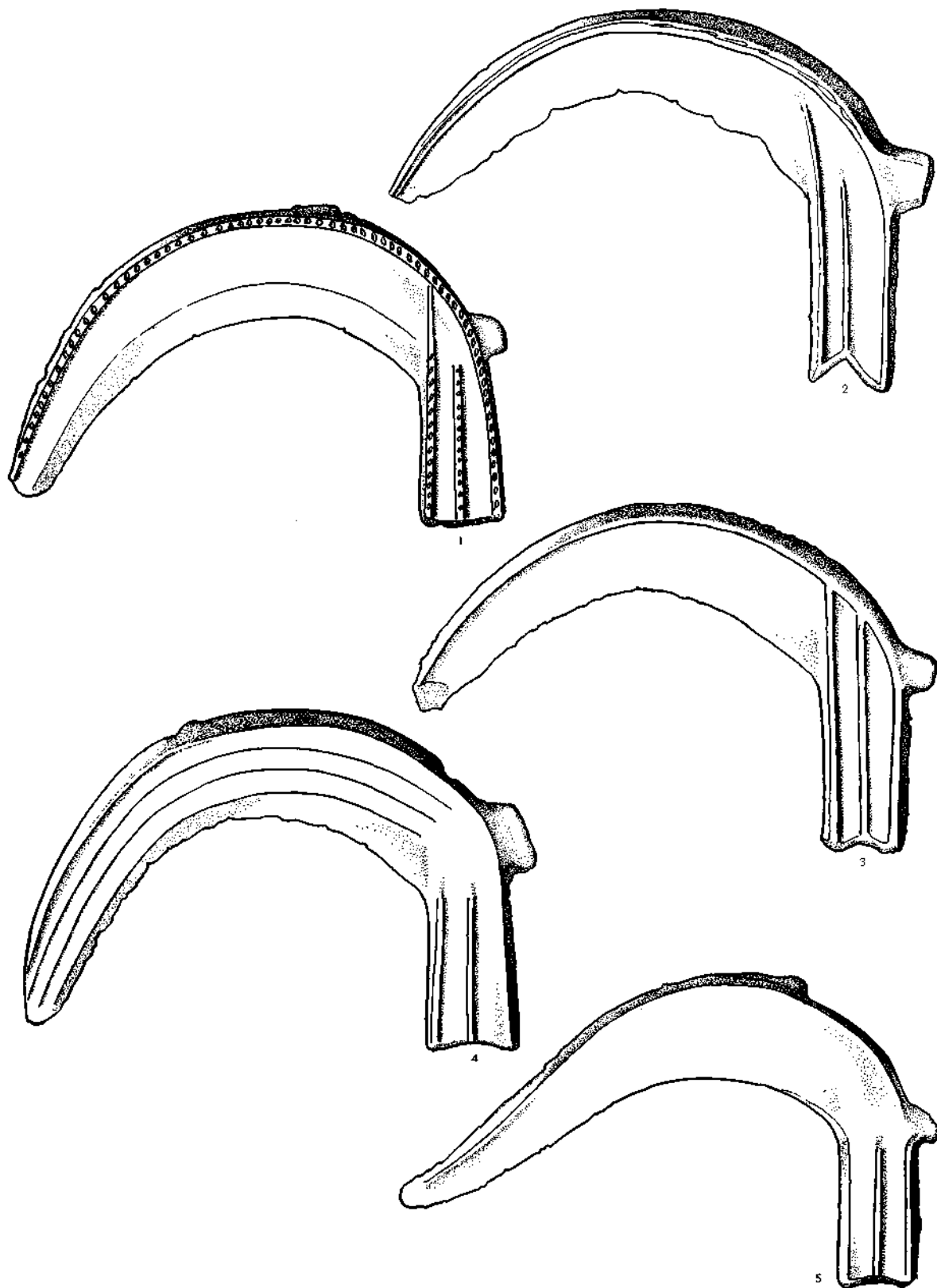
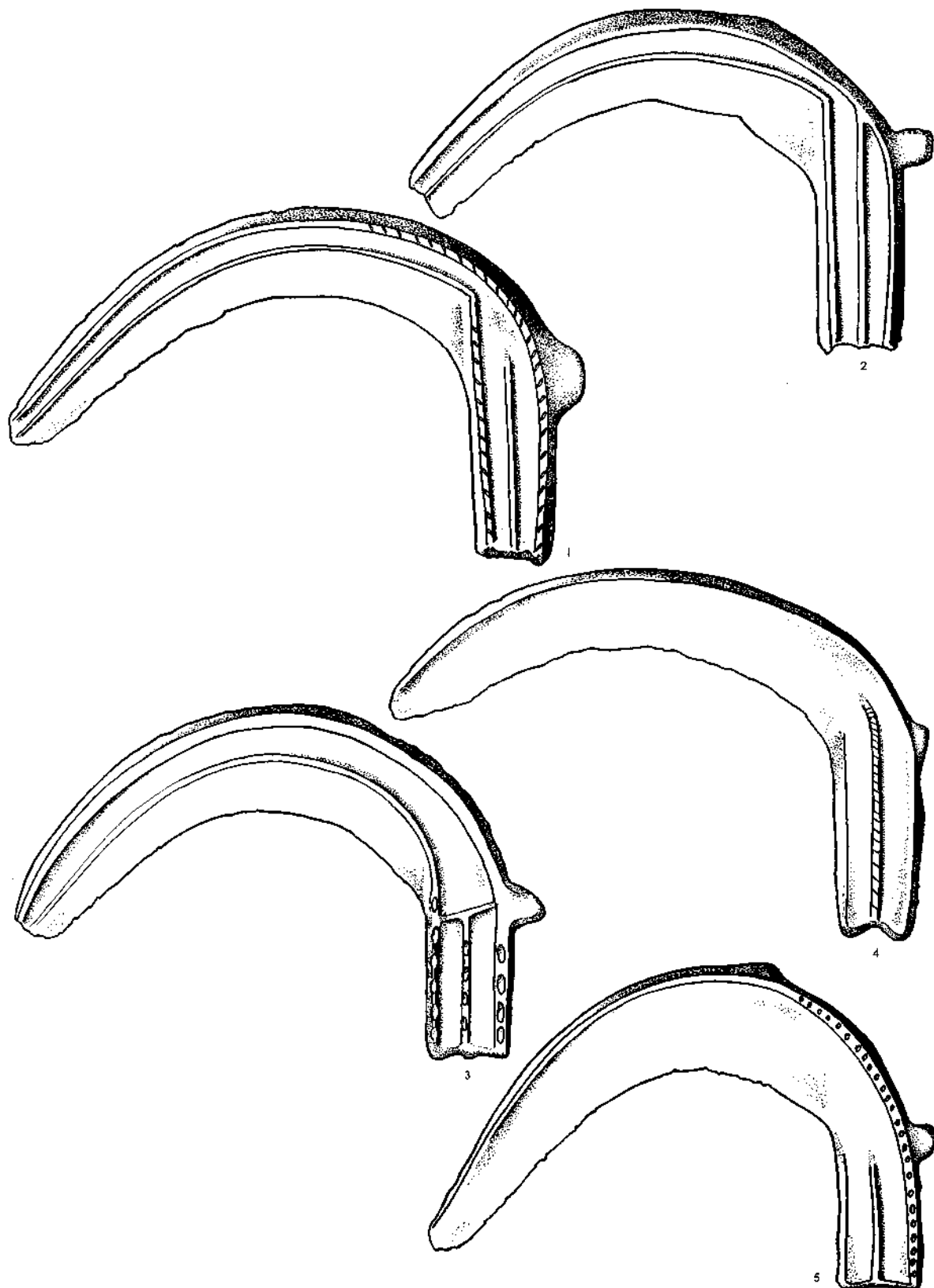
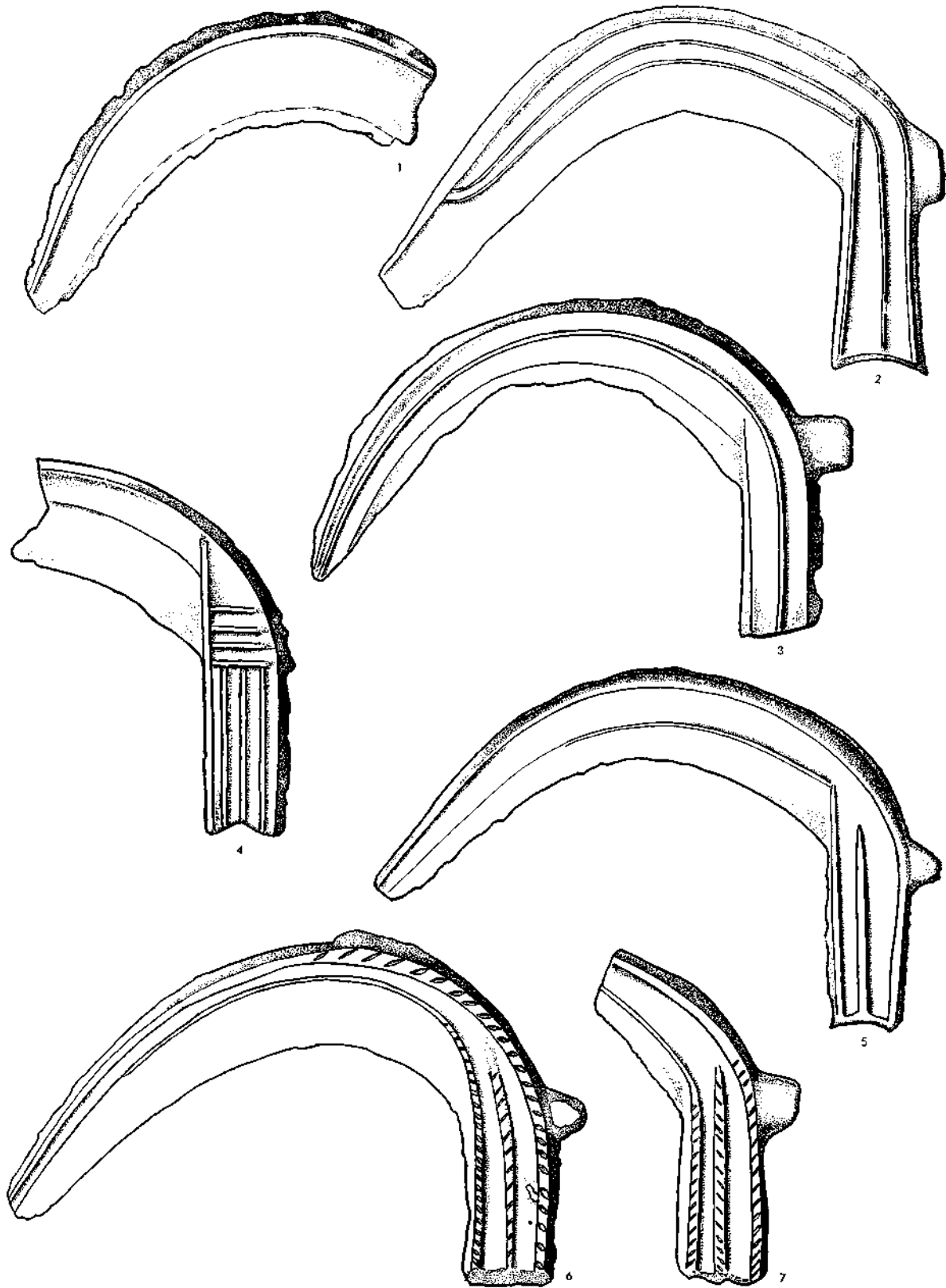

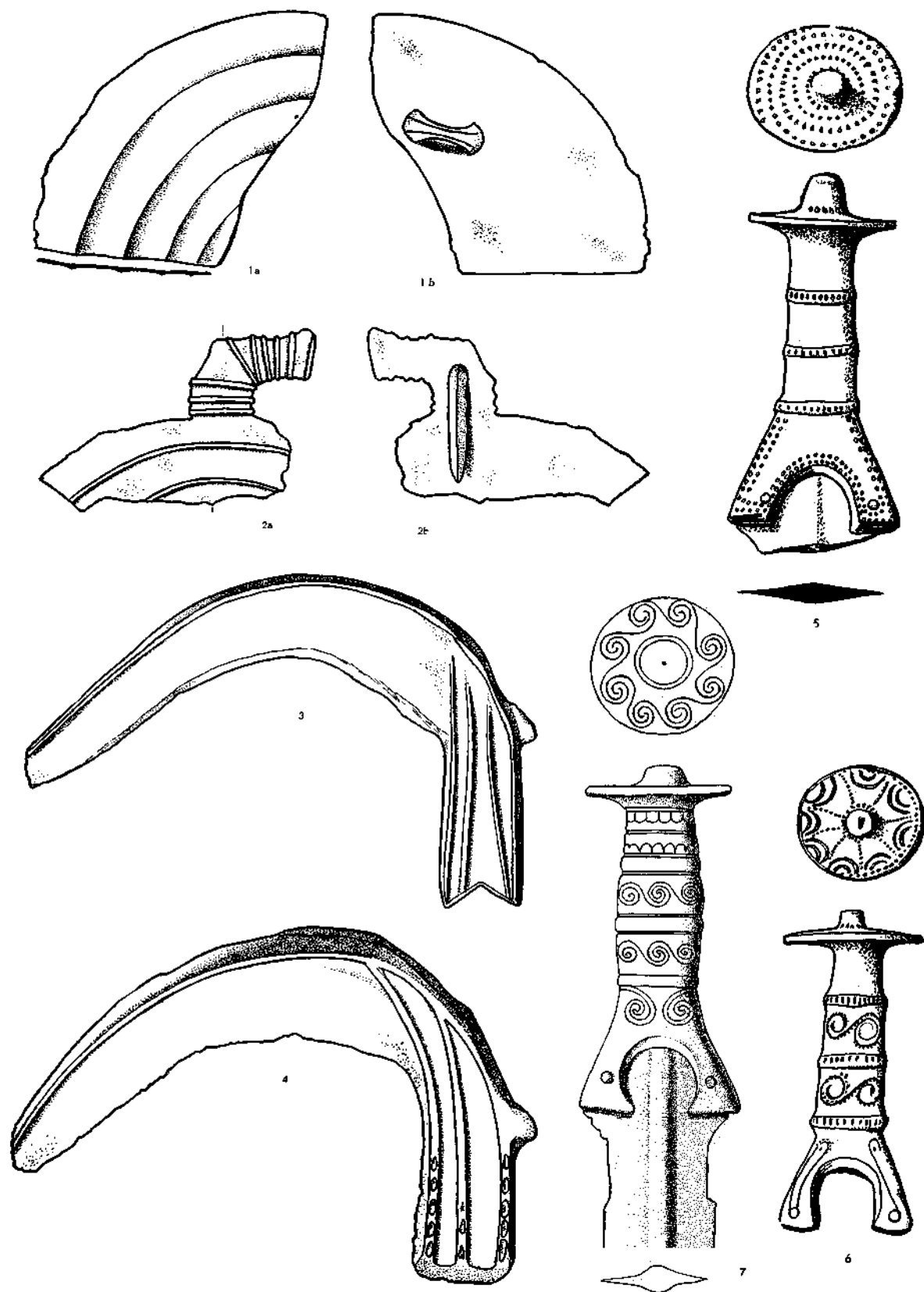
TABLA II

DUJE RENDIČ-MIOČEVIĆ

NEKI IKONOGRAFSKI I ONOMASTIČKI ASPEKTI SILVANOVE »PANONSKO-ILIRIČKE« KULTNE ZAJEDNICE

Panonski krajevi¹, iako većim dijelom poznati kao ravničarski, žitorodni i vinorodni još i u antičko doba, zbog svojih su nekad prostranih šumskih površina² od antičkih vremena sačuvali neosporne dokaze te važne prirodne osobitosti i privredne aktivnosti svog stanovništva. Šuma (*silva*) bila je nesumnjivo od najranijih vremena izuzetno blago tih krajeva, čiji je osnovni proizvod, drvena građa, imala važno mjesto u trgovini s drugim krajevima i narodima antičkog svijeta.

To blago, to izvanredno vrelo blagostanja i napretka čitavog posavsko-podunavskog područja nije moglo ostati izvan tokova i strujanja u duhovnoj sferi, a posebno u domeni kultova, koji su oduvijek predstavljali nadgradnju i bili vjeran odraz privrednog stanja, kretanja i razvitka jedne zemlje, racionalni zaštitnici životnog standarda i dosegnutih društveno-ekonomskih tekovina i preobrazbi njezina stanovništva. Među kultovima antičkog doba u tim prostorima, koji ne odražavaju samo apstraktne duhovne vrijednosti i spekulacije već — osobito — i oblike životnih metamorfoza što ih je izazivao svaki napredak u širokoj skali razvoja prvobitnih grana gospodarstva, od posebnog su značenja kultovi koji se vezuju uz elementarne oblike šumske privrede, no dakako i uz druge njezine sekundarne grane (lov i dr.), uz uzgoj stoke kao i uz bavljenje raznim poljoprivrednim vrstama, među kojima su, prije svega, žitarice i vinova loza. Odatle i vrlo brojni spomenici postavljeni u čast njihovih zaštitnika ili sila, koje se tako reći s njima identificiraju, bilo da su personificirana u muškim (*Silvanus*) ili ženskim osobama (*Silvana*), dakle individualnim božanstvima, bilo da su u pitanju kolektivna numina (*silvanae* i dr.). Sačuvani spomenici, raspoređeni većinom u poznatim panonskim urbanim središtima ili, što je i najčešće, uz termalna vrela i uz njih nastalim naseobinskim kompleksima, većinom su epigrafskog karaktera,

¹ Ovdje će, zapravo, biti riječ o dijelu panonsko-iliričkog područja, pod kojim uglavnom podrazumijevamo krajeve naše zemlje koji su u doba antike, ma da pripadajući dvjema različitim provincijama (Panonija i Dalmacija, b. Ilirik) i stanovništvu srodna, ali neistovjetna, porijekla (Panoni, Ilirik), pokazivali mnogo zajedničkoga u sferi materi-

jalne i duhovne kulture, pa tako i u kultovima.

² O tome imamo očitih aluzija u tekstu životopisâ Aurelija Viktora (XL 9), koji piše:
» ... (*Galerius*)... *cum agrum satis rei publicae commodantem caesis immanibus silvis atque emisso in Danubium lacu Pelsonae apud Pannonios fecisset.*«

tj. tekstualne posvete, ali nisu rijetki ni spomenici s likovnim prikazima božanstva, s veoma zanimljivom ikonografijom. I jedna i druga skupina tih kulturnih, ponajviše votivnih spomenika (žrtvenika ili specifičnih i oblikovno nedeterminiranih kulturnih slika), od velike su pomoći za identificiranje kulturnih subjekata. Oni nam s jedne strane otkrivaju ponekad njihova (da li baš izvorna?) imena po kojima ih je upoznala antika, a s druge opet strane osobna fizička svojstva, aktivnost i izvorišta moći (važnost atributa!). Takvi se spomenici ponekad nalaze u više ili manje definiranim svetištima podignutim njima u čast, ali se nerijetko javljaju i u monumentalnijim i kompleksnijim svetištima koja pripadaju drugim poznatim — od njih svakako poznatijim — božanstvima, dajući naslutiti time određene oblike kulturnog sinkretizma, koji je jedna od odlika antičkih religija i kultne prakse čitavog našeg područja.

Posebnu pažnju pri proučavanju tih izuzetnih vrela duhovne kulture davnih stanovnika naših panonskih krajeva privlači pitanje, imamo li u subjektima tih provincijalnih rimskih kultova, dakle u antičkoj religiji stanovništva tih krajeva, izvorne još predantičke, »panonske«, elemente ili pak tek kasnije, romanizirane verzije starijih lokalnih koncepcija.

Osim kulta Silvana, koji je na panonskom području veoma raširen, a ponešto i složen — o čemu malo kasnije — i kult nimfa bio je tu vrlo prisutan, osobito u krajevima gdje su bila poznata termalna vrela, kao u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*), Daruvaru (*Aquae Balissae*^{*}) i dr. A to su upravo ona domaća *numina* koja su se osobito u nekim krajevima Ilirika, rano počela u kultu povezivati sa Silvanom, stvarajući prve i najtipičnije epihorske kultne zajednice. Prema mjestu svog boravka, a također i kulturnoj određenosti božanstva s kojim se udružuju, i ta »sekundarna« božanstva ili *numina* mijenjaju, poput kameleona, svoju narav, ulogu i ime, iako im na našem području te izrazite onomastičke vrijednosti (melijade, najade, nereide, oreade, alseide i dr.) ne nalaze, bar ne u natpisima, potvrde. U fazi romanizacije, koja je neminovno zahvatila i domaće kultove, te ih je vrlo teško razlikovati od onih koji su u te krajeve bili importirani, dolaskom rimskog (italskog) življa, mogle su se i u panonskim krajevima očekivati takve onomastičko-teonimske potvrde, no one su izostale, usprkos tome što su na spomenutom području geografsko-topografske prilike potpuno opravdavale takvu teonimsku diferencijaciju (najade u vezi s brojnim vrelima i rijekama, alseide — od *ἄλλος*, sveti gaj — u vezi s čestim šumama i si.). Naprotiv, te ljupke kćeri polja, gajeva i voda, koje personificiraju plodnost, svoj će izraziti lik šumskih *numina* otkriti imenom *silvanae*, koje je zapravo kalk starijem grčkom teonimu alseide. Tako se *silvanae*, s epitetom *augustae*, pojavljuju na trima žrtvenicima iz Varaždinskih Toplica, a dedikantice su žene, rimske građanke, Kornelija Restuta i Pompeja Florentina (bis). Naprotiv, na jednom žrtveniku iz Siska, gdje se *silvanae* spominju bez ikakva epiteta, dedikant je muškarac — *M. Ifulius?* *Ing(enuus)*.

³ Vrela spominju i drugi, vjerojatno izvorniji, oblik: *Aquae Balizae* (»... natus ad *Aquas Balizas...*«, CIL VI 329). O samom

imenu usp. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957, s. v. *Balissae*,

Primjer poput onoga iz Karnuntuma — *Silvanab(us) et Quadribis aug(ustis) sac** — mogao bi opravdano izazvati dilemu, da li doista oblik *Silvanis* (dativ) s nekoliko natpisa našeg dijela Panonije⁵ treba interpretirati, kako se to obično čini, kolektivnim imenom ženskih numina (= nimfe, tj. *nymphis*), ili se možda tu kriju skupna imena dvaju ili više Silvana⁶ — o tome također kasnije — ili pak božanstva (numina) različitog spola koja pripadaju istoj kulturnoj zajednici, a nose i identična imena (usp. natpis iz Daruvara s posvetom Silvanu i Silvani: *Silvan... et Silvanae*⁷, gdje je nesumnjivo riječ o poznatom »šumskom« božanstvu i odgovarajućem ženskom numenu, njegovu idionimu). Spomenuti karnuntinski primjer kao da pretpostavlja sintagmu »*Silvanis et Silvanabus*«, načinjenu prema poznatim gramatičkim analogijama *diis (deis) et deabus, filiis et filiabus, libertis et libertabus*, gdje bi, dakle, trebalo očekivati u posvetnoj formuli i teonim *Silvani* (pl.), što se, dakako, a priori i ne smije isključiti; no vjerojatnije je ipak da je tu oblik *Silvanabus*, umjesto *Silvanis* — kad je riječ o samo jednoj kategoriji osoba dvaju spolova — trebao već samom takvom svojom anakroničnom pojavom isključiti svaku mogućnost interpretiranja te posvete muškim oblikom spomenutog teonima. No, ako bi se u načelu i moglo sumnjati u to da u nedovoljno definiranim i prilično nejasnim dedikacijama *Silvanis*, s naših spomenika treba uvijek prepoznati odgovarajuća ženska *numina* s i l v a n e, ostaje nepobitna činjenica da se takav kulturni kolektiv doista javlja na spomenicima Panonije (*Silvanabus*, Karnuntum), a i to da se pod imenom *Silvana* javlja i jedan poje-

⁴ CIL III 4441.

⁵ Antike Inschriften aus Jugoslavien (= AIJ), 467, 468 (*Aquae lasae*), 550 (*Sisčia*).
• To mišljenje zastupaju i A. i J. Šašel, koji u Situli, 19 (Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt; v. I n d i c e s) oblik *Silvanis* (dat.) u nominativu interpretiraju kao *Silvani* (m.). Drugi brojni autori, među kojima E. Swoboda (Karnuntum — Seine Geschichte und seine Denkmaler — 4. Aufl. — Graz-Köln 1964), A. Mócsy (Pannonia and Upper Moesia, London and Boston 1974; usp. i RE, Supplementband IX, s. v. Pannonia), D. Pinterović (Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek, 1978; ista: Osječki zbornik, XIV—XV, 123 i d.) i dr. u toj čestoj posveti na panonskim spomenicima prepoznaju ženska numina. A. Mócsy (Pannonia and Upper Moesia) ide u tom pogledu i mnogo dalje dovodeći silvane u vezu s kvadrivijama (*Quadriviae*), pa i sa samom Dianom. (Silvanus ... »is mostly represented alone or in company with other deities of nature, related to him in character, like the very colourless Silvanae (occasionally named Quadriviae and, when in the singular, Diana«; 251). Ne bismo se, međutim, mogli složiti s autorom, da su silvane povremeno nazivane kvadrivijama, jer ovim

potonjima — kako to pokazuje i natpis CIL III 13497 posvećen *Silvano et Silvanis et Quadribis* — pripada posebno mjesto u kultu među tim »deities of nature«, kojima je na čelu bio Silvan, bilo kao božanstvo preuzeto iz rimskog panteona bilo kao istaknuti domaći numen koji je s njim u kultu izjednačen (*interpretatione Romana*). Ni ekvacija *Silvana=Diana* (»when in the singular, Diana«) ne može biti tako jednostavno prihvaćena, iako je Mócsy time zapravo upozorio na jedan od mogućih putova interpretiranja geneze Dianina kulta u panonsko-iliričkim krajevima. No o tome vidi malo dalje (usp. bilj. 7).

⁷ D. Pinterović (Osječki zbornik, XIV—XV, 144; si. 4). Autorica, zapravo, sumnja u izvornost predane grafije (*Silvanae*, dat.) držeći da je vjerojatno u pitanju »omaška.« Naše je pak mišljenje da je vjerojatno riječ o jednom širem, generičkom, nazivu Silvanove pratilice, o jednoj tautološkoj interpretaciji koja bi se mogla usporediti s dubletom *Liber-Libera*, a koja je, kako je dao naslutiti A. Mócsy, vjerojatno preko nekog posebnog, lokalnog, teonima (u Topuskome je to *Thana*, kojoj i partner, Silvan, čuva još epihorsko ime — *Vidasus*) izjednačena s Dianom.

dinačni ženski *numen*, koji s idionimskim partnerom, muškim numenom, predstavlja jedan od oblika domaće, panonsko-iliričke kultne zajednice. Povezujući ovo što je rečeno zaključili bismo da se kao neka panonsko-ilirička varijanta i koncepcija poznate rimske kategorije božanstava (*numina*) *di indigetes*, »u kojoj su obuhvaćena sva ona čija je funkcija ograničena na obavljanje jednog točno određenog čina...«⁸, tu javlja idionimska serija *Silvanus*, *Silvana*, *silvanae*. Dakako, da u tu kategoriju *numina* idu i drugi, djelomično već spomenuti predstavnici domaćih, većinom romaniziranih kultova — pa i onih preuzetih iz rimskog panteona, koje je domaće stanovništvo s romanizacijom prihvatilo kao svoje — tako Dijana, Liber, Herkul, Mars, pa nimfe, kvadrivije (*Quadriviae*, *Quadrubiae*⁹) i dr. Tu su još i *Vidasus* i *Thana* sa žrtvenika iz Topuskoga¹⁰, nesumnjivo domaća, panonsko-ilirička božanstva koja su sačuvala svoja izvorna epihorska imena, tek najnužnije latinizirana, upućujući na početni stupanj procesa uključivanja domaćih kultova u rimske religijske sadržaje i provincijalni panteon, a kojem je procesu *interpretatio Romana* u istim panonskim područjima (*Siscia*) ostavila zanimljive epigrafske potvrde u primjerima *Silvano Maglae*¹¹, *Marti Marmogio aug(usto)*¹² i dr.

Kao ženska *numina* i u panonskim krajevima najčešće se javljaju, i u natpisima i u figuralnim spomenicima, nimfe, čija je prisutnost najevidentnija uz prirodne ljekovite (termalne) izvore i uz njih nastala naselja. Ta *numina*, koja se, eto, u svojim tradicionalnim »izvorskim« središtima, umjesto imenom najada imenuju generičkim nazivom nimfe, koji je mnogo lakše uklopljen u kulturnu terminologiju panonsko-iliričkog življa i romanizacijskih koncepata u zapadnim rimskim provincijama, vrlo su brzo iz kategorije izvornih zaštitnika prešla u kategoriju čuvara i darovateljica zdravlja; a te kvalifikacije, kako je poznato, već od najranije davnine prate ljekovite vode (*aquae*). Svoj univerzalni i za božanstva nižeg ranga tradicionalni epitet *augustae*¹³ zamijenile su epiklesom *salutares* (*nymphas salutares*),¹⁴ ili su ga interpolirale u postojeću kulturno-onomastičku sintagmu, davši mu tako pluralističko obilježje (*nymphis salutaribus aug.*)¹⁵. *Nymphae salutares* su tu očito personifikacija ljekovitih vrela, njihov sinonim i moglo bi se reći pjesnička metafora — za *fons*, *aqua* (*fontes*, *aquae salutares*) — koja je, proširena, našla jedno od svojih najizvršnijih epigramskih ostvarenja na poznatom natpisu uklesanom u litici kraj Živogošća u makarskom

⁸ »*Patrii dii sunt, qui praesunt singulis civitatibus ut Minerva Athenis, indigetes autem proprie sunt dii ex hominibus facti*« (Servius; usp. M. Divković, Latinsko-hrvatski rječnik — 2. izd. — s. v. *indiges*, 1); »*Les »dieux indigètes« sont, à Rome, une catégorie de divinités extrêmement nombreuses, qui comprend toutes celles dont la fonction est limitée à l'accomplissement d'un acte précis et qui n'ont généralement pas d'existence en dehors de cet acte.*« (P. Grimal, Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine, Pariš 1931, s. v. *indigètes*). Bogove

»indigete« pozna i Vergilije, koji takvim smatra i Eneju: »*Indigetem Aenean scis ipsa et scire fateris / deberi caelo fatisque ad sidera tolli*«; *Aen.* XII 794—795.

⁹ CIL III 4441 (*Silvanabus et Quadribis aug. sac*); usp. i CIL III 13497 (*Silvano et Silvanis et Quadrubis*). O njima vidi bilj. 6.

¹⁰ AIJ 516, 517, 518.

¹¹ AIJ 548.

¹² AIJ 542.

¹³ AIJ 461, 465 (*Aquae Iasae*).

¹⁴ AIJ 462 (ibid.)

¹⁵ AIJ 464 (ibid.)

primorju¹⁶. Iako sintagma *nymphae fontanae*, kako ih naziva jedan natpis s područja Dalmacije¹⁷, djeluje kao nepotrební pleonazam, tautološki izričaj — možemo je donekle usporediti s izogloškom sintagmom *Silvanus silvestris* — oba su spomenuta epiteta predstavljala nužnost i namjeru da se tim božanstvima, koja su se svojim bićem i raznim identifikacijama s prirodnim fenomenima udaljila od svog izvornog obilježja, upravo ono ponovo naznači i istakne. Nimfe (*n. fontanae*,¹⁸ *salutares*), kao personifikacije ljekovitih vrela, s druge strane, razvijaju — uz djelatnost i sposobnost koje su im pripisivane — svoju teonimsko-epitetsku »formulu«, pa, uz »*salutares*«, nose i nadimak »*medicae*«.¹⁹

Složenost bića ovih ženskih *numina*, čega je odraz i vrlo bogat onomastički repertoar koji ih prati — bilo u samim njihovim imenima, bilo u komplementarnim epitetima — opravdava ovo kratko zadržavanje na tim fenomenima, jer će biti potrebno prizvati u sjećanje ponešto od toga pri pokušaju identificiranja nekih likova s figuralnih spomenika panonsko-iliričkog područja, koji su anepigrafski, a predstavljaju rijetke i ne lako objašnjive ikonografske sheme i koncepte, s kojima ćemo se ovdje također kratko pozabaviti. No, nisu u pitanju samo ženski likovi ni uvijek samo takva sekundarna *numina*. Riječ je i o poznatim, muškim, likovima kulturnog kruga spomenutog područja, koji su na neki način i sami protagonisti epihorskih kultova i religijskih koncepcija u tim podunavsko-posavskim krajevima. Ipak, prije nego našu pažnju privuče heterogena narav panonsko-iliričkog Silvana, koji se i brojem posveta ističe između svih *numina* štovanih na tom području, upozorili bismo na još jedan aspekt epihorskih kultova iz toga kraja, u kojemu značajno mjesto pripada tradicionalnoj Silvanovoj partnerici Dijani. Istina je da na tom našem području i nema izravnih potvrda Silvanove i Dijanine kultne zajednice — vrlo česte naprotiv na području provincije Dalmacije, osobito u krugu eponimnog joj naroda, Delmata — ali je ovdje već bila spomenuta epigrafska potvrda kultne zajednice Silvana i Silvane (Dijane?) kao i Vidasusa i Thane, vjerojatnih izvornih panonsko-iliričkih prethodnika rimskog (italskog) para Silvana i Dijane. Posebnu pažnju izaziva natpis s jednog žrtvenika iz Varaž-

¹⁸ Riječ je o dvama, sadržajno povezanim, epigramima (CIL III 1894; Fr. Buecheler, *Carmina epigraphica — Anthologia Latina sive poesis Latinae supplementum, Pars post., I, Lipsiae 1895 — 1531 (A, B)*):

- A.
-
*Sa[l]ve Nymfa meos dignata
 inv[iser]e finiš
 et celebrem cunctis conciliare
 locum:
 nostra salutifero tu mactas
 pred[ia] fo[n]te,
 Licinianus ego carmine te
 dom[ini]us.*
- B. *Diversum sortita capis
 finem[que] caput[que],
 Nymfa, caput cautes,
 term[in]us unda] tibi est.*

*Quis queat arcanum
 sap[tiens] pernosce]re fontis?
 4 Nascere e scopulis,
 fo[n]s, moriture fretijs.*

.....

O tom zanimljivom epigramu vidi naš prilog u splitskim *Mogućnostima*, 1954, 7, 436 i d. (»Tragom jedne nepoznate lirike«).

¹⁷ *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXX, 1907, 118, br. 3928 A (*Nymphis fontanis cum Silvano, Nymphis silvestri(u)-u(m)* — možda *silvestr(ib)u(s)* — *cum Silvano*)

¹⁸ Spominju se i kao *fontes (fons): fontibus perennibus*, AIJ 223; *fons salutis*, CIL III 4423. Usp. bilj. 16 — natpis CIL III 1894 — gdje je metafora inverzna (*fons=nympha*).

¹⁹ A. M6csy, RE, IX, Suppl., sp. mj.

dinskih Toplica u kojemu po prvi put na čitavom našem području nalazimo epigrafsku potvrdu zajedničkog kulta Dijane i nimfi (*Dianae et nymphis sacr.*)²⁰. Na delmatskom tlu česte su, dakako, posebno ikonografske, potvrde kulta u kojemu se zajednički pojavljuju Dijana i nimfe, no nikada to nije bez prisutnosti Silvana, protagoniste epihorskih kultova u tim krajevima i također spomenute kultne zajednice²¹. Možda samo jedan primjer može imati takvo tumačenje, premda mu nedostaju neki osnovni ikonografski i tradicionalni kulturni elementi. Riječ je o poznatom reljefu iz Opačića na Glamočkom polju²², gdje su u istoj ikonografskoj shemi prikazana tri ženska lika, od kojih je srednji, neznatno veći, uzdignut na postolju, tako da piramidalna kompozicija sama po sebi nameće odnos tog kultnog piramidalnog vrha prema ostalim dvjema lateralnim figurama. Jedna od interpretacija tu prikazanih likova — na žalost bez popratnog teksta objašnjenja — vidjela je tu Dijanu s dvije nimfe, što je tada bilo neprihvatljivo s obzirom da je broj nimfi gotovo uvijek fiksiran na tri. Drugi su pak u pobočnim likovima prepoznavali adorantice Dijane, odnosno dvije orantice sličnih ikonografskih karakteristika. Danas smo, čini se, zahvaljujući novim figuralnim spomenicima iz šireg repertoara tih epihorskih kultova u našoj zemlji, znatno bliže stvarnoj interpretaciji tih likova, u kojima više neće trebati tražiti orantice (adorantice) već doista likove iz pratnje spomenute boginje, koja je, kao epihorski preteča Dijane, bila nesumnjivo identificirana na temelju drugog jednog sličnog reljefa iz istog svetišta, i iz iste radionice, na kojemu se ona, u istoj ikonografiji, javlja pored jasno definiranog Silvana²³. Zanimljivo je da se u dosadašnjim epigrafskim potvdama Dijana nigdje ne pojavljuje sa *silvanama*, iako se, kako je pokazano, s jednim od takvih *numina* — koji se javljaju i kao nedefinirana skupina na natpisima jednih od spomenutih toplica (*Aquae Iasae*) — i sama, čini se, izjednačuje (*Silvano et Silvanae*)²⁴.

Silvan je jedno od najviše štovanih božanstava u panonsko-iliričkom području. Zanimljivo je da, prema danas svakako nepotpunim podacima, samo u Karnuntumu, političkom središtu Gornje Panonije, ima najmanje šezdeset i pet njegovih spomenika²⁵. U našem dijelu Panonije posebno su brojne potvrde njegova kulta u Sisku (*Siscia*), Topuskome — gdje se javlja još i kao neromanizirano panonsko božanstvo *Vidasus* — i u Daruvaru (*Aquae Balissae*). Potvrde iz drugog poznatog jasijskog termalnog središta — *Aquae Iasae* — čini se da posve izostaju, što prilično začuđuje, no to izostajanje ne bi trebalo tumačiti nepostojanjem kulta tog popularnog domaćeg božanstva već, djelomično, činjenicom što se dosada nije ušlo u trag nekom Silvanovu svetištu u tim starim toplicama, a djelomično i ti-

²⁰ AIJ 460.

²¹ Vidi D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. X, 1955, 5 i d.). Na žrtveniku iz Murse Silvan je »prikazan kao *Domesticus*, no posveta glasi *SILVANO AVG*« (D. Pinterović: Osječki zbornik, XIV—XV, 148). Zanimljiv je autoričin zaključak (sp. mj.)

da je na tom spomeniku »Silvan poistovjećen s Jupiterom«; usp. i Osječki zbornik XI, 49 i d., XIII, 105 i d.

²² Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, XLI, 1929, 95 i. d. (T. IX i X).

²³ Ibidem.

²⁴ Vidi bilj. 7.

²⁵ E. Swoboda, Carnuntum, 200 (usp. i A. Mócsy, RE, IX, Suppl., sp. mj.).

me, što je tu, po svemu sudeći, rano prevladao kult *numina* izravno povezanih s ljeikovitim vrelima, posebno nimfa.

Epigrafske Silvanove kultne posvete najčešće su vrlo jednostavne i domaći se bog javlja bez ikakvih epiteta (*Silvano sacrum*). Treba zapaziti, da na spomenicima ovog dijela panonsko-iliričkog područja izostaje poznati epitet *augustus*, koji uz Silvanovo ime dolazi na brojnim dalmatinskim natpisima, a i u ovim ga krajevima nalazimo uz imena nimfa, silvanā i nekih drugih božanstava (*Marti Marmogio aug.*²⁶, *Herculeni aug.*²⁷, *Isi aug.*²⁸). Ipak, čini se da ni toj činjenici neće trebati pridavati neko posebno značenje — iako, svakako, o njoj i u sadašnjim okolnostima treba voditi računa — jer su se i u našim dijelovima Panonije takve posvete počele javljati, kao na primjer u Osijeku (*Mursa*), gdje je jedna ara posvećena *Silvano aug.* otkrivena prije jednog desetljeća²⁹.

Spomenut ćemo ovdje samo neke druge epitete koji, istina dosta rijetko — jednom ili najviše dva puta — bar zasada, prate Silvanovo ime na panonskim spomenicima. To su, prije svega, *deus sanctus* i *magnus*, dok drugi opet, isto tako rijetki, epiteta pripadaju, po našem mišljenju, kategoriji epiteta koji ili Silvanu daju posebno, kultno definirano, obilježje, kao *erbarius*, *bellator*,³⁰ ili predstavljaju predrimske, i nerimske, teonimske oblike, koji čine epihorski element u formuli dvojnih imena božanstva, stvorenoj *interpretatione Romana: Mammula*,³¹ *Magla*. Vjerojatno su to imena, teonimi, iz iste serije epihorskih teonima kojima pripada i spomenuto predrimsko ime Silvanovo, *Vidasus*; ovaj bi teonim u toj fazi rimske interpretacije domaćih kultova trebao proći i kroz formulu *Silvanus Vidasus* (= *Silvanus qui et Vidasus*), zasada još nepotvrđenu. Začuduje činjenica što do sada na panonskom području nemamo sigurnih potvrda kulta Silvana Messora,³² kojemu se naprotiv, na dalmatinskom području, škrtom oranicama i uzgojem žitarica, tragovi množe.³³ *Silvanus silvestris (-er)*, tako čest na dedikacijama iz Dalmacije, poznat je i na panonskom području, premda su njegove posvete tu još uvijek dosta rijetke. Po jednu nalazimo u Sisciji i Mursi — obje samo epigrafske — dok je najkompletnija, epigrafska i s figuralnim prikazom božanstva, ona iz Akvinkuma (T. I, 2),³⁴ koja nam omogućuje ikonografsko diferenciranje »šumskog« Silvana od njegove kultne alternacije s »domaćim« Silvanom, koji također u tom donjopanonskom središtu ima i tu, sretnu, epigrafsko-ikonografsku potvrdu (T. I, I).³⁵ Spomenimo također da su dva važna grada s našeg dijela Panonije, gornjopanonska *Siscia* i donjopanonska *Mursa*, sačuvala epigrafske potvrde gotovo svih aspekata Silvanova kulta: prva čuva potvrde posveta *Silvano Maglae*, *Silvano silvestri* i *Silvano domestico* (tri puta), a druga po jednu potvrdu

²⁶ AIJ 542.

²⁷ AIJ 529.

²⁸ AIJ 530.

²⁹ Osječki zbornik, XI, 49 i d., XIII, 105 i d.; usp. i XIV—XV, 147 i d. (v. i Situla 19, br. 1062).

³⁰ Usp. o tome A. M6csy, RE IX, Suppl., sp. mj., te D. Pinterović: Osječki zbornik, XIV—XV, sp. mj.

³¹ *Ibidem*.

³² Vidi o tome spomenuti rad »Ilirske predstave Silvana...«, 8 (bilj. 17), 17; usp. CIL III 9867.

³³ Posljednji je o tome pisao Z. Gunjača u članku »Reljef Silvana Messora iz Ridera«, objavljenom u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXX—LXXI, Split 1977, str. 177 i d.

³⁴ CIL III 3499; Budapest R6giségei, IV, 146.

³⁵ Budapest R6giségei, III, 68.

s posvetom *Silvano augusto*, *Silvano silvestri*, *Silvano domestico* i *Silvano Mag ..*,³⁶ što jedni interpretiraju kao Silvanus Magla, a drugi kao Silvanus Magnus. Topusko, koje spada među lokalitete koji su do sada dali najviše potvrda Silvanova kulta u ovom panonsko-iliričkom području — 11 epigrafskih spomenika — za sada je dalo samo jednu potvrdu kulta »domaćeg« Silvana (*Silvano domestico s.*),³⁷ dok se sve ostale odnose na spomenuto božanstvo bez ikakva epiteta ili posebne oznake kulta (upozoravamo pri tome i na jedan noviji natpis s posvetom *Silvanis aug.*³⁸). Najveći dio spomenutih Silvanovih spomenika je iz njegova poznatog svetišta, ali najvjerojatnije su i drugi, među kojima i tri poznata žrtvenika s posvetama *Vidaso et Thanae*, koji su nađeni više-manje u jednom drugom dijelu tog starog termalnog naselja, pripadali također jednom drugom svetištu Silvanovu, odnosno Vidasusovu. Nalazi su pokazali da je jedno slično Silvanovo svetište postojalo i u jasijskim toplicama u Daruvaru (*Aquae Balissae*), gdje je pred više godina bilo otkriveno nekoliko žrtvenika Silvanovih³⁹, među kojima i jedan anepigrafski, figuralni, koji će još biti predmetom našeg raspravljavanja. Daruvarski žrtvenici s epigrafskim posvetama Silvanu također nisu jedinstveni u obliku posveta, a k tome, i uz dosadašnje interpretacije Silvanovih epiteta, koji su dani u oskudnim kraticama, još uvijek izazivaju potrebu temeljite revizije.

U Dalmaciji, a osobito u području koje su nastavali Delmati, Silvan u ikonografskoj interpretaciji Pana štovan je ponajviše kao šumsko božanstvo (*silvestris*⁴⁰), a od te Panove antropoterioromorfne ikonografije, koja je likovno u tim krajevima jedina poznata, Pan-Silvan ostaje središnjom kulturnom figurom razgranatih sinkretističkih tendencija, pretapajući se ponajprije, dijelom dakako, u ikonografske sheme isto tako vrlo popularnih božanstava Herkula i Libera (Dionisa). Panonski, kao i pogranični panonsko-ilirički krajevi, poznaju, vidjeli smo, uz šumskog Silvana (*Silvanus silvestris*) i kult »domaćeg«⁴¹ Silvana (*Silvanus dome-*

³⁶ Usp. D. Pinterović: Osječki zbornik XIV—XV, 99 i d.

³⁷ Situla, 19, br. 1126

³⁸ Ibid. 1127.

³⁹ O njima je, nema tome dugo, u Osječkom zborniku (XIV—XV, sp. mj.) pisala D. Pinterović u članku »Nepoznata Slavonija« (pogl. IV, 144 i d., uz table, odnosno slike, 4—7). Prvi je, zapravo, na te spomenike javnost upozorio (nekadašnji) daruvarski profesor D. Kovačević, koji je o njima pisao u lokalnom listu, na češkom jeziku, »Jednota«, još 1966. i 1967. god. Zahvaljujući prof. Kovačeviću imali smo prilike, već pred mnogo godina, pregledati te izvanredne dokumente o kultu panonskog Silvana, pa smo tada još planirani rad o tim spomenicima namijenili ovom časopisu, ostavivši ga za jednu kasniju prigodu; on je i temeljem ovom našem prilogu.

⁴⁰ Oblik dedikacije *Silvestro* (dat.), koji je na dalmatinskim spomenicima i češći od

onoga *Silvestri*, alternativni je vid ovog poznatog Silvanova epiteta, sklonjiva po 2. i 3. deklinaciji (*Silvester* i *Silvestris*). Zanimljivo je da i jedan od spomenutih likovnih Silvanovih spomenika iz Akvinkuma nosi posvetu *Silv(ano) Silvestro*.

⁴¹ Epitet *domesticus* prevodimo s domaći, ali pod tim, dakako, podrazumijevamo i mi Silvana kao zaštitnika kućnog ognjišta, doma i svega onoga što je s njim povezano (neke vrsti kućnog lara), za razliku od istoimenog numena pod čijom su zaštitom strani pašnjaci, sa stokom, šumarcima i šumama. Taj »šumski« Silvan (kao Pan) je, kako je rečeno, i čuvar stoke, posebno one sitnog grla, pa ga takvim prikazuje i Vergilije (*Georg.* I, 16) koji ga naziva »*Pan, ovium custos.*« *Domesticus* je, dakle, anti-teza epitetu *silvestris* (*silvester*), a ne ono-me što bi se izrazilo terminima epihorski, tj. panonski ili ilirski (nasuprot rimskom, italском Silvanu).

sticus), koji je bio štovan kao Lar kućnog ognjišta i svega onoga što ono simbolizira. I tu je potencirana, revalorizirana jedna od osnovnih funkcija i kulturnih karakteristika Silvanovih, kao što je epitetom *silvestris* ponovo naglašena pomalo zaboravljena aktivnost toga numena kao zaštitnika šuma, gajeva, pašnjaka i stoke, dakle svega onoga što izvana, u prirodi, okružuje čovjeka i uvjetuje njegov gospodarski razvitak. Ni jedna niti druga koncepcija božanstva, koje se pod istim imenom javlja i u drugim provincijama i dijelovima Carstva, nije, dakako, lišena osnovnih, već u samom Rimu fiksiranih, crta i obilježja, a i ikonografskih predodžbi, no isto tako se ne može zanijekati, čemu je posebno sklon A. Mócsy⁴², da je bar u nekim dijelovima ovoga našeg panonskog i panonsko-iliričkog područja taj »italски«, ili još tamo helenizirani Silvan (= Pan), u ovim krajevima, kao i u Dalmaciji, predstavljao, bar u jednom dijelu svojih spomeničkih potvrda, rimsku interpretaciju domaćih *numina* srodnih kulturnih karakteristika i, vjerojatno, posebnih i različitih imena (dokaz su tome sačuvana imena *Vidasus*, *Magla*, a vjerojatno i neka druga).

Da epiteti *domesticus* i *silvestris* nisu samo formalni atributi dani tom polivalentnom numenu već i suštinski, sadržajni elementi, koji čine njegovo heterogeno i koncepcijski neistovjetno biće, pokazuje ikonografija, koja ga, zahvaljujući sačuvanim primjercima, prikazuje u dvije verzije — antropomorfnoj i antropoterioromorfnoj (kao demon, polučovjek-poluživotinja). Već je spomenuto da su nam dva kulturna reljefa iz Akvinkuma, s natpisima koji tumače njihovu posvetu, izvanredan izvor za potvrđivanje spomenutih teza o vrijednosti Silvanovih epiteta *domesticus* (osim u Panoniji vrlo je čest taj epitet i u Daciji) i *silvestris*, iako neki drugi spomenici pokazuju da je ubrzo došlo do interfuzije tih dviju ikonografskih i kulturnih koncepcija⁴³. Uspoređujući ta dva Silvanova lika, koja se bitno razlikuju i samom impostacijom njihove kultne slike — jednom u edikuli panonskog tipa (*S. domesticus*), a drugi put u tipičnoj ari koja je karakteristična za dalmatinsko područje (*S. silvestris*) — gotovo da bismo morali prihvatiti tezu da je riječ o dvama raznim božanstvima, koji jedan s drugim nemaju nikakve ni ikonografske niti kultno-sadržajne veze. U stvari i jest tako, no činjenica da najveći broj onih koji su žrtvenikom ili kultnom slikom počastili božanstvo, koje je za njih ipak bilo samo Silvan, pa makar i kao poznato im polivalentno biće, ne dopušta da se taj tako popularni i štovani *numen*, koga nazivaju i panonskim božanstvom, shvaća drukčije negoli su ga shvaćali njegovi mnogobrojni štovatelji, osobito oni koji mu lik možda nisu ni pokušali zamisliti podižući mu zavjetne spomenike s običnim pisanim posvetama.

Spomenici iz Akvinkuma (T. I, 1 i 2) označavaju domaćeg Silvana (**SILDOM**) likom mlađeg muškarca, potpuno odjevena, u hlačama i s plaštem preko lijeve ruke, u kojoj drži granu s lišćem i plodovima, dok u ispruženoj desnici drži ra-

⁴² RE, IX, Suppl. (sp. mj.); Pannonia and Upper Moesia, 250 i d. U ovom posljednjem svom djelu Mócsy ipak priznaje »panonski« karakter Silvanov, iako ne i epihorski, autohtoni: »It is not to be denied that in Pannonia Silvanus was the most popular, most fre-

quently ivorshipped deity in the period of the Severi.«

⁴³ Tako je na jednom spomeniku iz Visegrada u Mađarskoj *Silvanus silvester* (sic) prikazan antropomorfno, u tradicionalnoj ikonografiji »domaćeg« Silvana (*S. domesticus*); o tome vidi dalje.

tarski nož (pokraj desne noge mu leži pas), a šumskog mu imenjaka (SILVANO SILVESTRO) likom nagog starca, jarećih nogu, bujne brade i s rogovima, koji u lijevoj ruci drži pastirski štap, a u desnoj, prikovanoj uz tijelo, siringu. Ova interpretacija, dana u samo vrijeme nastanka spomenika, na istom području (*Aquincum*), ne ostavlja više, čini nam se, nikakve sumnje — usprkos spomenutom već antiprimjeru iz Višegrada (Mađarska) — te je treba kao vjerodostojnu i logičnu prihvatiti.

U kontekstu takvih spekulacija izuzetno mjesto ima spomenuti žrtvenik s figuralnim prikazom male Silvanove kultne zajednice iz svetišta u Daruvaru (si. 1 i T. II, 2). Tu je Silvanova »obitelj« svedena na svega tri člana: samog Silvana i još dvije ženske osobe — nedefinirana numena. Svi su likovi, u spomenutom rasporedu zdesna na lijevo, prikazani en face, u naglašenoj izokefaliji. Silvan je zapravo samo visinom glave poravnat sa ženskim pratilicama, no tijelom je — uz izrazito visok vrat — niži od njih! Donja mu je odjeća sasvim kratka, a preko nje je prebačen dugi plašt, prikopčan na desnom ramenu. Golglav je i mladolika izgleda. Na nogama mu je obuća poput niskih čizama. U desnoj mu je ruci, okrenut prema gore, svinuti nož za rezanje granja i drugog raslinja,^{43a} dok u lijevoj ruci drži, uspravno poput kakve veće batine, pozamašnu granu, lisnatu u gornjem dijelu. Oba ženska lika, koja je majstor smjestio u vrlo uzak prostor, nimalo širi od onoga koji je u reljefnoj kompoziciji pripao protagonistu Silvanu — i to u poluplanovima, tako da je samo Silvan prikazan čitav, dok su oba ženska numena prikazana samo dijelom svoje prednje strane — skrivaju svoje lijevo rame i ruku. Izraz lica, i glave uopće, uz manje razlike u prikazu kose, isti je i kod Silvana, ali je zato odjeća (dugi potpasani hiton ili hiton s haljetkom koji je i sam stegnut pojasom) bitno različita, što je i normalno, jer se upravo time ta ženska *numina* razlikuju od muškog numena koji je na čelu ovoj kultnoj zajednici. Ostaje dojam da je majstor nejednoliko angažirao svoju kreativnost pri obradi spomenutih likova, kod kojih ćemo izuzetnu kvalitetu osjetiti samo pri realiziranju donjih dijelova ženske odjeće (prikazanim inače istovjetno u oba primjera), koji omogućuju doživljavanje istinskih pokreta nogu te lakoću i providnost draperije.

Vjerojatnoću da je tu prikazan *Silvanus domesticus* ne potkrepljuje samo njegova tradicionalna ikonografija (upozoravamo još jednom na spomenuti reljef domaćeg Silvana iz Akvinkuma), već i to što se na jednom od spomenutih epigrafskih žrtvenika iz istog svetišta, nađenih zajedno s njime (T. II, 1), po našem mišljenju čita upravo ta posveta: *Silvan(o) d(o)m(estico)*⁴⁴ (si. 3), a ne, kako

⁴³ Riječ je doista o poljskom, vrtlarskom, nožu a ne o srpu, kako je pretpostavljao D. Kovačević determinirajući, i na osnovi toga, lik tu prikazanog Silvana kao zaštitnika usjeva (*S. Messor*). Silvan, kako je rečeno, u l. ruci drži lisnatu granu (vjerojatnije nego ponešto hipertrofirani klas), koju, dakako, nije moguće pobliže identificirati, jer je najvjerojatnije ona tu, kao i inače na sličnim spomenicima, dana kao opća oznaka ili atribut »domaćeg« Silvana. Italskom Silvanu bio je, kako svjedoči Vergilije

(*Georg.* I, 19), posvećen čempres, koji je smatran njegovim darom (*»et teneram ab radice ferens, Silvane, cupressum«*). No, čempres je tu, nesumnjivo, zamijenjen drugim tipom biljke, s lisnatim granjem.

⁴⁴ Spomenik je, nakon prvog prikaza D. Kovačevića, objavila D. Pinterović (Osječki zbornik, XIV–XV, sp. mj.: IV, 1), ali, dakako, s drukčijom lekcijom (v. dalje), koja nam se ne čini vjerojatnom, prije svega iz epigrafskih razloga.

Sl. 1

je do sada bilo predlagano *Silvano Mes(sori)*⁴⁵, odnosno *Silvano M(agno)*⁴⁶. Ako u korupteli, koja je očita u grafiji dijela dedikacije na tom žrtveniku (1. redak), treba tražiti pravi oblik predana nam Silvanova imena, onda nam se čini da 6. slovo (*D!*) ne treba forsirano čitati kao pogrešno klesano *O* (*Silvano*) već da ono doista pripada idućoj riječi tj. epitetu Silvanovu, koji onda treba repristinirati u za to mogući oblik. A taj nam se jednostavno nameće kao *D(o)M(esticus)*, iako za sada ne znamo analogije za takvu kraticu toga epiteta. Ostala bi još jedna mogućnost, tj. *Silvan(o) d(eo) m(agno)*, no takva dedikacija, koja nije nepoznata,⁴⁶¹ teško da bi mogla doći u obzir ovdje, gdje Silvan dedikaciju dijeli s još jednim, ženskim numenam, Silvanom. Silvanove pratilice na figuralnom daruvarskom žrtveniku, vrlo vjerojatno, treba interpretirati kao *s i l v a n e* (*silvanae*), a ne kao nimfe, kako je to i predloženo, već i stoga što se nimfe redovno pojavljuju kao skupina od tri ženska lika, dok broj silvana nije definiran. Slijedeći će nam primjer iz ikonografije Silvanove kulturne zajednice to diferenciranje silvana i nimfa i potvrditi.

U svjetlu toga posebno je zanimljiv kulturni reljef iz Careva Polja kod Jajca, što ga je prije nekoliko godina objavio V. Paškvalin (si. 2)⁴⁷. Riječ je o izuzetno važnom i rijetkom spomeniku, na kojemu je čak sedam likova smješteno u niskoj edikuli klasičnih arhitektonskih oblika, sa zabatom nad profiliranim arhitravom, što ga podržavaju dva prilično shematski izvedena stupa s korintskim kapitelima.

Reljef je interpretiran kao »dva Silvana (Pana) i pet nimfi, koji čine dvije odvojene grupe«⁴⁸. Doista, zdesna na lijevo, prepoznajemo poluantropomorfan Silvanov lik u poznatoj Panovoj ikonografiji, koji vrlo dobro poznamo s brojnih delmatskih reljefa, a za njim slijede tri ženska lika u dugim hitonima i kratkim potpasanim haljetcima — prikazani su na istovjetan način kao i slični ženski likovi s upravo opisanog žrtvenika iz Daruvara — pa onda opet jedan lik antropomorfog Silvana, istih karakteristika s već spomenutim, te na kraju još dva ženska lika, poput prethodnih. Iako su likovne i stilsko-umjetničke značajke svih prikazanih likova na ovom reljefu, vrlo složene kompozicije, skoro identične, posebno s aspekta užeg kompariranja ženskih, odnosno muških likova jedne i druge skupine, neke manje ikonografske razlike, koje se ne mogu odmah ni lako uočiti, pokazuju da se tu ipak srodni likovi ne ponavljaju samo zato da bi prikazali dvije bezrazložno multiplicirane skupine numina, s istim značajkama i istim funkcijama u kultu koji ih je ujedinjavao. Nije, dakle, tu samo riječ o razlikama u broju ženskih *numina* u Silvanovoj pratnji jedne i druge skupine. Majstor je, svakako i po želji dedikanta — na žalost anonimna, kao što su formalno anonimni ostali

⁴⁵ D. Kovačević, sp. mj.

⁴⁶ D. Pinterović: Osječki zbornik, XIV—XV, sp. mj.: IV, 1. Autorica se poziva na analogiju s jednog osječkog žrtvenika (ibid., 147; usp. Vjesnik Hrv. arheol. društva, n. s. XII, 4 i d.), no nije sigurno da li i tamošnju kraticu Silvanova epiteta (*MAG*) treba razriješiti: *Mag(no)*, jer je bilo predlagano — na osnovi poznatog sisačkog natpisa AIJ 548

(=CIL III 3963) — i: *Magflae*, odnosno *-laeno*); usp. A. Mayer, sp. dj., s.v. *Magla*.

^{46a} Posveta *Silvano deo* (*deo Silvano*) poznata je odavna s više natpisa (CIL III 1145, 1155, 1306, 1441 a također i s jednog novootkrivenog spomenika s područja SR Srbije, Situla 19, br. 533).

⁴⁷ Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, n. s. XIX, 1964, 151 i d. (»Reljef Silvana i nimfi«).

⁴⁸ V. Paškvalin, sp. mj.

SI. 2

i svi likovi prikazani na ovom anepigrafskom reljefu — obje skupine prikazao u djelomičnom pokretu, a ne statički, što bi možda više odgovaralo likovnoj impostaciji ove brojne »obitelji«. U objema skupinama jasno je uočljiv pokret, ples, premda su svi likovi prikazani en face, u potpuno razvijenoj shemi, za razliku od daruvarskog reljefa, gdje je to, kako je rečeno, dano sažeto, poluidvidljivo, s prijelazom u višeplansko izražavanje likova. Neke nijanse postoje i u drugim detaljima, tako u samoj koncepciji kola, kao i u držanju njegovih aktera: dok u desnoj, brojnijoj, skupini kolo izvode, držeći se za ruke, samo žene, Silvan je, koliko je to prostorno bilo moguće, izoliran. Najbliža mu pratilica drži uzdignutu lijevu ruku, s lisnatom granom u njoj, a Silvan sam u desnoj ruci drži poveći svinuti štap, *pedum*. I posljednja njegova pratilica, koja se nalazi točno u središtu reljefa, kao predvodnik kola, drži u podignutoj desnici lisnatu granu. Silvan, spušenom lijevom rukom »držeći jarca za rogove«⁴⁹ završava kompoziciju s te, desne, strane reljefa. Druga, lijeva, skupina Silvanove, tu ponešto reducirane, obitelji ples izvodi nešto malo drukčije: u igru je ovdje uključen i sam Silvan, kojemu je bliža pratilica lijevom rukom obgrlila desno rame. I dok predvodnica toga kola, koja je prikazana uza sam, sada oštećeni, lijevi stup edikule, u podignutoj desnici drži ne sasvim prepoznatljiv predmet — svakako izrazito drukčiji od lisnate granje koje

⁴⁹ Isti, sp. mj. — Nije jasno, da li Silvan u istoj ruci, kojom dodiruje »jarca«, ima još

neki predmet ili atribut (možda siringu, što bi treblao i očekivati).

vidimo u rukama Silvanovih pratilica prve skupine (Paškvalin i u njemu prepoznaje »list u obliku romboida«?), Silvan u spuštеноj desnoj ruci, koju je prislonio uz nagi, prijapovski trbuh, drži najvjerojatnije siringu, premda ni taj predmet nije potpuno jasno definiran. U lijevoj mu je pak ruci, kako to priliči tradicionalnoj ikonografiji Silvanovoj (Panovoj), *pedum*.

Kako je to već naglasio objavljujući ovaj spomenik V. Paškvalin, »spomenutoj ikonografskoj kompoziciji nema analogija među poznatim Silvanovim reljefima na području Bosne i Hercegovine«. Ona je, a to je i posebno važno, nepoznata i u općoj ikonografiji Silvana-Pana i njegove kultne zajednice na spomenicima antike. Možda bi tu, ipak, trebalo izreći i jednu rezervu, s obzirom na jedan odavna već poznati, no vrlo oštećeni reljef iz Narone (kasnije dospio u Musée Calvet u Avignonu). O njemu je još davno slično tumačenje dao Passeri⁵⁰, smatrajući da je s one strane koja mu nedostaje (riječ je o lijevoj strani reljefa), slično kao i sa sačuvane desne mu strane, kompoziciju zatvarao još jedan Pan, te bi, prema njemu, shema, zdesna na lijevo, bila: Pan, tri nimfe, Pan. R. Schneider⁵¹ je tu pretpostavku osporio, i to po našem mišljenju s razlogom, jer doista nema opravdanja za viđenje jedne takve kultne zajednice u kojoj bi se Silvan (Pan) javljao dva puta, jednom s nimfama a drugi put sam. Nedostaje, naime pri tome upravo ono što bi tu Silvanovu »obitelj« ili te dvije kultne zajednice, imalo definirati, kao što je to kod reljefa iz Careva Polja. Passerijevu pretpostavku, koja ima oslonca i u jednom grčkom reljefu, gdje su u pećini prikazana dva Pana, dok »na rubu iznad pećine nimfe igraju kolo«⁵², mogli bismo i za naronitanski reljef prihvatiti kad bismo u spomenutim antropotermomorfim likovima imali likove Pana a ne Silvana, jer se prvi u mitološkim kompozicijama (posebno u Dionisovoj pratnji) nerijetko pojavljuju i više puta, dok je to za našeg, panonsko-iliričkog Silvana, pa i u Panovoj ikonografiji i kultnoj interpretaciji, doista izuzetno i izvan spomenutog reljefa iz Careva Polja nepoznato. Sporni naronitanski reljef mogao je doista sadržavati i još neki lik koji se u kultu povezao sa Silvanovom zajednicom, kako to imamo već na nekoliko dalmatinskih reljefa (Dionis, odnosno Liber, Hermes, Herkul i dr.).⁵³ Tim prije, što je ta ikonografija mogla pokazivati i veće sinkretističke komponente od onih koje nalazimo na strogom delmatskom području (*Narona* je, dakako, izvan njega, a osim toga tu su i izravni grčko-helenistički utjecaji bili veoma prisutni i očitiji negoli na samom ilirskom području i u ruralnim ambijentima, gdje su potvrde kulta ilirskog Silvana i najčešće).

Paškvalin je u spomenutom radu napisao: »Bliskost između našeg reljefa i onog iz Grčke postoji u prikazivanju dva Pana. Ova pojava vjerojatno leži u prirodi kulta«. Ne bismo ovdje željeli ulaziti u pitanje idejne koncepcije grčkog reljefa, koja je, prema našem mišljenju, bitno drukčija od one izražene u reljefu iz Careva Polja, a sasvim vjerojatno i od one s reljefa iz Narone. Jasno je samo

⁵⁰ Osservazioni sopra Tavorio fossile e sopra alcuni monumenti greci e latini, etc, Venezia 1759, str. XXXVIII i d.; usp. naš rad »Ilirske predstave Silvana...«, 27.

⁵¹ Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, B. IX, 1885 (»Bericht ueber

eine Reise in Dalmatien; I: Ueber die bildlichen Denkmäler Dalmatiens«), 43.

⁵² V. Paškvalin, sp. mj.

⁵³ Usp. »Ilirske predstave Silvana...«, sp. mj. (C, 28 i d. i D. 34 i d.).

po sebi da u jednoj kulturnoj zajednici ili obitelji srodnih *numina* ne mogu postojati dva numena protagonista istih kulturnih karakteristika. Svaki, naime, lik pa i srodnih kulturnih i ikonografskih osobina, kao što je to i kod ovog našeg reljefa, ima svoje posebno mjesto u kultu, svoj osobeni aspekt. Mišljenja smo, dakle, da i ova dva Silvana, svaki sa svojim numerički diferenciranim pratilicama, predstavljaju dvije različite, ali istodobno i dobro poznate koncepcije Silvanova kulta (zato i nije bio potreban prateći natpis koji bi im objašnjavao heterogenu narav), od kojih je jedna, izvan svake sumnje, ona koja predstavlja šumskog Silvana (*Silvanus silvester*) a druga, najvjerojatnije opet, ona koja je na panonskim i panonsko-iliričkim spomenicima (natpisima) i najčešća, naime »domaćeg« Silvana (*Silvanus domesticus*). Te dvije koncepcije uglavnom se i izmjenjuju na spomenicima tih područja, one su u određenoj kontrapoziciji jedna prema drugoj i nigdje se, do na ovom spomeniku (ako ga dobro interpretiramo), ne javljaju zajedno u jednoj istoj dedikaciji, što pomalo i začuđuje, jer kult jednoga ne isključuje dru-

SI. 3

goga. To uostalom potvrđuju i odnosne alternirane dedikacije, koje su potvrđene na spomenicima iz istih Silvanovih svetišta. Ako su oba Silvana (Pana) dana u više-manje istoj ikonografskoj verziji, tj. kao antropoteriomorfna bića (demoni), dakle u očitoj suprotnosti s onim što nam pokazuju spomenuta dva reljefa iz Akvinkuma — naime *Silvanus domesticus* kao antropomorfno, a *Silvanus silvester* kao antropoteriomorfno biće — onda ćemo se još jednom podsjetiti i na treću spomenutu ikonografsku predstavu panonskog Silvana, onu sa spomenika iz Visegráda u Mađarskoj, gdje je taj, kako je rečeno, prikazan u punoj antropomorfnoj koncepciji i u ponešto neobičnoj, nekonvencionalnoj ikonografiji (s dva koplju slična predmeta — granje ili klasje? — u desnoj ruci i s tradicionalnim poljskim nožem u lijevoj ruci). Kao što je, dakle, tu šumski Silvan prikazan u antropomorfnom liku tako je na reljefu iz Careva polja mogao biti prikazan »domaći« Silvan u antropoteriomorfnom liku, što bi sve samo potvrđivalo da se pomalo u svijesti dedikanata, klesarskih majstora, kao i općenito brojnih štovatelja ovog izvanredno popularnog panonskog božanstva, gubio ikonografski aspekt tog univerzalnog zaštitnika svega onoga u prirodi što je okruživalo čovjeka, bilo uz njegov dom bilo u širim prostranstvima, koja su svojim prirodnim bogatstvima (šume, pašnjaci, a s njima i blago) predstavljala njegov prirodni resurs blagostanja kao i života uopće. U jednom od spomenutih aspekata kulta prikazanim na reljefu iz Careva Polja, Silvanove pratilice, članovi uže kultne zajednice (obitelji), bile su nesumnjivo nimfe, u drugom najvjerojatnije šumska *numina* (*silvanae*), koja su se s

njim i kao teonimi izjednačili. Prevodeći to na epigrafski jezik, imali bismo tu dakle dvostruku dedikaciju, od kojih bi jedna bila u skladu s brojnim dedikacijama s područja Dalmacije (*Silvano et nymphis sacrum*), a druga bi, analogno tome, glasila: *Silvano et silvanis sacrum*, što bi, na neki način, samo u sebi sadržavalo i odgovarajuće Silvanove epitete (*silvestris, domesticus*), no njihov spomen i takvim zajedničkim dedikacijama zapravo je suvišan. Koja od spomenutih dviju skupina prikazuje šumskog (*silvestris*), a koja »domaćeg« (*domesticus*) Silvana? Zaključujući prema onome što je ovdje bilo rečeno, a i analogijama potkrijepljeno, mislimo da nećemo pogriješiti ako šumskom Silvanu pripišemo desnu, brojniju skupinu, s djelomično odjevenim božanstvom (nebrida) i s tri pratilice (nimfe), a domaćem laru istoga imena onu manju skupinu s dva ženska lika, u kojima prepoznamo dvije silvane, poznate nam već i sa žrtvenika iz Daruvara. Reljef je, prema našem mišljenju, pripadao također nekom Silvanovu svetištu, a on sam je idealno sintetizirao ono najhitnije i najopćenitije u tom heteromorfnom kultu, u kojemu je Silvan, »domaći« — ovoga puta u značenju »epihorski«, panonski — kao i onaj koji je u te krajeve dospio iz poznatog rimskog panteona — kao polivalentno biće, mirio i razvijao raznovrsne aspekte i koncepcije jednog šireg i složenijeg kulta. Oba ta aspekta Silvanova kulta na tom su se području i sama stopila u jedan prilično nedjeljiv Silvanov kult, izbrisavši, koliko je to bilo moguće, oštre granice autohtonosti i onog helenističko-rimskog kozmopolitizma. Tako se slika religijskih predodžbi, u kojoj je vidno mjesto imao Silvanov kult, postepeno mijenjala, postajala je sve složenijom od one kojom se sam Silvan — ili neki njegov epihorski prethodnik — kao panonsko-ilirička (ilirski) emanacija, na tim istim područjima, suprotstavljao politeističkim konceptima rimskog panteona i njegovih romanizacijskih tendencija.*

* Zahvaljujem se kolegi K. Rončeviću iz Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, koji je izradio sve crteže za ovaj prilog. Za fotografije daruvarskih spomenika dugujem zahvalnost asist. M. Šmalcelj, a za one iz Akvinkuma upravi Nar. muzeja u Budimpešti.

OPIS SLIKA U TEKSTU SADRŽAJ TABLI

- Slika 1
Silvanov žrtvenik iz Daruvara (*Aquae Balissae*)
- Slika 2
Reljef Silvanove zajednice iz Careva Polja kod Jajca
- Slika 3
Detalj s natpisa iz Daruvara s posvetom Silvanu ...

DESCRIPTION DES FIGURES ET DES PLANCHES

- Figure 1 Autel consacré à Silvain de Daruvar (*Aquae Balissae*)
- Figure 2 Relief de la communauté de Silvain de Carevo Polje près de Jajce.
- Figure 3 Detail de l'inscription de Daruvar consacré à Silvain,

Table:

I

- 1: Kultni reljef »domaćeg« Silvana (SIL DOM) iz Obude (*Aquincum*)
- 2: Žrtvenik šumskog Silvana (SILVANO SILVESTRO) iz Obude (*Aquincum*)

II

- 1: Silvanov žrtvenik iz Daruvara (*Aquae Balissae*) s posvetom *Silvano d(o)m*.
- 2: Silvanov žrtvenik s prikazom njegove kultne zajednice iz Daruvara (*Aquae Balissae*)

Planche 1

- 1: Relief culturel de Silvain »Domesticus« d'Aquincum.
- 2: Autel de Silvain sylvestre d'Aquincum.

Planche 2

- 1: Autel de Silvain de Daruvar avec dedicase »Silvano d(o)m«.
- 2: Autel de Silvain représentant sa communauté culturelle de Daruvar (*Aquae Balissae*).

Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ

QUELQUES ASPECTS ICONOGRAPHIQUES ET ONOMASTIQUES DE LA COMMUNAUTÉ CULTUELLE »PANNONICO-ILLYRIQUE« DE SILVAIN

(Résumé)

Dans beaucoup de parties de l'illyricum (Dalmatie) et de la Pannonie, le culte de Silvain a laissé sur les monuments plus de traces que toutes les autres divinités du panthéon romain. Silvain, à l'instar d'autres *numina* qui l'accompagnaient ou qui lui étaient d'ailleurs rattachées d'une manière quelconque dans le culte, ont laissé des traces particulièrement intéressantes dans les régions limitrophes desdites provinces où des peuples et des tribus de même origine pannonienne ou illyrienne vivaient les uns à côté des autres, dans un voisinage immédiat. Silvain est en effet souvent accompagné de divinités féminines — *nymphae, silvanae, quadriviae* — mais il n'est pas question seulement de l'aspect onomastique qui différencie ces divinités étroitement liées entre elles car il est sans doute aussi le reflet de leur place déterminée dans le culte commun, ce qui s'est également répercuté dans l'iconographie. Nous ne la connaissons cependant pas dans la mesure souhaitée, aussi chaque détail, même le plus petit, est une contribution considérable à la connaissance des cultes antiques et du développement de la religion romaine, notamment en dehors de Rome et de l'Italie en tant que noyau du vaste Empire.

Bien que les sources épigraphiques aient aussi conservé quelque théonyme ou épithète des divinités pannonico-illyriques dans leur version originelle, très souvent même dans la formule provenant de *l'interpretatio Romana* (*Silvano Maglae, Marti Marmogio aug.*) — notons encore les formes théonymes *Vidasus, Thana, Mammula, bellator, erbarius(?)* et semblables — la plupart de ces dédicaces mentionne les divinités sous les noms romains connus (*Silvanus,*

Diana, silvanae, nymphae, quadrviae et autres). Bien entendu, dans la plupart des cas ceci empêche de définir avec certitude s'il est question des véritables divinités du panthéon italico-romain ou de divinités autochtones, des *numina* pannoniens ou illyriens, qui y sont entrées ultérieurement par le processus de romanisation. La grande dispersion des découvertes des monuments appartenant à la »communauté cultuelle de Silvain«, dans le sens plus large du concept, indique la popularité générale et l'étendue des cultes précités, même la structure socioéconomique correspondante des régions où ils sont si fréquents. Mais il faut tout particulièrement souligner la présence d'un assez grand nombre de sanctuaires consacrés à Silvain (Topusko, *Aquae Balissae* et autres) où l'on peut suivre parfois de façon évidente — monuments consacrés à Silvain, respectivement à *Vidasus* et à *Thana*, à Topusko — ledit processus de romanisation dans le domaine du culte.

La principale divinité, particulièrement autochtone, de la communauté cultuelle précitée est Silvain, lui-même, qui a différents épithètes sur les monuments épigraphiques (*augustus, domesticus, silvestris (-er)* et semblables), alors que dans les représentations iconographiques nous le voyons non seulement représenté différemment (antropomorphiquement ou terioantropomorphiquement), mais encore avec des attributs différents définissant approximativement sa place dans le culte et son rôle dans la vie de ses admirateurs. Il y a cependant deux formes distinctes de culte de Silvain dans les régions mentionnées, notamment en Pannonie, deux aspects de Silvain protecteur de tout ce qui entoure l'homme — le premier est Silvain protecteur du foyer de l'homme et de son environnement restreint — donc Silvain-Lare domestique — tandis que le second est le protecteur de ses vastes domaines, sur de grandes étendues (bois, forêts, pâturages et bétail), encore quelque peu mal défini comme divinité et s'apparentant davantage aux phénomènes naturels et domestiques précités, à la nature elle-même. C'est pourquoi le premier est défini iconographiquement comme Silvain italique, anthropomorphe, portant des attributs caractéristiques des agriculteurs (couteau d'agriculteur, branche feuillue), et il convient de l'identifier avec *Silvanus domesticus* où l'épithète *domesticus* n'a pas la signification de »domestique« dans le sens épéhorique, à savoir pannonico-illyrique, mais dans le sens de celui qui appartient à la maison, au foyer. Le second est Silvain sous le signe du numen sylvicole, et c'est pourquoi il est représenté dans l'iconographie du *Pan* grec (dans laquelle Silvain italique apparaît aussi parfois à Rome dès l'époque de l'hellénisme). Il est donc facile d'établir un lien entre son iconographie et le syntagme *Silvanus silvestris (silvester)* qui est plus rare sur les monuments de Pannonie que sur ceux d'Illyricum, notamment dans les régions où s'établirent depuis longtemps les Delmates illyriens. Ces équations iconographico-onomastiques attestent d'une manière particulière deux monuments culturels d'*Aquincum*, nous ayant conservé, heureusement, en plus des figures de l'un et de l'autre Silvain, des attestations épigraphico-onomastiques correspondantes (v. Pl. I, 1, 2). Cependant, d'autres exemples iconographiques et épigraphiques de cette même région pannonienne semblent ne pas confirmer cette conclusion (il s'agit d'un monument de Visegrád en Hongrie, où l'iconographie de Silvain »domestique« est suivi du nom de Silvain »sylvic[^]

•stre»), mais nous pouvons expliquer ce phénomène par la perte successive du sentiment des admirateurs de Silvain à l'égard de la véritable signification de l'épithète *silvestris* (-er) qui prédomine de plus en plus (probablement à cause de la homophonie (même tautologie) *silvanus*: *silvester*?).

L'auteur étudie dans ce contexte le schéma iconographique et le sujet du relief de Carevo Polje près de Jajce, publié il y a quelques années dans »Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu« par V. Paškvalin. Le relief (v. fig. 2) est à vrai dire composé de deux images cultuelles distinctes, deux communautés différenciées de Silvain où, à côté de Silvain représenté terioanthropomorphiquement (représenté deux fois!), apparaît sur chacune un groupe de trois, respectivement de deux figures féminines (*numina*). Dans l'un de ces groupes — trois figures féminines — l'auteur reconnaît Silvain, vraisemblablement »des sylves«, avec des nymphes; dans l'autre, Silvain »domestique« avec deux *silvanae* (Silvain »domestique« — *S. domesticus* — est ici, comme cela a été dit, dans cette même iconographie, comme son équivalent *Silvanus silvester*, car elle prenait notamment en Illyricum, dans le culte des autochtones, une place de plus en plus significative, effaçant les différences de jadis de la représentation anthropomorphe, à vrai dire de la même divinité. L'auteur établit un lien entre ce Silvain »domestique« avec deux accompagnatrices, *silvanae*, et la représentation en relief de Silvain anthropomorphe (*Silvanus domesticus*), également avec deux accompagnatrices, provenant de Daruvar (*Aquae Balissae*; v. fig. 1 et Pl. II, 2) au sujet duquel D. Pinterović a écrit dans »Osječki zbornik«, et avant encore D. Kovačević dans la presse locale de Daruvar. D'accord quant à l'estimation que ce sont vraiment des *silvanae* et non des nymphes représentées, comme l'auteur le suppose — comme cela a été dit — également pour les deux accompagnatrices de Silvain figurant sur le monument de Carevo Polje; pour un autre monument du même sanctuaire à Daruvar (*Aquae Ballissae*) — le monument ne comporte qu'une inscription votive — l'auteur propose la lecture: *Silvan(o) d(o)m(estico)*, contrairement à ce qu'ont proposé les deux autres auteurs précités — Kovačević: *Silvano me(ssori)*, Pinterović: *Silvano m(agno)*. Sur ce même monument figure également une dédicace: *Silvanae*, dat. sg. (*Silvan... et Silvanae*), ou, selon l'auteur, il faut voir uniquement le germe du culte de Diane (en tant que divinité épichorique), et non comme le croit A. Mócsy qui, sans mentionner ce monument de Daruvar, a cherché d'assimiler simplement cette divinité, lorsqu'elle apparaît seule et non en groupe, à cette célèbre déesse qui occupe une place exceptionnelle dans les cultes illyriens et, vraisemblablement, pannoniens (dédicaces du sanctuaire de Silvain à Topusko: *Silvano et Thanae!*).

1

2

1

2

MARINA ŠARIC

RIMSKI GROB U TOPUSKOM

U travnju 1976. godine slučajno je u Topuskom otkriven antički grob s bogatim priložima. Stručna ekipa Regionalnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba intervenirala je na samom mjestu nalaza groba i nađene priloge donijela u Arheološki muzej u Zagreb¹.

Grob je otkriven prilikom trasiranja zemljišta za gradnju obiteljske kuće D. Markovića u Ulici VII divizije, kat. čest. 42/2. Zemljišna parcela nalazi se s desne strane ceste što vodi iz Topuskog prema Glini. Radovi na trasiranju zemljišta vršeni su pomoću bagera, koji je po pričanju radnika na gradilištu, zahvatio cilindričnu kamenu urnu i zemljani vrč. I urna i vrč su tada razbijeni. Nedaleko od urne otkrivena je kamena ploča, nakon čega je rad s bagerom bio zaustavljen. Radnici su kamenu ploču podigli i ispod nje naišli na zidani grob iz kojeg su izvadili arheološke nalaze.

Grob se nalazio na dubini od 1 m ispod razine zemlje uza sjeverozapadni rub iskopa (slika 1). Pruža se paralelno sa smjerom ceste, a orijentiran je u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Grob je zidan od šest redova seskvipedalne opeke spojene žbukom fine strukture gotovo posve uništene vlagom. Dno groba bilo je popločeno s dva reda opeke iste vrste i veličine (slika 2 i 3). Dimenzije groba su 229 X X 121 cm, a dimenzije grobne jame su 169 X 57 X 49 cm. Grob je bio pokriven pločom od domaćeg crvenkastog mekanog kamena »ribanca«. Pokrovnna ploča je izvedena u obliku niskog krova na dvije vode (slika 4). Dno ploče je glatko obrađeno, a kose su strane grubo otesane. Dimenzije ploče su 234 X 80 X 20 cm (slika 5).

U grobnoj jami, ispunjenoj zemljom pomiješanom s većom količinom gara i paljenih ulomaka kostiju, nađeni su i različiti predmeti od keramike, stakla i jantara, priloženi uz spaljene ostatke pokojnika². Po svom karakteru svi su ti predmeti uobičajeni u grobnom inventaru, osim jedinstvenih predmeta izrađenih od jantara.

¹ O nalazu je bio obaviješten Arheološki muzej u Zagrebu koji je podnio prijavu Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, te je stručna ekipa Zavoda istog dana intervenirala na terenu i nađeni materijal dopremila u Arheološki muzej.

² Predmete je iz groba izvadio radnik N. Išeg, a službenici Narodne milicije iz Topuskog S. Tkalec i P. Kramarić pohranili su ih u stanici Milicije do dolaska stručne ekipe,

Keramički prilozi bili su većinom predmeti za svakodnevnu upotrebu kao i neki drugi predmeti koji su vjerojatno imali kultnu funkciju. Među priložima od keramike nalazilo se šest svjetiljki uljanica (tabla IV; katalog br. 20—26). Tri su sačuvane, dvije su oštećene u gornjem dijelu i na nosu, a jednu je na žalost bilo nemoguće rekonstruirati jer su od nje ostali sačuvani samo manji ulomci. Tri svjetiljke imaju na donjem dijelu diska pečat sjevernoitalskog majstora Fortisa (tabla IV, broj 4 i 5; katalog br. 20, 21, 22). Pečat možemo pretpostaviti i na ostalim svjetiljkama, jer sve one pripadaju istom tipu tzv. firma-svjetiljki. Prema klasifikaciji koju je D. Ivanyi dala upravo za panonski materijal, svjetiljke iz ovoga groba pripadaju Ivanyi tipu XVII (Loeschcke tip X)³. Zanimljivo je da se među tim svjetiljkama nalazi varijanta svjetiljki sa širim kanalom, kao i ona varijanta kraćeg tipa s kanalom, koju Loeschcke razlikuje u svom materijalu iz Vindonise kao tip nastao pod utjecajem svjetiljki kratkog nosa (Loeschcke tip VIII)⁴ (tabla IV, br. 3; katalog br. 21). Po klasifikaciji koju je dao Fischbach na osnovi svjetiljki iz antičke Petovije te bi svjetiljke pripadale tipu A, dok su prema podjeli Buchija to svjetiljke tipa X-a, X-b i X-kratki oblik⁵. Razrađenu podjelu tipologije svjetiljki načinila je B. Vikić, na osnovi materijala što se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Po toj se podjeli svjetiljke iz Topuskog mogu svrstati u grupu »d«, kojoj pripadaju svjetiljke mekše fature i srednje dobre izrade, često bez, rupice za zrak u kanalu, a izrađene su od crvene, smeđe, žute ili sive gline⁶. Plastične bradavice su zakržljali ostaci elemenata koji su služili za vješanje svjetiljaka.

Svjetiljke s pečatom majstora Fortisa spadaju među najuobičajenije firma-svjetiljke u nas. Proizvodnja te sjevernoitalske radionice pada u vrijeme od 1. do 3. stoljeća n.e.. Krajem 1. stoljeća počinje proizvodnja firma-svjetiljki i u rimskim provincijama, te se u 2. stoljeću osjeća opadanje kvalitete u izradbi svjetiljki, a u Panoniji se javljaju i lokalne radionice koje proizvode svjetiljke od slabije pročišćene i slabije pečene gline. U takvim se radionicama često koristi pečat poznatih majstora kako bi se povećala prodaja svjetiljki⁷. Svjetiljke iz groba u Topuskom mogu se također uvrstiti među proizvode lokalnih panonskih radionica jer su sve po izradbi lošije kvalitete. Karakteristično je da ni jedna od svjetiljki nema rupicu za zrak u samom kanalu, što je mogli bismo reći, gotovo uobičajeno za svjetiljke srednje kvalitete koje su se masovno proizvodile u kasnom 2. stoljeću, bilo da su uvezene iz raznih sjevernoitalskih radionica ili izrađene u domaćim lončarijama⁸.

³ D. Ivanyi, *Die panonischen Lampen*, Diss. Pann. ser. II, br. 2, Budapest 1935, str. 16—19.

— U katalogu su svjetiljke navedene prema tipologiji koju je Ivanyi dala posebno za panonski materijal.

⁴ S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich 1919, str. 257.

⁵ O. Fischbach, *Römische Lampen aus Poetovio*, Mitt. d. hist. Ver. f. Steiermark 44, Graz 1896, str. 16, 57; E. Buchi, *Lucerne del Museo di Aquileia*, sv. I, Aquileia 1957, str. XXVIII—XXVIII.

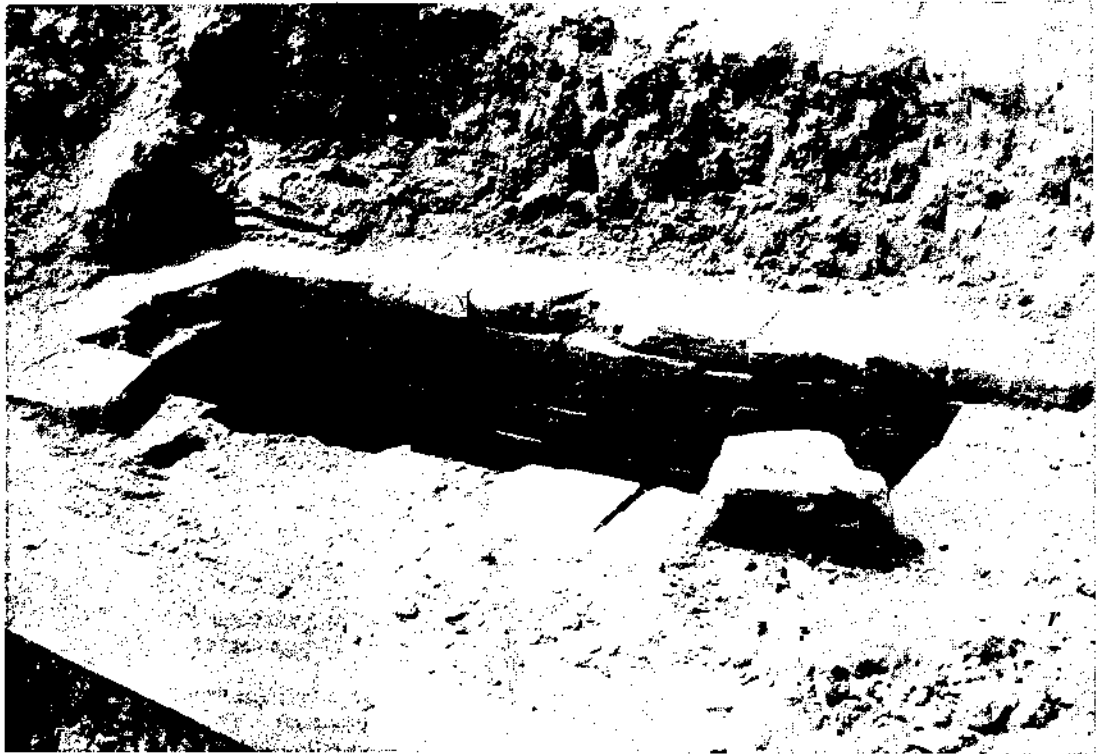
⁶ B. Vikić-Belančić, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, II dio, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. ser. sv. IX, Zagreb 1975, str. 50 i dalje.

⁷ Vikić-Belančić, o. c, str. 54.

⁸ B. Vikić-Belančić, *Rimska keramička proizvodnja na području Save i Drave od I—IV st. s osobitim obzirom na proizvodnju glinenih svjetiljki* (doktorska disertacija), Zagreb 1967, str. 261 i dalje.

Slika 1 Položaj groba prema iskopu
Abbildung 1 Die Lage des Grabes im Verhältnis zur Sonde

Slika 2 Pogled na grob
Abbildung 2 Blick auf das Grab

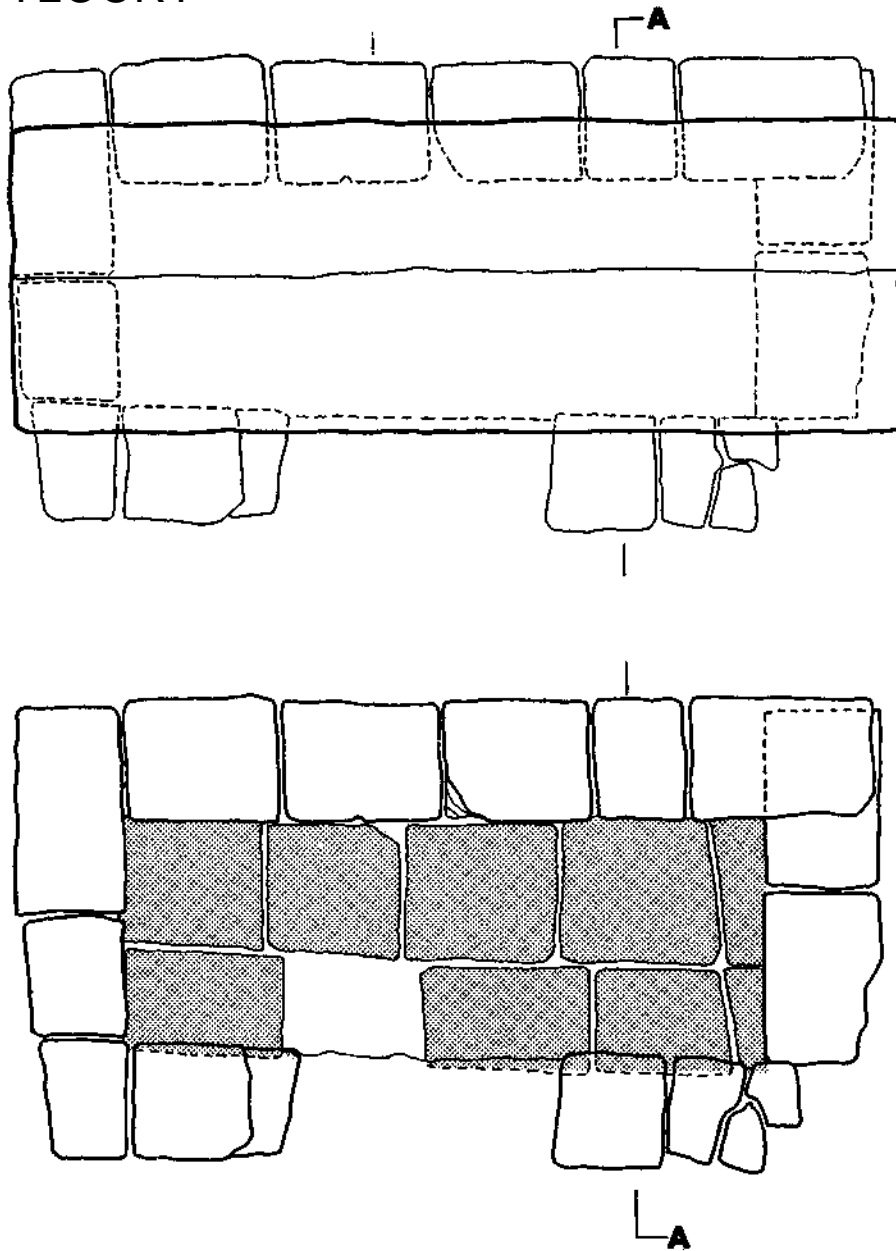

Slika 3 Pogled na podnicu groba
Abbildung 3 Blick auf den Fussboden des Grabes

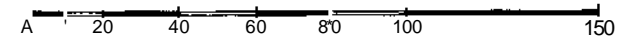
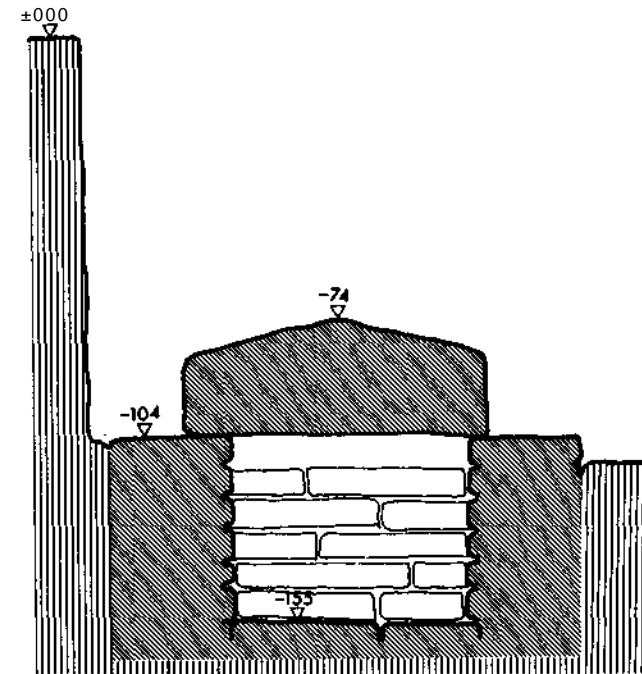

Slika 4 Pokrovna ploča groba
Abbildung 4 Deckplatte des Grabes

TLOCRT

PRESJEK A-A

Slika 5 Tloris i presjek groba
Abbildung 5 Grundriss und Durchschnitt des Grabes

Skupini keramičkih priloga u grobu u Topuskom pripadaju i četiri mala vrčića namijenjena vjerojatno kozmetičkoj upotrebi (tabla 5, br. 3–6; katalog br. 15–19). Izrađeni su od crvene sjajno uglačane gline, finih tankih stijenki, i očito su oponašali oblike uobičajene za keramičke vrčeve većih dimenzija, ili što je još vjerojatnije vrčeve od stakla koji su služili sličnoj namjeni⁹. Takvi su mali vrčići (najveći je visok samo 6 cm!) mogli služiti kao recipijenti za mirisna ulja, a njihov relativno široki izljev morao je imati čep od organske tvari (drvo?) kako mirisi ne bi hlapili. Ručka na vrčićima je vrlo neobična, a izvedena je izvlačenjem mekane gline prstima (tabla V, br. 6; katalog br. 15). S obzirom na karakterističan bikonični trbuh i užu visoku stajaću plohu, elemente koje nalazimo i kod keramičkih vrčeva većih dimenzija, a prema klasifikaciji što ju je načinila Bonisova, ovi se vrčići mogu datirati u posljednju četvrtinu 2. stoljeća n.e.. Taj je izljev karakterističan za vrčeve od 1. do 3. stoljeća. Podrijetlom su svi vrčevi s jednom ručkom italski, dok im kao raniji uzori služe predlošci iz Grčke¹⁰. Analogija za tako male vrčiće nema.

Najuobičajenije oblike vrčeva za svakodnevnu upotrebu predstavljaju vrčevi s jednom ručkom, visoka vrata i zaobljena ili bikonična trbuha. Klasifikacija tih vrčeva izvršena je uglavnom prema njihovom izljevu, s obzirom da oblici trbuha vrčeva koji variraju od zaobljenog do bikoničnog, ne mogu biti pravi element za determinaciju jer se u širokom prostoru Rimskoga Carstva javljaju usporedo i dugo traju. Vrčevi iz groba u Topuskom mogu se svrstati u tri skupine. Prvoj pripada onaj s prstenasto izvučenim obodom, trakastom drškom i oblim trbuhom kakav je nađen u grobu 5 iz nekropole u Zagrebu s novcem Domicijana, a kakvi su i inače bili rasprostranjeni na području cijele Panonije¹¹ (tabla VI, br. 4; katalog br. 2). Drugi je vrč s karakterističnim ljevkastim izljevom na obodu poput ovratnika, također s trakastom drškom i trbušastog oblika (tabla VI, br. 3; katalog br. 1). Takvi su vrčevi zadržali nepromijenjen oblik od 1. do 3. stoljeća¹². Vrč iz Topuskog ima i uobičajeni ukras za tu vrstu keramike, koji se sastoji od nekoliko ravnih urezanih linija na trbuhu (tabla VI, br. 3; katalog br. 1). Trećoj skupini, pomalo neuobičajenoj za ovo područje, pripada vrč neobičnog oblika, kratkog vrata sa širokim ljevkastim izljevom i oblom drškom (tabla VI, br. 2; katalog br. 3). Po nekim elementima, kao što je izljev koji se širi direktno iz trbuha, taj bi se oblik mogao izvesti iz oblika koji oponašaju slične vrčeve izrađene od metala¹³. Svi vrčevi s

⁹ Za keramičke oblike vidi: E. Bonis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, Diss. Pann. ser. II, br. 20, Budapest 1942; za staklene oblike vidi: C. Isings, *Roman Glass from dated Finds*, *Archaeol. Traiectina II*, Groningen 1957.

¹⁰ Bonis, o. c., str. 52–54, T. XXXIV, T. XXIX; A. Schörgendorfer, *Die römische Keramik der Ostalpenländer*, *Sonderschriften des Arch. Institut, Wien* 1942, str. 92 i 93, T. 39

¹¹ Bonis, o. c., str. 52–54, T. XXV, XXVI; Schörgendorfer, o. c., str. 161, T. 40; B. Vi-

kić-Belančić, *Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji*, *Starinar n. ser.*, knjiga XIII–XIV, Beograd 1962–1963, str. 107, si. 41, si. 37, br. 8, 16, 17 u daljem tekstu Vikić, *Obilježja*; Lj. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropola*, *Diss. et Monogr. XX*, Ljubljana 1977, str. 27–36, T. 3

« Bonis, o. c., str. 52–54, T. XXIX; Schörgendorfer, o. c., str. 160–164, T. 41; Vikić, *Obilježja*, si. 39, 26(?); Plesničar, o. c., str. 27–36, T. 3

« Bonis, o. c., str. 54, T. XXVIII, br. 7

jednom ručkom italskog su podrijetla s reminiscencijama na posude sličnog oblika iz Grčke. Analogije ovom materijalu su mnogobrojne i nalazimo ih na gotovo cijelom području rimskog imperija kao tipične nalaze u naseljima i nekropolama carskoga vremena.

Istoj vrsti kućnog posuđa pripada i mali pehar koji je vjerojatno služio za piće. Trbušastog je oblika i ravnog oboda, sivo glačan do metalnog sjaja. Ispod oboda je karakterističan ukras urezanog žlijeba (tabla VI, br. 1; katalog br. 11). Takvi su pehari s latenskim tradicijama obrade metala bili omiljeni na zapadu osobito u vrijeme Flavijevaca, a i kod nas su nađeni uz novce Trajana, Vespazijana i drugih careva tog vremena. Ti pehari su slični loncima i urnama, mnogo manjih dimenzija i ne moraju imati ukras. I po oblicima se oslanjaju na kasnohalštatske i latenske tradicije¹⁴.

Dvije kadionice (Räucherschale) iz groba u Topuskom, posude su neobična oblika a javljaju se na panonskom području već od početka 2. stoljeća n.e. (tabla V, br. 1, 2; katalog br. 12, 13). Još do danas im nije utvrđena točna namjena. Kuzsinsky smatra da su takve posude služile za rasvjetu u kućama ili u grobovima, te im odatle i potječe naziv¹⁵. U svakom slučaju imale su i neki kulturni karakter jer su mnoge od njih upotrebljavane i kao poklopci za žare. Ukras na takvim posudama je različit i gotovo da nema dvije posude s jednakim ukrasom. Kadionice iz Topuskog ukrašene su tzv. Kerbband ukrasom koji je karakterističan za 2. i 3. stoljeće¹⁶. Podrijetlo ovih neobičnih posuda bez sumnje je također italsko, a oblici su baštinjeni od grčkih keramičkih posuda. S obzirom na ostale nalaze u grobu koji su nedvojbeno grobnog karaktera i ovim bismo posudama radije atribuirali isto značenje.

Ostali keramički materijal, sačuvan samo u ulomcima, pokazuje skalu različitih oblika i ukrasa karakterističnih za tzv. kućnu keramiku koja je bila u širokoj upotrebi na cijelom području Rimskoga Carstva, bilo da je izrađivana u lokalnim radionicama za upotrebu i tržište domaćeg stanovništva ili su neki primjerci posuđa bili uvezeni iz susjednih zemalja (tabla VII, br. 1–7; katalog br. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 10a, 14). O tome svjedoče osobito oblici posuđa kojima uzori potječu iz italskih radionica. Osim posuđa, s tog su se područja uvozile i svjetiljke uljanice s pečatom sjevernoitalskog majstora Fortisa. Sav je keramički materijal dolazio u Panoniju preko Akvileje, jednom od kopnenih magistrala kao što je ona *Aquileia—Emona—Nevidunum—Andautonia—Siscia*, na istok, i dalje preko Siscije različitim putovima u unutrašnjost i u priobalni pojas rimske Dalmacije¹⁷. Trgovina s Italijom i ostalim zapadnim radioničkim središtima bila je najintenzivnija tijekom 1. stoljeća i trajala je usporedo s pojavom domaće keramičarske proizvodnje. U širim panonskim okvirima tu trgovačku razmjenu, osobito u 3. stoljeću, razvijaju domaće radionice. Kako pojedini oblici i ukrasi keramičkih

¹⁴ Vikić, Obilježja, str. 105 si. 33; Plesničar, o. c, T. 4

¹⁵ B. Kuzsinsky, Das grosse Töpferviertel in Aquincum, Budapest Reg. XI, 1932, str. 346

¹⁶ Schörgendorfer, o. c, str. 137, T. 11; Bonis, o. c, 51, T. XXIII; Vikić, Obilježja, str. 108 i 109

¹⁷ S. Panciera, Vita economica di Aquileia in età romana, Aquileia 1957, str. 21

predmeta za svakodnevnu upotrebu traju gotovo nepromijenjeni dugi niz godina, taj nam materijal pruža, s obzirom na analizu predmeta iz groba u Topuskom, okvirnu mogućnost datiranja od 2. do 3. stoljeća. Skloni smo pretpostaviti da je usprkos nesumnjivog utjecaja intenzivnog importa u ovaj dio naše zemlje, većina keramičkih predmeta nađenih u grobu u Topuskom proizvod lokalne radionice i da su priloženi uz pokojnika u skladu s tradicijom pokapanja karakterističnom za ovo vremensko razdoblje. Na taj nas zaključak prvenstveno upućuje izradba svjetiljki uljanica i većine posuda tzv. kućne keramike, sa svim značajkama, od odabira gline crvene, žute i sive boje, do fature keramičkih predmeta koja varira od fine do grube. Keramički nalazi iz groba u Topuskom nesumnjivo odražavaju ekonomske prilike južne Panonije koje su omogućavale tijekom nekoliko stoljeća, s većim ili manjim intenzitetom, prosperitet tržišta bogatog domaćom ili uvezenom robom. To ujedno potvrđuje izuzetno gospodarsko značenje što ga je imala južna Panonija na razmeđu zapadnog i istočnog dijela Rimskoga Carstva.

Karakteristični prilozi u ženskim grobovima su i staklene posude različitih oblika i namjene. Vrlo je mnogo takvih priloga koji su služili u kozmetičke svrhe kao recipijenti za mirisna ulja i masti, poput balzamarija ili ungvantarija najrazličitijih oblika i boja. U ovom su grobu nađeni stakleni ungvantariji svi od zelenog stakla, koji pripadaju dvama različitim tipovima (tabla III, br. 3–6; katalog br. 28–32). Tri ungvantarija (ili balzamarija po klasifikaciji M. Carina Calvi) stožastog su tijela i visokog uskog vrata s više ili manje izvučenim obodom. Pripadaju tipu Cal, prema klasifikaciji koju je načinila M. Carina Calvi na osnovi akvilejskog stakla¹⁸ (tabla III, br. 3, 5, 6; katalog 28, 29, 30). Ti su ungvantariji analogni mnogobrojnim primjercima među ciparskim staklom, a bili su osobito rasprostranjeni tijekom 2. i 3. stoljeća kao uvoz iz sredozemnih ciparskih radionica¹⁹. Isingsova svrstava takve ungvantarije u svoj tip A2 (ungvantarij u obliku svijeće, candlestick *unguentarium*), veoma uobičajen i široko rasprostranjen u cijelom Rimskom Carstvu s dugim vremenskim rasponom trajanja od 1. do 4. stoljeća, te im ne pridaje osobitu važnost pri datiranju nalazâ²⁰. Ungvantariji su mogli imati čep od neke organske tvari ili od samoga stakla²¹.

Osim ovih uobičajenih ungvantarija među staklenim nalazima iz groba u Topuskom nalazi se jedan ungvantarij pomalo neobičnog oblika. Cilindričnog je trupa koji se neposredno nadovezuje na zvonasti kratki vrat (tabla III, br. 4; katalog br. 31). Svojim oblikom anticipira tzv. »tubularne« ungvantarije ili bočice za pakovanje i prijevoz mirisa, koji se javljaju među ciparskim staklom i u nekim drugim datiranim nalazima iz 3. i 4. stoljeća. Taj »tubularni« oblik ungvantarija karakterističan je i za ranije razdoblje, a kasna varijanta tog tipa poznata je kao vrete-

¹⁸ M. C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Aquileia 1968, str. 134 i 135, T. L br. 4 i 6

¹⁹ O. Vessberg, *Roman Glass in Cyprus*, Op. arch. VII, Stockholm 1952, str. 136. i dalje, T. VIII

²⁰ Isings, o. c., str. 97 i 98, oblik 82 A2

²¹ Te čepove treba pretpostaviti s obzirom da tekućine lako hlape.

nasta fijala i potvrđena je u mnogim grobnim nalazima u cijelom Rimskom Carstvu²².

Ovi stakleni predmeti uvezani su iz nekog proizvodnog središta kakvih je bilo vrlo mnogo u čitavom Rimskom Carstvu. Intenzivni uvoz staklenih proizvoda u naša područja počinje u ranocarsko doba, a dolazio je iz radioničkih središta Italije, Sredozemlja, Galije i Porajnja. Ungventariji nađeni u ženskom grobu u Topuskom karakteristični su za dva veoma jaka radionička središta carskoga doba, Akvileju i Cipar, koja su najintenzivnije proizvodila u 1. i 2., odnosno 2. i 3. stoljeću, a izvozila su u Panoniju tijekom cijelog 2. i 3. stoljeća²³. U prilog nešto kasnijem datiranju staklenih predmeta iz Topuskog ide spomenuti »tubularni« ungvantarij te s obzirom na to ove nalaze datiramo u kasno 2. i rano 3. stoljeće.

Svi ovi predmeti uobičajeni su prilozi u rimskim grobovima, a namjena većine njih nesumnjivo nam pokazuje da je pokojnik bila žena. Međutim, osim ovih predmeta koji bi sami za sebe bili dovoljni kao prilozi bogatijeg groba, posebnu pažnju i divljenje izaziva skupina izvanrednih, umjetnički oblikovanih predmeta od jantara (tabla I, br. 1, 2; katalog br. 34, 35; tabla II, br. 1—7; katalog 36—39). Predmeti izrađeni od ove plemenite smole u rimskom su svijetu bili osobito omiljeni i cijenjeni u razdoblju od Flavijevaca do Antonina, kada se i razvila intenzivna proizvodnja i trgovina ovim proizvodima umjetničkog obrta. Međutim, na području današnje Jugoslavije, koliko nam je poznato, ovakvih predmeta do sada nije nađeno. Gotovo svaki predmet predstavlja malo remek-djelo rimske umjetnosti. Jedinstven je kako po svojoj ljepoti i vrijednosti, tako i kao unikat takve vrste nađen u nas.

Dva su predmeta iz te skupine neuobičajene veličine za materijal od kojeg su izrađeni, i upravo oni predstavljaju najzanimljivije priloge našega nalaza. To su dva lista vinove loze s figuralnim prikazima, koji su izvedeni na poleđini svakog od njih (Tab. I.; 1, 2). Veći list je dimenzija 11 X 7,5 cm, žutonarančaste boje, i djelomično proziran s obzirom na tankoću stijenke. Izrađen je naturalistički u maniri u kakvoj su radili umjetnici tog vremena. Sličan se način izvedbe može pratiti i na mnogobrojnim spomenicima monumentalne plastične umjetnosti, bilo na reljefima ili u punoj skulpturi. U ovom je slučaju indikativna upotreba svrdla kojim su označeni reznjevi između pojedinih dijelova lista vinove loze, a što upravo i oponaša stvarni izgled lista (tabla I, br. 1; katalog 34). Svrdlo se u rimskoj umjetnosti kao rezbarski alat počinje upotrebljavati od Hadrijana dalje, te je njegova upotreba na ovom našem primjerku ujedno terminus ante quem za moguće datiranje čitavog nalaza.²⁴ Takvi se ostaci upotrebe svrdla javljaju i na drugom listu

²² Vessberg, o. c, str. 140; T. IX; Isings, o. c, str. 126, oblik 105; Calvi, o. c, str. 152, T. O. i T. 24; A. Cermanović-Kuzmanović, Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori, Arheološki vestnik XXV, Ljubljana 1976, T. IV br. 16 i T. V br. 7. Ove su vretenaste fijale ili ungvantariji datirani u nalazima iz Budve u 4, st n. e,

²³ V. Damevski, Pregled tipova staklenog posuda iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva, Arheološki vestnik XXV, Ljubljana 1976, str. 65.

²⁴ To je samo još jedan indicij za datiranje nalaza u razdoblje od druge polovine 2. stoljeća

koji je i inače izveden jednako kao i prvi. Dimenzije su ovoga 6,2 X 4,5 cm, a i on je žutonarančaste boje (tabla I, br. 2; katalog br. 35). Na oba lista su vrlo plastično označene središnja žila, najjače izražena, i nekoliko poprečnih žila koje se račvaju udesno i ulijevo od glave. Ostali je prostor lista ispunjen nizom manjih žilica koje su za razliku od glavnih, izvedene u plitkom reljefu. Figuralni prikazi na listovima su različiti. Prikaz golog krilatog dječaka — erota, očito je personifikacija godišnjeg doba (jeseni), motiv koji je bio omiljen u rimsko carsko vrijeme i koji se vrlo često javlja u različitim varijacijama upravo na mnogobrojnim sličnim prikazima među jantarnim predmetima rimskoga svijeta. Na našem listu dječak je prikazan s tipičnim atributima berača grožđa: u košarici (*corbis*, *qualus vindemiatorius*²⁵) se po svemu sudeći nalazi grožđe, izvedeno doduše pomalo nezgrapno i u disproporciji na cjelinu prikaza. Lijevo od dječaka je boca (*flasca*²⁶) za vino ili za vodu, a dječak u rukama drži savinuti polumjesečasti predmet, koji je na žalost oštećen te nam je interpretacija nešto otežana. Smatramo ipak da se radi o nožu kojim se reže vinova loza i beru grozdovi, a kojeg u različitim oblicima nalazimo i na drugim spomenicima sa sličnom tematikom (*falcula vineatica*, *unguis ferreus*²⁷). Takav se nož nalazi i na jednoj steli iz Staroga Grada na Hvaru, na kojoj je prikazan pokojnik s karakterističnim oruđem njegova zanimanja.²⁸ Sličan motiv krilatog erota s nekim drugačijim atributima nađen u Akvileji također je od jantara i po stilskim karakteristikama nesumnjivo podsjeća na prikaz s ovog našeg primjerka. Lik dječaka je na oba predmeta izveden u istoj »baroknoj« maniri, zdepastog neproporcionalnog tijela i pomalo ukočenog izraza lica. Čak je i način na koji im je počesljana kosa gotovo istovjetan, a krila su na oba prikaza izvedena jednakim plitkim urezima u plošnom reljefu. Povezanost između ova dva primjerka naglašena je i činjenicom da je i onaj akvilejski bio nađen kao prilog pokojniku u urni.²⁹

Na poleđini manjeg lista vinove loze prikazana je mrtva priroda: riba i neka pernata životinja, pripremljene za pečenje. Vjerojatno je to patka ili kokoš očišćena perja, što predstavlja uobičajen motiv na rimskim spomenicima s prikazima obrednih ili zagrobnih gozbi³⁰. I ovome primjerku iz groba u Topuskom analogije trebamo tražiti među nalazima iz Akvileje i njezine okolice, gdje su upravo u veoma velikom broju nađeni predmeti od jantara sa istovjetnim ili sličnim prikazima. Među tim se predmetima uz prikaz poput ovoga na našem primjerku, javlja-

²⁵ K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge 1975, str. 56 i dalje, 59 i dalje.

²⁶ W. Hilgers, *Lateinische gefässnamen*, Diisseldorf 1969, str. 183

²⁷ White, o. c., str. 112

²⁸ M. Nikolanci, *Duo membra coniuncta*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LX Split 1958, str. 60 i dalje, T. II. Kao ilustraciju ovom našem primjeru navodimo reljef iz Palače Mattei u Rimu s

prikazom berbe grožđa, (White, o. c. T. 7) i reljef s prikazom Antinoja u obličju Silvana iz Torre del Padiglione (P. Ducati, *L'arte classica*, Torino 1961, T. XI)

²⁹ K. Mosser, *Notizen*, *Mitt. d. K. K. Central-Commission XV*, Wien 1889, str. 260, si. 16.

³⁰ O značenju takvih prikaza vidi F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942, str. 296, 335, T. XXV, 2 i T, XXXVI, 2,

ju i prikazi drugih životinja, ljudskih likova, pa i različitog voća, vrlo često na poleđini listova vinove loze³¹.

Od žutosmeđeg jantara izrađena je i školjka, izvanredno fine i prozirne stijenke (tabla II, br. 4; katalog br. 36). Oblikom podsjeća na vrstu školjke *lutraria oblonga* koja je česta i u Jadranskom moru. I takvih je jantarnih predmeta nađeno u grobovima iz Akvileje. Katkad su u unutrašnjosti školjki bili izvedeni i prikazi ženske glave. Školjka se naime, od davnine smatrala karakterističnim simbolom i atributom žene, te je vrlo često prilog upravo u ženskim grobovima, bilo kao prava školjka ili, poput ove iz groba u Topuskom, umjetnički izrađena od različitih skupljenih materijala.³²

Među jantarnim priložima iz Topuskog nalazi se i predmet za koji smatramo da predstavlja vreteno (tabla II, br. 1–3; katalog br. 37). Svojim izduženim oblikom sa širokim diskom po sredini vrlo je sličan stvarnim ručnim vretenima koja su u to vrijeme bila u upotrebi.³³ Među današnjim etnografskim materijalom moguće je također naći analogije za oblik ovoga predmeta: radi se o vrlo jednostavnom tipu vretena, obično izrađenom od drveta. Analogija za naš predmet nismo mogli naći, iako su u grobovima istog karaktera kao što je ovaj u Topuskom, često nađeni predmeti sličnog oblika, sastavljeni od jantarnih diskova nanizanih na brončanu iglu. I ti su predmeti po sredini imali širi disk poput našega (tabla II, br. 1 i 3). Njihova namjena nije određena: spominju se kao toaletni ili ukrasni štapići, skeptri i samo hipotetično kao vreteno. L. Bertacchi pretpostavlja da se radi o skeptru (*scipio*) koji se u Rimu kao simbol vlasti dodjeljivao kraljevima, konzulima i kasnije imperatorima, a s obzirom na male dimenzije imao je i simbolično značenje kao prilog božanstvima podzemnoga svijeta.³⁴ Takvu bi simboliku vrlo lako moglo imati i vreteno kao atribut htonskih božanstava, pogotovo kao jedan od atributa triju božica Usuda od kojih najstarija, Klotho, prede nit života. Međutim, bez pretenzija na neke konačne zaključke, smatramo mogućim da jedan ovakav predmet, kao grobni prilog umrloj ženi može predstavljati ili vreteno, karakterističan predmet koji je upotrebljavala za života, ili pak samo uobičajeni prilog zagrobnog karaktera. U svakom slučaju s obzirom na materijal od kojeg je izrađeno, ovo vreteno sigurno nije bilo stvarno upotrebljavano već samo simbolizira, nama za sada, nejasan smisao.³⁵

Od manjih predmeta izrađenih od jantara, u ovom su grobu nađena dva dugmeta i jedna nepravilna kockica za igru (tabla II, br. 5–7; katalog br. 38 i 39).

³¹ T. Biavaschi, *Ambre aquileiesi nel Museo Civico di Udine, Aquileia Nostra XXII*, Padova 1951, str. 19 si. 3 gdje je naveden i ostali usporedni materijal; G. Brusin, *Aquileia e Grado, guida storico-artistica*, Padova 1964, si. 102; L. Bertacchi, *Recenti acquisizioni di ambre nel Museo di Aquileia, Aquileia Nostra XXXV, Aquileia 1964* str. 51

³² Brusin, o. c., si. 101; E. F. von Ritter Zahoni, *Bernsteinfunde Aquilejas, Mitt. d. K. K. Central-Commission XV*, Wien 1889, str. 24

³³ *History of Technology*, vol. II, Oxford 1967, str. 202, sl. 164; Za ilustraciju navodimo prikaz vretena toga tipa na steli iz splitskog Arheološkog muzeja (S. Rinaldi Tuf i, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato, Atti della Accad. Naz. dei Lincei*, ser. VIII vol. XVI, Roma 1971, T. XII si. 2)

³⁴ Bertacchi, o. c., str. 56

³⁵ Plinije, međutim, spominje vretena od jantara što su se upotrebljavala i u stvarnom životu (u Siriji). *Plini n. h. XXXVII*, 37

I jantarna je dugmad uobičajen prilog nađen u mnogim grobovima u Akvileji. Zanimljivo je da su često nađena upravo dva komada zajedno, poput ovih u Topuskom.³⁶ Teško je za sada reći ima li u tome također neke simbolike, no ova dugmad očito nisu bila upotrebljavana u svakodnevnom životu. Značenje im prema tome treba tražiti u simbolici grobnih priloga. Takvoj simbolici treba pripisati i nalaz kockice za igru koja se vrlo često nalazi u rimskim grobovima.

Svi ovi predmeti od jantara proizvodi su umjetničkog obrta (Kleinkunst) i predstavljaju izuzetno zanimljiv prilog poznavanju rimske umjetnosti uopće. Izrađeni od skupocjenog materijala odražavali su ujedno i ekonomsku moć pojedinih proizvodno-trgovačkih središta, specijaliziranih za izradbu takvih predmeta primijenjene umjetnosti. Prema Pliniju³⁷ jantar se u Rimskom Carstvu počeo ponovo upotrebljavati u ranocarsko doba, ali je tek u Neronovo vrijeme uspostavljena intenzivnija trgovina većim količinama te plemenite smole, potrebne za izradbu mnogobrojnih umjetničkih predmeta toliko omiljenih kod Rimljana. Tada je ujedno ponovo uspostavljen »jantarski put« s Baltika, kojim se još od pretpovijesti dopremao jantar na Sredozemlje³⁸. Međutim, vrijeme najvećeg procvata umjetničke obrade jantara je razdoblje od Flavijevaca do Antoninâ. U to je vrijeme najvažnije specijalizirano središte za izradu predmeta od jantara postala Akvileja. S tog područja potječe i najveći broj jantarnih nalaza što je i navelo neke autore da u to sjevernoitalsko središte smjeste najpoznatije radionice u kojima se obrađivao jantar koji je s Baltika stizao u svom prirodnom obliku³⁹. Jantarni predmeti iz Akvileje izvozili su se po cijelom rimskom imperiju, osobito u sjeverozapadne provincije, no mnogobrojni su također nalazi koji potječu i iz rimske Dalmacije i Panonije⁴⁰. Za gotovo svaki prilog nađen u ovom našem grobu moguće je pronaći usporedni materijal među mnoštvom umjetnički obrađenih jantarnih predmeta od kojih se najveći broj danas nalazi u muzejima Akvileje, Udina, Trsta, Rima, Beča i Londona⁴¹. Svi su ti primjerci akvilejske provenijencije i zajedničke su im karakteristike izražene u pristupu obradi jantara. Predmeti su izrađivani u reljefu, prilagođujući dubinu ureza prirodnoj podatnosti i prozračnosti materijala, pri čemu se kroz efektnu igru svjetla i sjene postizavala izvanredna plastičnost prikaza. Zajednički im je izbor sadržaja i motiva često povezan s namjenom tih predmeta koji su svi nađeni kao prilozima u grobovima. Izrađeni su od iste vrste jantarne smole. U posljednje su vrijeme naime izvođene spektrometrijske analize

³⁶ Ritter, o. c., str. 244

³⁷ *Plini n. h.* XXXVII, 45, 46

³⁸ N. Negroni Catacchio, *Le vie dell' ambrâ, i passi alpini orientali e l'Alto Adriatico Antichità Altoadriatiche IX*, Aquileia e l'arco alpino orientale, Udine 1976, str. 21—57 gdje je enavedena opsežna literatura o jantarnom putu.

³⁹ Panciera, o. c., str. 43; M. C. Calvi, *Le ambre romane di Aquileia, Aquileia Nostra*

XLVIII, Padova 1977, str. 98, dalje u tekstu Calvi, *Ambre romane*

⁴⁰ D. E. Strong, *Catalogue of the carved Amber*, London 1966, str. 34; Panciera, o. c., str. 81

⁴¹ Sigurne su provenijencije mnogobrojni predmeti iz muzeja u Akvileji, zatim oni iz kolekcije Di Toppo u Gradskom muzeju u Udinama, te iz kolekcije Zandonati u tršćanskom muzeju i neki predmeti iz muzeja u Beču i Londonu, Strong, o. c. T. XLI, si. 114

akvilejskog jantara kako bi se utvrdilo njegovo podrijetlo⁴². Kod većine analiziranih uzoraka utvrđeno je njihovo podrijetlo s Baltika te su klasificirani u tzv. »nordijski« tip. Takva je analiza načinjena i za jantarne predmete iz Topuskog te je ustanovljeno da i taj jantar potječe s Baltika⁴³. Time je ujedno još jednom potvrđena tradicija koja govori o postojanju »jantarnog puta« koji je s obala Baltika vodio prema jugu. Taj je jantarni put vjerojatno završavao u Akvileji gdje su se s vremenom razvile jake radionice u kojima se obrađivao jantar. Sve veća potražnja jantarnih predmeta uvjetuje stvaranje monopoliziranog tržišta tim predmetima koji se iz akvilejske luke izvoze i u područje Panonije. U to je područje trgovačka roba stizala ili kopnenim magistralama ili riječnim putovima, od obala Dunava do Emone i Nauporta i odatle u ostale dijelove provincije. U tim područjima nalazimo i mnoge potvrde o prisustvu akvilejskih trgovačkih obitelji koje su iz Akvileje donosile ne samo prehrambene artikle, nego i različite predmete za svakodnevnu upotrebu kao i skupocjene predmete poput ovih jantarnih⁴⁴. Intenzivna upotreba i trgovina jantarom kod Rimljana počinje nakon pacifikacije ovih krajeva i stvaranja provincije Panonije. Nije stoga neobično da se na grančnim područjima prema germanskim i panonskim plemenima s kojima su Rimljani trgovali, razvilo tako snažno trgovačko središte poput Akvileje. Značajna grana te bogate trgovačke aktivnosti bila je nesumnjivo proizvodnja i izvoz jantarnih predmeta. I ovi naši nalazi sigurno su proizvod neke akvilejske radionice.

Predmeti od jantara, najrazličitijih oblika i sadržaja prikaza, gotovo su isključivo nađeni u grobovima. Jedan od bitnih problema koji se nameću u vezi interpretiranja ovih priloga, svakako je njihovo značenje. Mnogi ih autori smatraju ukrasnim ili toaletnim predmetima, ali bez stvarne upotrebne vrijednosti za života pokojnika. S obzirom na materijal od kojeg su izrađeni, neki su od njih ljez sumnje imali apotropejsko značenje. Ljudi su naime, od davnine pridavali jantaru moć zaštite od različitih uroka ili bolesti, te su nosili uza se neki jantarni predmet ili su jednostavno pili jantar u tekućini poput lijeka⁴⁵. Takvo su značenje mogli imati mnogobrojni masivni prsteni s različitim prikazima ženskih likova, erota ili životinja, a koji su se vjerojatno nosili kao privjesci. Mali amuleti u obliku pasa, Meduzine glave ili lovorovih listova s natpisom *An(num) N(ovum) f(austum) f(elicem)*, također su sličnog karaktera. Velik je nadalje broj predmeta koji su pripadali ženskom toaletnom priboru, poput različitih piksida i kutijica s poklopcima, podložaka za ogledalo, štapića za miješanje mirisnih pomada i drugog. Većina je ovih predmeta ukrašena idiličnim motivima, poput prikaza erota — berača grožđa, Venere i Amora, Erosa ili božanstava vezanih uz Bakha — Dioniza (satiri,

⁴² M. Tricarico, *Analisi gas-cromatografiche e di spettrometria I R di campioni di ambra provenienti da Aquileia e dintorni, Antichità Altoadriatiche IX, Aquileia e l'arco alpino orientale, Udine 1976, str. 58—60*

⁴³ Prema analizi što su je izvršili prof. C. W. Beck i prof. Diamond s Vassar College u New Yorku (analiza I R spectrum 3602) ustanovljeno je da su jantarni predmeti iz

Topuskog izrađeni od sukcinita, tj. baltičkog jantara. Analizirani uzorak uvršten je u katalog Vassar College Collection, pod brojem Y 48. Ovom prilikom zahvaljujemo gospođi prof. Joan M. Todd sa San Jose State University u Kaliforniji, čijom nam je ljubaznošću bilo omogućeno napraviti ovu analizu.

⁴⁴ Calvi, *Ambre romane*, gdje je navedena i ostala literatura.

⁴⁵ Bertacchi, o. c., str. 66

menade). Među mnogobrojnim primjercima s prikazima iz biljnog i životinjskog svijeta nalazimo velik broj predmeta gdje su životinje (najčešće ribe i perad) ili plodovi (kruške, datule, dunje, smokve) položeni na list vinove loze.

L. Bertacchi veoma je dobro pokušala povezati značenje tih prikaza s kultom Perzefone-Kore i Dioniza-Bakha, htonskih božanstava kojima su se ti neobični predmeti prinostili kao zavjetni darovi. Na takvo ju je tumačenje naveo jedan davni nalaz u Akvileji, gdje su u jednoj čeli, uz kamene i keramičke urne, nađeni kao prilozima mnogobrojni ostaci životinja, plodova i posuda — predmeti kakvi su u grobovima nađeni od jantara, i koji prema tome imaju jednako značenje⁴⁶. S obzirom na već spomenuto apotropejsko značenje jantara, ti su predmeti očito bili simbolični i skupocjeni zavjeti božanstvima podzemnoga svijeta. Prikazi životinja, plodova i idiličnih scena na listovima vinove loze potvrđuju bakičko značenje takvih priloga, a činjenica da su nađeni u grobovima, govori i o zagrobnom karakteru Dionizovog (Bakhovog) kulta. Božanstva tog kulta, veoma rasprostranjenog u rimskome svijetu, u različitim se krajevima često poistovjećuju s drugim božanstvima sličnog karaktera.

Jantarni predmeti iz groba u Topuskom po svom su sadržaju istovjetni mnogobrojnim sličnim nalazima koji se povezuju s kultovima htonskih božanstava. U Akvileji su to Liber i Libera kojima se pridaju smisao, karakteristike i atributi Dioniza i Perzefone, božanstava klasičnog Panteona. Smatramo da ni ovi naši nalazi ne predstavljaju samo uobičajene grobne priloge, nego da je njihovo prisustvo u grobu vezano i uza simbolični smisao bakičkog kulta.

U ovom bi se slučaju moglo također raditi o priložima kultu Libera i Libere, koji je u Topuskom potvrđen nalazom žrtvenika posvećenog ovim božanstvima⁴⁷. Štovanje kulta Libera i Libere, tih starih italskih božanstava, u ovo područje donose Italci koji kao vojnici ili veterani raznih legija borave ili se naseljavaju u ovome kraju. U tom je rimskom naselju, na važnom magistralnom putu prema Sisiciji, nađeno i mnogo spomenika Silvanovog kulta, koje također podižu većinom vojnici⁴⁸. Nesumnjiva je sličnost ovih dvaju kultova, tim više što se Silvan i njemu slična božanstva često nalaze pridružena Liberu ili se u nekom sinkretističkom pogledu poistovjećuju s njime⁴⁹. Ti se kultovi vjerojatno nadovezuju na tradiciju štovanja epihornih božanstava vodâ i šumâ, kojih štovanje treba povezati s prirodnim ljekovitim izvorima i krajolikom mjesta. Razvitak ovog rimskog naselja uvjetovan je prema tome i s korištenjem tih izvora kao lječilišta uz koje se razvilo rimsko kulturno središte šireg značenja u ovom dijelu provincije.

⁴⁶ Ibid., str. 66 i dalje, gdje je navedena iscrpna literatura koja potkrepljuje njezino mišljenje.

⁴⁷ Votivna ara, nađena na obroncima Babićevog brda u Topuskom. Natpis glasi: LIBERO ET/ LIBERAE/ SACR(um)/ C(aius) CATVLLINVS/ FIRMVS B(eneficiarius) CO(n)S(ularis)/ V(otum) S(olvit)

Natpis će biti posebno objavljen na drugom mjestu.

⁴⁸ V. Hoffiler — B. Saria, Antike inschriften aus Jugoslawien I, Zagreb 1938, str. 230—233

⁴⁹ Za kult Silvana (pa prema tome i Libera) vidi D. Rendić-Miočević, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu NS X, Sarajevo 1955, str. 5—10

Kao što takva duhovna nadogradnja na neki način odražava bogatstvo prirode toga kraja, njezinih plodova i živost samog antičkog naselja, tako vjerujemo, i ovaj bogati rimski grob s kraja 2. i početka 3. stoljeća svojim priložima oslikava životnu radost jedne žene.

* Sve crteže je izradio K. Rončević, tehnički suradnik Centra za povijesne znanosti u Zagrebu. Arhitektonski snimak groba i fo-

tografije u tekstu snimio je I. Šarić. Dijapozitive u bojama snimio je I. Nikolić. Ovom prilikom im se svima srdačno zahvaljujem.

KATALOG

1. Vrč s jednom ručkom od dobro pečene kvalitetne crvenkaste gline (*lagoena*, Hilgers, Gefäßnamen str. 61, 203). Vrč je trbušastog oblika, gotovo bikoničan, s relativno uskom stajaćom plohom. Uzak i srednje visok vrat vrča završen je izvrnutim kosim rubom koji je izveden u izljev. Profilirana trakasta drška spušta se od vrata na trbuh vrča. U donjem dijelu trbuha izvedene su dvije plitko urezane ukrasne trake.
Vrč je dobro sačuvan s malim oštećenjima na vratu i rubu grla.
Mjere: visina 18 cm, širina trbuha 12 cm, visina vrata 4,5 cm, 0 dna 5 cm.
Datiranje: 1—3. st.
Tabla 6, br. 3.
2. Vrč s jednom ručkom od dobro pečene i pročišćene crvene gline (*lagoena*). Vrč je trbušastog oblika s uskom okruglom stajaćom plohom. Srednje visok vrat završava prstenastim rubom oblog profila, bez izljeva. Nedostaje trakasta drška što se nešto niže ispod ruba spuštala na trbuh vrča.
Vrč je oštećen i slijepljen.
Mjere: visina 15,5 cm, širina 10 cm, visina vrata 4 cm, 0 dna 3,8 cm, 0 otvora 2 cm.
Datiranje: 1—3. st.
Tabla 6, br. 4.
3. Šest ulomaka većeg vrča s jednom ručkom (*lagoena*), izrađenog od dobro pečene sive gline srednje kvalitete. Najbolje su sačuvani dijelovi dna i trbuha vrča te dio vrata i izljeva s ručkom. Na temelju tih ulomaka može se zaključiti da se radilo o trbušastom vrču ravnoga dna i kratkoga vrata koji se naglašeno širi u ljevkastu izljev. S ruba izljeva na trbuh vrča spušta se obla ručka.
Vrč je u crtežu rekonstruiran.
Mjere: visina izljeva 6,5 cm, 0 dna 11 cm, 0 otvora 5,7 cm, debljina stijenke 0,4—0,7 cm.
Datiranje: 1—3. st.
Tabla 6, br. 2.
4. Ulomak ruba i trbuha posude od dobro pečene kvalitetne sive gline. S unutrašnje i s vanjske strane posuda je crno bojena. Rub je blago izvinut i trakast. Na trbuhu posude ostatak je ukrasa izvedenog glačanim okomitim trakama, po tri u skupinama.
Dimenzije: 5 X 6 cm, debljina stijenke 0,2—0,4 cm.
Datiranje: kasno carstvo
Tabla 7, br. 4.
5. Ulomak ruba veće posude od dobro pečene kvalitetne crvene gline. Posuda je bila crno bojena. Rub posude izvrnut i kaneliran. Ulomak je pod opipom »prašnjav« zbog gorenja.
Mjere: 10,5 X 4 cm
Datiranje: kasno carstvo
Tabla 7, br. 5.

6. Ulomak ruba, trbuha i dna plitke zdjele od dobro pečene kvalitetne žućkaste gline. Vidljivi tragovi gorenja. Dno posude je ravno.
Mjere: visina 5 cm, dim. ulomka 7,5 X 6,5 cm
Datiranje: kasno carstvo
Tabla 7, br. 7
 7. Ulomak ruba i trbuha veće zdjele od dobro pečene kvalitetne crvene gline. Rub posude je zadebljan i oblo proširen prema van. Po sredini trbuha zdjele vidljivi su tragovi dviju ukrasnih linija, te dio ukrasnog pojasa izvedenog okomitim urezima. S vanjske i s unutrašnje strane posude tragovi crvene boje.
Mjere: 10 X 10 cm, debljina ruba 1,5 cm, debljina stijenke 0,6 cm
Datiranje: 2—3. st.
Tabla 7, br. 3
 8. Ulomak ruba, grla i trbuha veće posude od dobro pečene, kvalitetne sive gline. Posuda je bila crno bojena. Vidljivi tragovi gorenja. Na prijelazu vrata u trbuh posude vidljiv je ostatak ukrasnog pojasa izvedenog okomitim urezima.
Mjere: 10 X 10 cm, debljina stijenke 0,7—1,5 cm
Datiranje: 2—3. st.
Tabla 7, br. 1
 9. Ulomak dna i trbuha većeg vrča od svjetložute gline slabije kvalitete. Vidljivi tragovi gorenja. Dno vrča je ravno s malim prstenastim rubom. Bez crteža.
Mjere: 7,5 X 14,5 cm
Datiranje: 2—3. st.
 10. Ulomak dna i trbuha veće posude od sive gline slabije kvalitete, s tragovima gorenja. Dno posude je ravno. Bez crteža.
Mjere: 12 X 7,6 cm
Datiranje: kasno carstvo
 - 10.a Ulomak ruba posude od grube, nepročišćene smeđe gline. Po fakturi i profilu posuda podsjeća na prehistorijsku keramiku.
Mjere: 4,5 X 4,5 cm
Tabla 7, br. 6
 11. Manji trbušasti pehar od kvalitetne tamnosive gline, vjerojatno nekad glačane do metalnog sjaja. Vidljivi tragovi gorenja. Rub pehara je koso jzvrnut prema van, a obli trbuh pri dnu prelazi u usku ravnu stajaću plohu. Posuda je rekonstruirana.
Mjere: visina 8,5 cm, širina 8 cm, 0 dna 3,5 cm, 0 otvora 6,6 cm.
Datiranje: 1—3. st.
Tabla 6, br. 1
 12. Osam ulomaka kadionice (Räucherschale) od dobro pečene kvalitetne žućkaste gline. Vidljivi tragovi gorenja. Ulomci pripadaju rubu, trbuhu i nozi kadionice. Rub posude je ravan i izvrtut, po obodu ukrašen kosim urezima. Istim
-

urezima izveden je i ukras u obliku triju reljefnih traka koje se nalaze na vanjskoj stijenci kadionice. Ispod samog ruba kadionice mjestimično je izveden reljefni ukras u obliku štapića. S unutrašnje strane posude svršetak ruba kadionice naznačen je s dva ukrasna pojasa izvedena urezima. Trbuh posude prelazi postepeno u ravnu nogu s okruglom proširenom stajaćom plohom.

Posuda je djelomično ljepljena, a u crtežu je rekonstruirana.

Mjere: visina 13,5 cm, širina 24 cm, visina noge 5,5 cm, 0 stajaće plohe 7,5 cm

Datiranje: 2—3. st.

Tabla 5, br. 2

13. Tri ulomka što pripadaju rubu, trbuhu i nozi kadionice (Räucherschale) od kvalitetne sive gline. Vidljivi tragovi gorenja. Rub posude je ravan i izvrnut, po obodu ukrašen okomitim urezima. Na trbuhu kadionice nalaze se tri ukrasne plastične vodoravne trake s okomitim urezima (Kerbband). Ravna valjkasta noga prelazi u okruglu, široku stajaću plohu. S unutrašnje strane posude svršetak ruba naglašen je dvjema urezanim trakama s ukrasom poput onoga na trbuhu posude.

Posuda je djelomično ljepljena, a u crtežu je rekonstruirana.

Mjere: iste kao br. 13

Datiranje: 2—3. st.

Tabla 5, br. 1

14. Ulomak ruba većeg tanjura od dobro pečene tamnosive kvalitetne gline. Vidljivi tragovi gorenja.

Mjere: 8,4 X 3,5 cm

Datiranje: 2—3. st.

Tabla 7, br. 2

15. Mali, izrazito trbušasti, gotovo bikonični vrčić s jednom ručkom od dobro pečene i vrlo kvalitetne crvene gline. Obod vrata koso je izvrnut prema van i izveden u plastični izljev. Ručka je »uštipnuta« iz vrata i dijela trbuha vrčića i potpuno je ispunjena (?). Vrčić završava istaknutom, visokom, valjkastom stajaćom plohom. Posudica je rekonstruirana.

Mjere: visina 5 cm, širina 4 cm, visina noge 0,5 cm, 0 noge 2 cm

Datiranje: posljednja četvrtina 2. st.

Tabla 5, br. 6

16. Isto kao br. 15, nedostaje ručka.

Mjere: visina 6 cm, širina 5 cm, visina noge 0,6 cm, 0 noge 2 cm

Tabla 5, br. 4

17. Isto kao br. 16.

Tabla 5, br. 3

18. Isto kao br. 15, nedostaje ručka.

Mjere: visina 5,7 cm, širina 4 cm, visina noge 0,5 cm, 0 noge 2,3 cm

Tabla- 5, br. 5

19. Dva ulomka vrata i dna vrčića kao što su prethodni.
Mjere: debljina stijenke 0,2 cm.
 20. Svjetiljka uljanica tipa XVII. Firma FORTIS unutar dviju koncentričnih kružnica. Glina sivožuta i dobro pročišćena. Faktura svjetiljke mekana. Na svjetiljci su vidljivi tragovi gorenja. Svjetiljka je u gornjem dijelu ramena i nosa oštećena. Pripada jednostavnom tipu s otvorom (*infundibulum*) na disku i s kanalom. Na ramenu sačuvana samo jedna od tri bradavice.
Mjere: dužina 8,2 cm, širina 5,5 cm, visina 3,5 cm
Datiranje: 2. st. n.e.
Tabla 4, br. 5
 21. Svjetiljka uljanica tipa XVII. Firma FORTIS, unutar jednog prstena, nejasna. Glina narančasta, dobro pročišćena. Faktura svjetiljke dobra, ali mekih obrisa. Pripada mlađem tipu svjetiljki skraćena oblika karakterističnim za panonsko područje. Na ramenima tri duguljaste plastične bradavice. Svjetiljka je čitava sačuvana.
Mjere: dužina 7 cm, širina 5,5 cm, visina 2,5 cm
Datiranje: 2. st. n.e.
Tabla 4, br. 3
 22. Svjetiljka uljanica tipa XVII. Firma FORTIS, jasno i vrlo plastično utisnuta unutar dviju koncentričnih kružnica. Glina je sivožuta, lošije pročišćena. Svjetiljka je nešto grublje fakture, ali oštih obrisa. Vidljivi su tragovi gorenja. Na ramenima se nalaze tri visoke izdužene bradavice. Dio diska i nos svjetiljke nedostaju.
Mjere: dužina 7 cm, širina 5,7 cm, visina 3,3 cm
Datiranje: 2. st. n.e.
Tabla 4, br. 4
 23. Svjetiljka uljanica tipa XVII. Glina sivožuta, dobro pročišćena. Faktura svjetiljke je dobra a obrisi mekani. Vidljivi su tragovi gorenja. Svjetiljka pripada jednostavnom tipu s otvorom u disku i s kanalom. U kanalu nema rupice za zrak. Na ramenima svjetiljke tri su plastične bradavice. Svjetiljka je oštećena u donjem dijelu nosa.
Mjere: dužina 8,5 cm, širina 5,4 cm, visina 3,2 cm
Datiranje: 2. st. n.e.
Tabla 4, br. 2
 24. Svjetiljka uljanica tipa XVII. Glina je siva i dobro pročišćena. Faktura svjetiljke dobra a obrisi oštri. Svjetiljka je oštećena na mjestu otvora na disku. Na ramenima su tri izdužene vrlo plastične bradavice.
Mjere: dužina 8,9 cm, širina 5,8 cm, visina 3 cm
Datiranje: 2. st. n.e.
Tabla 4, br. 1
 25. Ulomak svjetiljke uljanice od dobro pročišćene svijetlonarančaste gline, mekih obrisa. Sačuvan je dio ramena diska s dvjema bradavicama.
-

26. Ulomak svjetiljke uljanice od dobro pročišćene sive gline. Faktura svjetiljke je dobra, obrisi mekani. Sačuvani dijelovi ramena svjetiljke.
27. Dva brončana ulomka koji su vjerojatno pripadali trakastoj ručki manje posude. Ulomci su korodirani, sa zelenom patinom. Tragovi gorenja vidljivi.
Mjere: 5 X 1 cm, 4,5 X 1 cm
Tabla 3, br. 1,2
28. Stakleni ungentarij svijetlozelene boje, cilindričnog dugog vrata i blago izvijenog grla. Trup ungentarija je nizak i stožast s oštrim prijelazom iz vrata. Po sredini dna malo udubljen je.
Mjere: visina 15,5 cm, širina 9,3 cm, 0 grla 3 cm
Datiranje: 2—3. st.
Tabla 3, br. 3
29. Stakleni ungentarij, svijetlozelene boje, istog tipa kao i br. 28. Ungventarij ima malo iskošen vrat i oštećen je. Slijepljen u cjelinu.
Mjere: visina 17 cm, širina 9,3 cm, 0 grla 3 cm
Datiranje: 2—3. st.
Tabla 3, br. 5
30. Stakleni ungentarij zelene boje, dugog cilindričnog vrata s vrlo izvijenim horizontalnim rubom i niskog zaobljenog spljoštenog trupa. Vrat je pri prijelazu u trup nešto zadebljan.
Mjere: visina 9 cm, širina 6 cm, 0 grla 4,8 cm
Datiranje: (2?) 3. st. n.e.
Tabla 3, br. 6
31. Stakleni ungentarij mutne zelenoplave boje, kratkog zvonastog vrata s blago izvinutim rubom. Trup ungentarija je izveden u obliku kaplje s relativno ravnim dnom.
Mjere: visina 18 cm, širina 4,3 cm, 0 grla 3,6 cm
Datiranje: (2?) 3. st.
Tabla 3, br. 4
32. Tri ulomka dna i vrata staklenog ungentarija svijetlozelene boje.
33. Pet grumena taljenog stakla svijetlozelene boje.
34. Veliki list vinove loze izveden naturalistički. S donje strane lista nalazi se figuralni reljefni prikaz. List je izrađen od jantara tople žutonarančaste boje, dobro uglaçane površine. Figuralni prikaz predstavlja alegoričan motiv s kri-latim dječaćićem — erotom, koji u desnoj ruci drži košaricu od pruća punu plodova. U lijevoj ruci drži nož za obrezivanje vinove loze, dok se iznad košare s plodovima nalazi posuda za tekućinu. Dječak je prikazan u pokretu tako da obrisi njegovog tijela prate oblik lista. Glava mu je prikazana *en face*, s ukočenim izrazom lica i kosom počesljanom u kompliciranu frizuru s jednim debelim uvojkom po sredini glave i po jednim sličnim sa svake strane lica. Ostalim dijelovima tijela dječak je okrenut ulijevo u poluprofil. Nezgrapno tijelo nejesto se nastavlja na debeli vrat. I ruke i noge su neproporcionalne prema

trupu: ruke su prevelike s osobito naglašenim šakama, a noge su također u disproporciji s ostalim dijelovima tijela. Dječak je prikazan s krilima na oba ramena. Iza desne ruke dječaka nalazi se košara s dosta velikim plodovima, koji bi mogli predstavljati, s obzirom na nezgrapnost i neproporcionalnost cijelog prikaza, grožđe. Košara je stožastog oblika s naglašenim postoljem i jednom drškom, koja se nastavlja na obod. Takve košare od pruča s drškom ili bez nje, upotrebljavale su se u vinogradima za prenošenje ubranog grožđa (*corbis*, *qualus*, *q. vindeminatorius*, *calathus*, White, Farm Equipment, str. 56, 59, 70) ili za druge plodove. U rukama dječak drži neki predmet neobičnog oblika. Kako je upravo na tom mjestu jantar oštećen, možemo samo pretpostaviti da se radi o nožu za rezanje vinove loze (*falculum vineaticum*, *unguis ferreus*, White, Farm Equipment, str. 112), karakterističnog srpolikog oblika, kakav se još danas upotrebljava u Dalmaciji pod nazivom vinorizac, ili u Istri. Iznad košare s plodovima, na lijevoj strani prikaza, nalazi se valjkasta posuda pri vrhu sužena poput boce, najvjerojatnije neki recipijent za vino ili vodu (*flasca*). Prednja (druga) strana predmeta izvedena je u obliku lista vinove loze. List je uzdužno presječen glavnom žilom od koje se račvaju na obje strane žile i žilice različitih dimenzija. Sve te žile na stiliziran način odražavaju prirodni izgled lista. Tome doprinose i plastična udubljenja izvedena svrdlom te nazubljeni rubovi lista.

Predmet je vrlo dobro, gotovo potpuno sačuvan, s manjim oštećenjima u gornjem dijelu kod noža za rezanje loze i na stopalu lijeve noge dječaka.

Mjere: visina 11 cm, širina 7,5 cm, debljina 0,4–3 cm.

Datiranje: kraj 2. st.

Analogije: Aquileia, K. Mosser, Notizen, Mitt. K. K. C. C. XV, Wien 1889, str. 260. London, D. E. Strong, Catalogue of the carved Amber, London 1966, T XLI, si. 114

Tabla I, br. 1; si. 6

35. Manji list vinove loze s figuralnim prikazom na jednoj strani. List je izrađen od jantara tople žutonarančaste boje, i nešto je prozirniji od prvog. Kao i na većem listu i na ovom su plastično s obje strane u dubokom reljefu izvedeni prikazi. List vinove loze izveden je na gotovo istovjetan način kao i u prvom slučaju, samo što kod ovoga rub nije toliko nazubljen. Na drugoj je strani pomalo neuobičajen, ali ne i nepoznat motiv »mrtve prirode«: prikazana je ptica, vjerojatno kokoš ili patka očišćena od perja i riba, pripremljene za pečenje ili već pečene. Na ovom je mjestu na žalost, predmet znatnije oštećen, te je vrlo teško odrediti o kojoj se pernatoj životinji radi, jer nedostaje glava ptice, a ostali dio tijela vrlo je sumarno prikazan. Lijepo je modeliran hrbat i zadak ptice, izveden pomoću nekoliko paralelnih ureza. Riba je nešto bolje sačuvana. Postavljena je uz lijevo krilo životinje i prikazana je u profilu. Predmet je djelomično oštećen na jednoj strani.

Mjere: visina 6,2 cm, širina 4,5 cm, debljina 3,1 cm

Datiranje: kraj 2. st.

Analogije: Aquileia, G. Brusin, Aquileia e Građo, Guida 1964, str. 175.

Tabla I, br. 2; si. 6

36. Školjka od jantara zagasite žutosmeđe boje, tankih, gotovo prozirnih stijenki. Školjka pripada tipu *lutraria oblonga*, a vjerojatno je služila i kao recipijent za mirise među toaletnim priborom.

Predmet je neznatno oštećen na rubovima.

Mjere: visina 5 cm, širina 8 cm, debljina stijenke 0,2—1 cm

Datiranje: kraj 2. st.

Tabla II, br. 4

37. Tri ulomka jednog vretena od jantara tamnožute boje. Vreteno se sastojalo od profiliranog prstena s otvorom, na donjoj strani kojega se nalazi utor s navojima. Na taj se navoj navijao donji dio vretena u obliku tordiranog štapa koji se pri dnu lagano suzuje i završava profiliranim ukrasom. Treći dio samo je djelomično sačuvan, a predstavlja dio gornjeg dijela vretena, također tordirani štap koji je vjerojatno završavao slično poput donjeg dijela, s razlikom što je bio čvrsto utisnut u utor prstena te nije bio pomičan.

Mjere sačuvanih ulomaka: a) 0prstena 4 cm, 0otvora 1,5 cm, debljina 1,1 cm.

b) dužina 10,5 cm, 0 1,5 cm

c) dužina 6,8 cm, 0 1,5 cm

Mjere vretena u rekonstrukciji: 21,5 cm

Datiranje: kraj 2. st. n.e.

Tabla II, br. 1, 2, 3

38. Dva polukuglasta dugmeta od jantara tamnožute boje. Kalota dugmeta podijeljena je nepravilnim urezima na osam kriški. Donji dio dugmeta providen je dvjema rupicama što su služile za prišivanje na tkaninu.

Mjere: 0 2 cm, debljina 1,4 cm

Datiranje: kraj 2. st. n.e.

Tabla II, br. 5, 6

39. Pločasta kockica za igru od žutog jantara. Kockica nije pravilnog oblika. Na većim plohama utisnute su tri, odnosno četiri rupice, dok su na manjim stranama utisnute rupice što prikazuju brojeve 1, 2, 5 i 6, za koje prema tome postoji manja mogućnost da budu izvučeni.

Mjere: 1,8 X 1,8 X 0,9 cm

Datiranje: kraj 2. st. n.e.

Tabla II, br. 7

MARINA ŠARIĆ

DAS ROMISCHE GRAB AUS TOPUSKO

Im April 1976 wurde zufällig in Topusko (Kroatien) ein römisches Grab mit reichen Beilagen entdeckt. Die Fachgelehrten aus »Regionalni zavod za zaštitu spomenika« in Zagreb (Das regionale Institut für Denkmalpflege) haben sofort interveniert und die aufgesammelten Beilagen dem Archäologischen Museum in Zagreb zu Aufbewahrung übergeben.

Das Grab wurde am privat Grundbesitz an der rechten Seite der Strasse, die aus Topusko nach Glina führt, in der Tiefe von 1 meter freigelegt. Zwar war das eine gemauerte Gruft, mit Sesquipedalziegeln bepflastert, und mit einer Steinplatte in Form eines niedrigen Satteldaches überdeckt (Abb. 1, 2, 3, 4, 5). Neben den Resten verbrannter Knochen des Verstorbenen, das Grab enthielt noch zahlreiche Beilagen die für das Grabinventar der Kaiserzeit üblich sind. Ausser Tonlampen, Ton- und Glasgefässen, wurden auch verschiedene Bernsteingegenstände gefunden, einzigartig wie nach ihrer Schönheit und Wert, so auch als die Unikategzämplare solcher Art bei uns.

Die keramischen Beilagen aus dem Grab stellen die typischen Gegenstände des alltäglichen Gebrauches dar. Die Tonlampen gehören zum Ivanyi Typ XVII, zwar den Lampenvarianten mit dem breiten Kanal und den Kurzformvarianten. Die Ausarbeitung ist nicht besonderer Qualität und sie lassen sich als Erzeugnisse der lokalen pannonischen Werkstätten zu bestimmen. Nach der Bodenstempel Fortis (Zeichen des norditalischen Meisters) darf man sie zwischen 1. u. 3. Jh. u. Z. datieren (Taf. IV; Katalog No 20–26).

Die Räucherschalen sind die Gefässe ungewöhnlicher Form und unbestimmter Funktion. Sie erscheinen als Import aus norditalischen Werkstätten schon im 2. Jh. u. Z. und sind oft in Gräbern desartigen Charakters vertreten, weil sie wahrscheinlich kultischen Zwecken gedient haben (anstatt der Lampen oder Urnendeckeln). Im erwähnten Grab wurden davon zwei Stücke gefunden (Taf. V, No 1, 2; Katalog No 12, 13).

Unter den keramischen Krügen unterscheiden wir zwei Gruppen. Der ersten Gruppe gehören die Einhenkelkrüge an, doppelkonisches oder abgerundetes Bauches mit Ausguss (Taf. VI, No 2–4; Katalog No 1–3), und sie sind italischer Herkunft. Die zweite Gruppe bilden die kleineren Krüge aus feinem roten Ton, geglätteter Oberfläche, mit den Merkmalen die auch an den grösseren Krügen bekannt sind. Betreffs der ungewöhnlich kleinen Dimensionen dürfen wir beschliessen dass in solchen Krüglein Däfte verwahrt wurden (Taf. V, No 3–6; Katalog No 15–19). Nach ihrer Merkmalen gehören alle diese Krüge der typischen kaiserzeitlichen Keramik an, die im ganze Römischen Kaiserreich im 1–3 Jh. verbreitet war. Derartig ist auch der kleine Trinkbecher, nach seiner Form ähnlich den Töpfen und Urnen, die noch späthallstattzeitliche und latènezeitliche Tradition enweisen (Taf. 5, No 1; Katalog No 11). An übrigen keramischen Fundstoff sind die gewöhnlichen Formen und Verzierungsarten der groben Hauskeramik des 2. u. 3. Jhs. vertreten (Taf. VII; Katalog No 4–14).

Gläser findet man recht oft als Beigabe in reichen römischen Gräbern. Als es sich in diesem Falle um ein weibliches Grab handelt, gehören alle beigegebene Glasgefässe dem Toiletten-Gerät an. Drei »Unguentaria« aus hellgrünem Glas lassen sich dem Typ Cal zuschreiben (nach der Klasifikation M. C. Calvi), und sie sind für das 2. Jh. charakteristisch. Das vierte »Unguentarium«, soeben aus hellgrünem Glas, hat eine ausserordentliche spindelartige Form und kommt erst in Gräbern des 3. Jhs. vor (Taf. III, No 3—6; Katalog No 28—32).

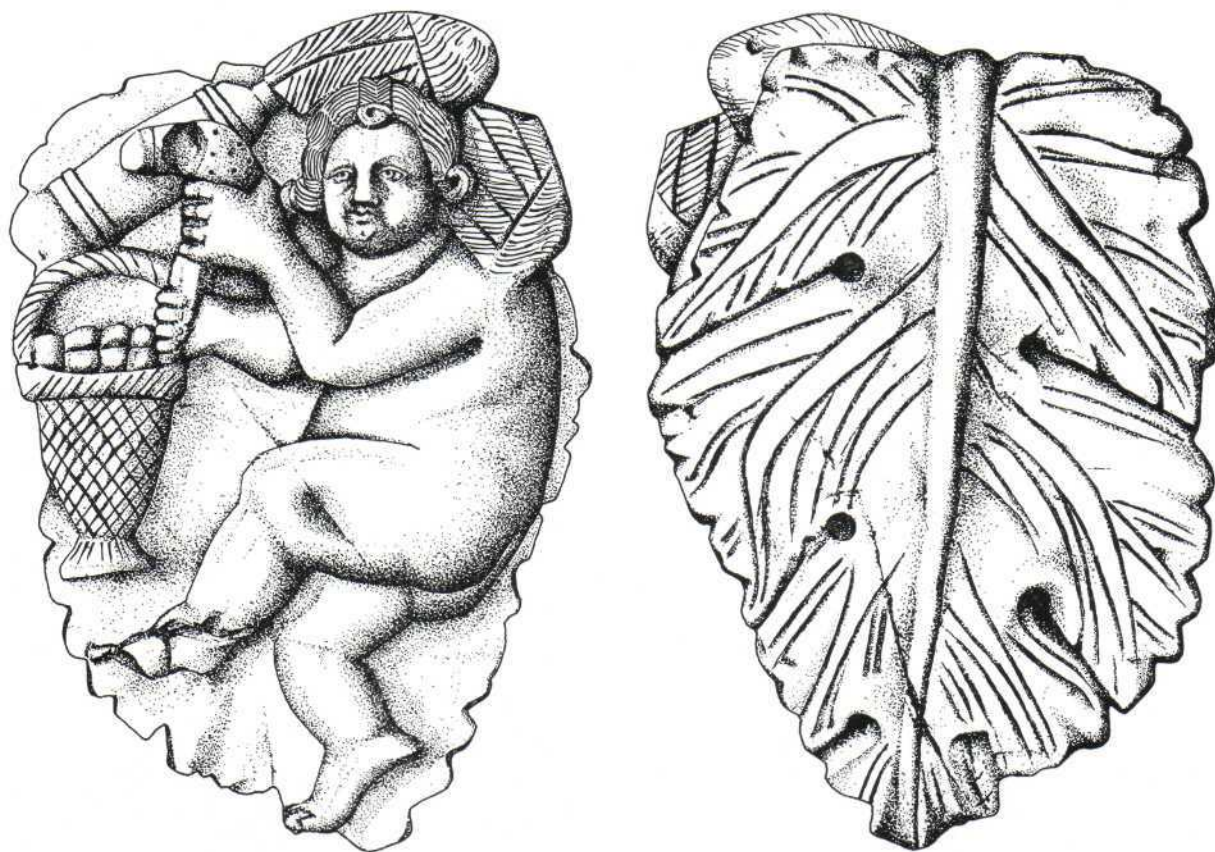
Jedoch im Grab aus Topusko besonders beachtenswert sind die eigenartigen Gegenstände aus gelb-orangen Bernstein. Neben den sorgfältig ausgeführten Spindel, Zierknöpfen und Spiehvürfeln muss man drei Gegenstände grösserer Dimensionen aussondern: die ausgezeichnet fein modellierte Muschel, deren Wände ganz dünn, fast transparent sind; das kleinere Weinrebenblatt als Hintergrund eines Stillleben-Motivs (Fisch und Geflügel zum Essen vorbereitet), das in antiker Zeit sehr beliebt war; das grösste und merkwürdigste ist das grosse Weinrebenblatt mit Darstellung der fruchtbaren Herbstpersonifikation. Ein geflügelter Erote hält in Händen ein Rebmesser. Vor ihm steht ein fruchtgefüllter Korb und eine Weinflasche. Die beschriebenen Gegenstände sind die Erzeugnisse der aquileischen Werkstätten, weil sie nach ihren stylistischen Merkmalen mit den vielzahligen Bernsteinfunden aus Gräbern von Aquileia verbunden werden können. Solche Bernsteingebilde wurden oft als Votivgabe den chthonischen Gottern eingeweiht, in unserem Falle dem Liber und der Libera, deren Heiligtum schon früher in Topusko festgestellt wurde. Die Verehrung dieser altitalischen Götter haben in unseres Gebiet die Italiker mitgebracht, die sich als Soldaten oder Veteranen hier aufgehalten oder niedergelassen haben. In envahnter römischer Siedlung an der wichtigen Hauptstrasse nach Siscia, wurden auch viele Denkmäler des Silvanus-Kultes gefunden. Die Verwandtschaft dieser zwei Kulte ist zweifellos, desto mehr weil Silvanus und ähnliche Götter oft dem Liber angeschlossen sind oder sind sie damit in irgendeinem synkretistischen Sinne gleichgesetzt. Diese Kulte knüpfen sich wahrscheinlich an die Tradition der Verehrung der epychorischen Wasser- und Wald-Gottheiten an, was mit den Natur-Heilquellen und Landschaft zu tun hat. Die Entwicklung dieser antiken Siedlung als ein Kurort wurde durch die Benützung solcher Quellen verursacht.

Als solcher geistlicher Ueberbau den Reichtum des Landes und seiner Früchte und die Lebendigkeit der antiken Siedlung bezeichnet, so stellt dieses Grab vom Ende des 2. Jhs. durch seine Beilagen die Lebensfreude einer Frau dar.

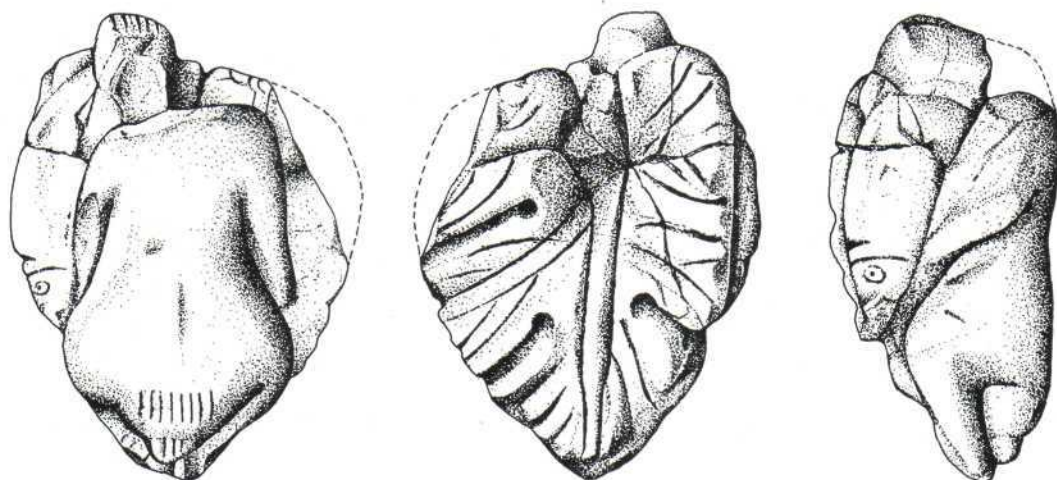
OPIS TABLI
VERZEICHNISS DER TAFELN

Tabla I	1. Jantarni list vinove loze s prikazom erota
Tafel I	1. Weinrebenblatt aus Bernstein mit Darstellung eines Eroses 2. Jantarni list vinove loze s prikazom mrtve prirode 2. Weinrebenblatt aus Bernstein mit Stilleben-Motiv
Tabla II	1, 2, 3. Tri ulomka jantarnog vretena
Tafel II	1, 2, 3. Drei Spindelbruchstücke aus Bernstein 4. Jantarna školjka 4. Bernsteinmuschel 5, 6. Jantarna ukrasna dugmad 5, 6. Zierknöpfe aus Bernstein 7. Jantarna kockica za igru 7. Spiehvierfel aus Bernstein
Tabla III	1, 2. Ulomci brončane drške
Tafel III	1, 2. Bruchstücke eines Bronzehenkels 3—6. Stakleni ungentariji 3—6. Glas-Unguentaria
Tabla IV	1—5. Glinene firma-lampice
Tafel IV	1—5. Firmalampen aus Ton
Tabla V	1, 2. Keramičke kadionice
Tafel V	1, 2. Räucherschalen aus Ton 3—6. Mali glineni vrčići 3—6. Tonkrieglein
Tabla VI	1. Keramički pehar
Tafel VI	1. Tonbecher 2—4. Vrčevi s jednom drškom 2—4. Einhenkelkriige
Tabla VII	1—8. Ulomci tzv. »kućne« keramike
Tafel VII	1—8. Scherben der sog. »Hauskeramik«

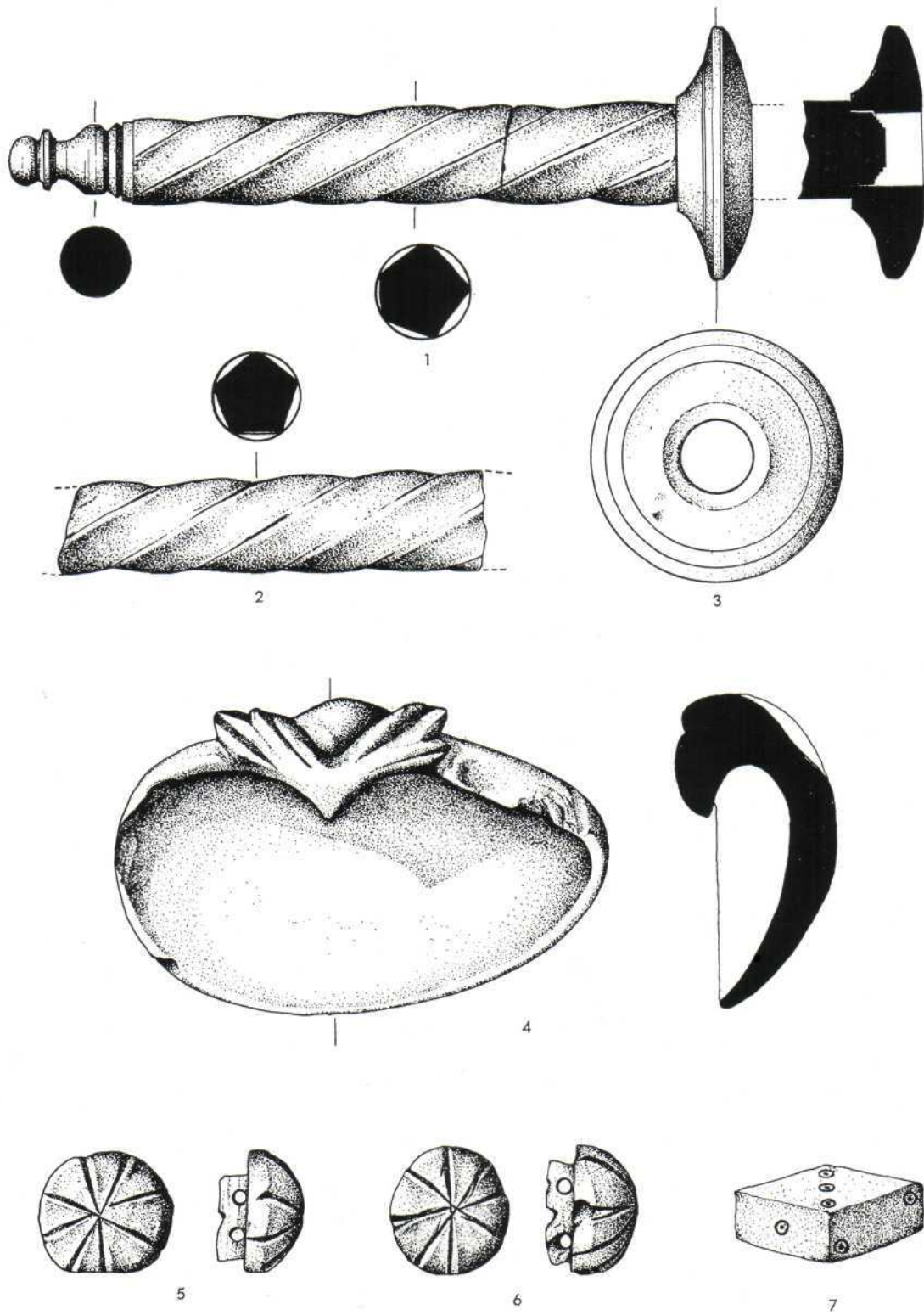

1

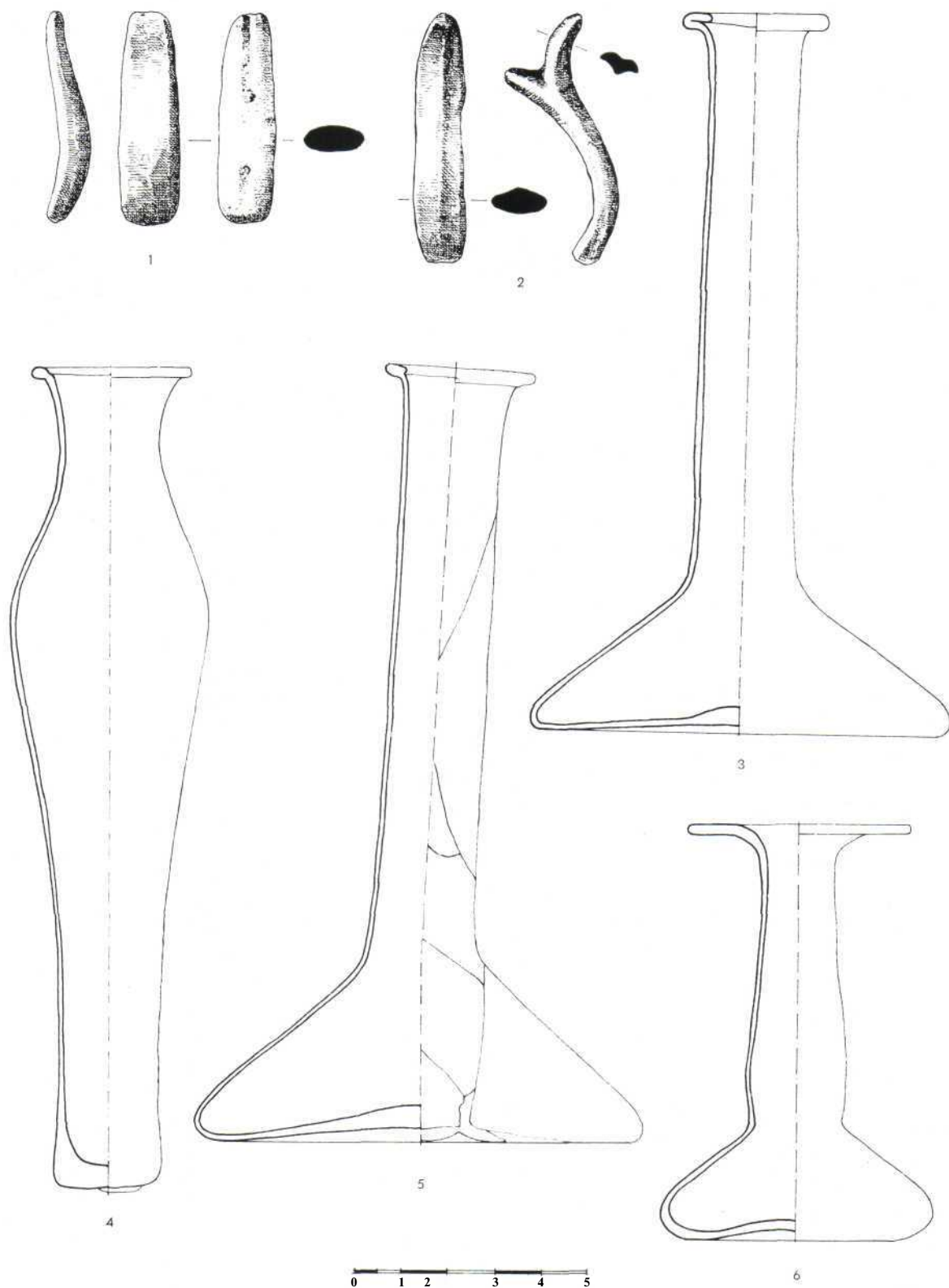

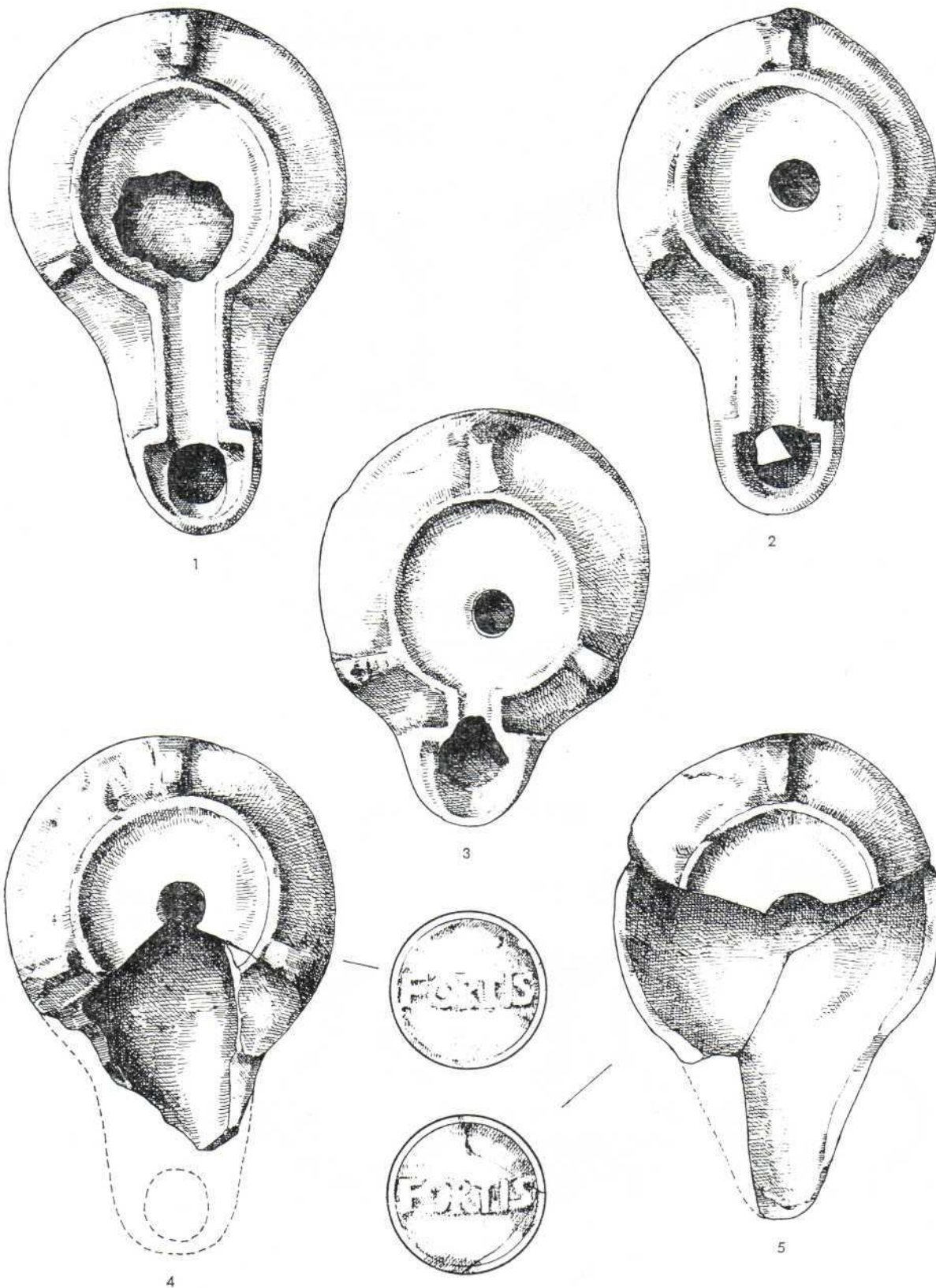
2

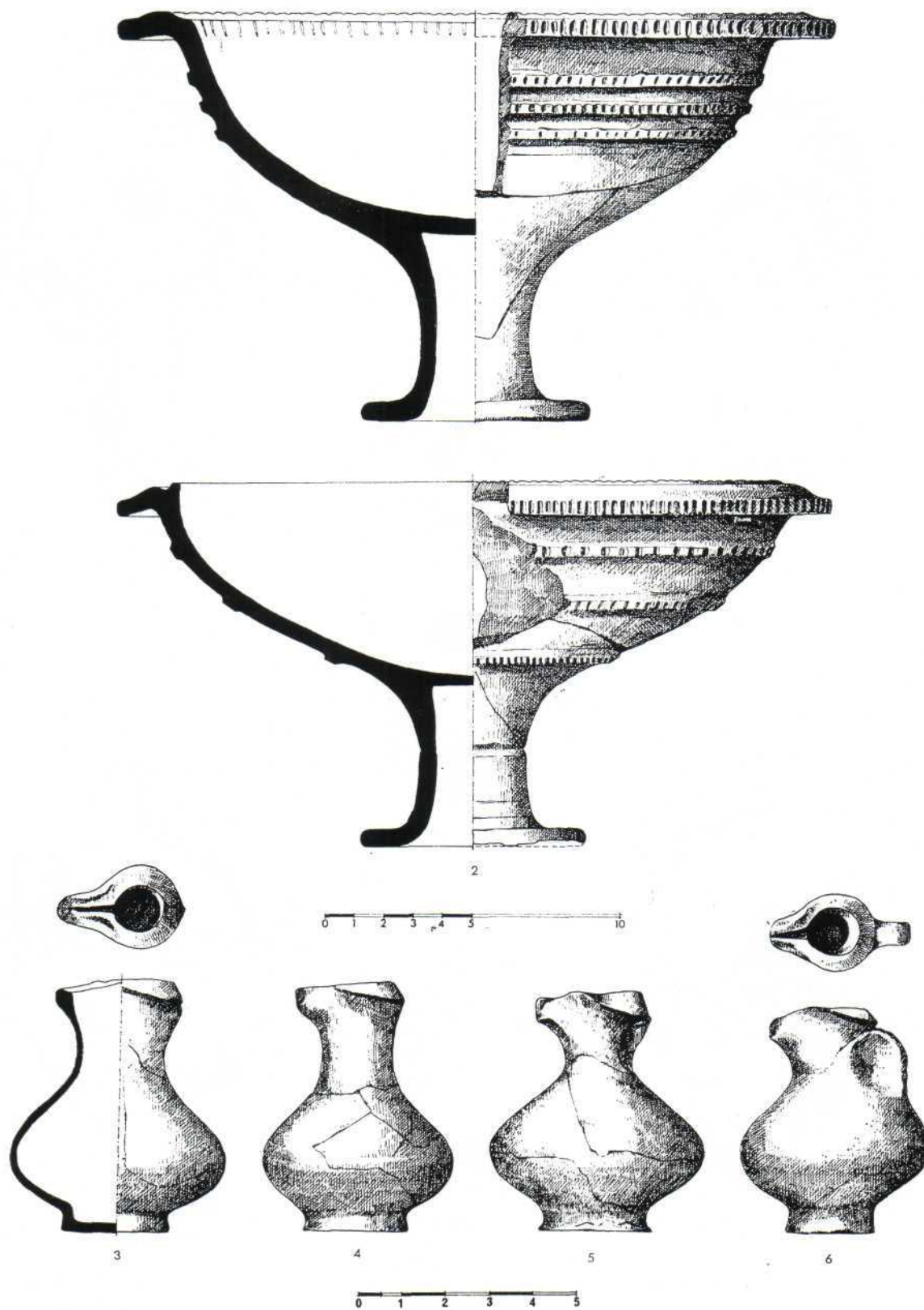

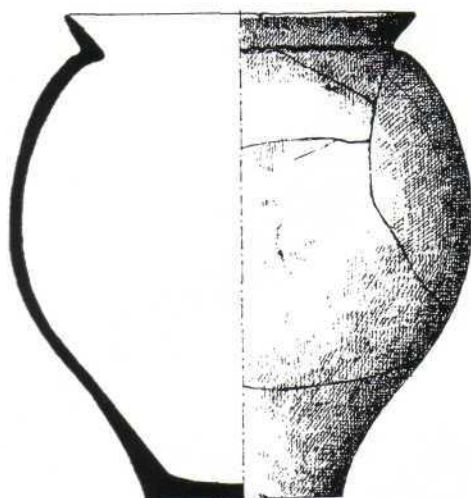

6 i 2 3 4 5

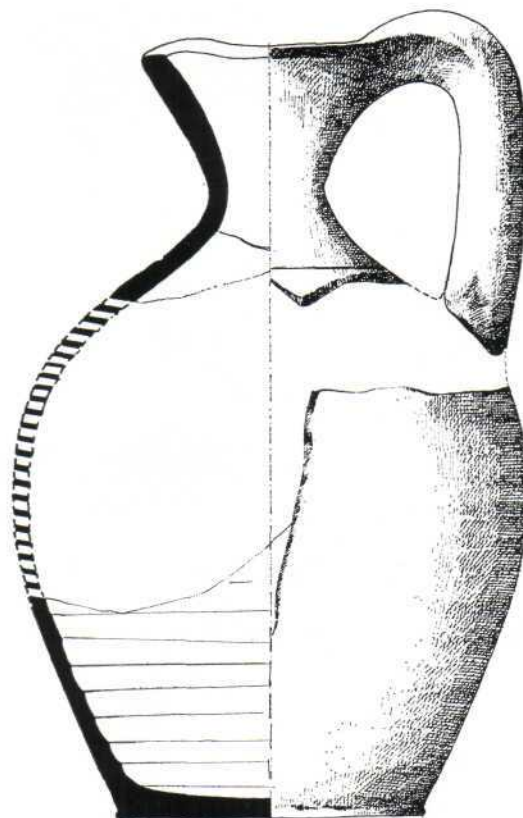

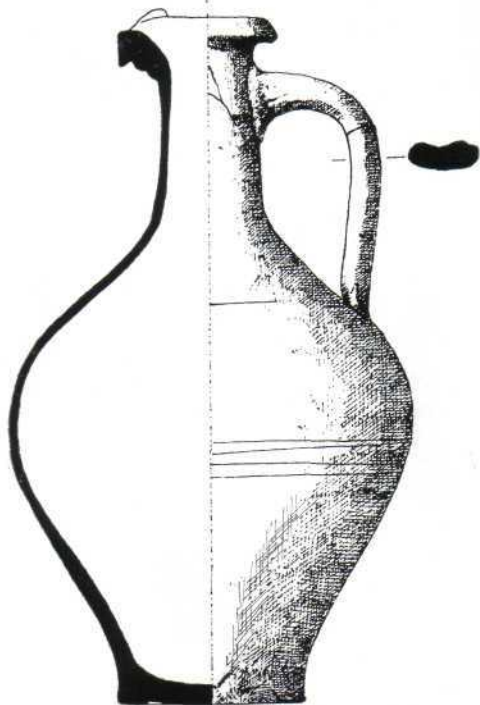

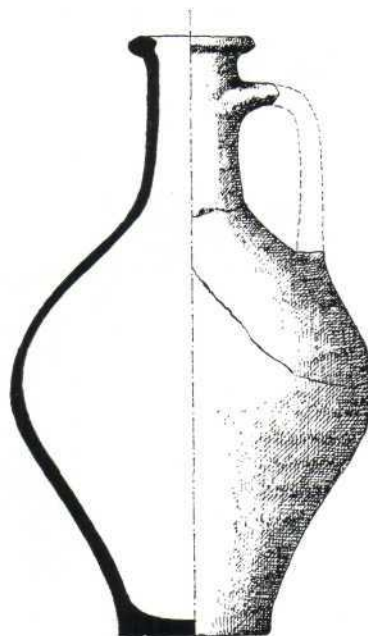
1

2

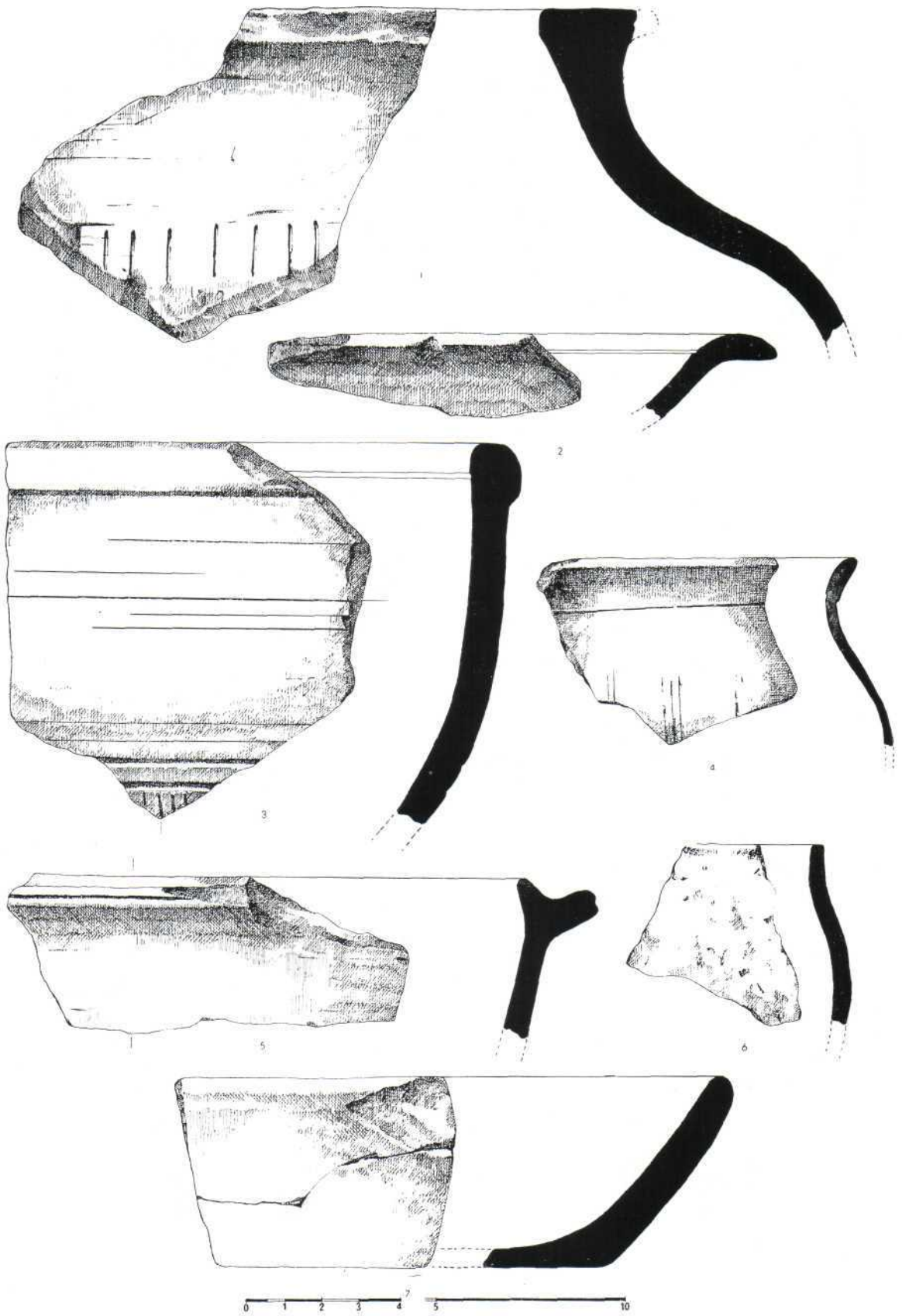

3

4

BRANKA RAUNIG

DVA KASNOANTIČKA GROBA IZ OKOLICE ĐAKOVA

U neposrednoj blizini Đakova nalazi se lokalitet Štrbinci, oko 3 km u smjeru jug-jugoistok, a zauzima dva niska brežuljka i plato koji se na njih nastavlja. Lokalitet je poznat pretežno po nalazima iz antičkog doba, ali su zastupljeni i prahistorijski i srednjovjekovni nalazi¹.

Na platou Štrbinaca, od 1964. do 1967. godine građena je velika trafo-stanica. U toku izgradnje nadgledani su zemljani radovi, prikupljeni nalazi i notirani podaci. U septembru 1966. godine, na Štrbincima, na prostoru koji zauzima trafo-stanica, učenici gimnazije »Braća Ribar« iz Đakova, u okviru proizvodnog rada, iskopavali su kanale za kablove, za poduzeće »Elektro-prenos« iz Zagreba. Kanali su kopani do širine 40 cm, a dubine 80 cm. U jednom od kanala otkrivena je veća grupa kompaktnih rimskih opeka. Profesori gimnazije upozorili su učenike da kopaju oko opeka, te su odmah obavijestili radnike Muzeja Đakovštine u Đakovu. Autor radova je nastavio rukovoditi zaštitnim iskopavanjem bez ikakvih priprema, jer su predstavnici »Elektro-prenosa« zahtijevali da se kanali što prije oslobode za postavljanje kablova, poslije čega je bilo nemoguće izvršiti zaštitno iskopavanje².

Konstatirano je da se radi o rimskom grobu zidanom od opeka, koji je obilježen kao grob 1. Na 0,50 m sjeverno od groba 1 otkriven je zid još jednog groba obilježenog kao grob 2.

Otvorena je ukupna površina veličine 3 X 3,5 m, orijentirana dužinom približno u smjeru sjever — jug. Na otvorenoj površini konstatirana je slijedeća stratigrafska situacija: površinski sloj do 0,25 m — recentni humus s vegetabilijama;

¹ J. Brandšmid: Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva V, Zagreb 1901, str. 137—139
H. Dekker, Djakovo i njegova okolica, Djakovo 1954, str. 15, 17, 31—33 — B. Raunig. Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XIV, br. 5, Zagreb studeni 1965, str. 147—148. — B. Raunig. Štrbinci, Djakovo — antičko nalazište, Arheološki pre-

gled br. 7, Beograd 1965, str. 146—149, T. LV, 1.

² Posebno se na ovom mjestu zahvaljujem kolegi Miletu Jurjeviću, radniku Muzeja Đakovštine u Djakovu, kao i učenicima gimnazije »Braća Ribar« iz Đakova, Valentinu Maršiću, Marku Kolareviću, i Radetu Spasoviću, koji su dobrovoljno radili na zaštitnom iskopavanju grobova na štrbincima.

od 0,25 do 0,90 m — tamnosmeđa, vrlo tvrda zemlja; od 0,90 do 1,15 m tvrda, žuta, sterilna ilovača. Gornja ivica grobova pojavila se na dubini od oko 0,40 m.

Grob broj 1. (tab. I, 3 i II, 1—3)

Grob je orijentiran u smjeru zapad — istok, sa skretanjem od 20° u smjeru jugozapada (glava na zapadu). Vanjske dimenzije groba: dužina 2,10 m, širina 0,90 m, visina 0,70 m.

Poslije otvaranja i čišćenja groba, koji je bio potpuno ispunjen naplavljenom vrlo tvrdom zemljom, ustanovljeno je sljedeće:

Konstrukcija groba: Skelet je položen u plitku grobnu jamu, oko 15 cm ukopanu u žutu sterilnu ilovaču (bez posebne obrade ili opreme poda). Uz duže rubove grobne jame red vertikalno postavljenih ulomaka krovnih opeka, visine 12—15 cm, a iznad toga su ozidani zidovi groba također od ulomaka krovnih opeka djelimično vezanih malterom, širine 20—25 cm, do ukupne visine od 50 cm. Na 65 cm od jugozapadnog, odnosno sjeverozapadnog ugla groba nalazile su se niše (šupljine) u dužim zidovima, koje zauzimaju cijelu širinu zida, dužine 25 cm, ispunjene zemljom, tako da tlocrt groba ima oblik križa (tab. II, 1). Kraće strane groba u donjem dijelu nisu ozidane, već samo ukopane u zemlju, a u gornjem dijelu je vrlo nepažljivo ozidan polukružni svod od ulomaka krovnih opeka, dok su međuprostori ispunjeni malterom (tab. II, 2). Na uzdužne zidove bile su horizontalno položene krovne opeke (vel. 60 X 40 X 3,5 cm), kao »preklopnice«. Na »preklopnicu« je bio postavljen krov na dvije vode, također od krovnih opeka jednakih dimenzija, koje su na jednom užem rubu bile urezane tako, da se dvije nasuprotne opeke uklapaju (grafička rekonstrukcija presjeka groba i sistem uklapanja opeka na tab. II, 3). Na užim stranama krova bio je postavljen po jedan veći fragment opeke koji je zatvorio preostali otvor. Čitava je krovna konstrukcija bila polomljena zbog pritiska zemlje i jednim dijelom propala u unutrašnjost groba. Između polomljenih opeka krova i horizontalnih »preklopnica« nalazila se tamna, naplavljen zemlja. U unutrašnjosti groba nalazili su se fragmenti »preklopnica« u sloju tamne, vrlo tvrde zemlje do dubine od 30 cm, mjereno od gornjeg ruba dužih zidova groba.

Unutrašnji prostor groba je imao veličinu 1,85 X 0,40 m i dubinu 0,50 m.

Situacija skeleta: Gornji dijelovi lubanje su se pojavili ispod naplavljenog sloja zemlje, na dubini od 35 cm od gornjeg ruba zidova groba, a nešto dublje i ostali dijelovi skeleta i grobni prilozi. Kost skeleta su bile u rastočenom stanju (mnoge potpuno istrunule), pa se samo približno mogao ustanoviti položaj pojedinih dijelova (često samo po svjetlijoj boji zemlje).

Položaj skeleta: Dijelovi lubanje na 20 cm od zapadnog i uz južni zid groba, skliznuli su iz prvobitnog položaja. Dijelovi lijeve ruke duž sjevernog zida, uglavnom u položaju ruke spuštene niz tijelo. Nadlaktične kosti desne ruke potpuno su propale. Fragmenti podlaktice desne ruke skošeni prema sredini groba (šaka položena na pojas?). Tragovi rebara, karličnih kostiju, te dijelovi oba femura, približno u prirodnom položaju skeleta položenog na leđa, Potkoljenične kosti, su su-

deći po fragmentima, bile ukrštene (desna potkoljenica prebačena preko lijeve). Pojedini fragmenti kostiju su se raspadali u sitne komade i prah, te nije bilo moguće sačuvati ni jedan veći fragment. Ipak promatranjem in situ, na osnovi gračivosti pojedinih dijelova, dobiva se dojam da se radi o skeletu mlađe ženske osobe.

Grobni prilozi:

1. Manji, loptasti vrč sa smeđezelenkastom caklinom, uskog grla, s jednom malom drškom (drška je ranije odlomljena, nije nađena u grobu, rekonstruirana gipsom), visina 15,7 cm — uza sjeverni i na 80 cm od zapadnog zida groba (tab. VI, 8).
2. Veći vrč sa žutozelenkastom caklinom, s jednom drškom, malo oštećen na obodu (rekonstruirano gipsom), visina 29,8 cm — položen preko ukrštenih potkoljeničnih kostiju (tab. VI, 9).
3. Boca od prozirnog, zelenkastog, djelomično vrlo tankog stakla u sitnim fragmentima, visina oko 16 cm, promjer oboda 5 cm, najveći promjer oko 12 cm — u jugozapadnom kutu pokraj lubanje.
4. Bočica od tankog, prozirnog stakla, visina 5,5 cm — na položaju karlice (tab. VI, 7).
5. Tri fragmenta malog željeznog noža, oštećenog korozijom, dužina oko 12 cm — približno na položaju pojasa (tab. III, 5).
6. Jedan fragment pločastog, šest čitavih i dva fragmenta sedmog ugaonog okova od željeza, s ostacima zakovica, vrlo oštećeni korozijom (vjerojatno okov drvene kutije — pokušaj grafičke rekonstrukcije na tab. III, 6) — u niši (šupljini) sjevernog zida groba.

— na položaju desne podlaktice:

7. Narukvica od deblje brončane žice s dva zoomorfna protoma na krajevima, (naglašene oči, uši i otvorena usta, redovi udubljenih točaka na gornjoj površini), promjer 6 cm (tab. III, 1, la)

— na položaju lijeve podlaktice:

8. Dvije narukvice od kosti u sitnim fragmentima, presjeka u obliku slova D (tab. III, 2 i 3).
9. Narukvica od trake brončanog lima, širina 0,6 cm, ukrašena urezanim dvostrukim kružićima s točkom u sredini, u sitnim fragmentima (tab. III, 4).
10. Narukvica (?) od željeza potpuno korodirana, u sitnim fragmentima.
11. Dva mala fragmenta brončanog privjeska (?), obrasla željeznim oksidom.

— u desnoj šaci skeleta:

12. *AV: CONST/A/N/T/INVS/AV/G.* RIC VII, 444, 159
Glava okrenuta nadesno. kovan u Sisku 320/21
RV: VOT. XX. /D/N CONSTANTINI MAX AVG.
lovorov vijenac, dolje: B SIS malo Coh 7, 242, 123
oštećen (tab. VI, la—b)
13. *AV: CONSTANTINVS AVG.* RIC VII, 402, 65
Glava okrenuta nadesno kovan u Akvileji 320/21
RV: VOT XX. DN CONSTANTINI MAX AVG.

- Lovorov vijenac. Dolje: AQQ
dobro očuvan (T. VI, 2a—b). Coh 7, 242, 123
14. *AV: IMP LIC LIC/I/NIVS AVG.*
Glava okrenuta nalijevo.
RV: IOVI CON/S/ERVATORI AVG.
Jupiter s pobjedom i orlom. Dolje SMK. Coh 7, 200, 112
oštećen (tab. VI, 3a—b).
- na položaju lubanje:
15. *AV: /CONSTANTINVS AVG/*
Glava okrenuta nadesno
RV: Vjerojatno:
IVOT.XX.DNCONSTANTINIMAXAVG/.
Lovorov vijenac. Dolje: ... veoma oštećen (tab. VI, 4a—b). Coh 7, 242, 123
- na ostacima lijeve lopatične kosti:
16. Mala bronca potpuno uništena divljom patinom
(tab. VI, 5a—b)
- u jugozapadnom uglu groba:
17. Mala bronca potpuno uništena patinom
(tab. VI, 6a—b).

Grob broj 2. (tab. I, 1, 2 i II, 4, 5)

Grob je orijentiran u smjeru zapad — istok, sa skretanjem od 20° u smjeru jugozapada. Vanjske dimenzije groba: dužina 2,20 m, širina 1 m, visina 0,65 m.

Konstrukcija groba: U plitku grobnu jamu, ukopanu u sterilnu, žutu ilovaču postavljeno je 6 opeka, koje se dodiruju širim rubovima, kao dno groba. Duži zidovi (sjeverni i južni), izrađeni su od cijelih i dijelova opeka složenih u osam horizontalnih redova. U oba duža zida, na 70 cm od sjeverozapadnog, odnosno 60 cm od jugozapadnog ugla groba, ostavljene su niše (šupljine), dužine 40 cm u sjevernom i 45 cm u južnom zidu. Obje niše (šupljine), bile su otvorene prema unutrašnjosti groba, popođene po jednom opekome, a izvana zatvorene: sjeverna niša jednom i dijelovima druge opeke, a južna dvjema vertikalno postavljenim opekama. Niša (šupljina) u južnom zidu, bila je s tri strane ograđena dvostrukim vertikalno postavljenim opekama (tab. II, 4). Obje niše (šupljine) su gore bile poklopljene po jednom horizontalno postavljenom opekome. Kraći zidovi groba (zapadni i istočni), zatvoreni su s vanjske i unutrašnje strane po jednom vertikalno postavljenom opekome, a pokriveni zapadni jednim, a istočni s dva reda fragmentirane opeke. Na duže zidove (sjeverni i južni), oslanjalo se 6 horizontalno postavljenih opeka »preklopnica«. Na oba duža zida nije konstatiran nikakav konstruktivni detalj, koji bi omogućio sigurniji oslonac »preklopnica« ili opeka krova. Krov groba je bio izrađen od 12 opeka (po šest sa svake strane), složenih u obliku krova na dvije vode, koje su na jednoj užoj strani bile urezane tako, da se dvije nasuprotne opeke uklapaju (grafička rekonstrukcija presjeka groba 2 i način uklopavanja opeka krova na tab. II, 5). Na užim stranama krova bio je vertikalno postavljen po jedan trokutasti fragment opeke, da zatvori preostali otvor. Krovna

konstrukcija, opeke krova i »preklopnice« bile su urušene zbog pritiska zemlje, polomljene i propale u unutrašnjost groba (tab. I, 2). Cjelokupna konstrukcija groba 2 izvedena je od običnih zidnih opeka (prosječne veličine 40 X 30 X 5 cm), i njihovih fragmenata, izuzimajući 12 opeka upotrijebljenih za konstrukciju krova, koje su izrađene posebno za ovu svrhu. Grob 2 je izgrađen jednostavnim slaganjem opeka bez ikakvog vezivnog sredstva.

Unutrašnje dimenzije: dužina 1,65 m, širina 0,40 m, visina 0,45 m. Do razlike između vanjskih i unutrašnjih dimenzija, kada se unutrašnjim doda širina opeka, došlo je zbog klizanja i pomicanja zidova pod pritiskom zemlje.

Situacija skeleta: Ispod urušenih opeka krova i »preklopnica« u unutrašnjosti groba nalazila se tamna, zbijena naplavljena zemlja, ispod koje su se na dubini od oko 35 cm pojavili ostaci skeleta. Skelet položen na leđa(?), s glavom na zapadu, licem okrenut prema jugu(?), gotovo posve uništen djelovanjem vlage i pritiska zemlje naplavljene u grob.

Položaj skeleta: Ostaci lubanje u jugozapadnom uglu, vrlo trošni i oštećeni. Donja vilica nije opažena. Dijelovi podlaktičnih kostiju i falangi lijeve ruke duž sjevernog zida u prirodnom položaju ruke spuštene niz tijelo. Dijelovi podlaktičnih kostiju desne ruke u niši (šupljini) južnog zida. Dijelovi zdjelčnih kostiju konstatirani u obliku svijetlih mrlja u zemlji, u prirodnom položaju (?). Dijelovi femura, nešto bolje sačuvani. Ostali dijelovi skeleta nisu opaženi, čak ni u tragovima. Fragmenti kostiju ruku su se sačuvali zahvaljujući vrlo slaboj konzervaciji zbog djelovanja bakrenih oksida od priloga i nakita. Vađenjem iz groba i ovi bolje sačuvani fragmenti kostiju raspadali su se u prah. Ipak se na osnovi gracilnosti pojedinih fragmenata kostiju, kao i u grobu 1, pri promatranju in situ, moglo pretpostaviti, da je i u ovom grobu sahranjena mlada ženska osoba.

Grobni prilozi:

— u niši (šupljini) sjevernog zida:

1. Veća količina potpuno smrvljenog stakla — na 15—35 cm od gornje ivice groba,
2. Boca od prozirnog zelenkastog stakla, malo oštećena, visina 19 cm — na dubini od 35 do 40 cm (tab. VII, 9).
3. Bočica od prozirnog zelenkastog stakla u obliku epruvete, malo oštećena, visina 21 cm — na dubini od 35 do 40 cm (tab. VII, 8).

— u niši (šupljini) južnog zida:

4. Fragmenti pločastog okova sa zakovicama, od željeza, veoma oštećeni korozijom (vjerojatno okov kutije), — na dubini od 20—30 cm.
5. Masivni željezni klin, dužine 22 cm, vrlo korodiran — na dubini od 20 do 30 cm.
6. Željezni čavao s glavom savijenom na jednu stranu, dužina 10 cm, oštećen korozijom — na dubini 20 do 30 cm.
7. Fragmenti željeznih predmeta, potpuno uništeni korozijom — na dubini od 20 do 30 cm.
8. Mali brončani ključ, s plemenitom patinom, dužina 3 cm — na dubini od 35 cm (tab. IV, 11)

— • na opekama poda niše (šupljine) južnog zida:

9. Malo ogledalo od stakla s okruglim ovalnim okvirom, ukrašenim plastičnim kružićima s perlom u sredini i mrežastim linijama, promjer 4,3 cm, promjer stakla 2,5 cm (tab. IV, 9).
10. Dvije kockice (tesere), za kockanje s oznakama 1–6 u obliku krušića s točkom u sredini, jedna malo oštećena, od kosti, dužina 0,8 cm (tab. IV, 7).
11. Neprobušeno zrno od prozirnog zelenkastog stakla u obliku zaobljenog segmenta, oštećeno, promjer 1,7 cm (tab. IV, 10).
12. Neprobušeno zrno u obliku zarubljenog konusa, od tamnoljubičaste, skoro crne staklene paste, s bijelom horizontalnom prugom pri vrhu, malo oštećeno, promjer 2 cm, (tab. IV, 8).
13. Neprobušeno zrno od ljubičaste, gotovo crne staklene paste, sa svijetloplavim umetkom od istog materijala u sredini, u obliku niskog zarubljenog konusa, promjer 1,3 cm.
14. Uzduž probušeno zrno od svijetloplave staklene paste, izduženog oblika, šestorkutnog presjeka, dužina 1,8 cm (tab. IV, 2).

— u unutrašnjosti groba:

15. Bočica od zelenkasto prozirnog stakla, visina 8 cm, u fragmentima — dno na 30 cm od istočnog, uza sjeverni zid, na dubini od 16 cm, gornji dio na 30 cm od istočnog i 10 cm od sjevernog zida na dubini od 30 cm, (tab. VII, 7).

— na podnici ispod lubanje:

16. Dvije zlatne naušnice sa zelenim kamenom (ili staklena pasta?), jedan kamen malo oštećen, veličine 1,4 X 1 cm (tab. IV, 5, 6).

— na položaju vrata:

17. Fragment ukrasnog predmeta od tanke zlatne žice, dužina 1,3 cm (tab. IV, 4).
18. Ukrasni predmet (bulla?) od tankog srebrnog lima u sitnim fragmentima, sačuvana dužina oko 2 cm.
19. Okrugla tanka, u sredini probušena pločica od srebrnog lima, promjer 0,7 cm.

— na položaju grudnog koša:

20. Ogrlica od 44 zrna od tamnoplavog stakla i zelene staklene paste, raznih oblika, promjer 3–8 mm (karakteristični oblici na tab. IV, 1).
Jedno malo, loptasto zrno od tankog zlatnog lima, promjer 5 mm (tab. IV, 3).

— na podlaktici lijeve ruke:

21. Dvije identične narukvice od crne staklene paste, promjer 6 cm (jedna na tab. IV, 12).
22. Fragmenti narukvice od jednostavne brončane žice, promjer oko 5,8 cm (tab. V, 11).
23. Oštećena narukvica od tankog brončanog lima, širina 0,7 cm, ukrašena većim i manjim dvostrukim kružićima s točkom u sredini, promjer oko 6 cm (tab. IV, 13).
24. Fragmenti narukvice od dvostruke uvijene brončane žice, promjer oko 6 cm (tab. V, 6).
25. Fragmenti narukvice (?) od željeza, gotovo uništeni korozijom, promjer oko 6,5 cm.
26. Tri koštana privjeska, po dva puta probušena, dosta oštećeni, duljina 1,5 cm (dva bolje očuvana na tab. V, 7),

— na falangama lijeve šake:

27. Prsten od srebra s prozirnim kamenom (staklo?), konusnog oblika, s po dva mala ispupčenja s obje strane kružnog nosača kamena, promjer 1,8 cm, promjer kamena 0,6 cm (tab. V, 10).
28. Malo oštećen, deformiran prsten od srebra s uloškom od svijetloplave i tamnoplave staklene paste, promjer oko 1,5 cm, uložak 0,6 cm (tab. V, 9).

— na podlaktici desne ruke (u niši — šupljini južnog zida):

29. Fragmenti narukvice od brončane žice s nanizanim naizmjeničnim poliedarskim zrnima od bronce, na četiri površine urezani kružići s točkom u sredini (sačuvano 10 zrna — dužina 0,8 cm), i također poliedarskim zrnima (jedno okruglo), od tamno-plavog stakla (sačuvano 8 zrna — dužina 0,8 cm), promjer narukvice oko 7 cm (tab. V, 2).
30. Oštećena narukvica (nedostaju krajevi), od deblje brončane žice, promjer 6 cm (tab. V, 8).
31. Zrno od tankog zlatnog lima, izduženo profiliranog oblika, malo oštećeno, dužina 1 cm (tab. V, 5).
32. Fragment privjeska od isprepletene brončane žice, dužina 2,8 cm (tab. V, 3).

— na falangama desne šake

33. Prsten od srebra s uloškom od prozirnog stakla (?) konusnog oblika, većim dijelom oblijepljen željeznom oksidom, vrlo fragmentiran (tab. V, 1).

— pokraj niše (šupljine) južnog zida, u unutrašnjosti groba:

34. Glava igle od srebra, dužina 1,1 cm (tab. V, 4).

— u niši (šupljini) južnog zida:

35. A.: *CONSTAN/T/INVS JAVG/* RIC, VII, 452, 214
Glava okrenuta nadesno. kovan u Sisku 328
R.: *PROVIDENTIAE AVGG.*
Kapija logora s dvije kule, Coh 7, 281, 454
gore zvijezda; dolje /S/IS.
malo oštećen, (tab. VII, 1a—b)

— na ulomcima opeka »preklopnica«, na 8 cm od zapadnog i 15 cm od južnog zida groba, na dubini od 25 cm:

36. A.: *IFL IJVL CRISPVS NOB C.* RIC VII, 625, 153
Glava okrenuta nadesno. kovan u Nikomediji 321—24
R.: *DOMINOR NOSTROR CASS*
U lovorovom vijencu VOT.X. Coh 7, 343, 46
malo oštećen (tab. VII, 2a—b)
37. A.: *FL IVL C/ON/STANTINVS NOB C.*
Glava okrenuta nalijevo.
R.: *PROVIDEN/TI/AE CA/ESSJ.*
Kapija logora s dvije kule. Coh 7, 465, 167
oštećen (tab VII, 3a—b)

38. *A.: FL IVL CRISPVS NOB CAES*
Glava okrenuta nadesno. kovan u Sirmiumu 324/25
R.: ALAMANNI-A DEVICTA
Viktorija okrenuta nadesno,
kod nogu zarobljenik. Dolje: .SIRM
oštećen (tab. VII, 4a—b)
- uza zapadni zid i 15 cm od južnog zida groba, dubina 35 cm:
39. *A.: IMP LICII — NIVS AVG.*
Glava okrenuta nadesno. kovan u Sisku oko 319/20.
R.: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP.
Dvije Viktorije, stoje jedna prema drugoj,
drže štit iznad žrtvenika. Dolje: SIS.
oštećen (tab. VII, 5a—b)
- na 60 cm od zapadnog i 24 cm od južnog zida groba, dubina 35 cm:
40. *A.: CONS/T/AN/T/INVS AVG.*
Glava s dijamantom okrenuta nadesno.
R.: PROVIDENTIAE AVGG.
Kopija logora s dvije kule,
gore zvijezda. Dolje: SMNA Coh 7, 281, 454
oštećen (tab. VII, 6a—b).
41. *A.: /CONSTAN/TIN/VS AVG/.*
Glava okrenuta nadesno.
R.: PRO/V/IDE/NTIAE AVG/G.
Kopija logora s dvije kule,
gore zvijezda. Dolje: B S/I/SC. Coh 7, 281, 454
vrlo oštećen.
- ispod prve gornje opeke južnog zida:
42. *A.: /IMIP C VAL LICIN ILLICINIVS AVG/.*
Glava okrenuta nadesno.
R.: IIOVI CONS/ERVATORI.
Jupiter s Pobjedom i orlom.
Dolje: .N .. Coh 7, 196, 70
odlomljen uz rub, oštećen.

Na primjercima novca br. 38, 39, 40 i 41, kao i na fragmentima željezne narukvice (?), br. 25, opaženi su sitni fragmenti tkanine (platno?). Ostaci tkanine možda dokazuju da je tijelo pokojnice bilo umotano u platno prije polaganja u grob³, iako je moguće da se radi o ostacima odjeće, ili su samo novci bili umotani u tkaninu.

³ E. Vágó — I. Bóna Die Gräberfelder von Intercisa, der spätrömische Städtfriedhof, Budapest 1976, str. 114.

Arhitektura grobova

Različiti tipovi grobova izrađenih od opeka, među kojima i grobovi s krovom na dvije vode i opekama »preklopticama«, predstavljaju široko rasprostranjen oblik sepulkralne arhitekture rimskog doba, poznat s mnogobrojnih nekropola i pojedinačnih nalaza grobova u naj razlici ti j im varijacijama oblika.

Za štrbinačke grobove, kao što je i inače uobičajeno, upotrijebljene su obične krovne, odnosno zidne opeke. Međutim, za dvoslivni krov obaju grobova upotrijebljene su krovne, odnosno zidne opeke izrađene u posebnim kalupima s ispuustom, odnosno usjekom na jednoj užoj strani radi uklapanja.

Posebnu karakteristiku štrbinačkih grobova predstavljaju dvije niše (šupljine) ugrađene u dužim zidovima. Kod groba 1, vjerojatno zbog slijeganja i pomicanja grobne konstrukcije pod pritiskom zemlje, niše su nešto pomaknute (tab. I, 3; tab. II, 1), dok su kod groba 2 ostale u prvobitnom položaju (tab. I, 2; tab. II, 4). Niše su u oba groba upotrijebljene za smještaj jednog dijela priloga, u grobu 1 samo niša u sjevernom zidu, a u grobu 2 obje. Međutim, kod oba groba unutrašnji prostor zajedno s nišama daje u tlocrtu jasan oblik križa⁴, na osnovi čega bi se štrbinački grobovi morali smatrati novim tipom grobova zidanih od opeka. Prema sadašnjem stanju istraženosti, vjerojatno se radi o lokalnoj pojavi, no na ovo pitanje će tek daljnja istraživanja dati konačan odgovor.

Pretpostavlja se, da osnova u obliku križa kod štrbinačkih grobova pokazuje određenu religijsku pripadnost pokojnica, osim mogućnosti, da niše (šupljine) predstavljaju čisto arhitektonsko rješenje — prostor za smještaj grobnih priloga. Protiv pretpostavke da se radi o arhitektonskom rješenju, govori činjenica, da je unutrašnji prostor grobova bio dovoljno prostran za smještaj grobnih priloga, da u grobu 1, niša (šupljina) u južnom zidu nije bila upotrijebljena za smještaj priloga, već su glomazniji prilozima (keramičke posude, staklene boce), bili smješteni u unutrašnjosti groba. Pažljivo složene opeke groba 2, gdje su i niše popođene po jednom opekama, potvrđuju namjeru graditelja da dobije određeni oblik.

Prilozi

U štrbinačkim grobovima, osobito u grobu 2, otkriveni su relativno brojni i raznovrsni prilozi.

Keramičke posude iz groba 1 (tab. VI, 8, 9), po obliku, a posebno po tome, što je vanjska površina prevučena smeđezelenkastom, odnosno žutozelenkastom caklinom, koja se ponovo pojavljuje u IV vijeku⁵, pripadaju tipovima IV vijeka. Keramika prevučena caklinom proizvodila se u bližim središtima u Osijeku (Mursa) i Vinkovcima (Cibalae), ali i u drugim gradovima⁶. Jedan vrč sličan vrču na

⁴ U literaturi koja mi je bila dostupna nisam naišla na slične grobne konstrukcije.

⁵ A. Schörgendorfer, *Die römische Keramik der Ostalpenländer, Briinn — Miinchen — Wien 1942*, str. 111.

B. Vikić-Belančić, *Karakter rimske keramike južne Panonije, i problematika njene tipologije i kronologije*, Radovi II, Muzej grada Zenice, Zenica 1970, str. 95.

⁶ *Ibid.*, str. 95.

tab. VI, 8, nađen je pokraj lončarske peći u Vinkovcima⁷. Vrč po obliku, također prevučen caklinom, sličan vrču na tab. VI, 9, nađen je u kasnoantičkoj nekropoli u Sladojevcima kod Podravske Slatine, zajedno s novcima Konstancija II⁸. Međutim, treba napomenuti, da je na Štrbincima konstatirana proizvodnja posuđa od keramike, a u jednoj od otkrivenih lončarskih peći nalazili su se i fragmenti oblijepljenih staklastom masom (vjerojatno caklina)⁹, pa je moguće, da su obje posude proizvedene na samim Štrbincima.

U grobovima je nađeno ukupno pet posuda od stakla: jedna boca (br. 3 u grobu 1), dvije bočice za mirise (tab. VI, 7; tab. VII, 7), jedna bočica u obliku epruvete (tab. VII, 8) i jedna bočica s naglašenim razdvajanjem vrata i trbuha (tab. VII, 9). Obradujući staklo iz skeletnih grobova jugoistočne nekropole u Dokleji, A. Cermanović-Kuzmanović donosi primjerce koji odgovaraju staklenoj boci br. 3 iz groba 1, te bočicama na tab. VI, 7, tab. VII, 7, 9 iz štrbinačkih grobova, donoseći niz analogija za svaku od ovih vrsta staklenih posuda¹⁰. Boce kao štrbinačka br. 3 iz groba 1, datiraju se u III, ali većinom u IV vijek. Zbog veličine se smatra da su služile kao boce za vino, ali su isto tako mogle služiti i za kozmetičke preparate. Bočice tzv. balzamarija (tab. VI, 7, tab. VII, 7), datiraju se također u III i IV vijek, primjerci iz Remagena datirani su u kasni II i rani III vijek, ali ih ima i iz I v.n.e. Primjerci iz Dokleje su sigurno datirani u IV v., a primjerci iz Sagvara vrlo precizno od 337. do 361. g. n.e., što najbliže odgovara posudicama iz oba groba na Štrbincima. Cjevaste bočice u obliku epruvete (tab. VII, 8), također se datiraju u III, a osobito u IV vijek, a za najstarije se smatraju primjerci iz Dura Europos iz II v. Između ostalog ovi oblici su vrlo rašireni na Rajni i oko Dunava, a njihovo porijeklo se traži u Egiptu. Prema tome, staklene posude iz grobova na Štrbincima predstavljaju široko rasprostranjene tipove, izrazito omiljene tijekom III i IV v. n.e. Što se tiče provenijencije štrbinačkih staklenih posuda, osim mogućnosti, da predstavljaju import, ne treba isključiti ni domaće porijeklo, posebno s obzirom na nedovoljnu istraženost naše zemlje u tom pogledu.

U obadva groba na Štrbincima nađeni su vrlo korodirani željezni okovi, vjerojatno od drvenih kutija (grafička rekonstrukcija okova i kutije iz groba 1, na tab. III, 6). Gotovo identičan željezni okov kutije nađen je u jugoistočnoj nekropoli Intercise¹¹. Željezni okov kutije iz groba 1 nalazio se u niši sjevernog zida, gdje osim okova nije bilo drugih nalaza. Za kutije iz nekropole u Sagvaru, A. Sz. Burger smatra, da su služile i za čuvanje dokumenata¹², što bi, s obzirom na nedostatak drugih nalaza, mogao biti slučaj i u grobu 1 na Štrbincima.

⁷ J. Brunšmid, Spomenici rimskoga Ioncarskoga obrta u Vinkovcima, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva XIV, Zagreb 1915—1919, str. 189, si. 106

⁸ E. Spajić, Kasnorimska nekropola u Sladojevcima, Osječki zbornik XI, Osijek 1967, str. 105, T. V, 4.

⁹ B. Raunig, o. c., str. 148.

¹⁰ A. Cermanović — Kuzmanović, Late Roman Glass from Doclea, Archaeologia Iugo-

slavica IX, Beograd 1968, str. 38—40, T. II, IX, Beograd 1968, ili 38—40, T. II, 4—5, 22—25, 41—42 i tamo navedena literatura.

¹¹ E. Vağó — I. Boňa, o. c., T. 19, 1128—2

¹² A. Sz. Burger, The late Roman Cemetery at Ságvár, Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 18, Budapest 1966, str. 147.

Željezni okov kutije iz groba 2 (br. 4), nalazio se u niši južnog zida, gdje su ispod fragmenata okova nađeni drugi sitniji objekti (brončani ključ, ogledalo, kockice, nekoliko zrna od stakla i staklene paste), te je vjerojatno kutija iz groba 2 bila kutija za nakit. Male brončane ključeve iz Intercise, A. Radnoti smatra za ključeve ovih kutija¹³, te vjerojatno i štrbinački ključ (tab. IV, 11), pripada kutiji, na čijem željeznom okovu zbog korozije nisu opaženi tragovi brave.

Malo ogledalo od stakla s olovnom okvirom (tab. IV, 9), spada među konveksna staklena ogledala. Olovni okvir je malo oštećen, možda na mjestu, gdje se spajao s drškom. Drška nije nađena, a ukoliko je postojala, vjerojatno je odlomljena već prije stavljanja priloga u grob. Komad malo konveksnog stakla nepravilnog oblika, bio je također slomljen, ali su sačuvani svi fragmenti, te se mogao sastaviti. Na donjoj strani stakla i sada se opaža tanki premaz nekom smeđom masom, vjerojatno olovni sloj za reflektiranje. Na zadnjoj strani okvira nema nikakvog traga sistemu za pričvršćivanje stakla (pokretni poklopac ili slično), pa se može pretpostaviti, da je staklo bilo samo zalijepljeno. Olovni okvir je ukrašen reljefno izrađenim mrežastim ornamentom kombiniranim s krugovima s perlom u sredini (rozeta). Sličan okvir ogledala nađen je u Neviodunumu, ali su umjesto mrežastog ornamenta između rozeta izrađeni plastični rombovi također s perlom u sredini¹⁴. Među ogledalima s različitih lokaliteta, koja se čuvaju u Narodnom muzeju u Beogradu, ne pojavljuje se slična kombinacija ukrasa okvira¹⁵. Među mnogobrojnim nalazima ogledala iz Sucidava nađena su ogledala s mrežastim ornamentom u drugim kombinacijama i ogledala s rozetama bez mrežastog ornamenta¹⁶, ali se identična kombinacija ornamenta, kao na štrbinačkom primjerku ne pojavljuje. Štrbinačkom primjerku su veoma slični neki okviri iz Intercise, a prema mišljenju J. Fitz, mrežasti motiv predstavlja kasniji element¹⁷, dok su rozete dugotrajan motiv na okvirima ogledala, vrlo raširen u III vijeku¹⁸.

Nakit

Najbrojniji i najraznovrsniji nakit štrbinačkih grobova, po upotrijebljenom materijalu i po načinu oblikovanja predstavljaju narukvice.

Rijedak primjerak ove vrste nakita je fragmentirana narukvica na tab. V, 2, s naizmjenično nanizanim poliedarskim zrnima od bronce i tamnoplavog stakla. Poznata su samo dva primjerka donekle slična štrbinačkoj narukvici. Jedna narukvica iz Ptuja, od pletene brončane žice, s naizmjenično nanizanim zrnima od zelenog stakla i zadržljanim od bronce¹⁹, i jedna narukvica slična ptujskoj, ali s po-

¹³ A. Radnóti, Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüsser, u Intercisa II, Budapest 1957, str. 321, T. L, 5, 6; T. LIII, 11–13.

¹⁴ S. Petru — P. Petru, Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Ljubljana 1978, T. XXII, 18.

¹⁵ M. Veličković, Olovni okviri antičkih staklenih ogledala iz Narodnog muzeja,

Zbornik radova Narodnog muzeja Beograd, II, 1959, str. 55–72, si. 1–8.

« D. Tudor, Le dépôt de miroirs de verre doublé de plomb trouvé à Sucidava, Dacia III, 1959, str. 415–426, si. 1–5.

¹⁷ 3. Fitz, Bleigegegenstände u Intercisa II, Budapest 1957, str. 387.

¹⁸ Ibid., str. 387, nap. 67.

¹⁹ M. Abramić, Poetovio, Ptuj 1925, str. 125–126, si. 86.

liedarskim zrnima od plavog stakla (kakva su i na štrbinačkoj narukvici), i sa zadebljanjima od bronce, nađena u grobu 328 u kasnoantičkoj nekropoli u Sagvaru²⁰. Možda mali broj poznatih primjeraka, koji se međusobom donekle razlikuju, dopušta razmišljanje o invenciji lokalnih majstora-zanatlija u komponiranju gotovih elemenata (brončana žica, staklene i brončane perle, odnosno zadebljanja).

Brončana narukvica (tab. III, 1—la), pripada općepoznatom, u kasnoantičkim grobovima brojno zastupljenom tipu narukvica s otvorenim krajevima u obliku zoomorfni (većinom zmijskih) glava. U nekropoli u Slađojevcima, u dva groba nađene su ovakve narukvice, od kojih jedna s konstantinovskim novcem²¹. Dvije narukvice su nađene u kasnoantičkim grobovima iz Jajca²², jedna u grobu datiranom u IV vijeku iz Kuzmina u Srijemu²³, a jedna također u grobu u nekropoli »Dolovi« u Golubiću kod Bihaća, okvirno datiranoj u III i IV vijek²⁴. Slična narukvica je nađena i u Ptuju²⁵, a veći broj u Neviodunumu, također datiranih u drugu polovicu IV vijeka²⁶. Ova vrsta narukvica je brojno zastupljena u nekropoli u Sagvaru,²⁷ a isto tako i u Intercisi, gdje su datirane u drugu polovicu IV vijeka. Naglašavanjem i gotovo realističkom predstavom pojedinih detalja (uši), štrbinačka narukvica donekle izlazi izvan uobičajenog načina stiliziranja krajeva, a protomi su determinirani kao glave životinja. Možda udubljene točke na gornjoj površini predstavljaju stiliziranu predstavu životinjskog krzna. Narukvica s donekle slično oblikovanim krajevima potječe iz Neviodunuma²⁹, jedna s krajevima u obliku lavljih glava iz nekropole Emone³⁰, a fragment narukvice s lavljom glavom iz Niša³¹. Kombiniranjem realističnijih i više stiliziranih detalja, u okviru općemiljenog tipa, i ova štrbinačka narukvica svjedoči više o nekoj vrsti lokalne produkcije stalnih ili putujućih trgovaca — zanatlija.

Narukvica od upletene brončane žice (tab. V, 6), predstavlja također općemiljeni oblik nakita, za koji M. Alföldi kaže, da je u upotrebi u toku III vijeka, a primjerci lošije izrade se javljaju i tokom IV vijeka. Stariji su oni primjerci sa završecima izvedenim od iste žice od koje je ispleteno i tijelo narukvice³² (što je slučaj i kod štrbinačkog primjerka).

Narukvice od jednostavne brončane žice (tab. V, 8, 11), čiji krajevi mogu biti završeni kukicom i petljom ili upleteni, zatim zatvorene narukvice od jedno-

²⁰ A. Sz. Burger, o. c, si. 120, 328/1.

²¹ E. Spajić, o. c, str. 102—103, T. V, 1.

²² V. Paškvalin, Kasnoantički grobovi iz Jajca, Glasnik Zemaljskog muzeja, NS XXV, 1970, str. 33, T. I, 2. — Dj. Bazler, Manji nalazi iz starije prošlosti Jajca, Zbornik krajiških muzeja II, Banja Luka 1963/64, str. 41, si. 2.

²³ M. Slavnić, Predmeti iz kasnoantičkih grobova kod Kuzmina u Srijemu, Rad Vojvođanskih muzeja 1, Novi Sad 1952, str. 62—63, si. 5.

²⁴ B. Raunig, Golubić-Bihać — nekropola, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, str. 90. — Inventar Regionalnog muzeja Pounja u Bihaću.

²⁵ M. Abramić, o. c, str. 125, si. 85.

²⁶ S. Petru-P. Petru, o. c, str. 44, T. XII, 1—28.

²⁷ A. Sz. Burger, o. c, si. 95, 19/1; si. 95, 25/1; si. 96, 27/2; si. 97, 43/1; Fig. 97, 47/1—3 i dalje.

²⁸ M. R. Alföldi, Schmucksachen, u Intercisi II, Budapest 1957, str. 419, si. 89, 90.

²⁹ S. Petru — P. Petru, o. c, T. XI, 52.

³⁰ L. Plesničar-Gec, Sjeverno emonsko grobišče, Katalogi in monografije 8, Ljubljana 1972, grob 214, T. XIX, 12.

³¹ A. Jovanović, N akit u rimskoj Dalmaciji, Dissertationes et Monographiae, Tome XXI, Beograd 1978, str. 25, kat. br. 17.

³² M. R. Alföldi, o. c, str. 418—419, si. 88.

stavne trake brončanog lima, ukrašene urezanim, obično dvostrukim kružićima (tab. III, 4; tab. IV, 13), glatke narukvice od kosti (tab. III, 2, 3), kao i narukvice od željeza, više ili manje oštećene oksidacijom (štrbinačke broj 10 iz groba 1, i broj 25 iz groba 2), predstavljaju široko rasprostranjene oblike, brojno zastupljene u kasnoantičkim nekropolama.

Na Štrbincima su među površinskim nalazima bili i mnogobrojni fragmenti narukvica od crne staklene paste³³, vrlo slični dvjema narukvicama od istog materijala iz groba 2 (jedna na tab. IV, 12). Za sada je, s obzirom na minimalnu istraženost lokaliteta, otvoreno pitanje, da li se smije razmišljati o lokalnoj proizvodnji ove vrste nakita.

Tri vrste narukvica koje su nađene i u štrbinačkim grobovima — narukvice od upletene brončane žice, narukvice od trake brončanog lima i narukvice sa zoolomnim protomima na krajevima — prema mišljenju M. Alföldi-a, predstavljaju karakteristične grobne nalaze iz druge trećine IV vijeka naše ere³⁴. Možda bi u ovu grupu karakterističnog nakita trebalo uvstiti i narukvice od brončane žice s naizmjenično nanizanim staklenim i brončanim zrnima, odnosno zadebljanjima.

Od tri prstena iz groba 2, prsten na tab. V, 10, a vjerojatno i vrlo oštećeni prsten na tab. V, 1, pripadaju rasprostranjenom tipu prstenja s dva para kugli na ramenu. Prsteni ovog tipa nađeni su kod Skoplja, u Jagodin-Mali i Medijani kod Niša³⁵, u Intercisi³⁶ i Sagvaru³⁷. A. Jovanović smatra, da je ovaj tip prstena porijeklom s Orijenta³⁸, a F. Henkel ga uvrštava među oblike IV vijeka³⁹.

Prsten od srebra s uloškom izvana od tamnoplave, u sredini svijetloplave staklene paste (tab. V, 9), po obliku alke i nosača uloška sličan je prethodnim prstenu s dva para kugli na ramenu. Jedan od prstena s dva para kugli na ramenu iz Intercise ima uložak od plave staklene paste⁴⁰, što potvrđuje vezu ovog jednostavnijeg prstena s prethodnim tipom.

Dvije zlatne naušnice sa zelenim kamenom (smaragd) na tab. IV, 5—6, pripadaju tipu naušnica s kukicom formiranom u obliku slova S i s okvirom od talasastog zlatnog lima oko nosača kamena. Za slične naušnice iz Intercise, M. Alföldi tvrdi, da na osnovi S-kukice spadaju među najranije tipove naušnica, a da je oblik nosača s okvirom osobito omiljen u III vijeku⁴¹. Zlatna naušnica gotovo identična s naušnicama sa Štrbinaca potječe iz rimskog kaštela Saalburg kod Homburga⁴². Razlika je samo u tome što je naušnica iz Saalburga postavljena vertikalno i na njoj nedostaju kukice, vjerojatno za privjeske na donjem kraju. Par štrbinačkih zlatnih naušnica vjerojatno predstavlja import iz nekog većeg urbanog i proizvodnog središta.

³³ Inventar Antičke zbirke Muzeja Đakovštine u Đakovu.

³⁴ M. R. Alföldi, o. c, str. 421.

³⁵ A. Jovanović, o. c, str. 41.

³⁸ M. R. Alföldi, o. c, str. 414, T. LXXVII, 1, 2, 7.

³⁷ A. Sz. Burger, o. c, si. 117, 283/3a; 117, 284/1.

³⁸ A. Jovanović, o. c, str. 14.

³⁹ F. Henkel, Die Römische Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete, Berlin 1913, str. 272, T. XXIV, 416 a, bi 464.

⁴⁰ M. R. Alföldi, o. c, str. 414, T. LXXVII, 7.

⁴¹ Ibid., str. 430, T. LXXIX, 1, 2, 3.

⁴² L. Jacobi, Das Romerkastell Saalburg bei Homburg vor der Höhe, Homburg vor der Höhe 1897, str. 512, T. LXVI, 2.

Mali fragment predmeta u obliku cjevčice, šesterokutnog ili osmerokutnog presjeka, od tankog srebrnog lima s dvije petlje za vješanje, iz groba 2 (broj 18), vjerojatno predstavlja tzv. »bulla«, kakve su nosile djevojčice i dječaci dok ne odrastu⁴³, što potvrđuje pretpostavku iznesenu na osnovi opažanja na osteološkom materijalu, da se radi o vrlo mladoj osobi. U nekropoli u Sagvaru su također nađeni slični objekti drugačijeg presjeka⁴⁴.

Srebrne igle za kosu sličnih oblika igli na tab. V, 4, nađene su u nekoliko ženskih i dječjih grobova u Sagvaru, većinom u blizini lubanje, a bile su omiljeni oblik nakita u Panoniji⁴⁵.

Na ogrlici iz groba 2 (br. 20), zastupljeni su uobičajeni oblici zrna od plavog stakla i zelene staklene paste: izdužena šesterokutno-prizmatična, poliedarska, srcolika, narebrana, valjkasta, konična zrna (tab. IV, 1). Prema položaju u grobu ogrlici pripada i malo zrno od tankog zlatnog lima (tab. IV, 3), dok drugo zrno od zlatnog lima (br. 31 — tab. V, 5), kao i fragment isprepletene brončane žice (br. 32 — tab. V, 3), sudeći po položaju u grobu predstavljaju dio nekog nakita, možda vezanog uz narukvice. Zrna od zlatnog lima nađena su u Intercisi⁴⁶ i Sagvaru⁴⁷: ... »vrlo rijetki su u Panoniji kao i u zapadnim provincijama.«⁴⁸ Također je vjerojatno da mali fragment oblikovane zlatne žice (tab. IV, 4) potječe od ukrajsne kukice kojom se ogrlica zakopčavala.

Prilozi i nakit iz štrbinačkih grobova predstavljaju manje-više oblike iz IV vijeka (iako su neki omiljeni već u toku III vijeka), dok su neki primjerci izrazito tipični za ovo vrijeme, a pretpostavlja se, da je za pojedine objekte priloga i nakita vrlo vjerojatna lokalna provenijencija.

Na osnovi ukupno 14 primjeraka novca (6 iz groba 1 i 8 primjeraka iz groba 2), štrbinački grobovi bi se mogli datirati čak i krajem prve trećine IV vijeka. Međutim, s obzirom na činjenicu, da se novac mogao i dulje vrijeme zadržavati u opticaju, logično je, kao vrijeme ukopavanja ovih grobova prihvatiti razdoblje druge trećine IV vijeka.

Završna razmatranja

Naprijed je spomenuto, da osnova u obliku križa štrbinačkih grobova pokazuje vjersku opredijeljenost pokojnica, odnosno njihovu pripadnost kršćanskoj religiji. Pažljivo zidanje niša u grobu 2, ne dopušta pretpostavku o isključivo utilitarnom obliku, posebno s obzirom na nalaze grobova od opeka na Strbincima, približno iz istog vremena, bez ovog arhitektonskog detalja, o čemu će još biti riječi u daljnjem tekstu. Međutim, može biti značajno, da među objektima nađenim u štrbinačkim grobovima nema drugih ranokršćanskih simbola. S jedne strane ova činjenica možda upozorava na ranije vrijeme ukopavanja ovih grobova u prvu po-

⁴³ M. Abramić, o. c, str. 127.

⁴⁴ A. SZ. Burger, o. c, str. 130—132, si. 115, 264/3.

⁴⁵ Ibid., str. 146, si. 114, 254/10, 11; si. 116, 281/3; si. 118, 301/3a i b; si. 120, 328/7.

⁴⁶ M. R. Alföldi, o. c, T. LXXXI, 5—6. E. Vágó — I. Bóna, o. c, T. 17/1098-2., T. 19/1126-5; T. 20/1132-3a; T. 22/1213-2.

⁴⁷ A. Sz. Burger, o. c, si. 103, 145/7a; si. 108, 188.

⁴⁸ E. Vágó — I. Bóna, o. c, str. 192.

plovicu IV vijeka, kada je poslije tzv. Milanskog edikta 313. godine, sloboda ispovijedanja ove religije dovela do velikog kršćanskog zanosa, te su pripadnici ove vjere na Štrbincima (možda upravo radi nedostatka drugih oznaka svoje vjerske pripadnosti), oblikom groba — odnosno osnovnim simbolom križa — naglašavali svoju kršćansku opredijeljenost. S druge strane, nedostatak drugih kršćanskih simbola, može pokazati i stanovitu izoliranost manje grupe kršćana na Štrbincima, a u vezi s tim i manju dostupnost i poznavanje drugih religioznih predmeta i simbola. Ova druga pretpostavka je ipak manje vjerojatna, s obzirom na blizinu Murse (Osijeka), gdje je u IV vijeku bilo biskupsko sjedište i Cibalae (Vinkovci), gdje su također postojali kršćanski vjernici⁴⁹. Da je na Štrbincima postojala kršćanska zajednica poznato je od ranije po hristogramu na nadgrobnom natpisu Flavia Maura, koji vjerovatno potječe s ovog lokaliteta i datira se po obliku slova u IV—V vijek⁵⁰, a što je potvrđeno nalazom ovih ranokršćanskih grobova.

Osim grobova koji su ovdje obrađeni, na Štrbincima su već ranije otkrivena također dva groba zidana od opeka⁵¹. Prema skicama J. Brunšmida, prvi otkriveni grob je bio ozidan djelimično na svod »ispuštanjem« redova zidnih opeka prema unutrašnjosti groba, tako da je širina na dnu iznosila 57 cm, a pri vrhu 47 cm. Preostali otvor je gore zatvoren krovnim opekama »preklopnicama«, iznad kojih su na dvije vode postavljene opet zidane opeke usječene na uglovima radi uklapanja. U grobu je nađena zemljana svjetiljka s natpisom LNARI, brončana fibula iz IV vijeka, te ulomci staklene bočice. Drugi grob je iskopan u blizini ribnjaka, a prema skicama zidovi su bili ravni, izrađeni od podnih opeka, nije imao »preklopnice«, a krov na dvije vode bio je izrađen od opeka koje su se uklapale na isti način kako je prikazano na tab. II, 5. Za opeke krova na ovom grobu je bio izrađen poseban oslonac, kako bi se spriječilo njihovo klizanje. U grobu su nađeni: »... do nogu dvije razlupane bočice od stakla. Oko vrata nakit od staklena biserja i tucani. Tucani predmeti sasvim su istrunuli.«⁵² Ova dva groba koje je iskopao J. Brunšmid nalazila su se na istočnom, a dva groba otkrivena na prostoru trafo-stanice na zapadnom dijelu lokaliteta. Da li se radi o dvije nekropole (možda različito vjerski opredijeljenih stavnovnika Štrbinaca), ili o grupama grobova pokraj puta, koji je mogao voditi kroz ovaj lokalitet, ne može se utvrditi bez daljnjih sistematskih istraživanja Štrbinaca.

Nalaz ranokršćanskih grobova samo je djelomično dopunio do sada poznatu sliku o lokalitetu Štrbinci kod Đakova. Osim grobova i zgrade s mozaicima i freskama, koje je konstatirao J. Brunšmid⁵³, opeka s pečatima⁵⁴, lončarskih peći⁵⁵.

⁴⁹ D. Pinterović, Mursa u svijetlu novih izvora i nove literature, Osječki zbornik XI, Osijek 1967, str. 55.

⁵⁰ J. Brunšmid, Kamene spomenice hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, Vjesnik HAD X, Zagreb, 1909, str. 166—167.

⁵¹ J. Brunšmid, Arheološke bilješke ... str. 138, 139.

⁵² Bilješke J. Brunšmida u arhivi Arheološkog muzeja u Zagrebu. Posebno se zahvaljujem na ljubaznosti kolegici Ivici Deg-

medžić koja mi je dala na uvid bilješke J. Brunšmida, radi upoređivanja.

⁵³ J. Brunšmid, Arheološke bilješke ..., str. 137—138.

⁵⁴ M. Bulat, Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije, Osječki zbornik IX—X, Osijek 1965, str. 14 i 17, T. III, 5 i T. IV, 6.

⁵⁵ B. Raunig, Štrbinci-Đakovo — antičko nalazište, str. 147—148,

na Štrbincima je nađeno nekoliko stotina primjeraka novca rimskih vladara od I do kraja IV vijeka⁵⁶. Svi ovi nalazi upozoravaju, da se na Štrbincima u razdoblju od oko četiri vijeka, a u IV vijeku sigurno, nalazila jedna bogatije opremljena zgrada, možda seosko imanje (vila rustica), a možda i naselje (vicus), čiji su stanovnici mogli nabavljati skupocjene predmete iz udaljenih središta. U svjetlu ovih činjenica, opravdano je postaviti pitanje, da li na Štrbincima treba tražiti rimsku putnu stanicu Certissa, koja se nalazila na cesti od Sirmijuma (Sremska Mitrovica) za Sisciju (Sisak), udaljena 22 rimske milje od Cibala (Vinkovci). O Certissi se ne zna mnogo. Spominje je Ptolomej u svojoj Geografiji pod imenom Kertissa, zatim Antoninov itinerer kao Cirtissa, Tabula Peutingeriana kao Certis i Ravenatski geograf u akuzativu — Certissiam. Stariji povjesničari uzimaju za Certisu današnje Đakovo (a Štrbinci su udaljeni samo 3 km od Đakova), zatim sela Andrijevice, Mikanovce i Piškorevce.⁵⁷

Činjenica, da su na Štrbincima nađeni rimski novci iz jednog dugog, kontinuiranog razdoblja, osim svih ostalih nalaza, govori u prilog hipotezi, da se rimska Certissa nalazila na Štrbincima. Protiv ove hipoteze govori činjenica, da teren Đakovštine nije detaljnije ambuliran, da ni jedan drugi lokalitet nije istraživan ni toliko koliko su istraženi Štrbinci, a ni sami Štrbinci nisu do sada sistematski istraživani. Tek daljnja istraživanja terena i lokaliteta na Štrbincima, mogu dati odgovor na pitanje da li se rimska Certissa smije locirati na Štrbincima ili ovu putnu stanicu treba tražiti na nekom drugom mjestu.

⁵⁶ J. Brunšmid, Arheološke bilješke..., str. 138. — Inventar Numizmatičke zbirke Muzeja Đakovštine u Đakovu.

* Za problem Certissa vidi: P. Katančić, *Orbis antiquus I*, Budae 1824, str. 330. — C,

Patsch, *Certissa*, Pauly Wissova R. E. III, Stuttgart 1899, str. 1987. — K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, str. 477.

SADRŽAJ TABLI

Tabla I

1, Pogled na grob 2 prije istraživanja. 2, Isti grob nakon čišćenja. 3, Pogled na grob 1 nakon čišćenja.

Tabla II

1, Tlocrt groba 1. 2, Presjek uže strane istog groba. 3, Presjek kroz grob i način konstrukcije krova.

4, Tlocrt groba 2. 5, Grafička rekonstrukcija presjeka i načina gradnje.

Tabla III

Grob 1

1 i la, Brončana narukvica. 2, Koštana narukvica. 3, Fragmenti koštane narukvice. 4, Fragmenti narukvice od brončanog lima. 5, Fragmenti željeznog noža. 6, Grafička rekonstrukcija željeznih okova jedne drvene skrinjice.

Tabla IV

Grob 2

1, Različiti tipovi zrna od stakla i staklene paste. 2, Zrno od svjetlo plave staklene paste. 3, Zrno od zlatnog lima. 4, Ulomak ukrasa od zlatne žice. 5–6, Dvije zlatne naušnice sa zelenim kamenom. 7, Koštana kockica. 8, Zrno od tamnioviolet staklene paste. 9, Ogledalo od olova i stakla. 10, Stakleno zrno. 11, Brončani ključić. 12, Narukvica od staklene paste crne boje. 13, Narukvica od brončanog lima.

Tabla V

Grob 2

1, Fragment srebrnog prstena s prozirnim umetkom (staklo?). 2, Narukvica od brončane žice sa zrnima od bronce i plave staklene paste. 3, Fragment privjeska od pletene žice. 4, Glava srebrne igle. 5, Zrno od zlatnog lima. 6, Fragment narukvice od pletene brončane žice. 7, Dva privjeska od kosti. 8, Oštećena narukvica od masivnije brončane žice. 9, Srebrni prsten s umetkom od tamnije i svijetlije staklene paste. 10, Srebrni prsten s prozirnim umetkom (staklo?). 11, Fragment narukvice od brončane žice.

Tabla VI

Grob 1

1–6, Novci. 7, Mala bočica od svijetlozelenog stakla. 8, Glineni vrč sa zelenkasto-smeđom glazurom. 9, Glineni vrč sa zelenkasto-žutom glazurom.

Tabla VII

Grob 2

1–6, Novci. 7, Mala bočica iz svijetlozelenkastog stakla. 8, Bočica u obliku epruvete od zelenkastog stakla. 9, Veća boca od svijetlozelenkastog stakla.

ZUSAMMENFASSUNG

ZWEI SPATANTIKE GRÄBER AUS UMGEBUNG VON DJAKOVO

Während der Bauarbeiten an der bekannten antiken Fundstelle Štrbinci bei Dakovo /Slawonien/ wurden zufällig zwei spätantike Gräber entdeckt.

Die Grabkonstruktion: Grab 1 (Taf. I, 3; Taf. II, 1–3) ist aus ganzen und fragmentierten Dachziegeln erbaut. Grab 2 (Taf. I, 1–2; Taf. II, 4–5) ist aus Fussbodenziegeln gebaut. Die beiden Gräber sind mit wagerecht gelegten Ziegeln und Satteldach überdeckt. Die Dachziegeln sind so eingeschnitten dass sie ineinander einsetzen. Besonders merkwürdig ist der Grabgrundriss der durch die Nischen in Längswänden eine Kreuzform einweist. Die Skelette, die ziemlich schlecht erhalten sind, gehören höchstwahrscheinlich den weiblichen Individuen an.

Die Beilagen des Grabes 1 wurden in Innerraum des Grabes gefunden, ausser einem Eisenbeschlag von einer Schachtel der sich in Nordnische befand — Schmuck an den Skelettresten, die Münzen, von denen einige in der Hand des Verstorbenen geblieben sind (Taf. III, 1–6; T. VI, 1–9).

Im Grab 2 wurden die Beilagen zumeist in beiden Nischen der Längswände verteilt — Schmuck an den Skelettresten und die Münzen im Innerraum verstreut (Taf. IV, 1–12; Taf. V, 1–11; Taf. VII, 1–9).

Laut der Münzen, die uns als »terminus post quem« dienen können, dürfen die Gräber ins zweite Drittel des 4. Jhs. datiert werden. Derselben Zeit entsprechen auch die Beilagen und der Schmuck. Die analogen Funde finden wir in übrigen spätantiken Gräbern Jugoslawiens, ferner innerhalb der Gräberfelder von Sagvar und Intercissa. Die Tongefässe und Armringe wurden vielleicht an derselben Lokalität hergestellt, weil hier auch die Spuren der solchen Produktion festgestellt wurden.

Ihrer Kreuzform nach, dürfen die Gräber als frühchristliche bezeichnet werden.

Zum Schluss besichtigt die Verfasserin die Möglichkeit um die römische Strassenstation Certissa in Štrbinci zu lokalisieren. Diese Station findet sich in der Tabula Peutingeriana, in der Geographia von Ptolomeus und im Itinerarium Antonini erwähnt.

Tafel I

1, Grab 2 vor der Ausgrabung. 2, Nach dem Reinigen. 3, Grab 1 nach dem Reinigen.

Tafel II

1, Grundriss des Grabes 1. 2, Querschnitt der engeren Wand. 3, Querschnitt durch den Grab und die Art der Ziegeleinsetzung.

4, Grundriss des Grabes 2. 5, Graphische Rekonstruktion des Grabquerschnitts und die Art der Ziegeleinsetzung.

Tafel III

Grab 1

1, 1a, Bronzearmring. 2, Knochenarmring. 3, Fragmente eines Knochenarmring. 4, Fragmente eines Armbands aus Bronzeblech. 5, Fragmente eines Eisenmessers. 6, Graphische Rekonstruktion Eisenbeschlages von einer Holzschachtel.

Tafel IV

Grab 1

1, Verschiedene Perlentypen aus Glas und Glasmasse. 2, Perle aus hellblauer Glassmasse. 3, Perle aus Goldblech. 4, Fragment eines Ziergebildes aus Golddraht. 5—6, Zwei goldene Ohrgehänge mit grüner Steinanlage. 7, Knochenwürfel (tesserae). 8, Perle aus violetter Glasmasse. 9, Spiegel aus Glas und Blei. 10, Glasperle. 11, Bronzeschlüssel, 12, Armring aus schwarzer Glasmasse. 13, Armband aus Bronzeblech.

Tafel V

Grab 2

1, Fragment eines Silberring mit durchsichtiger Steineinlage (Glas?). 2, Armring aus Bronzedraht mit abwechselnden Perlen aus Bronze und dunkelblauer Glasmasse. 3, Fragment eines Armrings aus geflochtenen Bronzedraht. 4, Kopf einer Silbernadel. 5, Perle aus Goldblech. 6, Fragmente eines Armrings aus geflochtenen Bronzedraht. 7, Zwei Anhänger aus Knochen. 8, Beschädigter Armring aus dickerem Bronzedraht. 9, Silberring mit Einlage aus dunkel und hellblauer Glasmasse. 10, Silberring mit durchsichtiger Steinanlage (Glas?). 11, Fragmente eines Armrings aus Bronzedraht.

Tafel VI

Grab 1

1—6, Münze. 7, Kleine Flasche aus klargrünlichem Glas. 8, Tonkrug mit grünlich-brauner Glasur. 9, Tonkrug mit grünlicher-gelber Glasur.

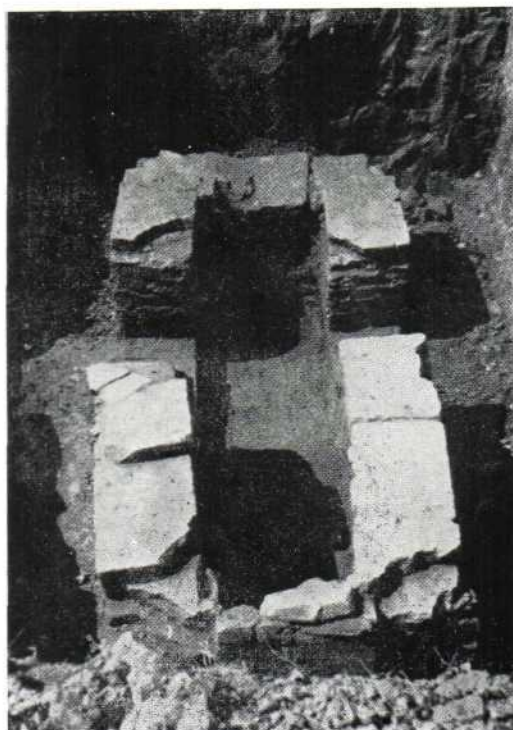
Tafel VII

Grab 2

1—6, Münzen. 7, Kleine Flasche aus klargrünlichem Glas. 8, Flasche aus klargrünlichem Glas. 9, Grössere Flasche aus klargrünlichem Glas.

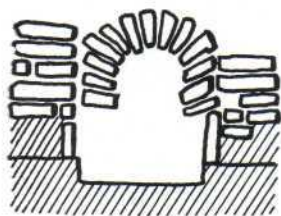
1

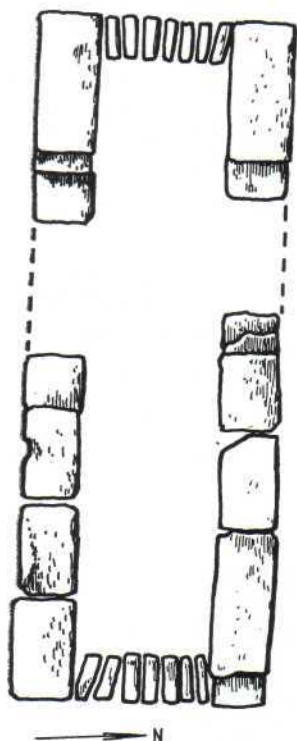
2

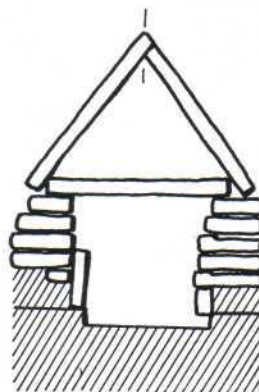
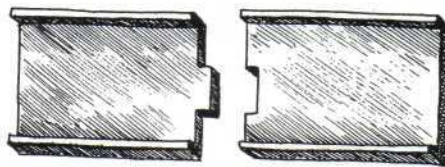
3

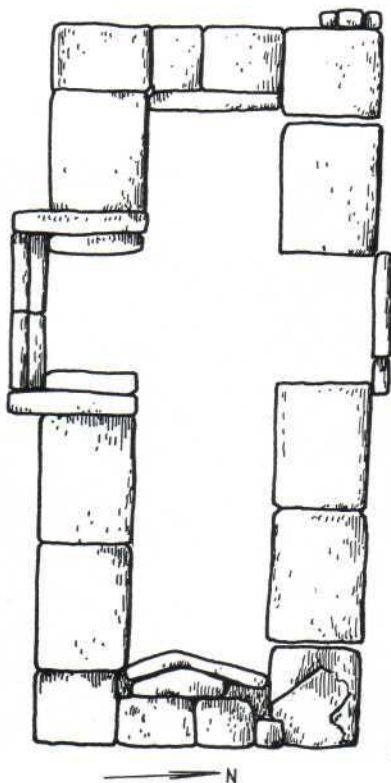
2

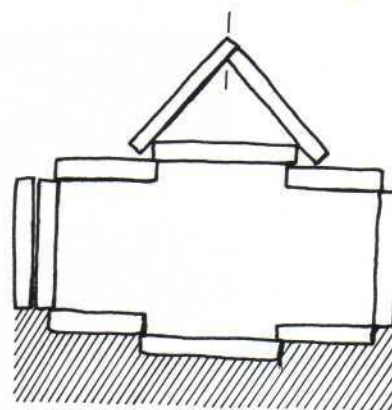
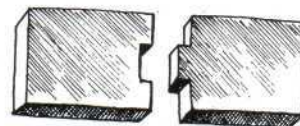
1

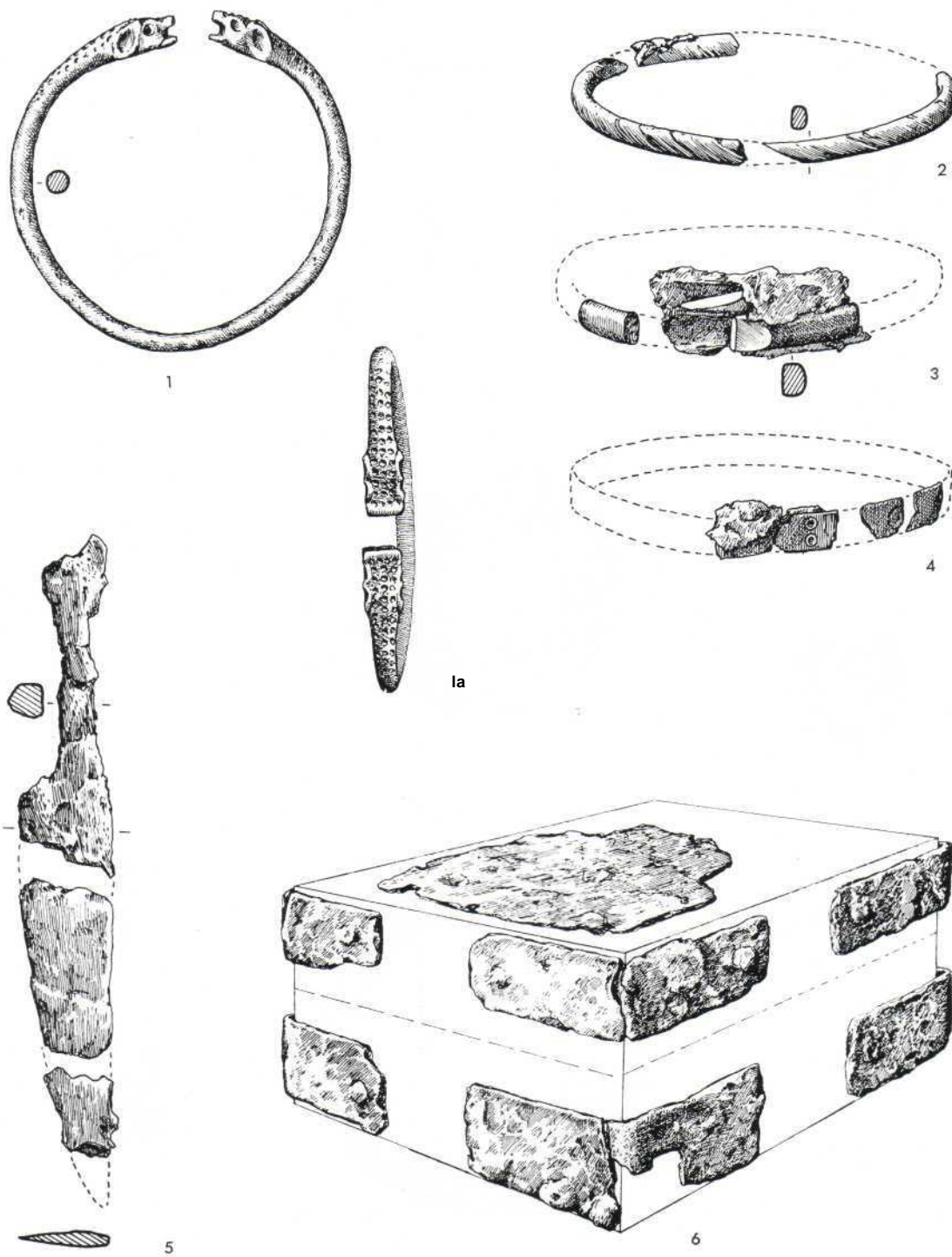
3

4

5

1

2

3

4

6

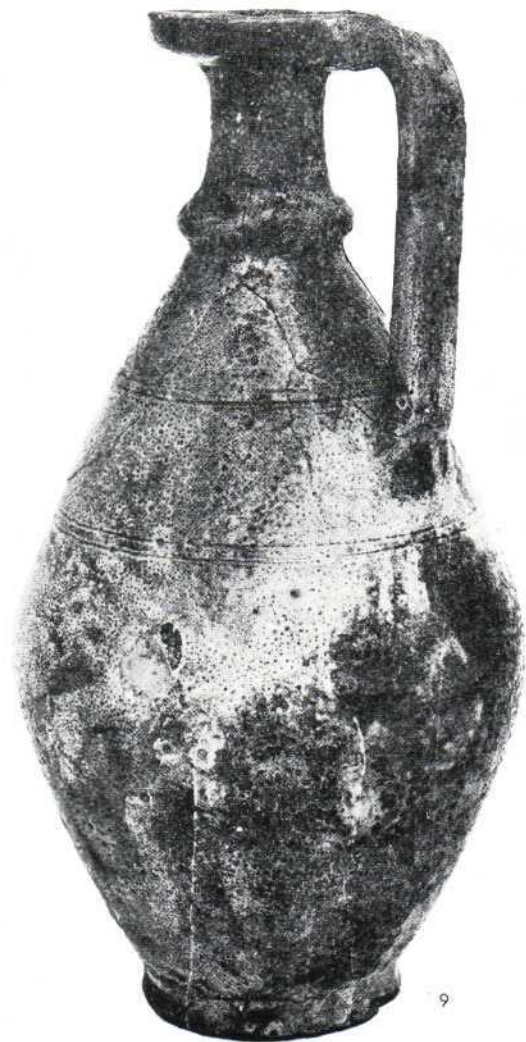
5

7

8

9

SLAVENKA ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ

KASNOANTIČKA TRADICIJA U SREDNJEVJEKOVNIM NEKROPOLAMA

U srednjevjekovnim nekropolama veoma su neuobičajeni primjerci zidanih grobnica i grobnih konstrukcija, osobito oni koji svojim oblikom manje ili više oponašaju kasnoantičke tipove. Prikazat ćemo zanimljive primjerke sa srednjevjekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici na lokalitetu Zidine¹.

Arheološki lokalitet Zidine ili Širingrad u Mačvanskoj Mitrovici poznat je još od kraja prošlog stoljeća². Nalazi se na desnoj obali Save, na arealu tzv. Brodogradilišne kolonije, udaljen oko 100 do 150 m. Crtež s izohipsama arheološkog lokaliteta u Mačvanskoj Mitrovici iz 1949. godine, na samom početku stambene izgradnje Brodogradilišne kolonije, jasno pokazuje da je tada cijeli ovaj teren bio znatno uzdignutiji i da se na visokoj kosi u smjeru istok—zapad izdvajaju dva manja uzvišenja³. Danas, ovaj teren izgleda potpuno drugačije, veoma je snižen, izniveliran, a ponegdje i nasipan. Arheološki su radovi provedeni na slobodnom prostoru pokraj prometnica, novih zgrada i u vrtovima. Sistematska arheološka iskopavanja, započeta 1966. godine, trajala su do 1970. godine⁴. Iako lokalitet Zidine u Mačvanskoj Mitrovici nije u cijelosti istražen, dosadašnja istraživanja imaju veliku vrijednost. To se osobito odnosi na srednjevjekovna istraživanja, jer se istodobno provodilo iskopavanje kulturnog kompleksa — grobljanskih crkava s nekropolom i odgovarajućeg naselja koje se nadovezivalo na samu nekropolu.

Na položaju Zidine najstarija je rimskodobna biritualna nekropola. Na istoj razini s grobnim jamama s paljevinom otkriveni su i skeletni grobovi koji nesumnjivo pripadaju istom vremenu i zajedno s grobovima s paljevinom predstavljaju jednu cjelinu. Na osnovu brojnog arheološkog materijala, a posebno nalaza novca, ovu najstariju nekropolu datiramo od početka 2. do u drugu polovicu 3. stoljeća.

¹ U starijoj arheološkoj literaturi osim naziva Mačvanska Mitrovica pojavljuju se nazivi Mala Mitrovica i Srpska Mitrovica.

² Izvještaje i podatke o lokalitetu Zidine čuva Arheološki muzej u Zagrebu. Njima se služio i jedan crtež I. Junga objavio: P. Milošević, *Limes I*, Beograd 1959, T. XIII, 5.

³ Đ. Mano-Zisi, M. Čorović-Ljubinković, *Starinar V—VI*, Beograd 1956, 181—189, fig. 1.

⁴ V. Popović, *Arheološki pregled 8*, Beograd 1966, 136—137. — V. Popović, *Arheološki pregled 9*, Beograd 1967, 132—138. — S. Pavlović, *Arheološki pregled 9*, Beograd 1967, 138—139. — S. Pavlović, D. Minić, *Arheološki pregled 10*, Beograd 1968, 181—182. — S. Pavlović, *Arheološki pregled 11*, Beograd 1967, 197—198. — D. Minić, *Arheološki pregled 11*, Beograd 1969, 214 — 215.

Neposredno iznad ove nekropole, oko 20—30 cm, otkrivena je kasnoantička nekropola koja je nastala oko martirija iz istog vremena. U sklopu ove nekropole otkriveno je više monumentalno zidanih grobnica s dvojakom krovnom konstrukcijom. Jedan dio krovne konstrukcije je masivni bačvasti svod, a drugi je dio krov na dvije vode. Nadalje otkriveni su grobovi s krovnom konstrukcijom na dvije vode u suhozidu, o kojima će kasnije biti riječi, kao i niz grobova s jednostavnim polaganjem pokojnika u zemlju. Sve su ove kasnoantičke monumentalne grobnice oštećene prilikom pljačke, najvjerojatnije u vrijeme Seobe naroda, a i bile su u upotrebi u više mahova. Navodimo primjerak grobnice 237 u kojoj je pronađeno 15 osoba. Arheološki prilozi su malobrojni, dok je veći broj novčića iz druge polovice 4. stoljeća nađen pretežno izvan grobova, u kasnoantičkim ili srednjovjekovnim nivoima sahranjivanja.

U sklopu kasnoantičke nekropole otkriven je jedan, do sada neobjavljen grob iz vremena Seobe naroda, koji se na osnovu bogatih grobnih priloga može pripisati ili istočnim Gotima ili najvjerojatnije Gepidima, a datiramo ga u prvu polovicu 6. stoljeća.

Daljnji kontinuitet kulturnog položaja Zidine u vertikalnoj stratigrafiji nastavlja se u srednjem vijeku. Najstariji srednjovjekovni grobovi pretežno su destruirani skeleti, a predstavljeni su nakitom koji nesumnjivo ukazuje na 10. stoljeće ili kraj 9. stoljeća. U kontinuitetu možemo pratiti sahranjivanje na ovom položaju do punog srednjeg vijeka. Sahranjivanje se obavljalo oko grobljanskih crkava, kojih su ostaci otkriveni iznad martirija.

Prva je u nizu jednoapsidalna crkva malih dimenzija, podignuta na debelom sloju štata iznad martirija. Zidana je od rimskih opeka. Ovom kulturnom objektu pripada i kružna krstionica zidana od lomljene opeke vezane hidrauličnim ružičastim malterom⁵. Uništeni i dislocirani grobovi istodobno su s ovom jednoapsidalnom crkvom i predstavljaju najstarije srednjovjekovne ukope. Otkriveni su u prvom nivou srednjovjekovnih grobova koji su ležali in situ.

Neposredno iznad ostataka jednoapsidalne crkve, iznad tankog sloja pepela i gara, što pokazuje da je crkva stradala u požaru⁶, otkriveni su ostaci veće troapsidalne crkve, koja je također zidana od rimskih opeka. Ovoj crkvenoj građevini odgovaraju slijedeća dva nivoa grobova, neposredno jedan iznad drugog. Arheološki prilozi u grobovima, posebno nalazi bizantskog i ugarskog novca u zatvorenim grobnim cjelinama, omogućuju datiranje starijeg i mlađeg horizonta grobova uz troapsidalnu crkvu od početka 11. do kraja 13. stoljeća. To potvrđuje i zatvoreni nalaz keramičkih fragmenata u krstionici jednoapsidalne crkve, koji su doneseni poslije požara jednoapsidalne crkve, a prije podizanja troapsidalne crkve⁷.

Najmlađi kulturni objekt sazidan je neposredno na zaravnjenim ostacima troapsidalne crkve. To je ujedno i najveći kulturni objekt na položaju Zidine, a pred-

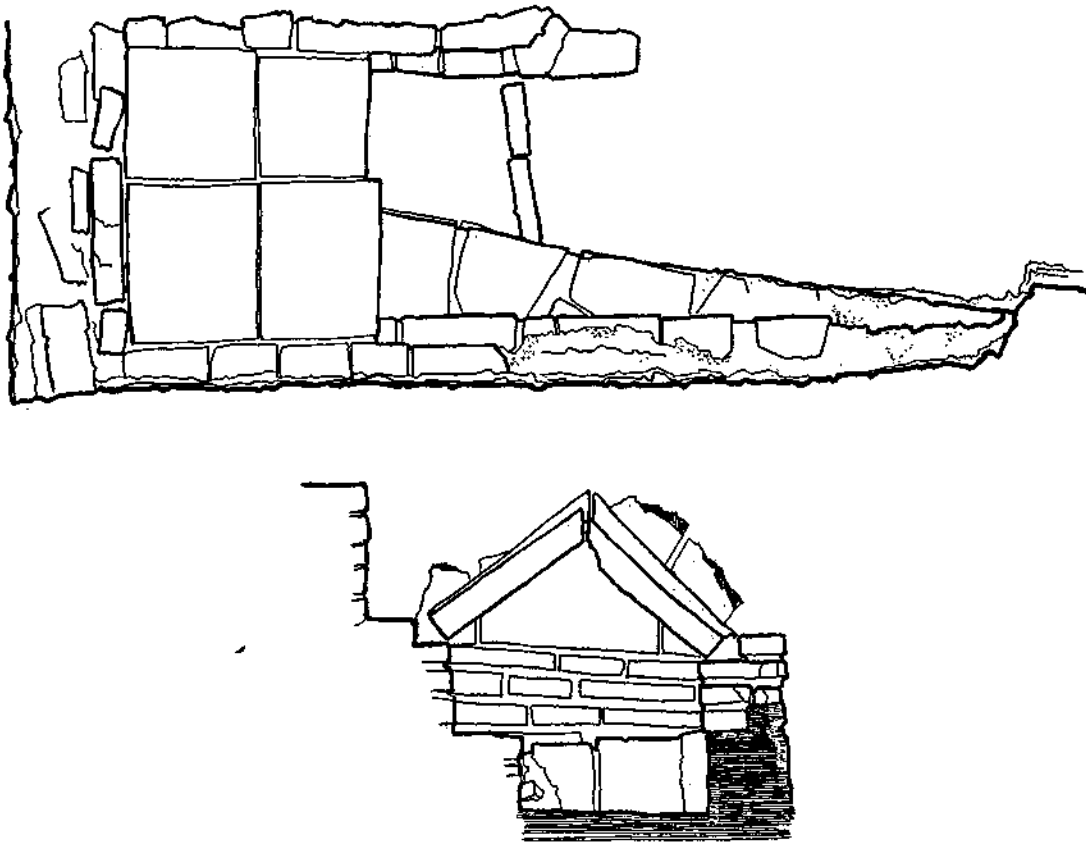
« V. Popović, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 132.

« V. Popović, o. c., 133.

* V. Popović, Starinar XXIV—XXV, Beograd 1975, T. I, fig. 4.

stavlja ostatke ograđene benediktinske crkve iz prve polovice 13. stoljeća⁸. Bronjni grobovi, koji prate ovaj kulturni objekt, pokazuju da je kontinuitet sahranjivanja na položaju Zidine trajao do punog srednjeg vijeka, t.j. sve do vremena kada je benediktinska crkva bila u upotrebi. Grobovi iz ovog najmlađeg nivoa sahranjivanja uz benediktinsku crkvu, sadrže mali broj arheoloških priloga, koji bez sumnje svjedoče o izrazitom kršćanstvu stanovništva seoskog naselja u Mačvanskoj Mitrovici.

Ukupno su otkrivena 153 skeletna srednjevjekovna groba. Međutim, broj sahranjenih pokojnika je mnogo veći. Gustoća pojedinih nivoa sahranjivanja bila je toliko velika, da je već i u toku sahranjivanja dolazilo do masovnog oštećenja

Slike 1–2

Tlocrt i presjek groba 18.

Abbildungen 1–2

Grundriss und Querschnitt des Grabes 18.

⁸ V. Popović, o. c, 268.

starijih skeleta. Tako je, kao što je to već naglašeno, najstariji nivo srednjekovnih grobova bio potpuno oštećen, a najmlađi nivo grobova oštećen je novijom nivelacijom terena, polaganjem električnih hidrofora i stambenom izgradnjom.

Najsumarniji podaci pokazuju kontinuitet upotrebe položaja Zidine kao kulturnog mjesta od ranorimskog razdoblja do prve polovice 6. stoljeća, i u neprekinutom kontinuitetu od početka X stoljeća do punog srednjeg vijeka.

Najveći broj pokojnika iz srednjekovne nekropole sahranjen je na najjednostavniji način, t.j. u iskopanu grobnu jamu položeno je tijelo umrlog. Osobitu zanimljivost i pravu rijetkost u srednjekovnim nekropolama predstavljaju zidane grobnice ili grobne konstrukcije od opeke ili od kamena rađene u suhozidu. U Mačvanskoj Mitrovici na lokalitetu Zidine, u sklopu srednjekovne nekropole otkrivena su dva potpuno intaktna groba. Jedan s izvredno sačuvanom grobnicom, a drugi s grobnom konstrukcijom od opeka.

U grobu 18 pokojnik je položen u zidanu grobnicu od rimskih opeka sa žbukom. Grobnica je otkrivena uz južni zid troapsidalne crkve (tab. I, si. 1) s kojom je bila spojena vezivnim materijalom i mlađa je od kultne građevine. Osnova grobnice je pravokutna s tri reda horizontalno položenih opeka na koje je postavljena krovna konstrukcija na dvije vode (sl. 1—2). Podnica grobnice je također popločana opekama. Ovako zidana grobnica, s krovnom konstrukcijom na dvije vode, ima nesumnjivo rimsko obilježje. Na istom položaju u Mačvanskoj Mitrovici, u kasnoantičkoj nekropoli, ustanovljene su grobnice s krovnom konstrukcijom na dvije vode u kombinaciji s bačvastim svodom. Dalje, navodimo zanimljivu paralelu srednjekovnom grobu 18 s kasnoantičkim grobom 165. Ovdje je sačuvana grobna konstrukcija na dvije vode s jednim žlijebnjakom na rubu krovne konstrukcije, međutim rađena je u tehnici suhozida. Unutar kasnoantičkog groba 165 nisu otkriveni tragovi skeleta, premda je grobna konstrukcija bila potpuno netaknuta.

Unutar grobnice 18 otkriven je in situ skelet muškarca ispružen na leđima. Desna je ruka bila položena na prsa, a lijeva u predjelu karličnih kostiju. Orijentacija zapad—istok. Na desnoj strani prsnog koša nađen je srebrni križ s tragovima pozlate (tab. III, 1—2) i ostacima vrpce na kojoj je križ visio. Po obliku veoma mu je sličan križ s lokalitetom Pacuiul lui Soare iz 11. stoljeća⁹. Na prednjoj strani križa reljefno je prikazan Krist, a na poledini je urezan tekst na grčkom jeziku K(YPI)E BOI OI TO[N?] 4>OPO[N]TAI koji u prijevodu glasi: Gospode, pomoz onome koji ovo nosi.¹⁰ Po smislu identičan, ali je nešto opširniji liturgijski tekst na dobro poznatoj opeci iz Sirmiuma, iz vremena avarske opsade.¹¹ Sličan tekst otkriven je na nekim primjercima srednjekovnog nakita, na narukvicama, prstenju, amuletima i na križevima, datiranim od 10. do u 12. sto-

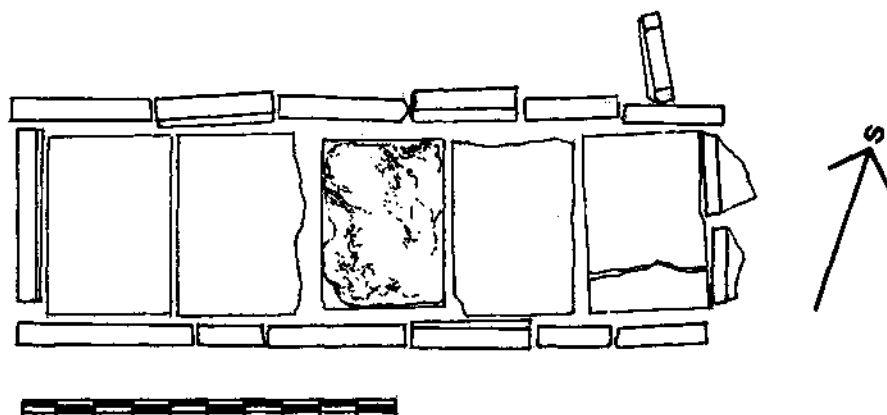
⁹ P. Diaconu, S. Baraschi, Pacuiul lui Soare, vol. II, București 1977, 127, fig. 99, 2—3.

¹⁰ Zahvaljujem se prof. Franji Barišiću na tumačenju teksta.

¹¹ P. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 221, fig. 122.

Prvo objavljivanje: J. Brunšmid, Eranos Vindobonensis, Wien 1893, 331—333. — Najnovija tumačenja: A. Kollautz, Studia in honorem Veselini Beševliev, Sofia 1978, 534—561, fig. 1-

ljeće¹². Na gležnju skeleta iz groba 18 nađeni su ostaci srebrnih niti koje najvjerojatnije predstavljaju ostatke ukrasa, s donjeg dijela haljine. Obzirom na mjesto spomenutih arheoloških nalaza, kao i na položaj grobnice unutar troapsidalne crkve, pretpostavlja se da je pokojnik bio crkveno lice.¹³ Identičnu zidanu grobnicu unutar srednjovjekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici nismo otkrili. Može se pretpostaviti da su slično bili zidani veoma oštećeni grobovi 159, 160, 161 i 162.

Slika 3
Tlocrt groba 8.

Abbildung 3
Grundriss des Grabes 3.

Druga zanimljiva i dobro sačuvana intaktna grobna konstrukcija iz srednjovjekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici je grob 8. Otkriven je neposredno uz glavnu apsidu velike trobrodne crkve (tab. I, si. 2). Grobna konstrukcija je pravokutnog oblika, rađena od cijelih opeka vertikalno ukopanih u suhozidu, a zatvorena sa šest horizontalno položenih opeka (si. 3). Podnica groba nije bila popločana. Unutar ove potpuno netaknute grobne konstrukcije nije pronađen skelet. Obzirom na položaj groba — neposredno uz glavnu apsidu trobrodne crkve, može se pretpostaviti da je to srednjovjekovni kenotaf ugledne ličnosti iz naselja u Mačvanskoj Mitrovici. Ovakav oblik grobne konstrukcije nije usamljena pojava na lokalitetu Zidine. Najvjerojatnije je sličnu grobnu konstrukciju imalo više sred-

¹² S. L. Jakobson, *Rannesrednevekovii Herones*, MIA 63, Moskva-Leningrad 1959, 328, fig. 18e, 1. — M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and early mediaeval antiquities in the Dombarton Oaks Collection*, Washington 1965, 75, pl. LIV, 99. — G. Marjanović-Vujović, *Zbornik muzeja primenjene umetnosti* 19–20, Beograd 1975/76, 58, fig. 1. — Ž.

Vžarova, *Slavjani i prablgari po danni na nekropolite ot VI–XI v.*, Sofija 1976, 421.

¹³ Pretpostavku I. Boba da je ovdje riječ o Metodijevu grobu, a donesena je bez stvarnih dokaza, opovrgao je V. Popović, I. Boba, *Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie III*, Berlin 1973, 393–397. — V. Popović, o. c., 265–267.

njevjekovnih grobova, poput groba 9, ali su oni jako oštećeni. Međutim, dobro su sačuvane potpuno identične grobne konstrukcije u sklopu kasnoantičke nekropole s istog lokaliteta. To su grobovi 158, 227 i 233 u kojima su otkriveni dječji skeleti do 8 godina starosti. Od spomenutih kasnoantičkih grobova najbolje je sačuvan grob 233, koji je bio, kao i srednjovjekovni grob 8, zatvoren horizontalno položenim cijelim opekama (Tab. II, si. 1).

Kao poseban način sahranjivanja spominjemo upotrebu kamena ili opeke koja se stavljala iza glave i do nogu pokojnika. U Mačvanskoj Mitrovici, u sklopu srednjovjekovne nekropole otkriven je ovakav način sahranjivanja. U grobu 140 (tab. II, si. 2) ukopana je vertikalno po jedna cijela rimska opeka iza lubanje i do nogu. Grobovi 76 i 203 kasnoantičke nekropole u Mačvanskoj Mitrovici imali su također iza lubanje vertikalno ukopane opeke. Grob 76 je dvojni i u njemu su konstatirane dvije opeke iza lubanje, a u grobu 203 samo fragmenti opeka iza lubanje i do nogu.

Nema sumnje da je upotreba kamena ili opeke pri sahranjivanju u srednjem vijeku uglavnom ovisila o materijalu kojim se raspolagalo u okolici. U srednjovjekovnim nekropolama međuriječja Sava—Drava—Dunav, srednjovjekovni su grobovi uglavnom bez grobnih konstrukcija, slobodno ukopani u zemlju. Na antičkim lokalitetima upotrebljavao se građevni materijal s porušenih i oštećenih objekata. U Jugoslaviji ima mnogo ovakvih primjera. Spominjemo srednjovjekovnu nekropolu na lokalitetu Glasnija u Nišu, gdje je konstatirano više različitih grobnih konstrukcija od opeke i kamena antičke profane građevine.¹⁴ Nekropola je otkrivena u sklopu velike rimske građevine s trijemom,¹⁵ pa su opeka i kamen s ovog rimskog objekta upotrijebljeni i pri sahranjivanju u srednjem vijeku.

Na području Dalmacije kamen je najčešći građevni materijal grobnih konstrukcija u srednjovjekovnim nekropolama. S ovog područja bilježimo izvanredan primjerak identičnih grobnih konstrukcija antičkog i srednjovjekovnog razdoblja s lokaliteta Stombrate oko crkve sv. Marte u Bijaćima. Otkriveni su potpuno isti oblici pravokutnih grobova u prvom rimskom nivou grobova naselja Siculi i u drugom srednjovjekovnom nivou grobova.¹⁶ To su grobne konstrukcije od kamenih ploča vertikalno ukopanih, a pokrivene su horizontalno položenim kamenim pločama. Potpuno su identične konstrukciji groba 8 u Mačvanskoj Mitrovici. Razlika je samo u građevnom materijalu: u Dalmaciji je upotrijebljen kamen, a u Mačvanskoj Mitrovici rimska opeka u sekundarnoj upotrebi. Slične grobne konstrukcije u Dalmaciji zabilježene su na položaju rimske vile rustike (villa rustica) na Majdanu kod Solina.¹⁷ Grobne konstrukcije srednjovjekovnih grobova nisu sasvim pravilnog oblika, a građene su od kamenih ploča s obližnjeg rimskog vodovoda.

Potpuno identičnu i dobro sačuvanu grobnu konstrukciju imao je grob 35 srednjovjekovne nekropole Glasije u Nišu.¹⁸ Podnica ovog groba bila je poploča-

¹⁴ S. Ercegović-Pavlović, *Starinar* XXVII, Beograd 1977, 83.

¹⁵ Lj. Zotović, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 73.

¹⁶ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976, 32—33, t. X, fig. 1—4, t. XI, 1—2.

¹⁷ Lj. Karaman, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LI, Split 1940, 69—72.

¹⁸ S. Ercegović-Pavlović, o. c., 96, plan I,

na opekama, a nedostajale su horizontalno položene opeke koje su zatvarale ovu grobnu konstrukciju. Slične grobne konstrukcije u ovoj nekropoli zastupljene su u 16 primjeraka (grobova), ali su uglavnom dosta oštećene.¹⁹

Ukoliko pokojnik nije položen direktno u zemlju, najčešći je oblik grobne konstrukcije u srednjovjekovnim nekropolama s područja Srbije ograđivanje umrlog neobrađenim kamenjem, fragmentima rimske opeke ili ograđivanje u kombinaciji kamena i fragmentirane opeke. Navodimo grobove s područja Đerdapa, u sklopu srednjovjekovnih nekropole u Boljetinu, Hajdučkoj Vodenici, i na Dunavu izvan Đerdapa u Brznoj Palanci.²⁰

U sagledavanju rimske tradicije grobnica i grobnih konstrukcija do u srednjem vijeku, posebno značenje pridajemo grobnicama iz 6. i 7. stoljeća iz Vajske u Bačkoj gdje je otkriveno 7 grobnica građenih u suhozidu, pravokutnog oblika, od vertikalno ukopanih opeka s krovnom konstrukcijom na dvije vode.²¹ U primjercima grobnica iz Vajske zastupljene su kombinacije dvaju osnovnih oblika, i grobnica i grobnih konstrukcija, otkrivenih na srednjovjekovnoj nekropoli u Mačvanskoj Mitrovici, a predstavljeni su grobovima 8 i 18. Osnova grobnica u Vajskoj je pravokutna i izgrađena je od vertikalno ukopanih opeka u suhozidu. Dakle, osnova grobnice i način zidanja identičan je grobu 8 u Mačvanskoj Mitrovici. Gornji dio, odnosno krovna konstrukcija grobnica u Vajskoj je konstrukcija dvoslivnog krova, identična krovnoj konstrukciji grobnice 18 u Mačvanskoj Mitrovici. Ovu grobnicu ističemo kao zanimljivu nit antičkog kontinuiteta u nekropoli iz vremena Seobe naroda, gdje su sažeta dva oblika grobnica u jednu veoma skladnu cjelinu.²²

U sklopu srednjovjekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici nisu konstatirane grobnice s bačvastim svodom. Ovakve grobnice otkrivene su u srednjovjekovnoj nekropoli na lokalitetu Dobanovački zabran u nedalekom selu Petrovčići, iz 13. i 14. stoljeća.²³ Dakle, još jedan oblik antičke grobnice koji se zadržao sve do punog srednjeg vijeka.

Grob 18 izdvaja se od ostalih grobova u Mačvanskoj Mitrovici svojom grobnicom i arheološkim priložima o kojima je već bilo riječi. Direktne analogije za križ (tab. III, si. 1–2) iz ovog groba nismo mogli naći. Međutim, točno se može odrediti datiranje ovog groba, koji pripada starijem nivou sahranjivanja uz troapsidalnu crkvu. Njegovo zidanje uslijedilo je odmah nakon zidanja same crkve, koju zbog nalaza bizantskog novca u glavnoj apsidi treba datirati u početak 11. stoljeća.²⁴ Grobnica 18 je spojena vezivnim materijalom uz južni zid crkve. Istoj troapsidalnoj crkvi, ali mlađem nivou sahranjivanja, pripada grob 8. Ovaj nivo sahranjivanja određen je bizantskim i mađarskim novcem od 11. do 13. stoljeća.²⁵

¹⁹ S. Ercegović-Pavlović, o. c., 84, T. XIII, fig. 2.

²⁰ S. Pavlović, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 71–73. — S. Pavlović, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 60–61. — S. Ercegović-Pavlović, Starinar XVII, Beograd 1966, 144–145, T. I, fig. 2.

²¹ O. Brukner, Š. Nađ, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 156,

²² O. Brukner, Š. Nađ, o. c., T. XXXV, fig. 1–2.

²³ D. Dimitrijević, Arheološki pregled 5, Beograd 1963, 142–145.

²⁴ V. Popović, Starinar XXIV–XXV, Beograd 1975, 267–268.

²⁵ Monografija »Kompleks nekropola u Mačvanskoj Mitrovici« pripremljena za tisak.

Može se uočiti da su sasvim sporadični nalazi grobnica i grobnih konstrukcija u srednjem vijeku. Iako su grobovi 8 i 18 iz nekropole u Mačvanskoj Mitrovici veoma dobro datirani, ipak smatramo da nalaze iz ovih grobova u sklopu srednjovjekovnih nekropola ne treba na osnovi oblika grobnice ili grobne konstrukcije kronološki odvajati. Očito je da se jaka antička tradicija u načinu sahranjivanja, koja se sporadično pojavljuje u grobovima iz vremena Seobe naroda, održala do punog srednjeg vijeka. Kasnoantički kontinuitet može se pratiti ne samo u načinu sahranjivanja, već i na nekim primjercima metalnih i keramičkih izrađevina iz srednjeg vijeka, ali to više nije predmet našeg razmatranja u ovom radu.

SADRŽAJ TABLI
VERZEICHNISS DER TAFELN

Tabla I

Tafel I

- 1, Položaj grobnice 18.; 2, Položaj groba 8.
1, Die Lage des Grabes 18; 2, Die Lage des Grabes 8.

Tabla II

Tafel II

- 1, Kasnoantički grobovi 228 i 233.
1, Spätantike Gräber 228 und 233.

Tabla III

Tafel III

- 1—2, Srebrni križ s pozlatom iz grobnice 18.
1—2, Silberkreuz mit Vergoldung aus dem Grab 18.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SPATANTIKE TRADITION INNERHALB MITTELALTERLICHER GRÄBERFELDER

Die Exemplare einiger Grabbauten und Grabkonstruktionen in etlichen mittelalterlichen Gräberfeldern haben uns die Möglichkeit für den Vergleich mit den sehr ähnlichen Grabformen der spätantiken Gräberfelder gegeben. Es handelt sich um Ziegelgrüfte mit Satteldachkonstruktion, ferner um Tonnengewölbegrüfte und um einen einfacheren Grabtypus rechteckiger Form, gemauert aus senkrecht gestellten Ziegeln, die mit den wagerecht gelegten Ziegeln überdeckt sind.

Das mittelalterliche Gräberfeld in Mačvanska Mitrovica an der Save, in der »Zidine«, ist auf einem römischen Gräberfeld loziert, dessen älterer Horizont durch ein birtuales Gräberfeld des 2. u. 3. Jh. und der jüngeren durch spätantike Gräber und monumental gebaute Grabstätten der zweiten Hälfte des 4. Jh. dargestellt ist. Innerhalb des mittelalterlichen Gräberfeldes sondern wir besonders die intakte Gruft No. 8 aus, die durchaus antik aussieht. Die Gruft rechteckigen Grundrisses ist aus wagerecht gelegten römischen Ziegeln gebaut und mit einem Satteldach überdeckt. Ähnliche Grabkonstruktion finden wir im jüngeren Horizont des römischen Gräberfeldes, Grab No. 165 an derselben Fundstelle. Eine andere interessante Grabkonstruktion in Mačvanska Mitrovica stellt das Grab No. 8 dar. Der Grundriss dieser Gruft ist rechteckig, sie besteht aus senkrecht eingegrabenen römischen Ziegeln, und ist mit wagerecht gelegten Ziegeln überdeckt. Der Boden des Grabes wurde nicht bepflastert. Völlig identische Grabkonstruktionen wurden, auch ebendort im Gefüge des jüngeren Horizontes des römischen Gräberfeldes der zweiten Hälfte des 4. Jh., konstatiert. Das sind die Gräber No. 158, 227 u. 233. Gleichformige Grabkonstruktionen aus den senkrecht gestellten, meist fragmentierten römischen Ziegeln, rechteckiger Form, wurden gleichfalls im mittelalterlichen Gräberfeld bei der Stadt Niš, Flur »Glasija« festgestellt. Im mittelalterlichen Gräberfeld von Mačvanska Mitrovica wurden Tonnengewölbegrabgräber nicht beobachtet, aber man findet solche in einem anderen mittelalterlichen Gräberfeld im syrmischen Dorfe Petrovčići, Flur »Dobanovački zaboran« aus der Zeit des 13. u. 14. Jh.

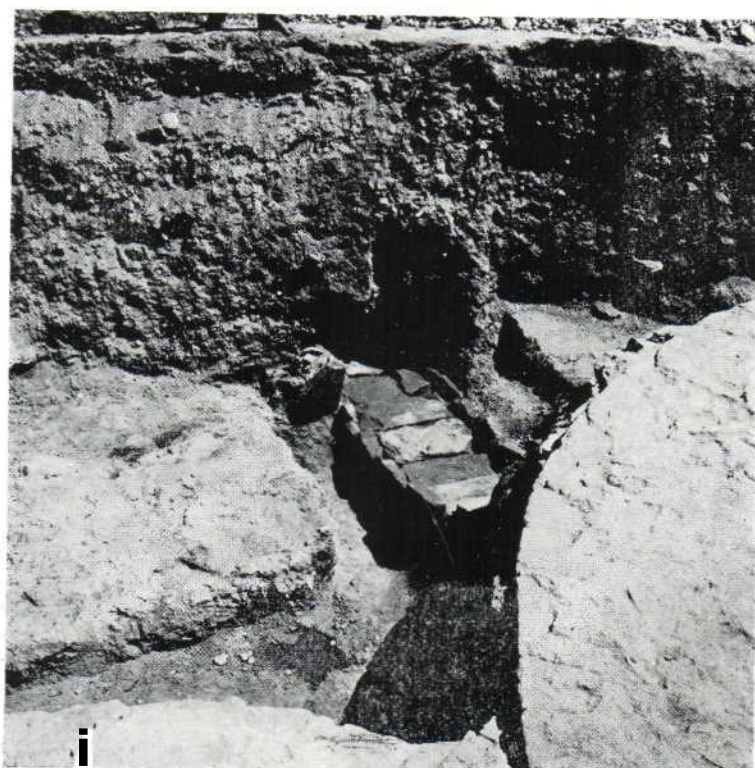
Im ostadriatischen Bereich Dalmatiens ist es ebenso gut möglich ähnliche Fundverhältnisse zu vermerken, d. h. die Erscheinung der identischen Grabformen innerhalb spätantiker und mittelalterlicher Gräberfelder, nur ist das Baumaterial anders. Statt Ziegeln wurden hier die Grüfte aus Steinplatten errichtet. Ein ausserordentliches Beispiel finden wir in der Flur »Stombrate«, in Bijaći bei Trogir, um die Kirche der Hl. Martha. Hier wurden, im römischen Gräberniveau der Siedlung »Siculi« und im mittelalterlichen Gräberniveau, völlig identische Formen der rechteckigen Gräber, entdeckt. Das sind Grabkonstruktionen aus senkrecht eingegrabenen Steinplatten und mit wagerecht gelegten Steinplatten überdeckt.

Um die römische Tradition der Gräber und Grabbauten bis ins Mittelalter zu beurteilen, legen wir besonderen Wert auf die Gräber des 6. u. 7. Jh. aus Vajska in der Bačka. Dort wurden 7 Gräber entdeckt, in Trockenmauer erbaut, rechteckiger Form, aus senkrecht gestellten Ziegeln mit einem Satteldach überdeckt. An diesen Beispielen ist eine Kombination der beiden Grundformen der spätantiken Grabkonstruktion zu beobachten, die im mittelalterlichen Gräberfeld in Mačvanska Mitrovica durch die Gräber No. 8 und 18 belegt ist.

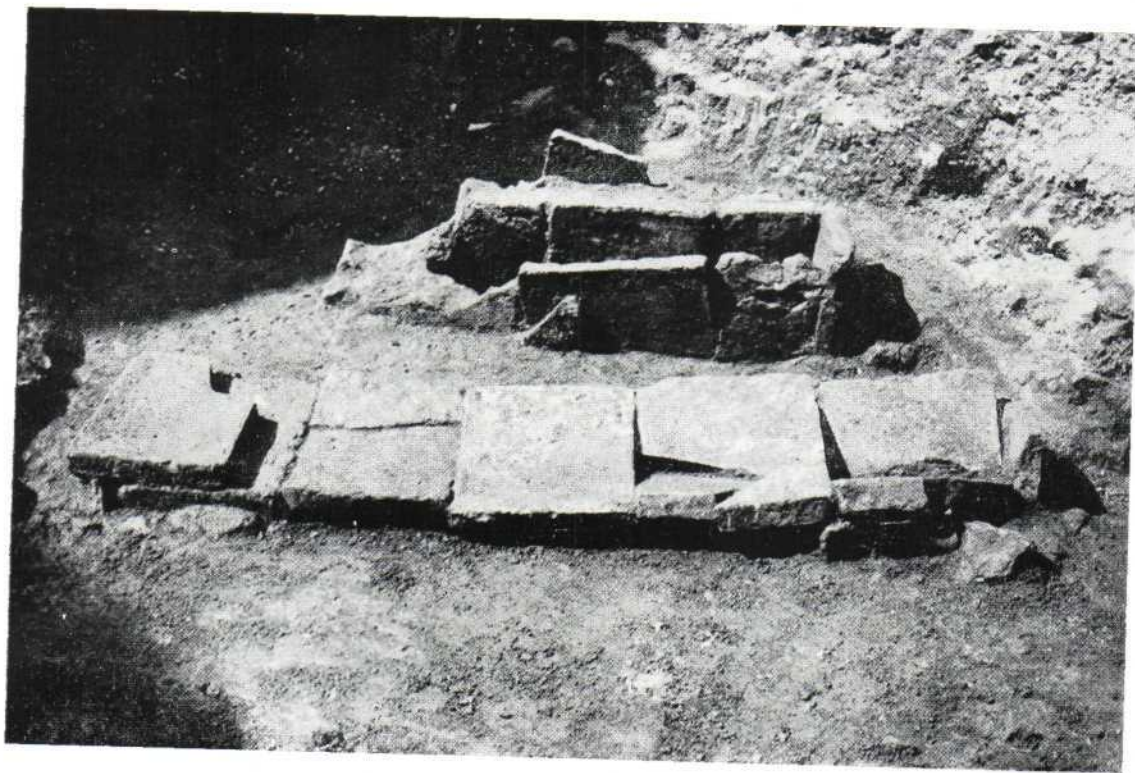
Sporadische Funde der Griffe und Grabkonstruktionen in mittelalterlichen Gräberfeldern stellen offenbar die antike Tradition im Bestattungsritus dar, sie erscheint mitunter auch in Gräbern der Völkerwanderungszeit, und hat sich bis ins Spätmittelalter erhalten. Die spätantike Kontinuität ist nicht nur im Bestattungsritus sichtbar, sondern kann auch an verschiedenen Exemplaren der Metall — und Keramik—Produktion im Mittelalter bestätigt werden.

1

2

1

2

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

O JEDNOJ GLAVI »KOUROSA« IZ DUBROVNIKA

Prije nepuna dva desetljeća njemački arheolog Cornelius Ankel osvrnuo se u dodatku godišnjaka Njemačkog arheološkog instituta kraćim prilogom na jedan zanimljiv spomenik koji je slučajno otkriven u Dubrovniku, neposredno prije pišćeva boravka u tom gradu.¹ Tim je prilogom koji ima karakter opširnije informacije, a ne analitičke studije, pisac želio — kako sam naglašava — upozoriti jugoslavenske kolege na taj nalaz i prepustiti im iscrpniju znanstvenu obradu, imajući nesumnjivo u vidu značenje toga nalaza koji u njegovoj interpretaciji pridonosi produbljenu znanstvenih saznanja i ujedno obogaćuje našu spomeničku baštinu. Nitko se, međutim, koliko nam je poznato, nije proteklih godina osvrnuo na taj članak i pišćevu interpretaciju spomenika, premda postoje, po našem mišljenju, dobri razlozi za njegovo drugačije vrednovanje.

Podsjetit ćemo s nekoliko napomena o čemu je riječ u spomenutom članku. Prilikom manjih radova u klasturu samostana sv. Klare krajem 1959. god. radnici su pronašli na oko 1,50 m od razine popločane površine klastura monumentalnu kamenu glavu. Detaljnim podacima o nalazu pisac na žalost nije raspolagao, jer sam nije prisustvovao otkriću, a eventualna naknadna istraživanja bila su onemogućena daljnjim tokom radova na samostanskom objektu. Ankel se nije dvoumio oko okvirnog vremenskog i stilskog opredjeljenja prepoznavši odmah glavu arhajskog kourosa, što u daljnjem tekstu pokušava argumentirati opisom karakterističnih detalja glave. Prema tom opisu dubrovačka je glava izrađena od bijelog sitno zrnatog kamena na koji se navukla tamna zelenkastosmeđa patina, što prema pišćevu mišljenju ukazuje na dugotrajan dodir s podzemnim vodama². Glava je visoka 38,4 cm a široka, u visini čela, 15 cm. Svuda su primjećena manja oštećenja, a nos je jače oštećen. Lom na dnu vrata svakako nije novijeg datuma, a pitanje je da li je uopće riječ o lomu (nisu, naime, nađeni nikakvi ulomci koje bi se moglo dovesti u vezu s našom glavom) ili je ravna ploha na

¹ C. Ankel, Ein Kouros-Kopf aus Dubrovnik, Archäologischer Anzeiger, Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts, Band 75, 1960, Berlin 1961, str. 22—26.

² Sp. djelo, str. 25. U vrijeme našeg nedavnog boravka u Dubrovniku, prilikom provjeravanja podataka iz Ankelova članka, primjetili smo da je glava na više mjesta poprimila smeđu a ne, kako se u članku tvrdi, zelenkastosmeđu patinu.

dnu vrata izvornog karaktera. Ankel je mišljenja, uzimajući u obzir proporcije glave i primjetno površnu doradu frizure, da je spomenik bio predviđen za gledanje odozdo, što bi trebalo značiti da je glava pripadala figuri koja stoji, odnosno tipu stojećeg kourosa. Također bi se, iznosi Ankel, moglo zaključiti, po dosta gruboj obradi nekih detalja, da glava možda nije u cijelosti dovršena. U daljnjem opisu pisac naglašava karakterističan dugačak i snažan vrat, izražajnu bradu i izbočena usta. Iznad kosog čela savijena je kosa s pramenovima koji su sezali bar do ramena, a uši su naglašeno velike i gotovo su posve srasle s glavom. Oči su neprirodno velike i duboko su urezane pod savnutim obrvama. Stražnja, leđna strana čitavom je dužinom glave i vrata ravno odrezana, ali su tragovi oruđa, uočljivi na površini, jednaki onima na prednjoj i bočnim oblikovanim stranama. Iz te primjedbe, koju Ankel nije dalje razrađivao, može se zaključiti, a što je vrlo bitno i za samu interpretaciju spomenika, da nije riječ o mogućem naknadnom preklesavanju, nego o izvornoj obradi. To se može tumačiti samo namjerom klesara da glavu prisloni stražnjim dijelom na neku drugu ravnu površinu. Već i zbog toga trebali bismo posumnjati u atribuiranje ove glave stojećem liku kourosa kakve poznajemo iz grčke arhajske baštine. Sumirajući napokon sve opisane značajke pisac postavlja i umjesno pitanje o porijeklu ovog spomenika, jer je on nađen u gradu o kojemu nema podataka o grčkoj prethodnici s kojom bi ga se možda moglo dovesti u vezu. Također predlaže, s dosta opreza, moguće datiranje, odlučujući se za drugu polovicu 6 st. pr. n. e.

Posve je jasno, da su zaključci do kojih je pisac došao proizašli isključivo iz faktografskog opisa pojedinih detalja glave koji u konačnom zbiru rezultiraju, prema piščevu mišljenju, općim dojmom u kojemu se razabiru stilske oznake monumentalne arhajske plastike. Isto je tako jasno da ovakvo jednosmjerno interpretiranje spomenika, temeljeno na općem dojmu u kojemu nisu sagledani svi aspekti vrednovanja, posebno povijesno-geografska konstelacija na Jadranu i uže u Dubrovniku i regiji koja mu gravitira, ostavlja mogućnost kritičkoj analizi i preispitivanju predložene atribucije. Razrađujući tu tezu u prvom redu ćemo razjasniti povijesno-geografske činjenice koje je Ankel samo marginalno dotakao postavljajući pitanje o mogućoj provenijenciji spomenika.

Problemom ranih ekonomskih, kulturnih i povijesnih odnosa Jadrana, i posebno njegove istočne obale, s Grcima s obala Jonskog i Egejskog mora, u posljednjim se desetljećima bavilo više naših i stranih autora, o čemu postoji vrlo opsežna literatura³. Osvjetljavanje različitih aspekata tih odnosa, usprkos broj-

³ Navest ćemo samo neke radove nekoliko autora koji su na sintetski način obrađivali probleme odnosa Grka s Jadranom, s težištem na ranim odnosima, prije razdoblja zapadnodorske kolonizacije: R. L. Beaumont, Greek influences in the Adriatic sea before the fourth century B. C, *Journal of Hellenic Studies*, LXI, 1936, str. 159–204; P. Lisičar, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951; G. Novak, Stari Grci

na Jadranskom moru, Rad JAZU, knjiga 322, Zagreb 1961, str. 145–221; isti, Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskog mora, VAHD, LXVIII, 1966, Split 1973, str. 119–126; D. Rendić-Miočević, I Greci in Adriatico, Studi Romagnoli, XIII, Faenza 1962, str. 39–56. (o istom pitanju vidi u *Preistoria dell' Emilia e Romagna*, II, Bologna 1963, str. 109–116); L. Braccisi, *Grecita adriatica*, 2^a edizione, Bologna 1977. i dr.

nim još neriješenim problemima i različitim pogledima istraživača na neka pitanja iz te oblasti, pruža nam danas solidan temelj na koji se mogu nadograđivati i traženja odgovora na pitanje što smo ga postavili u ovoj radnji. Stoga ćemo — ne u namjeri da iscrpimo cjelokupan fond informacija koji je, rekli smo, danas dosta opsežan — ponoviti samo u najkraćim crtama kronološki slijed razvitka grčkih kretanja i utjecaja na jadranskom prostoru, posebno na njegovoj istočnoj obali.

Najraniji podaci o kontaktima grčkog svijeta s Istočnim Jadranom temelje se na arheološkom materijalu, na nalazima neolitske i eneolitske keramike pronađene u nekoliko spiljskih lokaliteta srednjodalmatinskog arhipelaga koje je dugi niz godina istraživao G. Novak.⁴ Isto se može reći i za kasnije nalaze brončanog i željeznog doba koji su nađeni na tim istim lokalitetima. Za razdoblje ranog brončanog doba posebno je zanimljiv nalaz bogatog pogrebnog

inventara u jednom, vjerojatno, vladarskom grobu koji je nađen prilikom kopanja jednog tumula na lokalitetu Mala Gruda kraj Tivta u Boki Kotorskoj, a pripisuje se egejskom importu s početka drugog milenija⁵. G. Novak je također upozorio i na niz mitoloških priča što ih bilježe neki antički pisci, a koje su

⁴ Rezultate svojih istraživanja G. Novak je objavljivao u nizu opsežnih ili manjih studija od kojih ovdje spominjemo jedan manji sintetski rad posvećen tom problemu: Problemi hvarskog neolita i eneolita, VAHD, LXVIII, 1966, Split 1973, str. 27–35.

⁵ Usp. M. Parović-Pešikan, Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza

s Egejom, HAD-SADJ, kongres 1972, Materijali XII, Zadar 1976, str. 77–88. Autorica naglašava mogućnost povezivanja antičke tradicije, u ovom slučaju mita o Kadmu i Harmoniji čije se stijene po tradiciji lokaliziraju u Bokokotorskom zaljevu, s arheološkim podacima — bogatim nalazom egejskog importa, o čemu se detaljno raspravlja u članku.

grčkim svijetom sigurno kolale još u arhaisko doba (o Iliriju, Kadmu i Harmoniji, kasne verzije mita o Argonautima, o Hilu i Hilejcima, o Joniju).⁶ U priča- ma se aktivnost tih mitskih bića odvija i u krajevima uz našu obalu, ali se osim izraženog zanimanja Grka za naše krajeve iz njih ne mogu izvući čvršći pokazatelji o kretanju Grka Jadranom. U nedostatku opipljivih arheoloških tragova kao hipotetički izvor o vremenu i smjerovima kretanja najstarijih grčkih pomoraca po Jadranu mogu se, uz nužan oprez i ne u namjeri da im se pripíše snaga do- kaza, citirati priče i legende zabilježene u nekim djelima gdje se npr. oživljava kult junaka iz Trojanskog rata, koji po njegovu svršetku plove Jadranskim mo- rem. Podržavanje njihova kulta (kult Antenora i Diomeda npr.) čuva se u nekim lokalnim tradicijama duž naše obale, a prenose ih i neki poznati grčki historičari i pisci u namjeri da potaknu jačanje svijesti o ranoj prošlosti i začecima stvaranja šire helenske zajednice. Takve priče pretpostavljaju, dakle, grčku ili predgrčku plovidbu Jadranom još u vrijeme mikenske dijaspore u 13. st. pr. n.e. Prema tezi L. Braccesija to je put kojim je moguće objasniti prve tokove i ciljeve grčke plovidbe vodama Jadrana i osobito njegovom istočnom obalom koja je kon- figuracijom, razvedenošću svojih obala i boljim lukama pružala sigurnija utočišta od susjedne zapadne obale, na putu prema venetskom području, u to vrijeme zna- čajnom trgovačkom središtu.⁷ Svakako je za naš problem mnogo značajnije ono što se zbiva u kasnijem, arhaiskom razdoblju. Pisani izvori iz tog vremena donose prve, iako oskudne vijesti o grčkoj plovidbi Jadranom, pa tako od Herodota do- znajemo vijest o Fokejcima kao prvim Grcima koji su plovili Jadranskim morem. Nema sumnje da je Herodot zabilježio informaciju koja mu je prenesena iz ne- kog starijeg izvora. U 7. st. pr. n. e. osnovane su i prve grčke, korkirejske, kolonije na ilirskom kopnu, najprije Epidamnos, a zatim i Apolonija, što je bio presudan faktor ranih helenskih tradicija na ilirskom jugu.⁸ Prve zapise o našoj obali zabi- lježio je Milećanin Hekatej, logograf s kraja 6. st. pr. n. e. Njegov izvorni tekst na žalost nije sačuvan (prenosi ga, međutim, bizantski leksikograf iz 6. st. Stjepan Bizantinac), a u njemu se govorilo o plovidbi Jadranom i spominju se Istri i Liburni. Sama činjenica da prve vijesti o dijelu naše obale doznajemo tek od Heka- teja, ne znači da je to vrijeme prvih neposrednih kontakata grčkih moreplovaca s Jadranom, jer nema sumnje da se i Hekatej služio iskustvima onih koji su prije njega oplovili Jadran i koji su, vjerojatno preko Korkire (Krf), stare korintske kolonije, bili u prilici ploveći Jadranom sakupljati zanimljive i korisne podatke. I ranije spomenutu Herodotovu vijest o Fokejcima treba promatrati u istom svjetlu, jer je arheološkim materijalom potvrđena trgovina korintskim keramičkim proiz- vodima na našoj obali već krajem 7. st. pr. n. e., a Herodot ističe Fokejce koji su prvi među Grcima plovili Jadranom.⁹ Tome treba dodati i vijesti nekolicine

⁶ G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, str. 148–150. O tome su još pisali P. Lisičar, R. Katičić i dr.

⁷ L. Braccesi, sp. djelo, str. 13–14.

⁸ Usp. D. Rendić-Miočević, *Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih*

izvora, *Jadranska obala u protohistoriji*, Za- greb 1976, str. 185.

⁹ Usp. M. Nikolanci, *Maloazijski import u istočnom Jadranu, Jadranska obala u pro- tohistoriji*, Zagreb 1976, str. 282.

antičkih pisaca o koloniji maloazijskih Knidijaca osnovanoj vjerojatno još u 6. st. pr. n.e. na još neutvrđenoj lokaciji na otoku Korčuli, što je na neki način bio uvod kasnijem valu kolonizacije na nekim otocima Srednjeg Jadrana.¹⁰ To je u najkraćim crtama povijesni okvir s kronološkim slijedom zbivanja u odnosima Grka prema istočnoj jadranskoj obali, a ujedno i okvir u kojemu bi trebalo tražiti prostorno i vremensko determiniranje dubrovačkog »kourosa«. Kasnija stoljeća obilježava vrijeme snažnije grčke penetracije potaknute kolonizatorskom aktivnošću sirakuškog tiranina Donizija Starijeg, kada na otocima srednjodalmatinskog arhipelaga dolazi do stvaranja prvih poznatih urbanih aglomeracija, prvih samostalnih polisa na našoj obali. Događaji koji prate aktivnost novoformiranih grčkih naseobina do bro su poznati i nije ih potrebno ponavljati, osobito stoga što zadiru u vrijeme koje je sada izvan našeg užeg zanimanja.

Svi ovi podaci koje smo naveli pokazuju da do vremena izravne sirakuške intervencije, na prijelazu iz 5. u 4. st. pr. n. e., naši krajevi nisu bili u sferi značajnijih grčkih interesa, premda nema sumnje da su kontakti postojali i da su nam ostavili dragocjene tragove. Međutim, treba reći da su vijesti koje su se sačuvale iz tog vremena oskudne i nepotpune, a katkada i nepouzidane.¹¹ Osim toga mnoge od tih vijesti odnose se na područje Sjevernog Jadrana, a i neke značajne arheološke potvrde ranih grčkih kulturnih utjecaja locirane su na istom tom području, kako su pokazala novija istraživanja u Spini ili od ranije poznati fenomen nezakcijske plastike.¹² Iako problem nezakcijske plastike nije dorečen on nesumnjivo svjedoči o radijaciji arhaiskog likovnog izraza i mnogo prije sirakuške političke ekspanzije ili izravne grčke intervencije na područje Sjevernog Jadrana, kada još nije bio izgrađen koncept grada u smislu arhitektonske urbane cjeline.¹³ Već smo naglasili da je grčko prisustvo na Istočnom Jadranu u razdoblju arhaike ostavilo traga i u nalazima arheološkog materijala, što nije posljedica njihova trajnijeg zadržavanja, već predznak razvijenih trgovačkih odnosa.¹⁴ Grčki trgovci-moreplovci u to su vrijeme putujući prema trgovačkim središtima u Gornjem Jadranu — o tome se već govorilo — radije plovili uz razvedenu istočnu obalu, pa su na tom putu na više mjesta, na najpovoljnijim lokacijama uspostavljali baze, faktorije, preko kojih su lakše trgovali. Neke od tih faktorija na našoj obali — Budva, Risan, fakto-

¹⁰ Vijest o tome donose Pseudo-Skimno (*Periegesis*, 426—428), Strabon (*Geographica*, II, 5, 20; VII, 5, 315) i Plinije (*N. H.*, III, 152).

¹¹ Kritičkom analizom podataka u djelima najranijih pisaca koji pišu o našoj obali bavi se osobito M. Suić. Tako na primjer u radu *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu*, Rad JAZU, knjiga 306, Zagreb 1955, str. 121—186, pisac se priklanja mišljenju onih koji Periplus smatraju djelom nekoliko autora iz šireg vremenskog raspona (str. 166.). Prema Suiću ima dosta razloga vjerovati da je jezgra Periplusa preuzeta iz jednog opisa jadranskih obala s kraja 6. st. pr. n. e., a to je razdoblje kada se može pretpostaviti plovidba Fokejaca Jad-

ranom s ekonomsko-trgovačkim ciljevima, o čemu izvještava Herodot (usp. našu bilješku br. 9).

¹² Za Spinu usp. G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, str. 154—155; za problem nezakcijske plastike, o čemu postoje različita gledišta, usp. rad J. Mladina, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula 1964.

¹³ G. Mansuelli, *Rotte marittime e penetrazione — Appunti sulla circolazione culturale nell' alto e medio Adriatico durante l' età classica*, VAHD, LXVIII, 1966, Split 1973, str. 173.

¹⁴ Usp. D. Rendić-Miočević, *I Greci im Adriatico*, str. 40.

rija na ušću rijeke Naron (Neretva), Vičja Luka na Braču, područje Manijskog, kasnije Salonitanskog zaljeva¹⁵, Zadar, Nin — poznata su nalazišta raznovrsnih predmeta pretežno luksuznog karaktera, keramike, nakita, oružja i si. Vjeruje se da su u nekima bile stalno nastanjene manje skupine grčkog stanovništva koje su u konvivenciji s domaćim življem bile posrednici u razmjeni dobara, a vjerojatno su i samostalno razvijali neke grane zanatstva još nepoznate Ilirima. Od posebnog je značenja bila još nedovoljno istražena faktorija na ušću rijeke Naron, jer ju takvom prikazuju antički izvori, pa Pseudo-Skilak npr. kaže da su u nju svraćali grčki brodovi¹⁶, a prema Strabonu — koji prenosi Teopompa sumnjajući u vjerodostojnost njegovih vijesti — na ušću Naronā prodavala se keramika s grčkih otoka Hiosa i Tasosa.¹⁷ S tim u vezi iznosimo mišljenje M. Nikolancija koji smatra da se ta Teopompova vijest odnosi na ranije razdoblje, možda upravo na trgovinu arhaiskom robom.¹⁸ Poznato je, naime, da se razmjena dobara i zatim distribucija grčke robe u duboku unutrašnjost ilirskog teritorija odvijala još od neolitskog doba upravo dolinom Neretve, u skladu s povoljnim prirodnim i geografskim uvjetima. Tu činjenicu potvrđuju brojni nalazi keramike grčkog porijekla nađeni u mnogim nekropolama u unutrašnjosti ilirskog teritorija. Sličan proces može se pratiti i u južnijim ilirskim krajevima gdje je import arhajske robe zauzimaio osobito značajno mjesto. U tim su krajevima u 7. i 6. st. pr. n.e., razdoblju pojačanih trgovačkih veza s Grčkom, ulogu posrednika u trgovini luksuznim predmetima — pretežno korintskog, a nešto manje rodskog porijekla — preuzele novoosnovane grčke kolonije Apolonija i Epidamnos, za koje se može pretpostaviti da su posredovale i prilikom uvoza materijala što je nađen u Trebeništu i nekim drugim središtima u unutrašnjosti ilirskog teritorija. Zanimljivo je da je taj proces trajao sve do 5. st. pr. n.e., kada te kolonije počinju samostalno proizvoditi keramički i drugi materijal, a istodobno — kao odraz ekonomskog i političkog jačanja Atene — razvija se trgovina atičkom robom, pretežno crno-figuralnom keramikom, na štetu korintske robe.¹⁹

Problem grčkih odnosa s Jadranom i posebno pitanje arhaiskog importa u to područje pokrenuo je R. L. Beaumont koji, međutim, nije raspolagao dovoljnom arheološkom dokumentacijom, pa je zaključke gradio uglavnom na hipotezama.²⁰ Osim G. Novaka i P. Lisičara koji su obradili neke aspekte u vezi s arhaiskim importom na Istočnom Jadranu,²¹ u novije se vrijeme niz autora počeo baviti tim pro-

¹³ M. Zaninović, *Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu, Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976, str. 302.

¹⁶ Pseudo-Skilak u *Periplu*, u poglavlju o Manijcima, str. 30.

¹⁷ Kod Strabona, VII, 5, 317; o tome vidi D. Rendić-Miočević, sp. djelo, str. 42. O Grcima u Naroni usp. još rad B. Gabričevića, *Narona i Grci, Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, izdanje HAD-a, Split, 1980, str. 161—167. Gabričević u tom radu šire analizira indicije koji ukazuju na grčko prisustvo u Naroni, pa zaključuje da se zbog nedostatka pisanih grčkih

spomenika i druge odgovarajuće arheološke građe u Naroni, ne može — za sada — sigurno tvrditi da je u protohistorijskoj fazi tih naših krajeva Naronā bila emporij u kojemu je stalno obitavala grčka etnička zajednica.

¹⁸ Usp. M. Nikolanci, sp. djelo, str. 284.

¹⁹ Usp. A. Mano, *Le commerce et les artes commerciales en Illyrie du sud*, *Utvrdena ilirska naselja — Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja*, Knjiga 6., Sarajevo 1975, str. 166—167.

²⁰ R. L. Beaumont, sp. djelo.

²¹ G. Novak, sp. djelo, str. 152—154; P. Lisičar, sp. djelo, str. 36. i 46. i d.

blemom, a temeljito ga je razrađivao M. Nikolanci, koji je u nekoliko studija rješavao pitanja o grčko-italskom i maloazijskom arhajskom importu na području srednjeg dijela istočne jadranske obale. On je uspio proširiti već poznati izbor keramičkih proizvoda korintske i atičke provenijencije, dodavši im niz različitih predmeta — terakotnu i brončanu statueta, brončane recipijente, zlatnu narukvicu i novac Krotona.²² Za neke od tih predmeta ne zna se mjesto nalaza, a za neke se naslućuje ili zna gdje su nađeni (Solin, Vičja Luka, Vis, Zadar, Nin, Blato na Korčuli). Od materijala što je prezentiran pažnju privlači manja kamena glava s Visa (glava je visoka 13,5 cm) s arhajskim obilježjima, koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.²³ Usprkos nesumnjivim arhajskim karakteristikama glava se, prema piscu, ne može sa sigurnošću vremenski pripisati arhaici, najviše zbog primjetne rustičnosti u obradi, pa je moguća i nešto kasnija datacija, možda u okvirima provincijalne koncepcije ili etrurske provenijencije.²⁴ Bez obzira na prisutne dileme oko njezine datacije i atribucije — da li je glava muška ili ženska, da li je pripadala kourosu i si. — očito je da nema nikakve sličnosti s dubrovačkom glavom, ni po dimenzijama ni po stilskim karakteristikama, primjetljivim suzdržanim osmjehom, širokim licem, malim ustima, drugačijoj frizuri i si. Zanimljivo je spomenuti, više kao informaciju, bilješku iz jedne Nikolancijeve studije o arhajskom importu gdje se navodi da je prije nekoliko godina u Dubrovniku nađen »jedan mali arhajski brončani kouros«.²⁵ Spomenik, koliko je nama poznato, nije u međuvremenu publiciran, a nama na žalost nije bilo moguće provjeriti vjerodostojnost atribucije, mjesta i okolnosti nalaza, pa se stoga njime ne možemo koristiti kao usporednim materijalom u traženju mogućih rješenja za kameni lik dubrovačkog »kourosa«. Neka nam stoga bude dopušteno da do potpune objave te statuete, informaciju o njoj vrednujemo s nužnim oprezom, jer ako bi ona uistinu bila točna, Dubrovnik bi se mogao pohvaliti nečim čime se ne mogu podičiti ni sredine s izrazitim tradicijama razvijenih odnosa s helenskim svijetom.²⁶ U svakom slučaju, ako je to doista statueta kourosa i ako je nađena na području Dubrovnika, to će, bez sumnje, pridonijeti boljem poznavanju arhajskog importa u našim krajevima i posebno boljem razumijevanju rane prošlosti Dubrovnika, ali to neće izmijeniti naše sumnje o arhajskom porijeklu kamene glave »kourosa«, jer je riječ o dva tipološki posve različita spomenika. Brončana statueta mogla je biti predmet razmjene zajedno s drugom luksuznom robom (ostaje ipak pitanje otkud takav predmet upravo u Dubrovniku?), dok je kamena glava spomenik monumentalnog karaktera s kakvim se, sudeći po arheološkim i drugim poznatim činjenicama, nije trgovalo u kontaktima s lokalnim ilirskim stanovništvom. Teško je, naime, povjerovati u trgovinu takvim predmetima, budući da je asortiman grčke robe kojim se trgovalo na Istočnom Jadranu bio ograničen uglavnom na proizvode što su se slabo ili se uopće nisu izrađivali u ilirskim krajevima, a za koje su Iliri mogli

²² Vidi M. Nikolanci, sp. djelo, str. 273—286; isti, Arhajski import u Dalmaciji, VAHD, LXVIII, 1966, Split 1973, str. 89—118; isti, Bilješka o korintskim vazama u Visu, VAHD, LXX—LXXI, 1968—1969, Split 1977, str. 149—155.

²³ Isti, Arhajski import, str. 102—103.

²⁴ Sp. mjesto.

²⁵ Sp. djelo, str. 112, bilješka 118.

²⁶ U nedavnom razgovoru s M. Nikolancijem, i sam pisac je izrazio stanovite rezerve prema ranije iznesenoj interpretaciji.

imati interesa.²⁷ Takve, pretežno utilitarne ili dekorativne predmete, zbog visoke cijene mogao je nabaviti i posjedovati samo brojno ograničen vladajući aristokratski sloj, pa je teško vjerovati da je bilo moguće naći privatnog kupca i za ovakav primjerak kamene monumentalne plastike. Konačno, nalazi takvih karakteristika nisu nigdje u našim krajevima evidentirani, a najmanje razloga za ekskluzivitet ima upravo Dubrovnik s bližom okolicom, jer u toj regiji, sudeći po starim izvorima i arheološkoj dokumentaciji, nema indicija o postojanju značajnijeg ranijeg naselja ili grčke trgovačke faktorije, eventualnih posrednika u nabavci grčke arhajске robe.

U antičkim izvorima, na primjer u Pseudo-Skilakovu Periplusu, u pretpostavljenoj izvornoj, Skilakovoj jezgri teksta (prema restituciji teksta što ga je predložio M. Suić) spominje se plovidba od rijeke Naron do Budve (*Bouthoe*), a na čitavom potezu nema spomena o bilo kakvom mjestu, ponajmanje grčkom gradu, što bi u tekstu sigurno bilo navedeno, osobito ukoliko bi takvo mjesto bilo Grcima značajno.²⁸ Geografski najbliža današnjem Dubrovniku bila je upravo Budva koja je starim piscima (Sofoklo, Pseudo-Skilak i dr.) sigurno bila poznata već u 5. st. pr. n.e., dakle prije vremena zapadnodorske kolonizacije na Istočnom Jadranu.²⁹ Starija tradicija, uzimajući u obzir obilje materijala grčkog porijekla iz Budve, smatra taj grad grčkom naseobinom, povezujući osnutak grada s Kadmovim dolaskom u Iliriju. Međutim, ni jedan stari izvor, pa tako niti Pseudo-Skilakov Periplus, ne spominje Budvu kao grčku naseobinu, štoviše spominje se njezin ilirski karakter, pa Sofoklo npr. kaže da je Budva grad u Iliriji. Pretpostavlja se da je u Budvi osim ilirskog stanovništva već u 5. st. pr. n.e. bilo i grčkog elementa koji je posredovao u trgovini grčkom robom, isto kao i u nekim drugim ranije spomenutim faktori jama iz vremena prije zapadnodorske kolonizacije. Dokaz trajnijeg grčkog prisustva su i arheološki *nalazi*, posebno nadgrobne stele grčkog tipa kakvih je bilo i na Visu, dok bogati inventar različitih luksuznih predmeta, osobito nakita koji je najvećim dijelom iz helenističkog vremena, treba pripisati grčkom importu.³⁰ Iz svega se vidi da ni Budva nije mogla biti posrednik u transferu kamene statue arhajskog

²⁷ Usp. M. Zaninović, *Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu, Jadranska obala u proto historiji*, Zagreb 1976, str. 302. Pisac je to tvrdio za Delmate i Ardijece misleći pri tom prvenstveno na zamašan import šljemova grčko-ilirskog tipa u njihova područja. Po našem mišljenju to se može primijeniti, dopunjeno s drugim nalazima slična karakteru, na veći dio ilirskog teritorija.

²⁸ Usp. M. Suić, sp. djelo, str. 174. i 182. i d.; isti, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo-Skilakova Periplusa?*, GZM, n. s. VIII. Sarajevo 1953, str. 111–129. U ovoj drugoj studiji pisac pretpostavlja da je rijeka Arion što se spominje u Periplusu pogrešno ispisan naziv za rijeku Drilon (Drim), pa prema tome da nije riječ o Rijeci Dubrovačkoj, kako je to interpretirano u ranijoj histo-

riografiji. To mišljenje ne dijeli, međutim, u novije vrijeme J. Lučić (usp. J. Lučić, *Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka Dubrovačka*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, VI–VII, Dubrovnik 1957–1959, str. 117–120), koji smatra da nema razloga sumnjati u ranije interpretacije tog dijela Periplusa, prema kojima je Pseudo-Skilakov Arion Rijeka Dubrovačka pokraj Dubrovnika.

²⁹ Usp. D. Rendić-Miočević, *Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi*, *Opuscula Archaeologica IV*, Zagreb 1959, str. 7.; usp. također P. Lisičar, sp. djelo, str. 28–29. (pisac se priklanja starim mišljenjima o Budvi kao grčkoj koloniji); G. Novak, *Stari Grci*, str. 198. i *Kolonizacija Grka*, str. 124.

³⁰ Usp. D. Rendić-Miočević, sp. djelo, str. 8.

kourosa, ne samo zbog relativne udaljenosti od Dubrovnika, već i zbog specifičnog materijala, pretežno luksuzne importirane robe iz helenističkog doba.

Ni kasniji izvori u kojima se opisuju događaji iz 3. i 2. st. pr. n.e. (opis rimsko-ilirskih ratova) ne spominju nikakvo naselje u okolici Dubrovnika, pa tako niti Epidaur (*Epidaurum*, današnji Cavtat), koji je od antičkih gradova bio najbliži današnjem Dubrovniku, i koji se opravdano smatra njegovim antičkim pretečom. Njega ne spominju stari grčki pisci, pa nema sumnje da on nije mogao imati grčki karakter, premda mu kasnija literatura — dubrovački humanisti na primjer, ali i neki recentni autori — pripisuju takva svojstva, smatrajući ga grčkim gradom (kolonijom).³¹ Nesporazumi s njegovim statusom nastajali su najviše zbog imena grada, jer ono asocira na imena dvaju grčkih gradova na Peloponezu — iz tih je gradova, prema tradiciji, navodno prenesen kult Asklepija u Epidaur i kasnije u Dubrovnik — a također i zbog pridavanja važnosti već spomenutom mitu o Kadmu i Harmoniji, koji je dugo živio u lokalnoj tradiciji. Na tome kao i na nekim sitnim nalazima (novac, geme) osobito je inzistirao A. Evans koji, govoreći o nekim nasljeđenim strukturama municipalne uprave, tvrdi da je Epidaur bio »izvor-na dorska kolonija«. ³² Međutim, povijesni izvori i arheološka evidencija ne pružaju nikakvih indicija o značajnijem naselju gradskog tipa na položaju kasnije rimske kolonije. Rast njegova značenja od vjerojatno malog ilirskog primorsko-gradinskog naselja u veće naselje i zatim rimski grad opasan bedemima treba pretpostaviti tek na prijelazu od 2. u 1. st. pr. n.e. i u prvoj polovini 1. st. pr. n.e.³³ To ne znači da treba isključiti mogućnost stanovitih ranijih kontakata između lokalnog stanovništva i grčkih trgovaca koji su, kad je trebalo, mogli naći siguran zaklon u njegovim dobro zaštićenim lukama, čime se možda mogu objasniti sitni nalazi grčkog porijekla što ih je citirao Evans.³⁴ Epidaur se prvi put spominje u doba građanskog rata, 47. god. pr. n.e. i to kao Cezarovo uporište (*praesidium*), zbog čega je, već tada kao utvrđeni grad, bio opsjedan od Pompejeve flote.³⁵ Kasnije, vjerojatno još u Augustovo doba, status municipija zamijenio je statusom kolonije rimskih građana. Iz svega ovoga proizlazi da tokovi razvitka Epidaura isključuju mogućnost njegove posredničke uloge pri nabavi kamene statue arhajskog kourosa, jer je čitava njegova značajnija aktivnost vezana za kasnije, rimsko razdoblje. Treba nešto kazati i o povijesnom razvitku samog Dubrovnika. Pretpostavlja se da je hridinasti otočić, njegova najstarija jezgra, bio nastanjen u prethistorijskim razdobljima, a isto tako može se tu samo pretpostaviti neko manje ilirsko naselje gradinskog tipa — slično obližnjim gradinskim naseljima Gradac i Spilan — u

³¹ Vidi G. Novak, Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma), I dio, Prilog Analima Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, sv. X—XI (1962—1963), Dubrovnik 1967, str. 22. Na istoj strani u bilješci 35. navedeni su neki autori, Evans, Patsch i dr., koji se zalažu za grčko porijeklo Epidaura. Njihovo mišljenje dijeli i P. Lisičar koji tu nije spomenut (usp. P. Lisičar, sp. djelo, str. 30-31.).

³² Usp. A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, I, Westminster 1883, str. 17.

³³ Usp. G. Novak, *Quaestiones Epidauritanae*, Rad JAZU 339, Zagreb 1965, str. 120—121; isti, *Povijest Dubrovnika*, str. 23—27.

³⁴ Usp. A. Evans, sp. mjesto.

³⁵ G. Novak, sp. djelo, str. 109; isti, *Prošlost Dalmacije*, I, Zagreb 1944, str. 43; isti, *Povijest Dubrovnika*, str. 26; usp. još i J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str. 42. i 252.

rimsko doba opasano zidinama, planirano, možda, kao punkt fortifikacijskog lanca u strateškoj funkciji obrane rimskog Epidaura.³⁶ Tokom 7. st., nakon razaranja Epidaura, dio njegova stanovništva sklonio se na zaštićene hridi otočića Rausija (*Ragusium*), čime su stvoreni začeci novog središnjeg naselja na tom dijelu jadranske obale, ishodište kasnijeg srednjovjekovnog Dubrovnika (*Raousion*, *Ragusa*).³⁷ Sve to nas upućuje na zaključak da u ranijim razdobljima, na relativno nepristupačnom prostoru ilirske gradine i zatim, možda, antičke utvrde-pribježišta, nije postojalo veće, značajnije naselje koje bi moglo privući pažnju grčkih trgovaca, jer su oni za svoje brodove mogli birati povoljnije luke i za svoju robu osigurati bolja tržišta. U arhaisko doba, ne samo na užem, već i na širem području Dubrovnika nema znakova značajnije grčke penetracije. Uvažavajući te činjenice teško je pretpostaviti mogućnost zamašnjeg grčkog importa, osobito robe arhaiskog porijekla. Dubrovnik se, dobro je poznato, kao grad i po vremenu postanka i po značaju izgradnje potpuno razvio tek u srednjem vijeku.³⁸ Osim toga, moramo to još jednom naglasiti, nema sačuvanih ostataka monumentalne kamene plastike među registriranim primjercima uvezene robe arhaiskog porijekla u našim priobalnim krajevima, što potvrđuje tezu o nedostatku interesa među domaćim, ilirskim stanovništvom za takvim importom, a to osobito vrijedi za dubrovački kraj gdje kako smo naglasili, nisu zabilježeni tragovi trajnijeg prisustva grčkog elementa kao u nekim drugim krajevima uz našu obalu. Još su manje mogućnosti za traženje ovog rješenja u okvirima eventualnih domaćih, lokalnih, radionica, jer za takvu pretpostavku nema apsolutno nikakvih indicija.

U uvodnom dijelu ovog rada, u vezi s Ankelovim opisom dubrovačke skulpture, naslućuju se stanovite nepreciznosti u samom opisu, a također smo opazili da je pisac zanemario interpretaciju onih detalja u opisu koji su odudarali od osnovne piščeve teze o liku arhaiskog kourosa. Tako se, na primjer, ne može tvrditi da je brada naglašeno isturena u odnosu na gabarit lica, a uši nisu predimenzionirane već su, rekli bismo, srazmjerne monumentalnim proporcijama glave. Usta su, rečeno je, vrlo izražajna, oblikovana s punim nabreklih usnama, ali im nedostaje

³⁶ Usp. I. Marović, Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika, *Analiz Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, IV—V, Dubrovnik 1956, str. 29; G. Novak, *Povijest Dubrovnika*, str. 15; M. Suić, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, str. 257; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*, II dio, *Prilog Analizama Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*, sv. XIII—XIV, Dubrovnik 1976, str. 11—12. J. Lučić u sp. djelu (str. 17) navodi niz skromnih nalaza iz rimskog i kasnoantičkog doba koji su nađeni u Dubrovniku — vojnički natpis, nadgrobni spomenik s portretima, sarkofag, tri starokršćanska kapitela iz 5—6 st., dio mramornog stupa, pilastrić, kapitel-impost, kameni reljef s križem, kao i ostatke crkve sv. Stjepana na Pustijerni, također, čini se, sta-

rokršćanskog porijekla. Većina sačuvanih starokršćanskih ostataka potječe iz najstarijih dijelova grada (detaljnije o tome vidi C. Fisković, *Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika*, *Starinar*, n. s., IX—X, 1958—1959, Beograd 1959, str. 53—57. i D. Beritić, *Još jedan kasnoantikni kapitel u Dubrovniku*, *Peristil*, 5, Zagreb 1962, str. 5—6.). Iz toga Lučić izvodi zaključak da je otočić *Ragusium* bio skromno naselje već u rimsko doba.

³⁷ Usp. G. Novak, *Povijest Dubrovnika*, str. 15. s bilješkama 18. i 19. i str. 70; M. Prelog, *Dubrovački statut i izgradnja grada (1272—1972)*, *Peristil*, 14—15, 1971—1972, str. 82.

³⁸ Usp. M. Prelog, *Urbanistički razvoj Dubrovnika*, *Peristil*, 21, Zagreb 1978, str. 127.

karakteristični smiješak uobičajen i prepoznatljiv na licima većine arhajskih kourosa. Jedan detalj ostao je u Ankelovu opisu neopažen. Sve tipološki srodne statue kourosa ponavljaju, naime, sličnu shemu u tretiranju kose, s pramenovima koji se u padu lepezasto šire rasuti po leđima i ramenima, neovisno od površinske obrade ili koncepcije same frizure. Kod glave dubrovačkog »kourosa« debeli i vrlo plastično oblikovani pramenovi kose savijeni su visoko nad čelom i u donjem su dijelu samo površno naznačeni sporadičnim kosim urezima (otuda vjerojatno potječe piščev dojam o nedovršenom djelu), tako da je kosa zategnuta uz liniju vrata. Očito je stoga da monumentalnost i hijeratičnost što doista dominiraju općim izgledom dubrovačke skulpture nisu dovoljan razlog za njezino arhajsko stilsko određivanje, a takvoj atribuciji ne pridonosi ni stavnovita rustičnost našeg spomenika. Nadalje, spomenut ćemo još jedan detalj što je promakao Ankelu, a uočljiv je samo vrlo pažljivim promatranjem, s obzirom na mnoga površinska oštećenja na licu i vratu. Na desnoj strani, pri donjem završetku vrata, na mjestu gdje kosa srasta s vratom, uočava se oznaka s urezanim brojevima 1–2, pisana vrlo pravilnim pismom (vidi sliku u tekstu). Teško je tome dati argumentirano objašnjenje, pa se može samo nagađati o njezinom stvarnom značenju. Da li je riječ o izvornom radioničkom znaku ili, što nam se čini vjerojatnijim, o naknadnom obilježavanju u vrijeme kada spomenik više nije bio u funkciji, pa je možda takav bio negdje pohranjen — to u ovom trenutku nije lako ustanoviti. Ipak nema sumnje da se ta oznaka ne može pripisati vremenu što ga je Ankel predložio kao vrijeme nastanka skulpture.

Pišući ovaj rad svoje smo namjere željeli iscrpsti u dokazivanju o neodrživosti teze o arhajskom porijeklu dubrovačke glave, ne namjeravajući rješavati problem njezine stvarne atribucije, jer traganje za odgovorom na to pitanje zahtijeva, možda, posebnu studiju. Ipak želimo upozoriti na jedan od, čini nam se, mogućih puteva u rješavanju tog problema, ne želeći time isključiti druge, možda i sasvim različite pristupe s bitno različitim konačnim rezultatom. Pošli smo, naime, od činjenice koju je uočio i Ankel, premda ju nije protumačio, da je stražnja strana dubrovačkog »kourosa« ravna i da su na njoj prepoznatljivi tragovi istog oruđa kojim su obrađene prednja i bočne oblikovane strane. Prihvativši pretpostavku da je glava jedini sačuvani dio nekada cjelovite stojeće figure čije je tijelo trebalo biti oblikovano na isti način, nećemo biti daleko od istine ako zaključimo da ta skulptura nije stajala slobodna u prostoru, predviđena za promatranje sa svih strana, već je bila koncipirana kao spomenik koji je stražnjom stranom bio uz nešto prislonjen. Dimenzije glave dozvoljavaju pretpostavku o liku koji je naravne ili nešto iznad prirodne veličine, a takav je, ili nešto veći, mogao biti objekt uz koji je skulptura možda bila prislonjena. Tim dimenzijama najbolje bi odgovarao, tako nam se čini, oblik stupa. Ako smo ovim nagađanjima na pravom tragu preostaje da analiziramo čemu je služio stup uz čiju je jednu stranu bio prislonjen lik muškarca dostojanstvena pogleda, stroga i odmjerena držanja. U Dubrovniku već postoji jedan takav spomenik, jedinstven takve vrsti u nas. Riječ je o Orlandovu stupu koji je, kako je poznato, podignut u prvoj četvrtini 15. st., vjerojatno po uzoru na slične spomenike u nekim gradovima sjeverne Evrope, posebno Njemačke. Taj Orlandov

stup nalazi se pred baroknom crkvom sv. Vlahe.³⁹ Prikazuje junaka u viteškom oklopu, glave uokvirene dugim pramenovima kose koja pada niz oklopom zaštićena leđa (i naš »kouros« ima sličnu frizuru!), sa štitom u jednoj, i uzdignutim mačem u drugoj ruci. Junak je isklesan u visokom reljefu i prislonjen je uz gotičku nišu na jednoj od strana četverokutnog kamenog stupa. Spomenici koji se u velikom broju podižu u znak sjećanja na djela tog epskog junaka, pratioca Karla Velikog u vojnama protiv Arapa u Španjolskoj u drugoj polovici 8. st., simboliziraju status slobodnih gradova, pa je vjerojatno da je ta ideja bila presudna i u donošenju odluke da se Orlandu (Rolandu) podigne spomenik i u Dubrovniku.⁴⁰ Povod podizanju sadašnjeg spomenika u Dubrovniku može se pretpostaviti u kontekstu povijesnih zbivanja krajem 14. st. i početkom 15. st. To je vrijeme kada Dubrovnik vodi političku bitku s Venecijom koja zaposijeda dalmatinske gradove, pa su Dubrovčani, da bi naglasili svoju slobodu i zaštitu što su je uživali od ugarsko-hrvatskog i istodobno njemačkog kralja Sigismunda — koji je osobno boravio u Dubrovniku 1396. god. — vjerojatno dali podići, po uzoru na njemačke gradove, spomenik Orlandu kao simbolu svoje samostalnosti.⁴¹ Ovoj povijesnoj komponenti treba dodati i stariju mitsku komponentu koju razrađuju lokalni dubrovački kroničari, kojom se Orlandu pripisuje značajna uloga u suzbijanju saracenske opsade grada i zarobljavanju njihova vođe Spucenta (Smrdodaha). U davanju važnosti legendi o navodnom Orlandovu sudjelovanju u suzbijanju saracenske opsade Dubrovnika kriju se svakako sjećanja na povijesna zbivanja i saracensku opsadu 866. god., kada je Dubrovčanima u pomoć stigla flota koju je na njihovo traženje poslao bizantski car.⁴² Sve te okolnosti pridonijele su donošenju odluke da se u znak zahvalnosti tom legendarnom junaku podigne spomenik u Dubrovniku.⁴³ Međutim, u zapisima dubrovačkih kroničara spominje se da je Orlandov kip bio postavljen u zapadnom dijelu grada, na prilazu gradu pokraj kopnenih gradskih vrata, današnjih Vrata od Pila, gdje je u ono vrijeme, a to je prema kroničarima u 10. st., bio most i jedina veza tadašnjeg otočića i »*castelluma*« s kopnom.⁴⁴ Također se kaže da je to bilo posve blizu crkve sv. Vlaha — misli se, dakako, na staru, prvu crkvu koja je na tom mjestu bila podignuta svecu-zaštitniku Dubrovnika.⁴⁵ U kronikama se nalazi i podatak da je na suprotnom kraju grada, na vratima arsenala, bio istodobno podignut

³⁹ Vidi Lj. Karaman, *Umjetnost u Dalmaciji — XV i XVI vijek*, Zagreb 1933, str. 130—131; M. Medini, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935, str. 257—259; C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, str. 102—105; I. Mitić, *Orlandov stup u Dubrovniku*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, X—XI, 1962—1963, Dubrovnik 1966, str. 233—254.

⁴⁰ Usp. Lj. Karaman, sp. djelo, str. 131. Tumačenja o porijeklu, vremenu i razlozima podizanja stupova s Rolandovim likom u Njemačkoj dao je I. Mitić u sp. djelu, str. 251. i bilješki 60.

⁴¹ Usp. Lj. Karaman, sp. mjesto; I. Mitić, sp. djelo, str. 242—245, i 252—253.

⁴² J. Lučić, sp. djelo, str. 30.

⁴³ I. Mitić, sp. djelo, str. 233. i bilješka 3; C. Fisković, sp. djelo, str. 104.

⁴⁴ O karakteristikama i značenju tog dijela Dubrovnika usp. M. Prelog, sp. mjesto. Pisac naglašava da je današnji naziv »Pile«, vrata, dokaz kontinuiteta funkcije tog nekada jedinog ulaza u grad. Usp. još i M. Medini sp. djelo, str. 146.

⁴⁵ Usp. I. Mitić, sp. mjesto i d. i bilješka 2; M. Medini, sp. djelo, str. 259. Oba autora naglašavaju vijest kasnijeg kroničara koji spominje da je u 10. st. pokraj Vrata od Pila, u zapadnom dijelu grada, bila podignuta stara crkva sv. Vlaha, gdje je također stajao i Orlandov kip i toranj u kojem je stanovao upravitelj grada. Usp. još i C.

kip Orlandoва navodnog šuparnika Spucenta.⁴⁶ Ma koliko da su navodi dubrovačkih kroničara krajnje nepouzdan izvor, ipak je zanimljivo naglasiti podatak da se u neposrednoj blizini navodnog Orlandoва spomenika spominje i prvobitna crkva sv. Vlaha. Za tu se crkvicu pretpostavlja da je srušena najkasnije u drugoj polovici 13. st. (ne zna se pouzdano kada je sagrađena) i to zbog gradnje dubrovačkih zidina.⁴⁷ Čini se da je bila sagrađena vrlo blizu Vrata od Pila, na mjestu današnje kule »Puncjele«, a blizu tog mjesta je 1290. god. dograđen samostan u koji su zatim preseljene Klarise. Sjećanje na tu prvobitnu crkvicu sv. Vlaha trajalo je, po svemu, još dugo nakon njezina rušenja i gradnje samostana sv. Klare, pa i nakon gradnje nove crkve sv. Vlaha u drugom dijelu grada. Tako na primjer četvrti seksterij, prema tradicionalnoj podjeli grada na seksterije, gdje se nalazila najstarija crkva sv. Vlaha, nosi ime dubrovačkog patrona.⁴⁸ Sve ove podatke smo naveli da bismo podsjetili na jednu možda i sasvim slučajnu koincidenciju. Naime, glava našeg »kourosa« nađena je upravo ispod popločenog klaustera bivšeg samostana sv. Klare, sadašnjeg Sindikalnog doma, a to znači i blizu nekadašnje crkvice sv. Vlaha. Ako se ima u vidu činjenica da je glava nađena 1,50 m ispod razine popločenja, može se zaključiti da je ona tu dospjela prije radova na popločenju ili bar prije mogućih kasnijih dodatnih radova na tom objektu, ali svakako ne u sasvim recentno doba. Iako je riječ samo o nagađanjima, jer ne raspoložemo potrebnom dokumentacijom o etapama razvitka tog objekta tokom stoljeća — a zna se da je on u nekoliko navrata mijenjao funkciju — a ne raspoložemo ni onom drugom, arheološkom, dokumentacijom što se odnosi na radove kada je glava nađena, možemo se ipak usuditi pretpostaviti da je, možda, moguće u glavi »kourosa« prepoznati glavu nekadašnjeg Orlandoва lika što ga spominju kroničari. Ne može se, međutim, isključiti i druga mogućnost koja vodi istoj atribuciji, a temelji se na autentičnim arhivskim podacima. Treba, naime, reći da prijedlog što smo ga iznijeli ima i jedan značajan nedostatak u činjenici da — nasuprot kroničarima — raniji arhivski podaci nigdje ne spominju Orlandoв stup ili njegov lik. Tek podaci iz 14. st., a potom i iz 15. st., donose vijest o kamenom stupu (*»carrus«*) koji je stajao na glavnom trgu, no nema riječi o Orlandovom liku.⁴⁹ Prvi sačuvani arhivski podaci koji se odnose na danas postojeći Orlandoв stup nalaze se u zaključcima Malog vijeća iz 1417. god.⁵⁰ Na osnovi spomenutih i nekih kasnijih zaključaka izneseno je mišljenje da je današnji Orlandoв stup izradio 1418. god. domaći majstor Antun koji je nabavio i kamen i za to bio plaćen.⁵¹ O tome je izneseno i drugačije mišljenje

Fisković, sp. mjesto, gdje pisac također podsjeća na pisanje kroničara, u čemu vidi mogućnost postojanja Orlandoва kipa pokraj kopnenih gradskih vrata već u vrijeme što ga spominju kroničari.

⁴⁶ Usp. M. Medini, sp. djelo, str. 258; I. Mitić, sp. mjesto.

⁴⁷ O vremenu gradnje prve crkvice sv. Vlaha usp. prilog A. Badurine, Motivi izbora sv. Vlaha za patrona grada Dubrovnika, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21,

(Fiskovićev zbornik I), P. o., Split 1980, str. 146. i bilj. 14. Prema piscu, crkva je, vjerojatno, sagrađena u 11. st.

⁴⁸ Usp. L. Beritić, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 10, Split 1956, str. 18. i 67—68.

⁴⁹ Usp. L. Beritić, sp. mjesto.

⁵⁰ Usp. I. Mitić, sp. djelo, str. 236—237.

⁵¹ I. Mitić, sp. mjesto i C. Fisković, sp. djelo, str. 102—103.

prema kojemu je spomenik izradio majstor Bonino iz Milana u toku 1419. god., uz pomoć spomenutog majstora Antuna.⁵² Dva zaključka Malog vijeća privlače, međutim, posebnu pažnju. U prvome što je datiran 7. kolovoza 1417. godine između ostalog se određuje da se izradi stup (*»carrum«*), te da se »ne učini na njemu ništa osim Orlanda kao i na starom stupu«⁵³ Drugi zaključak datiran je 13. svibnja 1419. godine, a njime se ovlašćuju tzv. službenici stupa da skinu i uklone stari stup, te da na istom mjestu postave novi, nedavno dovršeni stup.⁵⁴ Prema tome može se sa sigurnošću tvrditi — iako o tome ne govore raniji arhivski podaci — da je prije današnjeg Orlandova stupa na istom mjestu već postojao sličan stup po čijem je uzoru, vjerojatno, podignut novi, današnji stup. C. Fisković smatra da je taj raniji Orlando postojao u Dubrovniku već u drugoj polovici 14. st.⁵⁵ I. Mitić precizira podizanje tog spomenika između 1399—1407 god.⁵⁶ Isti autor također misli da je postojanje tog starijeg Orlanda svakako bilo kratka vijeka, odnosno da je »taj pređašnji Orlandov stup bio privremeno učinjen i postavljen na mjesto starog kamenog stupa-kara, a možda je Orlandov reljefni lik bio privremeno i isklesan na starom karu ili postavljen uz njega«.⁵⁷ Takva mišljenja, bez obzira na nijanse u tumačenju vremenskih okvira u kojima treba tražiti postavljanje tog ranijeg Orlandova stupa,⁵⁸ dodatni su povod našoj pretpostavci o mogućoj atribuciji dubrovačke glave i njezinom pripisivanju Orlandovu liku koji je bio prislonjen uz raniji Orlandov stup, tim više što postoji sličnost u načinu na koji su prikazana oba lika, s dugim pramenovima kose spuštenim do samih ramena. Nije isključeno da je majstor koji je radio novog Orlanda bio inspiriran ikonografskom shemom ranijeg Orlandova lika. Također se ne može isključiti mogućnost povezivanja i izjednačavanja spomenutih arhivskih, povijesnih, podataka s navodima dubrovačkih kroničara i pretpostavkama do kojih smo došli uspoređujući te navode s mjestom gdje je glava nađena. Možda se povezivanjem svih tih komponenti može tražiti rješenje problema što smo ga postavili.

Opredijelivši se za mogućnost pripisivanja glave dubrovačkog »kourosa« Orlandovu liku svi jesni smo činjenice da problem time nije definitivno riješen, jer pretpostavku nismo potkrijepili egzaktnim dokazima. Nasuprot tome, vjerujemo da smo opširnim prikazom arheoloških i povijesnih činjenica i kraćom stilskom analizom spomenika, uspjeli dokazati da dubrovačka glava ne može biti dio statue arhajske kourosa, a isto tako vjerujemo — premda smo i sami u početku pomišljali na takvu mogućnost — da ne može biti riječi ni o nekom recentnom djelu, budući da je popločenje klaustara, bez obzira kada je ono izvedeno, *terminus post*

⁵¹ Usp. C. Fisković, sp. mjesto.

⁵³ Usp. I. Mitić, sp. djelo, str. 238—240.

⁵⁴ C. Fisković, sp. djelo, str. 104. i I. Mitić, sp. djelo, str. 237—238. i 245.

⁵⁵ I. Mitić, sp. mjesta.

⁵⁶ Usp. C. Fisković, sp. mjesto.

⁵⁷ Usp. I. Mitić, sp. djelo, bilješka 40.

⁵⁸ Usp. I. Mitić, sp. djelo, str. 245. i 253. Problem kronološkog slijeda postavljanja Orlandovih stupova u Dubrovniku zaokružiti

ćemo mišljenjem M. Medinija (sp. djelo, str. 259) koji pretpostavlja da je Orlandov stup — tri njegove različite varijante — u tri navrata mijenjao lokaciju: najraniji Orlandov stup bio je smješten kod Vrata od Pila, slijedeći je bio podignut na suprotnom kraju grada, vjerojatno kod stare luže, negdje između Vrata Pustijerne i Divone, a posljednji Orlandov stup i danas se nalazi pred sadašnjom crkvom sv. Vlaha.

quem za našu skulpturu. U svakom slučaju pitanje rješenja pravilne atribucije ostaje i dalje otvoreno, a možemo se nadati da će neki novi slučajni nalaz u budućnosti pridonijeti potvrđivanju ili pobijanju iznesenih pretpostavki.*

* Zahvaljujem se kolektivu Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku i napose ranijem direktoru Zavoda prof. Dubravki Beritić što su mi omogućili fotografiranje spomenika i pružili mi više korisnih informacija u vezi s njegovim

otkrićem. (Spomenik se, kao i u vrijeme kad smo ga fotografirali, nalazi pohranjen u skladištu pokraj Zavoda, uz samostan Dominikanaca, gdje se čuvaju i neki drugi kameni spomenici, svjedoci duge i bogate prošlosti Dubrovnika).

SADRŽAJ TABLI
VERZEICHNIS DER TAFELN

Tabla I

Tafel I

Glava »kourosa« iz Dubrovnika, desni poluprofil
»Kouros-Kopf« aus Dubrovnik, das rechte Halbprofil

Tabla II

Tafel II

Glava »kourosa«
»Kouros-Kopf«

1. pogled sprijeda
1. Ansicht von vorne
2. ledna strana
2. Ansicht von hinten
3. desni profil
3. das rechte Profil
4. lijevi profil
4. das linke Profil

ZUSAMMENFASSUNG

EIN »KOUROS-KOPF« AUS DUBROVNIK

Vor etwa 20 Jahren hat Cornelius Ankel im Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Archäologischer Anzeiger, Band 75, 1960, Berlin 1961, S. 22—26, ein interessantes Denkmal bekanntgegeben, das kurz vor seinem Aufenthalt in Dubrovnik zutage gekommen ist. Mit dieser kurzen Mitteilung, die ehre eine breitere Information als eine analytische Studie darstellt, wollte der Verfasser — wie er selbst sagt — den jugoslawischen Kollegen die Aufmerksamkeit auf denselben Fund lenken und ihnen die ausführlichere Publikation überlassen. Er denkt nämlich dass dieser Fund die wissenschaftliche Erkenntnis vertiefen und gleichzeitig unsere Denkmälererbe bereichern könnte. Jedoch hat niemand, soviel wir wissen, in vergangenen Jahren den erwähnten Artikel oder die Verfassers Interpretation des Denkmals berücksichtigt, obwohl ein fester Grund für seine ganz andere Bestimmung besteht.

Im angeführten Artikel handelt sich um einen monumentalen Steinkopf, der während der kleineren Bauarbeiten im Kreuzgang des Klosters der hl. Klara 1959 entdeckt wurde. Der Kopf wurde in der Tiefe von 1,50 m unter dem bepflasterten Klosterboden gefunden, aber als der Verfasser der Entdeckung nicht selber anwesend war, und die weiteren Bauarbeiten eine Nachgrabung unmöglich machten, sind die genaueren Fundumstände mit der nötigen archäologischen Dokumentation unbekannt geblieben. Nach der ausführlichen Beschreibung der Merkmale, beschli-

esst der Verfasser dass es sich um den Kopf eines stehenden archaischen Kouros handelt, und mit aller Vorsicht schlägt er eine mögliche Einordnung in die zweite Hälfte des 6. Jhs. v.u.Z. vor. Gleichzeitig stellt er eine angebrachte Frage nach der Entstehung eines solchen Denkmals in so einer Stadt deren keine altgriechische Vorläuferin bekannt ist.

Ankels Interpretation gründet sich auf der faktographischen Beschreibung und auf seinem allgemeinen Eindruck — die übrigen Bestimmungsaspekten wurden nicht im Betracht genommen — hier denken wir vor allem an die historisch-geographische Konstellation an Adria und in Dubrovnik. Deswegen sind wir der Meinung dass eine solche einseitige Denkmalsinterpretation den Platz für eine kritische Analyse und für das Nachprüfen der vorgeschlagenen Attribution überlässt. Dazu soli man noch die Unpräzision zusetzen die wir in seiner Beschreibung einiger Einzelheiten bemerkt haben. Genau auf Grund dieser Einzelheiten bildet Ankel die stylistische Analyse des Denkmals. Ebenso hat er diejenigen Merkmale, die mit seiner These von der archaischen Herkunft des Denkmals nicht übereinstimmen, ausgelassen. Durch die Analyse der erwähnten Mangelhaftigkeit im Ankels Text versuchten wir zu beweisen dass der Kopf aus Dubrovnik nicht einer Statue des archaischen Kouros angehört hat. Sogleich wollten wir auf einen der möglichen Wege hinweisen den man folgen muss um die Antwort zu finden was diese Skulptur darstellt.

Mit der Frage der ökonomischen, kulturellen und historischen Beziehungen der Adria, zwar ihrer Ostküste, mit den Griechen haben sich in letzter Zeit viele inländische und ausländische Autoren befasst. Darüber existiert ziemlich umfangreiche Literatur die eine Grundlage für die Lösung der erwähnten Probleme sein könnte. Wir werden im Kurzen, wieviel uns der Raum dieser Zusammenfassung erlaubt, die chronologische Folge der Entwicklung der griechischen Einflüsse im ostadriatischen Gebiet wiederholen. Die frühesten Angaben über die Beziehungen zwischen der Welt der Griechen und der ostadriatischen Küste gründen sich auf dem archäologischen Fundstoff, zwar auf den Funden der neolithischen und äneolithischen Keramik und spätbronzezeitlichen und eisenzeitlichen Material aus mehreren mitteldalmatinischen Fundstellen. Die antiken Schriftsteller haben eine ganze Reihe mythologischer Sagen eingeschrieben, die bestimmt noch in der archaischen Zeit in der griechischen Welt erzählt wurden (z.B. über Illyrios, Kadmos und Harmonia, die späten Umbildungen der Argonauten-Sage, über Hyllos und Hyleer, Ionios), in welchen die Tätigkeit der mythischen Helden auch im Raum unserer Küste statt findet. Aus diesen Sagen kann man die Interesse der Griechen für unsere Küste kennen lernen, aber keinen festen Anzeiger für ihre Bewegung an der Adria stellen. Als eine hypothetische Quelle, doch nicht als das Beweismaterial über die Zeit und die Züge der Bewegung der ältesten griechischen Seefahrer, können einige Sagen und Legenden von den Helden die nach dem Ende des Trojanischen Krieges Adriatisches Meer befuhren, zitiert werden (z.B. Antenor und Diomedes). Solche Sagen vermuten die griechische oder vorgriechische Adriaschifffahrt schon zur Zeit des Untergangs Mykenai, allerdings im 13. Jh. v.u.Z. Mehr bedeutungsvoll sind aber die Ereignisse der späteren Zeit wovon wir schon schrift-

liche Quellen haben, die uns die ersten, obwohl ärmlichen Nachrichten über die Adria angeboten haben (z.B. über die Phokäer). Im 7. Jh. v.u.Z. wurden die ersten griechischen Kolonien, Epidamnos und Apollonia, auf illyrischem Gebiet gegründet, was ein entscheidender Faktor der frühen hellenischen Tradition auf dem illyrischen Süden war. Die ersten Nachrichten über unsere Küste stammen von Hekateus aus dem Ende des 6. Jhs. v.u.Z. Das bedeutet aber nicht, dass sogleich die ersten unmittelbaren Kontakte der griechischen Seefahrer mit der Adria zu dergleichen Zeit gingen, weil Hekateus (er führte die Histrer und Liburner an) benutzte gewiss auch die Erfahrungen der älteren Seefahrer und nicht nur der zeitgenössischen. Diesen Nachrichten sollen noch die Mitteilungen einiger antiken Schriftsteller zugegeben werden, die über eine Kolonie des kleinasiatischen Knidos auf der Insel Korčula, gegründet noch im 6. Jh. v.u.Z., berichten. Das war die Einführung in die spätere Kolonisation der einzelnen mitteladriatischen Inseln. Im diesen geschichtlichen Rahmen ist der Raum und die Zeit für die Bestimmung des Kouros aus Dubrovnik zu suchen. Alle diese Angaben zeigen dass unseres Gebiet, vor der Zeit der direkten Intervention des syrakusischen Tyrannen Dionysios am Ende des 5. Jhs. v.u.Z., nicht besonders interessant für die Griechen war, obwohl die Kontakte schon hergestellt und einige sporadische Spuren hintergelassen wurden. Man muss betonen dass sich die meisten von diesen frühen Angaben, sowie die bedeutungsvollen archäologischen Bestatigungen der frühen griechischen Kulturbeziehungen (z.B. die Plastik von Nesactium oder der Fundstoff mit ähnlichen Merkmalen aus Spina), vor allem auf das nordadriatische Gebiet beziehen.

Die archaische Zeit, die uns besonders interessant ist, hat die Spuren auch an den archäologischen Funden aus unserem Gebiet hintergelassen, was man nicht als Folge eines längeren Aufenthalts der Griechen auf der illyrischen Küste betrachten darf, sondern ist es ein Vorzeichen der entwickelten gegenseitigen Handelsbeziehungen. Die griechischen Handels- und Seeleute, fahrend nach den Handelszentren der oberen Adria, haben bei ihrer Seefahrt lieber die Richtung entlang der gegliederten Ostküste genommen, die ihnen sichere Zufluchthäfen bieten konnte. Diesen Weg entlang haben sie auf mehreren Stellen ihre Marktflecken (Factoreien) gegründet wodurch sie leichter mit den lokalen Einwohnern handeln konnten. Einige von derjenigen Factoreien — Budva, Factorei auf der Mündung des Flusses iNaro (Neretva), Vičja Luka auf der Insel Brač, das Gebiet der Manios Bucht, später die Salonitanische Bucht, Zadar, Nin — sind die bekannten Fundorte der verschiedenen Gegenstände, überviegend des Luxuscharakters — Keramik, Schmuk, Waffen usw. Der Import der archaischen Waren, meistens der Keramik, war in illyrischen Südgebietern mehr intensiv als im übrigen Raum, höchstwahrscheinlich durch die Vermittlung der neugegründeten Kolonien Apollonia und Epidamnos. Mit der Frage der griechischen Verhältnisse zur Adria, besonders mit dem archaischen Import im diesen Gebiet, haben sich viele inländische und ausländische Autoren beschäftigt, wovon die meisten das Problem in Verbindung mit den gesamten Beziehungen der Griechen und der adriatischen Ostküste eingesehen haben (z. B. R. L. Beaumont, G. Novak, P. Lisičar usw.). In letzter Zeit hat M. Nikolanci in seinen Studien das Repertoire der bisher bekannten Produktion der korinthischen

oder attischen Keramik mit einer ganzen Reihe verschiedener Gegenstände (Terrakotten und Bronzestatuetten, Bronzeschißeln, Goldarmringe, Münze von Kroton), die aus mitteldalmatinischen Fundstätten herkommen (Solin, Vičja Luka, Vis, Zadar, Blato auf der Insel Korčula) erweitern. Vom diesen Fundstoff sondern wir einen kleineren Steinkopf von der Insel Vis mit den Merkmalen archaisches Stils aus, aber von sehr rustikaler Ausführung, wonach man kaum die Zeit oder Darstellung der Skulpture bestimmen kann. Offenbar gibt es keine enge Analogien mit dem Kopf aus Dubrovnik, weder nach Dimensionen noch nach typologischen und stylistischen Merkmalen. In einer Anmerkung wurde »ein kleiner Bronzekouros« erwähnt, der angeblich in Dubrovnik gefunden wurde, aber da wir diese Angabe nicht nachprüfen konnten, zitieren wir sie mit verständlicher Vorsicht. Ware sie doch beglaubigt, dass kann unser Zweifel über die archaische Herkunft des Kouroskopfs nicht verändern, weil die Denkmaler ganz verschiedene Merkmale aufweisen: die Bronzestatue konnte ein Austauschmittel sein — wie die übrigen Luxuswaren — bis der Steinkopf einem monumentalen Denkmal angehört haben soli, wofür zwischen lokalen illyrischen Stämmen kein Interesse war. Dubrovnik und seine Region wurden nie in antiken Quellen bezeichnet. Pseudo Scylax erwähnt z.B. die Seefahrt von Neretva bis Budva (Bouthoe), aber in Zwischenraum führt er keine griechische Stadt oder Ort an, was in seinem Text sicher registriert würde im Falle dass so ein Ort existiert hatte. Die nahesten derartige Siedlung war Budva worin neben der einheimischen illyrischen Bevölkerung auch die Griechen gelebt haben. Diese illyrische Stadt war den griechischen Schriftstellern schon im 5. Jh. v.u.Z. bekannt und die archaologischen Funde — besonders der Schmuck — bestätigen die Verhältnisse und Handel mit den Griechen, besonders zur Hellenismuszeit. Budva konnte nicht bei dem Anschaffen des Kopfes aus Dubrovnik Teil haben, wie wegen ihrer relativen Entfernung von heutigen Dubrovnik, sowohl wegen der spezifischen Waren womit hier gehandelt wurde. Noch weniger konnte dabei eine Rolle Epidaurum spielen (Epidaurum, die Vorläuferin Dubrovniks, heute Cavtat), welches die Quellen erst in der Mitte des 1. Jhs. v.u.Z. anführen im Bezug mit den Ereignissen um den bürgerlichen Krieg zwischen Caesar und Pompeus. Die Misverständnisse um den Status der angeführten Stadt gründeten sich auf Namenähnlichkeit mit zwei Städten auf Peloponesos und auf Übertragen des Asklepioskults aus diesen Städten nach adriatischen Epidaurum. Solche Vermutungen, bekräftigt mit Kadmos und Harmonia Mythos, sowie mit einigen Kleinfunden griechischen Ursprungs (Münzen, Gemmen) haben einige Dubrovniker Humanisten und auch moderne Autoren motiviert um Epidaurum als eine griechische Kolonie zu bestimmen. Die geschichtlichen Quellen und die archaologische Dokumentation bieten uns dagegen keine Beweise für so eine wichtige Siedlung auf der Lage der späteren römischen Kolonie des 2. Jhs. v.u.Z. Aber man braucht nicht die Möglichkeit des früheren Kontakts zwischen der einheimischen illyrischen Bevölkerung und den griechischen Handelsleuten, die sich ein sicherer Zufluchtsort in den Naturhafen Epidaurums finden konnten, ausschließen. Das könnte vielleicht die Erklärung für die schon erwähnten griechischen Funde aus diesem Gebiet sein.

Hier soli man noch etwas über historische Entwicklung Dubrovniks sagen. Man vermutet dass die Felseninsel, der Kern der späteren mittelalterlichen Stadt, schon

in Vorgeschichte besiedelt war. Es sieht so aus als da auch eine kleinere illyrische Wallburg gegeben war, die in der Römerzeit mit den Mauern befestigt wurde. Dagegen gibt es kein Zweifel dass auf diesem relativ unzugänglichen Wallburgraum, späterem antiken Refugium, keine bedeutungsvollere antike Siedlung loziert war, die für den griechischen Handel interessant sein konnte. Die Griechen haben für ihre Schiffe günstigere Zufluchtsorte und für ihre Ware besseren Markt auswählen können. Dubrovnik ist ein besiedeltes Zentrum dieses Teils der Adriakiüste erst nach der Zerstörung Epidaurums im Laufe des 7. Jhs. geworden (abgesehen von der bestimmten Zahl der römischen und spätantiken Funden aus der engeren Stadtmitte), als die Bewohner auf die felsige Halbinsel geflüchtet sind. Die früheren Entwicklungsphasen stimmen nicht überein mit der Bedeutung die Dubrovnik im Mittelalter gehabt hat. Neben dieser historisch-topographischen Tatsache, sehr bemerkenswert ist die Abwesenheit der monumentalen Steinplastik innerhalb registrierten Exemplare an importierten archaischen Ware in unseren Küstengebieten. Das spricht für die These von dem Mangel des Interesses für solchen Import bei den illyrischen Einwohnern.

Im Vorwort zu dieser Abhandlung haben wir gewisse Unpräzision in Ankels Skulpturbeschreibung erwähnt. Man kann sich nicht mit ihm vereinbaren dass die Ohren zu gross sind. Dagegen sie sind proportional zu der Grösse des monumentalen Kopfes. Die Lippen sind voll ausgeprägt und geschwungen, aber Ankel merkt nicht dass ihnen das charakteristische archaische Lächeln fehlt. Noch eine Einzelheit ist in Ankels Beschreibung unbemerkt geblieben. Vergleichen wir die typologisch verwandten Kouros-Statuen, merkt man dass sich das Grundschema der Haare wiederholt — das Haar breitet sich fächerartig in gewellten Strähnen über Rücken und Schultern. Am Kopf des Kouros aus Dubrovnik weisen dagegen die plastisch geformten Strähnen (am unteren Teil nur oberflächlich mit ein Paar schrägen Strichen bezeichnet — dadurch stammt wahrscheinlich der Verfassers Eindruck von einer unvollkommenen Arbeit her) ganz andere Behandlung des Haares. In diesem Fall sind sie im Nacken geschlungen und nicht fächerartig über Schultern verstreut. Alle angeführte Merkmale heben wir hervor um die Tatsache zu beweisen, dass die Monumentalität und die rustikale Ausführung nicht die genügenden Gründe sind um diese Statue dem archaischen Stil zu zuschreiben. Auf dieser Stelle soll noch eine Einzelheit, die wegen mehreren oberflächlichen Beschädigungen nicht deutlich erkennbar ist, erwähnt werden. Auf der rechten Seite, am unteren Halsteil lassen sich die Spuren der Zahlen 1—2 erkennen (siehe die Abbildung im Text). Die Bedeutung dieses Anzeichens ist nicht klar — ob das ein Werkstattzeichen sein sollte oder eine nachträgliche Bezeichnung aus der Zeit wann das Denkmal nicht mehr im Gebrauch war. Es ist zweifellos, dass dieses Zeichen nicht der Zeit, die Ankel als Datation vorgeschlagen hat, zugeschrieben werden kann.

Mit dieser Arbeit versuchten wir nur die Unhaltbarkeit der These von archaischer Herkunft des Kopfes aus Dubrovnik zu beweisen, ohne das Problem seines genaueren Atribution auflösen zu wollen. Trotzdem würden wir auf einen Weg hinweisen der uns als eine der möglichen Lösung aussieht. Der Ausgangspunkt dafür war die Tatsache, die auch Ankel richtig bemerkt hat, dass die Rückseite des

Kouros flach-brettartig abgearbeitet ist und dass sie dieselben Werkzeugspuren wie die übrige Oberfläche aufweist. Nehmen wir die Voraussetzung an, dass der Kopf der einzige erhaltene Teil einer, ursprünglich stehenden Statue ist, wir dürfen beschliessen dass die Statue nicht frei im Raum gestellt wurde, sondern mit ihrer Rückseite an etwas angelehnt war. Die Kopfdimensionen erlauben uns vorauszusetzen dass es sich um eine Statue der Natur- oder Übernaturgrösse handelt. Wozu konnte so eine Säule mit der Gestalt eines Manns der würdevollen Ansicht, strengen und abgemessenen Haltung dienen? Ein derartiges Denkmal befindet sich noch heute in Dubrovnik, unweit der Kirche des hl. Blasius (Sv. Vlaho). Das ist die Orlandosäule, die am Anfang des 15. Jhs. aufgerichtet wurde, wahrscheinlich nach dem Vorbild der ähnlichen Denkmäler in nordeuropäischen Städten, besonders in Deutschland. Das Denkmal stellt einen Helden im Panzer dar, dessen Kopf mit lange Haarsträhnen umgerahmt ist, die sich über Rücken verstreuen (unser »Kouros« weist dieselbe Haarhandlung auf), mit dem Schild in einer und gezogenem Schwert in anderer Hand. Der Held ist im Hochrelief ausgehauen, vor einer gotischen Nische angelehnt. Nach dem Zeugnis der Dubrovnik-Chronisten, Orlando (Rolando) hat eine bedeutungsvolle Rolle bei der Bekämpfung der sarazenischen Belagerung der Stadt und der Gefangennahme ihres Führers Spucetus gespielt. In diesen Angaben spürt man die Erinnerungen an die geschichtlichen Ereignisse und sarazenische Belagerung Dubrovniks 866., wann der Byzantinische Imperator den Einwohnern seine Flotte zur Hilfe geschickt hat. Die erwähnten Chronisten erzählen uns ebenfalls dass die Orlandosäule im Westteil der Stadt, vor dem Landstadttor (heute das Tor von Pile) aufgestellt wurde, wo damals — d.h. im 10. Jh. — eine Brücke die Insel und »Castellum« mit dem Festland verband. Es wurde ebengleich erwähnt dass die Säule gegenüber damaliger Kirche des hl. Blasius loziert war. Obwohl die Zeilen der angeführten Chronisten unzuverlässlich sind, man kann doch die Angabe über die Stelle der Säule in der Nähe der ursprünglichen hl. Blasius Kirche aussondern. Für diese Kirche vermutet man dass sie noch im 13. Jh. zerstört wurde. Auf derselben Stelle wurde 1290 ein Kloster gebaut worin die Klarissen übersiedelt haben. Man fragt sich ob das alles nur eine zufällige Koinzidenz ist? Errinern wir uns nochmals — der »Kouros-Kopf« wurde unter dem bepflasterten Boden des ehemaligen Klosters der hl. Klara gefunden. Wie schon gesagt, der Kopf befand sich in der Tiefe von 1,50 m, was bedeutet dass er hinunter vor den Bepflasterungsarbeiten gekommen ist, und nicht erst in unserer Zeit. Deshalb trauen wir uns zu vermuten dass unser Kopf der damaligen, von den Chronisten erwähnten Orlandosaule angehört habe. Die authentischen, frühen Archivangaben führen dagegen keine Orlandosaule an. Die erste Angabe stammt aus 1417. In Beschlüssen des Kleinen Consiliums wurde es angeordnet eine Saule aufsetzen zu lassen, an welcher »nichts anders ausser Orlandos Gestalt wie an alter Saule« sein dürfte. Ein anderer Beschluss aus dem Jahre 1419 sagt dass die Angestellten der Saule berechtigt waren die alte Saule zu entfernen und die neue, kürzlich vollendete aufzustellen. Aus diesem kann man indirekt beschliessen dass vor der heutigen Orlandosaule auf derselben Stelle eine ältere gewesen war, nach deren Vorbild die heutige gemacht wurde. Auch die anderen Autoren haben diese Beschlüsse des

»kleinen Consiliums« auf derselben Weise interpretiert (z.B. C. Fisković, I. Mitić). Sie vermuten dass dieser friiherer Orlando, entweder in der zweiten Hälfte des 14. Jhs. (Fisković), oder zwischen 1399 und 1407 (Mitić) errichtet wurde. Diese Zeitbestimmung bestätigt unsere Vermutung iiber die mögliche Attribution des Kopfes aus Dubrovnik zur Orlandos Gestalt. Dafiiir spricht auch die Ahnlichkeit der beiden Gestalten mit langen Haarsträhnen iiber Schultern verstreut. Vielleicht hat sich der Meister des neuen Orlandos mit der ikonographischen Schema des alten inspiriert.

Möglichervweise soli man die Lösung des angeführten Problems in Verbindung der Archivangaben und der Nachrichten der Dubrovnik-Chronisten mit der Fundstelle wo der Kopf gefunden wurde, suchen.

Mit dieser Voraussetzung haben wir das Problem nicht vollgelöst, weil wir sie nicht mit den egzakten Beweisen bekräftigen konnten. Man soli hoffen dass ein neuer Zuffalsfund in Zukunft mehr Licht auf diese Frage werfen wird. Doch glauben wir dass wir mit ausführlicher Beschreibung der geschichtlichen und archäologischen Tatsachen und mit einer kurzen stylistischen Denkmalanalyse bewiesen haben, dass der erwähnte Kopf nicht einem archaischen Kouros angehört hat.

1

2

3

4

CRNOFIGURALNE VAZE IZ ZBIRKE ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Proizvodnja atičkih crnofiguralnih vaza javlja se u doba snažnog političkog, ekonomskog i kulturnog procvata i uspona Atene, u vrijeme Solona i tirana Pizistrata, koji su svaki na svoj način pridonijeli jačanju njezine moći i njezinih stvaralačkih mogućnosti.

Početak treba tražiti u Korintu već u 7. st. pr. n.e., jer se na ranim atičkim vazama crnofiguralnog stila osjećaju utjecaji ovog važnog radioničkog središta (silhuetarne geometrizirane figure s urezanim linijama i s dodatkom bijele i crvene boje). Međutim, sredinom 6. st. pr. n.e. atenski majstori stvaraju vlastite standarde — unapređuju tehniku rada, kvalitetu pečenja i sjaj crnog firmisa, oplemenjuju crtež, snažnije izražavaju pokret i harmonično usklađuju likovne prikaze s ukrasnim elementima i detaljima¹. Sve do trećeg desetljeća 6. st. na crnofiguralnim vazama nema imena majstora. Sophilos je bio prvi majstor koji se potpisao na svoje djelo oko 570 god., a nekoliko godina kasnije Kleitias je zabilježio svoje ime na glasovitoj »François« vazi u Firenci.

Mjesto životinjskih frizova omiljenih u razdoblju »orijentalizirajućeg stila« i dominacije korintskih radionica, javljaju se likovi i scene iz legendi i mitova, osobito homerski junaci i herojski podvizi Herakla, pojedina božanstva s atributima i pratiocima, no ponekad i prikazi iz svakidašnjeg života (najčešće muzičke i sportske scene).

Atički crnofiguralni stil doživljavao je različite faze razvitka i održao se do sredine 5. st. pr. n.e. Oko 530 god. pojavljuje se novi stil i tehnika rada — crvene figure na crnoj podlozi — koji su pružali veće mogućnosti za umjetničko izražavanje i stvaralaštvo². Jedan dio renomiranih majstora počeo je raditi u novom stilu

¹ Tehniku izradbe atičkih oslikanih vaza, u novije vrijeme, temeljito je proučio J. V. Noble i objavio u svojoj publikaciji »The techniques of painted attic pottery«, New York, 1965. Podatke o tehnološkom procesu crnofiguralnih vaza vidi i kod A. Čermanović-Kuzmanović, Grčke slikane vaze, Beograd 1977, str. 7; C. Weickert, Zur Technik der griechischen Vasenmalerei, Anzeiger, Berlin, 1942, Bd. 57/IV, str. 512.

² Neki autori smatraju da je kriza crnofiguralnog stila nastala pod utjecajem skulpture koja je u posljednjim desetljećima 6. st. pr. n. e. snažno utjecala na keramičare tog razdoblja (sve bolje poznavanje anatomije ljudskog tijela, želja da ga se prikaže nagim i u pokretu, da ima što veću psihološku izražajnost i si.) P. E. Arias-Hirmer, Le Vasé Grec, Pariš, 1962.

pridonijevši tako naglom opadanju kvalitete crnofiguralnih proizvoda. Stoga u razdoblju od kraja 6. st. do sredine 5. st. kad crvenofiguralni stil postaje vodeća tehnika, produkcija crnofiguralnih vaza, osim rijetkih izuzetaka, doživljuje svoju dekadansu. Postaju jeftina roba široke potrošnje namijenjena potrebama nižih društvenih slojeva, kultu pokojnika ili potrošačima starije dobi koji su skloni konzervativizmu. Izrađuju se pretežno manje posude skromnih oblika — *lekythoi*, *skyphoi*, *oinochoi*, plitice i si. — slabije kvalitete, jednostavnijih prikaza, ponekad posve silhuetarnih i nejasnih, s površnije naznačenim detaljima ukrasa ili nemarnom izvedbom u cjelini. Međutim, proizvodnja ove robe u prvoj polovici 5. st. bila je vrlo intenzivna što se može jedino protumačiti velikom potražnjom na tržištu keramike, ne samo u Grčkoj nego i izvan njezinih granica. Naime, atičke radionice našle su unosno tržište u Etruriji, Kampaniji, Naukratisu, Cipru i u kolonijama sjeverno i zapadno od Grčke³.

Među vazama crnofiguralnog stila kasnog razdoblja najbolje su zastupljeni lekitosi (*lekythoi*) koji su bili omiljeni prilog u grobovima. Istraživanja nekropola u Atici i Beociji bila su vrlo intenzivna, te su nalazi ovih vaza najmnogobrojniji i pretežno najpouzdanije datirani.

Početak 5. st. pr. n.e. u Ateni je postojao veći broj radionica i majstora koji su izrađivali crnofiguralne lekitose manjih dimenzija, pa su u stručnoj literaturi nazvani »Grupa Atene 581«⁴. Među njima osobito se izdvaja slikar Marathona, ne samo kvalitetom svojih proizvoda već i velikim brojem lekitosa koje je oslikao za pale borce u Maratonskoj bici⁵. Njegov su stil nastavili i drugi majstori kao npr. Haimon i mnogobrojni suradnici⁶. Svi oni rade za potrošače skromnijih zahtjeva i ukusa, odnosno za šire tržište, pa su im lekitosi staromodnih oblika, stereotipnog izbora ukrasa i površnije izvedbe. Međutim, u to vrijeme djelovalo je i nekoliko boljih slikara vaza — Sappho i Diosphos — premda su i neki njihovi lekitosi manjkave izrade, malih dimenzija i u načinu izraza zadojeni konzervativizmom⁷.

Crnofiguralni lekitosi kasne faze javljaju se uglavnom u dva oblika: a) blago trbušasti s proširenim ramenima i s nižom a širom nožicom, ponekad profiliranom; b) cilindrični ili vretenasti, naglo suženi prema profiliranoj nožici ili postolju. Kod obje vrste vrat može biti dulji ili kraći, deblji ili tanji, dok grlo završava plitičastim, kaležastim ili razgrnutim otvorom (cup-mouth i chimney-mouth).

Osim lekitosa, u vrijeme kasnog crnofiguralnog stila, omiljene su i dublje plitice s horizontalnim ili nakošenim drškama koje kopiraju korintске kotyle, ali ih se u to doba naziva *skyphoi*⁸.

Skifosi se javljaju u dva osnovna oblika: dubok i plitičast, imaju ravan ili podebljan rub, a na dnu je šire postolje, ponekad profilirano. Obično su ukrašeni u središnjem dijelu, te je figuralna scena smještena u širem pojasu (Bandskyphoi). Kod tzv. Hermogenskih skifosa stijenka je tanka, rub podebljan, a nožica prste-

³ J. Boardman, *Athenian Black-figure Vases*, London, 1974, str. 146.

⁴ O. c., str. 148 i 149.

⁵ Veliki grobni humak sa žrtvama palim na Maratonu 490. god. pr. n. e. sadržavao je mnogo crnofiguralnih lekitosa, koji su upo-

rište za datiranje ostalih slično rađenih i srodnih primjeraka.

⁶ J. Boardman, o. c., str. 149.

⁷ Ibid., str. 148 i 149.

⁸ Ibid., str. 188.

nasta ili pločasta. Od 530 god. nadalje postaju popularni skifosi debljih stijenki koji ponekad nemaju drške. Grupa tzv. »*Malih majstora*« pretežno se bavila oslikavanjem skifosa pa je time dala jači impuls razvoju slikarstva na ovom tipu crnofiguralnih vaza⁹.

Zbirka grčkih vaza u Arheološkom muzeju u Zagrebu sadrži 24 crnofiguralne vaze iz atičkih i beotskih radionica od kojih su 20 lekitosi, a 4 skifosi¹⁰. Sve one imaju značajke kasnog crnofiguralnog stila.

Lekitose iz naše zbirke možemo podijeliti na dva osnovna tipa:

I blago trbušast s naglašenim ramenima,

II cilindričan ili vretenast.

Unutar svakog tipa postoje izvjesne razlike u oblikovanju. Kod tipa I tijelo je prema dnu jače ili slabije suženo, a šira ramena ravna ili blago uvučena.

Lekitosi tipa II imaju dugo i tanje ili pak kraće i deblje tijelo. Razlike su očljive i u formiranju grla i otvora. Kod tipa I najčešći je plitičasti otvor (cup-mouth) u nekoliko varijanata — posve plitki, srednje plitki i dublji (kaležast). Kod cilindričnih javljaju se dvije varijante otvora — kaležast i razgrnut (chimney-mouth). Donji dio tijela pretežno završava nožicom ili postoljem. Kod blago trbušastih lekitosa donji dio najčešće prelazi u pločastu nožicu dok kod cilindričnog tipa u dvostruko (profilirano) postolje. Drške su kod oba tipa trakaste ili valjkaste s tom razlikom da kod tipa I završavaju ispod plitičastog otvora, a kod tipa II počinju na ramenima i sežu do sredine ili gornje trećine vrata. Uglavnom su koljenasto ili lučno savijene.

Svi su lekitosi ukrašeni po tijelu i ramenima, a poneki imaju ukras i na prijelazu u vrat. Na ramenima se najčešće javljaju radijalni štapići, jezičci ili plamičci, vitice s lotosovim pupoljcima i palmetama. Na prijelazu u tijelo, kao gornji obrub kompozicije, nalazi se ornamentalna traka od dva niza crnih točkica, okomitih štapića, jednog ili više redova horizontalnih linija, presječenim kratkim crticama, ili niza meandra. Donji dio tijela je uglavnom crno obojen i raščlanjen crvenim linijama ili užim i širim trakama. U širokom pojasu središnjeg dijela tijela nalazi se figuralna scena koja u neprekinutom nizu pokriva dvije trećine površine. Scene su pretežno mitološkog karaktera. Najčešće su prikazani slijedeći motivi: kvadriga s vozačem i pratiocima, menade i satiri, te Herkul u borbi s nemejskim lavom. Pojedinačno se javljaju: Atena između Ahila i Ajaksa, Dionis i menade, Triton i Nereida, scena simpozija, te muškarac i žena u razgovoru. Na jednom primjerku nalazi se niz jako stiliziranih palmeta koje su rasplinute.

Likovi i scene su riješeni na različite načine. Najčešće su silhuetarnog karaktera i samo su detalji izvedeni ugribeanim linijama (konture tijela, nabori odjeće, grive konja, noge sjedalice i si.). Dok su kod nekih primjeraka siluete izvedene u ja-

• Ibid., str. 188.

¹⁰ Veliki dio crnofiguralnih vaza pripada zbirci grofa L. Nugent, koja je za muzej

nabavljena 1894. god. dok su ostali primjerci otkupljeni od K. Radovan iz Zagreba 1957. god.

snim obrisima, kod većine su rasplinute i površno rađene pa je teško prepoznati pojedine likove. Osim vrlo statičnih prikaza javljaju se i nešto dinamičniji kod kojih su figure u plesnom ritmu ili izražajnijem pokretu. Međuprostori scena su kod lekitosa tipa I ispunjeni vitičastim grančicama koje su komponirane od linija i dva niza točkica. Na jednom lekitosu nalaze se natpisi od sitnih znakova koji nemaju nikakve veze s prikazanim likovima, pa je to vjerojatno tip natpisa bez smisla koji je imao samo dekorativnu ulogu¹¹.

U tehnicu izradbe i dekoriranju uočavaju se također razlike. Dok su neki primjerci izvedeni od kvalitetne gline, tanjih stijenki i pravilnih linija, drugi su slabije fakture, a stijenke su im debele i grublje. Boja gline varira od blijedožute do svjetlije crvene. Firnis s kojim su prekrivene površine otvora i donjeg dijela tijela s nožicom ili postoljem uglavnom je crn ili smeđ, nanesen u tanjem ili debljem sloju, jačeg ili slabijeg sjaja. Kod nekih lekitosa, u širem središnjem pojasu, podloga za scenu izvedena je namazom boje u tonu svjetlije ili tamnije bjelokosti. Na nekoliko primjeraka uz crni firnis javlja se tamno crvena ili bijela boja. Crvena je kombinirana s crnom na naborima odjeće ili detaljima glave (brada), dok je bijela nanesena u pastoznom namazu na licu, rukama i na odjeći, a ponekad u obliku većih i manjih točkica, u međuprostoru scena i na dekorativnim elementima.

Među lekitosima naše zbirke koji potječu iz antičkih manufaktura, ima dosta primjeraka koji se prema njihovim značajkama mogu pripisati nekom majstoru slikaru, njegovim sljedbenicima ili radioničkoj grupi.

Lekitos br. 1 vjerojatno je oslikao Diosphos, poznati majstor kasnog crnofiguralnog stila, koji je osim većeg broja osrednjih lekitosa izradio i nekoliko vrlo kvalitetnih¹². Figure su mu vitke i živahne, s većim glavama, kao što je slučaj kod naše sjedeće figure, a izvodi ih silhuetarno naznačivši ugrebenim linijama obrise i bogate nabore odjeće. Za njega su karakteristične dvojne lepezaste palmete, zatvorene u kružnu viticu, lotosovi pupoljci kao ukras ramena, a oko glava prikazanih likova sitni natpisi bez značenja, što sve nalazimo i na našem primjerku.

E. Haspel smatra da je djelovao početkom 5. st. pr. n.e.¹³, a J. Boardman zastupa mišljenje da je njegova aktivnost trajala do sredine 5. st. pr. n.e.¹⁴.

Međutim, slična scena muškarca i žene u razgovoru, flankirana s lepezastim palmetama u vitičastom krugu, javlja se i na jednom lekitosu koji se pripisuje, premda s rezervom, slikaru Emporion i datira na osnovu srodnog lekitosa iz sjeverne korinjske nekropole u vrijeme od 470. do 460. god. pr. n.e.¹⁵.

Lekitos br. 2 nosi neka obilježja svojstvena majstoru Sappho, ali se ipak ne može sa sigurnošću atribuirati ovom suvremeniku slikara Diosphosa. Naime,

¹¹ Možda se ovdje radi o tzv. »Kalos« natpisima koji se slikaju u slobodnom prostoru, bez veze sa scenom, a javljaju se na crnofiguralnim vazama nakon sredine 5. st. pr. n. e. Ponekad kalos natpisi imenuju nekog mladića, atletu ili heroja koji je popularan u suvremenom životu, pa u tom slučaju omogućuje preciznije datiranje. J. Boardman, o. c, str. 200 i 201.

¹² J. Boardman, o. c, str. 149.

¹³ C. H. E. Haspels, *Le peintre de Diosphos*, *Revue Archeologique* 1, Pariš, 1972, str. 103.

¹⁴ J. Boardman, o. c, str. 149.

¹⁵ C. W. J. and Mary Eliot, *The Lechaion cemetery near Corinth, Hesperia*, vol. XXXVII, 4, 1968, str. 360, T. 106, 41.

Sappho je kao i Diosphos primjenjivao tradicionalni ukras vitice s lotosovim pupoljcima na ramenima svojih lekitosa, a kao gornji obrub pojasa sa scenom traku s dva gusta niza crnih točkica¹⁶. On umeće između likova duge vitice koje umjesto lišća imaju sa svake strane nizove gustih točkica, a nabore na odjeći tek površno naznačuje plitkim urezima, što sve možemo uočiti i na našem primjerku. Međutim, postoje i neke razlike, osobito kod figura koje su mnogo pokretnije od likova u sceni na našem lekitosu broj 2. Ako npr. usporedimo menade na lekitosu majstora Sappho, iz kataloga aukcione izložbe u Bazelu¹⁷ koje imaju slično počesljanu kosu i povezanu vrpcom u pundu $\alpha\epsilon\tau\alpha\chi\omicron\varsigma$; a krotale $\lambda\alpha\omicron\tau\alpha\chi\omicron\upsilon\varsigma$ na prstima kao menade na našem primjerku, odmah ćemo uočiti da su one dinamičnije prikazane, u plesnom ritmu, dok je naša scena dosta statična i pokret se tek naslućuje u uzdignutoj ruci obje menade.

Lekitos broj 4 s ukrasom palmete na ramenu koja ima duge vitičaste peteljke, te sa scenom menade između dva satira i obiljem istočkanih vitica i grančica, vrlo je sličan lekitosu koji se nalazi u Britanskom muzeju u Londonu, a pripisuje se slikaru Londona (Painter of London)¹⁸. Ovaj majstor djeluje u razdoblju između 500. i 480. pr. n. e. Draperija kod oba lekitosa riješena je na identičan način, s grubljim i širokim naborima, plitko ugrebenim, koji otkrivaju crvenkastu podlogu gline ali su mjestimično popraćeni i namazom crvene boje.

I na lekitosu broj 5 javlja se slična scena. Tijela satira su zdepastija, a na ramenima umjesto palmete je ukras zrakasto raspoređenih širih jezičaca. Prema obliku tijela, plitičastom otvoru grla, lučnoj dršci, ukrasu jezičaca i vitkim viticama između likova, pokazuje srodnost s lekitosima velike grupe, tzv. »Klasa Atena 581« koju se datira u prvo desetljeće 5. st. pr. n. e.¹⁹.

Pretpostavlja se da lekitosi broj 3 i broj 6 s dionizijskim scenama (Dionis i menada, te satir i Silen na muli) također pripadaju grupi Atena 581, u kojoj se osobito ističe vrlo plodan majstor Marathona, jer nose na sebi obilježja karakteristična za tu grupu — lotosove pupoljke, jezičke ili palmete na ramenima, pruge na vratu i na prijelazu u nožicu, velike istočkane vitice između likova i u pozadini, te silhuetarne figure ponekad vrlo dobro modelirane i pokretne²⁰.

Većina lekitosa iz naše zbirke može se atribuirati kasnom slikaru Haimonu ili njegovim suradnicima i sljedbenicima, a za neke se može samo utvrditi da su rađeni na način Haimona. Haimon je bio vrlo plodan mlađi suvremenik majstora Sappho i Disphosa²¹. Njegovi lekitosi su najčešće cilindrični ili vretenasti, otvor grla je plitičast, kaležast ili razgrnut, a likovi su dosta vitki, često stoje ili se naslanjaju besciljno i ponekad nepovezano između grančica i vitica. Prikazane su u silhuetama, neoštih obrisa, kadkad rasplnutih, a detalji su izvedeni tankim ugrebenim linijama ili mrljama i potezima bijele boje. Na nekim primjercima bijele mrlje su nanese i u slobodnom prostoru. Lekitosi Haimona, njegove radionice i

¹⁶ J. Boardman, o. c, str. 148–149.

* Kunstwerke der Antike, Auktion XXVI, Basel, 1963, str. 63. (Sapphomaler)

¹⁸ J. D. Beazley, *Attic black-figure vase painters*, Oxford, 1956, str. 596,3

" J. Boardman, o. c, str. 148.

²⁰ Ibid., str. 148.

²¹ Ibid., str. 149.

kruga imaju često kao gornji obrub pojasa sa scenom niz meandara, dvostrukih gusto raspoređenih točkica, prutića ili linija koje su isprekidane okomitim crticama, dok su ramena najčešće prekrivena radijalnim ukrasom ili jezičcima na koje se prema vratu nastavlja niz kratkih štapića. Ispod pojasa sa scenom javljaju se na crnoj podlozi crvene linije i trake. Crni firnis je nešto lošije kvalitete, te se mjestimično otire ili ljušti. Razlike u kvaliteti nisu samo posljedica većeg broja majstorskih ruku koje su radile u maniri Haimonovoj nego i zbog nešto duljeg trajanja Haimonove radionice. Rani lekitosi ovog majstora otkriveni su u grobnom humku na Maratonu, te je početak njegove djelatnosti datiran u prvo desetljeće 5. st. pr. n. e. Međutim, bio je aktivan do druge četvrtine 5. st. pr. n. e. Zbog masovnosti svoje proizvodnje nužno je zanemarivao kvalitetu, pa se osim nešto bolje rađenih lekitosa (naš br. 9 i 13) javljaju i primjerci nemarno i površno izvedeni (br. 10, 11, 17, 18 i 19).

Njegovi suradnici i sljedbenici proizvodili su tanje vretenaste lekitose s jako profiliranim postoljem, s vrlo rasplinutim silhuetarnim scenama, s kojima su zadovoljavali potrebe i ukus potrošača skromnijih mogućnosti i zahtjeva (br. 14 i 15).

Izbor prikaza je dosta jednoličan ali pretežno mitološkog karaktera. Najčešće je prikazana dionizijska povorka s četvoropregom, zatim Dionis i menade, Heraklo u borbi s nemejskim lavom, sam ili s Atenom, scena simpozija i stilizirane palmete, koje su također omiljeni motiv ovog majstora i njegovog kruga.

Oštećeni lekitos broj 8 s prikazom Nereide i Tritona na hipokampu, teško je zasad atribuirati jer nedostaje komparativni materijal. Ipak po svojim značajkama pripada grupi ranijih lekitosa, iz posljednje četvrtine ili kraja 6. st. pr. n.e. (veliki silhuetarni likovi jasnih obrisa, veće dimenzije tijela, čistoća linija, bogata primjena bijele boje, kvalitetnija izvedba i si.).

Crnofiguralni skifosi zastupljeni su u našoj zbirci sa četiri primjerka od kojih svaki predstavlja jednu varijantu. Prema osnovnim značajkama može ih se podijeliti u dvije grupe: a) skifosi-plitice (cup-skyphoi) i b) dublji skifosi. Kod obje grupe uočljive su znatne razlike u oblikovanju ruba, tijela i dna.

Od dva plitičasta skifosa prvi ima ravan rub, malo podebljan, a dno blago uvučeno na prijelazu u široku i nisku prstenastu nožicu, dok drugi ima valjkasto podebljan i malo razgrnut rub, a dno nasadeno na pločasti prsten. Dva dublja skifosa se također dosta razlikuju u detaljima. Prvi ima oblik posude za cvijeće, blago nakošenog i podebljanog ruba, a postolje je pločasto. Kod drugog je stijenka oblija, rub prstenasto zadebljan i nešto izvinut prema van, dok je nožica niska i blago profilirana. Kod sva četiri primjerka stijenka je deblja, a drške su koso položene prema gore. Ovakovi skifosi debljih stijenki postali su vrlo popularni oko 530. pr. n. e. i ostali u modi tijekom cijelog 5. st.²².

Skifosi su ukrašeni figuralnim scenama koje su smještene u širi ili užu pojas (Band-skyphoi) obrubljen crvenim i crnim trakama. Prikazi su mitološki.

²² Ova konstatacija se temelji na nalazima skifosa u Ateni i Korintu, J. Boardman, o. c, str. 188.

Na dva primjerka javljaju se likovi dionizijskog thiasosa, odnosno satiri i menade, u plesnom ritmu (broj 22) ili kao samostalne figure u pokretu (broj 21).

Skifos broj 24 nosi najizrazitije značajke Haimonova kruga. Lik na kvadrigr i figura s njezine lijeve strane koja drži liru (motiv dionizijske povorke?), prikazani su širokim silhuetama, a samo detalji nabora odjeće, grive konja i strune lire naznačeni su ugribeanim ravnim i svinutim linijama. Obje palmete smještene uz same drške imaju duge peteljke i listove proširene u glavice, što odgovara stilu ovog majstora.

Analogije za naš primjerak nalazimo u Olintu²³ i u zbirci vaza u Lecceu.²⁴ Prema njegovim karakteristikama može ga se datirati u prvu četvrtinu 5. st. pr. n. e.

Skifos broj 23 raspucan i sljepljen, s likovima i sfingama riješen je također silhuetarno s dosta površno ugribeanim detaljima. Prema nekim značajkama i analogijama iz Britanskog muzeja²⁵ pretpostavlja se da potječe iz prve četvrtine 5. st. pr. n. e. Sličan mu je atički skifos iz Villa Giulia u Rimu,²⁶ te bukreštanski primjerak hermogenskog tipa CHC²⁷.

Skifos broj 21 s pojedinačnim likovima menada, satira i Silena u pokretu, koje povezuju duge dvostruko istočkane grančice, a flankiraju palmete s proširenim glavicama i volutno svijenim viticama, vrlo je srodan jednom beotskom skifosu koji je, kako autor analizira, rađen na atički način, a nalazi se u Bukureštu. Datiran je u prvu polovicu 5. st. pr. n. e.²⁸ Međutim, naš primjerak ima dosta sličnosti i s jednim skifosom iz nekropole Lechaion iz Korinta koji se pripisuje atičkoj radionici i datira, prema grobu u kojem je nađen, u vrijeme između 460. i 450. pr. n. e.²⁹ Gotovo mu je analogan i jedan atički skifos iz Ashmolean muzeja u Oxfordu (depo muzeja) s prikazom Fauna. Beazley ga stavlja u Lancut grupu i datira u početak 5. st. pr. n. e.³⁰

Skifos broj 22 u obliku lonca za cvijeće, s velikim svijetlim pojasom u kojem je scena menada i satira komponirana u frizu, živih pokreta u plesnom ritmu, potječe iz beotske radionice na prijelazu 6. u 5. st. pr. n. e. Njegove silhuetarne figure vrlo lijepo oblikovane i usklađene odaju nešto kvalitetniju majstorsku ruku, što odgovara i ranijem datiranju ovog primjerka.

Kod Haimonovog skifosa i skifosa broj 23, kako smo spomenuli, svi detalji izvedeni su tehnikom urezivanja, a ostala dva su rađena u čistim silhuetama.

²³ D. M. Robinson, *Excavation at Olynthus*, part V, Oxford, 1933, T. 51, si. 37.

²⁴ CVA, III, Hc, T. 1, 3 (Lecce).

²⁵ J. D. Beazley, o. c., Oxford 1956, str. 621, no. 102 (CHC grupa, atički)

²⁶ CVA, Kapitolinski muzej i Villa Giulia, III, Hc. T. 47, 34.

²⁷ CVA, Bucarest 2 (Roumanie 2), 1968, T. 13, 2.

²⁸ CVA, Bucarest 1 (Roumanie 1), 1965, T. 21, 4, str. 26.

²⁹ C. W. J. and M. Eliot, o. c., str. 362, br. 51, T. 107, 51.

³⁰ J. D. Beazley, o. c., 576—579, 27.

³¹ Za atribuciju i datiranje dugujemo zahvalnost prof. J. Boardmanu, iz Ashmolean muzeja u Oxfordu s kojim smo se konzultirale prilikom našeg boravka u Engleskoj.

BLACK-FIGURAL VASES FROM THE COLLECTION OF
THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN ZAGREB

The manufacture of Attic black figured vases belongs to a period of vigorous political, economic and cultural boom and growth of Athens, the time of Solon and the tyrant Pisistratus (6th century B. C.) who, each in his own way, contributed to the strengthening of her power and her creative potentials.

The beginnings should be sought in Corinth as early as 7th century B. C., since on the early Attic vases in black figured style there are traces of the influence of that important centre of workshops (silhouetted figures with incised lines and white and red colours added). However, around the middle of 6th century B. C. the masters in Athens created their own standards — they improved the technique of work, firing quality and the shine of glaze, they ennobled the drawing, more powerfully expressed the movement, and harmoniously composed figured scenes with ornamental elements and details.¹ The names of masters do not appear on the black figured vases until 3rd decade of 6th century B. C., and thus Sophilos was the first painter who signed his own work (about, 570 B. C.), and a few years later Kleitias put his name on the famous "François vase" in Florence.

In the place of earlier animal friezes so popular in the period of "oriental style" and the dominance of Corinthian workshops, figures and scenes from legends and myths appeared, particularly Homeric heroes and heroic labours of Hercules, gods with their attributes and escorts, but sometimes also scenes from everyday life (most frequently musical and sports scenes).

Attic black figured style went through various phases of development, continuing until the middle of 5th century B. C. Since around 530 B. C. a new style and workmanship appeared — red figures on black foundation — offering more possibility for artistic expression and creativity,² some of the renowned masters began working in the new style, thus contributing to a fast decrease of the quality of black figured products. Consequently in the period from the end of 6th century B. C. to the middle of 5th century B. C. when the red figured style became the leading technique, the production of black figured vases, apart from rare exceptions, experienced its decadence. They became cheap consumer goods, intended for the needs of lower social classes, to the cult of the dead or for the elderly customers who are inclined to conservatism. Mostly smaller vessels, more modest in form are made — *lekythoi*, *skyphoi*, *oinochoi*, *plates* etc. — of poorer quality, simpler scenes, sometimes completely silhouetted and indistinct, with a superficially made ornament or careless workmanship as a whole. However, in spite of all this, the production of these wares was very intensive in the first half of 5th century B. C., which can only be justified and explained by great demand for ceramics in the market not only in Greece but also abroad. Attic workshops found profitable market in Etruria, Campania, Naucratis, Cyprus and in the colonies north and west of Greece.³

Among the vases of black figured style of the late period best represented are *lekythoi* which were favourite grave goods. Since research in necropolises in Attica and Boeotia was very intensive, the finds of this kind of vases were most numerous and predominantly most reliably dated.

At the beginning of 5th century B. C. in Athens there was a considerable number of workshops and masters who were making black figured *lekythoi* of smaller dimensions and are called "*Class of Athens 581*". A special place among them has Marathon Painter, not so much for the quality of his products, but because of the large number of *lekythoi* he had painted for the fallen warriors in the battle of Marathon.⁵ His style was continued by other painters like Haimon and many other collaborators.⁶ They all worked for the consumer of more modest demands and taste, for the wide market, and consequently their *lekythoi* are old fashioned in form, with stereotype ornaments and more superficial workmanship. However, a few better vase painters were active at that time, like Sappho and Diosphos,⁷ but they, too, were not always consequent with regard to quality and so some of their *lekythoi* are of imperfect workmanship, of small dimensions and conservative in the expression.

Black figured *lekythoi* of the late phase appear mainly in two forms: a) slightly bellied with enlarged shoulders and a lower but broader foot, sometimes profiled, b) cylindrical or spindle-like, abruptly narrowed towards the taller and profiled foot or base. In both types the neck can be longer or shorter, thicker or thinner, while the throat ends in a cup-mouth or chimney-mouth.

Besides *lekythoi*, in the period of late black figured style, cups with horizontal or slanting handles were also popular, imitating the Corinthian *kylix*, which, at that time is called *skyphos*.⁸

Skyphoi appear in two basic forms — deep and cup-like, have either a straight or a flaring lip, and the basis is in a form of a low foot which is sometimes profiled. They are usually decorated in the middle part and the figured scene is placed in a wide band (Band-*skyphoi*). By Hermogenean *skyphoi* the wall is thin, the rim is thickened and the foot is ring-like or plate-like. From 530 B. C. on, heavier walled *skyphoi* become popular which are sometimes stemless. The group of "*Little masters*" was mostly engaged in decorating *skyphoi* and thus gave a firmer impulse to the development of painting on this type of late black figured vases.⁹

The collection of Greek vases in the Archaeological Museum in Zagreb has 24 vases from Attic or Boeotian workshops of which 20 are *lekythoi* and 4 are *skyphoi*.¹⁰ All of them have characteristics of the late black figured style.

The *lekythoi* in our collection can be divided into two basic types: I. slightly bellied with expressed shoulders. II. cylinder or spindle-like *lekythoi*.

Within each type there are some differences in shaping. In type I the body is more or less narrowed near the bottom, and wider shoulders are straight or slightly in. *Lekythoi* of type II have long and thin or short and thick body. The differences are also visible in the shape of the neck and mouth. In type I the cup mouth is most usual and it appears in three variants — quite shallow,

medium shallow and cup-like mouth. In cylinder lekythoi two types of mouth appear: cup mouth and chimney mouth. As for the form of the lower part of the body it predominantly ends in a foot. In slightly bellied lekythoi the lower part most frequently turns into a wider foot while in the cylinder type it turns into a double (profiled) base. The handles in both types are band-like or round with the difference that in type I they end below the cup-mouth and in type II they begin at the shoulders extending to the middle or upper third of the neck. They are mostly angular or bent.

All the lekythoi are decorated over the body and shoulders and some also have an ornament in the place where the shoulder joins the neck. On the shoulders one most frequently finds rays, debased tongues or tiny flames, tendrils with lotus buds and palmettes. At the joint with the body, as the upper rim of the composition there is an ornamental band of two rows of black dots, vertical bars, one or some rows of horizontal lines or a series of meanders. The lower part of the body is generally black and divided by red lines or narrow or wide bands. In the wide band of the middle part of the body there is a figured scene covering in an unbroken line two thirds of the surface. The scenes are mostly of mythological character. Most frequent motifs are a quadriga with the driver and accompanying figures, Maenads, and Satyrs and Herakles in the fight with the Nemean lion. On some skyphoi there also appear Athena between Achilles and Ajax, Dionysus and Maenads, Triton and Nereids, the symposium scene, man and woman talking. On one specimen there is a row of highly stylized palmettes.

The figures and scenes are presented in various ways. Most frequently they are silhouetted and only the details are effected by incised lines (body contours, clothes folds, horse mane, seat legs etc). While in some cases the silhouettes are clearly outlined, in most of them they are faded and superficially made, so it is quite difficult to recognize individual figures. Besides the very static scenes there are also some more dynamic ones where the figures are shown in dancing rhythm or some expressive movement. The interspace between scenes on the lekythoi type I are filled with tendrilled twigs composed of lines and two rows of dots. On one lekythos there are inscriptions of tiny signs which do not seem to have any connection with the figures shown and are probably a type of inscription of no meaning with only a decorative purpose.¹¹

In the technique of workmanship and decoration differences are also observed. While some specimens are made of good quality clay, with thinner walls and more symmetrical lines, others are of poorer manufacture and the walls are thick. The colour of clay varies from pale yellow to lighter red. The glaze which covers the surfaces of the mouth and the lower part of the body with foot or a base is mainly black or brown of brighter or poorer shine and is applied thinly or thickly. On some lekythoi, in the broader middle band, the ground for the scene is effected with lighter or darker colour of ivory. On some specimens, the red and white colour is added. Red is used with black on clothes folds or details of the head (beard), and the white in a thick layer on the face,

arms and clothes, sometimes also in the form of bigger or smaller dots between scenes and decorative elements.

Among the *lekythoi* of our collection which originate from Attic workshops there are many specimens which, according to their characteristics, can be attributed to a certain painter, his followers or workshop.

Lekythos No. 1 was probably painted by Diosphos, a well-known master of the late black figured style who had, besides a considerable number of mediocre lekcthoi, also made many ones of good quality.¹² His figures are slim and lively, with a biggish head, as in the case of our seated figure, and are silhouetted but with incised lines and rich clothes folds. Characteristic for him are double fan-like palmettes, closed into a round tendril, lotus buds as shoulder decorations and round the heads of the figures tiny inscriptions of no meaning, all of which can be found on our specimen. E. Haspels thinks he was working at the beginning of 5th century B. C.¹³ and J. Boardman considers that his activity lasted to the middle of 5th century B. C.¹⁴

However, a similar scene of man and a woman talking, flanked with fan-like palmettes in a circular tendril also appears on a lekythos ascribed, with caution, to painter Emporion and dated according to the similar lekythos from northern Corinthian necropolis to the period from 470 to 460 B. C.¹⁵

Lekythos No 2 has some characteristics of the products of master Sappho, but cannot be with certainty attributed to this contemporary of painter Diosphos. Sappho, as well as Diosphos, applied traditional ornament of tendrils with lotus buds on the shoulders of his lekythoi and as the upper rim of the band with the scene, a ribbon with two thick lines of black dots.¹⁶ Between figures he inserts long tendrils with lines of closely painted dots on either side, and the folds on the clothing are rather superficially expressed by shallow incisions, all of which can be observed on our specimen. There are some differences, however, especially concerning the figures which are more mobile than those on our lekythos 2. Comparing the Maenads on the lekythos by master Sappho from the catalogue of the Basel auction exhibition¹⁷ with similarly combed hair tied into a bun (*υο&fiukoc*,) with crotals (*χοταχον*) on their fingers like those on our specimen, we can immediately notice that they are presented more dynamically, in a dancing rhythm, while our scene is rather static, with involvement only hinted in the raised arms of both Maenads.

Lekythos No. 4 with the palmette ornament on the shoulder with long tendril-like stems and a scene of Maenad between two Satyrs and abundant dotted tendrils and twigs, is very similar to the one in the British Museum, which is attributed to the Painter of London.¹⁸ The activity of this painter belongs to the period of 500 and 480 B. C. Draperies in both lekythoi are made in an identical way, with coarse broad folds, incised shallow, revealing the reddish clay, and in some places covered with dark red paint.

Lekythos No. 5 presents a similar scene, only the Satyrs' bodies are shown more squarely, and on the shoulders, in place of a palmette there is an ornament with broad rays. The body shape, cup-mouth, curved handle, ornament of tongues

and slim tendrils between the figures point out some connections with the great group of lekythoi of the "Class of Athens 581" dated in the first decade of 5th century B. C.¹⁹

Lekythoi No. 2 and 3 with Dionysian scenes (Dionisus and Maenads, and Satyrs and Silenus on a mule) seem also to belong to the Class of Athens 581, with the outstanding Master of Marathon, having main characteristics of that group: lotus buds, tongues or palmettes on the shoulders, lines on the neck and on the body where it turns into the foot, long dotted tendrils between figures and in the background, and silhouetted figures which are sometimes rather well modelled and mobile.²⁰

Most of our lekythoi can be attributed to the late painter Haimon or his collaborators and followers, and some lekythoi can only be said to have been made in the Haimon style. Haimon was a very prolific young contemporary of masters Sappho and Diosphos²¹. His lekythoi are usually cylindrical and spindle-like, the neck opening is cup-mouth or chimney-mouth, and the figures are rather slender, often standing or leaning, aimlessly and sometimes unconnected among leafy branches and tendrils. They are shown in silhouettes, their outlines are not sharp, and are sometimes dim, and the details are made with thin scratched lines or blots and strokes of white paint, rarely with an addition of red. Some specimens also have white spots in free space. In general nothing can hide the poverty and decadence of their drawing.

On the upper side of the band with the scene, the lekythoi of Haimon and his workshop and circle often have a series of meanders, two rows of densely arranged dots, strokes or lines cut by vertical short lines, while the shoulders are usually covered by a radial pattern or tongues, continuing into a series of short vertical lines toward the neck. Under the band with the scene there are red lines and stripes on a black background. The black glaze is of a bad quality, and is rubbed off or peeled off in places.

The differences in quality are not only due to a great number of painters who worked in Haimon's manner, but also to the long activity of his workshop. Since the early lekythoi of this master were discovered in a grave on Marathon, the beginning of his activity could be placed in the first decade of 5th century B. C. He was active, however, until the second quarter of 5th century B. C, and due to the quantity of his manufacture he neglected the quality, so that beside some better made lekythoi (No. 9—10 in our collection) there are many rather carelessly and superficially made (No. 11, 17, 18, 19).

His collaborators and followers made thin spindle-like lekythoi with very profiled base and rather dim silhouetted scenes, catering for the needs and taste of consumers of more modest means and demands (No. 14—15).

The repertory of the scenes is rather uniform, but of predominantly mythological character. It is mostly the Dionysian train with a quadriga, Dionysus and Maenads, Hercules fighting with the Nemean lion, either alone or with Athena present, the symposium scene and stylized palmettes which are a rather favourite motif of this master and his circle.

The damaged lekythos No. 8 showing Nereid and Triton on a hippocampus is difficult to attribute because of the lack of comparative material. According to its characteristics it seems to belong to the group of earlier lekythoi from the last quarter or the end of 6th century B. C. (big clearly outlined figures, bigger body dimensions, clear lines, lavish use of white, good workmanship, etc).

Black-figured skyphoi are represented with only four pieces in our collection, each of which is one variant. By their basic characteristics they can be divided into two groups: a) cup-skyphoi and b) deep skyphoi. Both groups show considerable differences in the shaping of the rim, body and the bottom.

The first of our two cup-skyphoi has a straight rim, slightly flaring lip, and its bottom is a little draw in while passing into a broad, low foot, and the second skyphos has a thick slight chimney-mouth, and its bottom lies on a standing ring.

The two deep skyphoi also differ considerably in details. The first looks like a flower pot, with a gently sloped flaring lip and low base, while the other has a curved wall and a flaring lip slightly chimney-like, and the foot is low and gently profiled.

The skyphoi are decorated with figured scenes placed into a more or less broad band (Band-skyphoi) bordered with red and black stripes. The scenes have a mythological character. Two specimens have figures of Dionysian thiasos, i. e. Satyrs and Maenads either dancing (No 22) or as individual figures in movement (No. 21).

Skyphos No 24 has the most typical characteristics of Haimon's circle. The figure on the quadriga and the figure on its left holding a lyre (a motif from Dionysion procession) are shown in broad silhouettes, and only details of drapery, the horse mane and the strings of the lyre are expressed with scratched curved and straight lines. Both palmettes near the handles have long stems and leaves broadened into bulbs suiting the style of this master.

Analogies for our specimen can be found at Olynthus²³ and in the Lecce vase collection²⁴. According to its characteristics it can be placed in the first quarter of 5th century B. C.

Skyphos No. 23, broken and pasted together, with figures and sphinxes is also done in a silhouette manner with rather superficially scratched details. According to some characteristics and analogies from the British Museum²⁵ it could belong to the first quarter of 5th century B. C. It is similar to an Attic skyphos from the Villa Giulia in Rome²⁶ and to the Bucharest specimen of the Hermogen type CHC²⁷.

Skyphos No. 21 with single figures of Maenads, Satyr and Silenus in motion, connected by long doubly dotted twigs and flanked by palmettes with broadened bulbs and voluptuously bent tendrils is very analogous to a Beotian skyphos from Bucurest, which, as the author supposes, was made in the Attic way. It could be dated in the first half of 5th century B. C.²⁸. Our specimen, however, is also similar to a skyphos from the Corinth necropolis of Lechaion, attributed

to an Attic workshop and dated according to the grave where it was found, i. e. between 460 and 450 B. C.²⁹ It is nearly analogous to an Attic skyphos from the Ashmolean Museum in Oxford (magazine) depicting Faun which Beazley places into the Lancut group and dates in the beginning of 5th century B. C.³⁰

Skyphos No. 22 looking like a flower pot with a big light band and a scene of Maenads and Satyrs composed in the frieze, with lively movements in a dancing rhythm comes from a Boeotian workshop between 6th and 5th century B. C. Its silhouette figures prettily shaped and harmonized show a skilled master's hand, which explains the earlier dating of this specimen.

On the Haimon's skyphos and skyphos No. 23, as has already been mentioned, all the details were made by the scratching technique, while the other two skyphoi were made in pure silhouettes.

KATALOG

LEKITOSI

1. Inv. 1121

TABLA I

Lekit. Tijelo blago trbušasto s proširenim ramenima, prema dnu jače suženo, vrat duži, cilindričan, otvor plitičast, obod širi i vodoravan. Drška trakasta, koljenasto savijena. Nožica šira, profilirana. Cijela je površina ukrašena: ramena nizom kratkih radijalnih štapića i vijencem gusto isprepletenih vitica s lotosovim pupoljcima na smeđastocrvenoj podlozi. Široki pojas na tijelu prevučen je namazom boje slonovače i na gornjem dijelu, uz rub ramena ima dva niza točkica između tankih linija, a samo jednu liniju pri dnu. Bočne strane su ukrašene sa četiri lepezaste palmete uokvirene viticama koje završavaju malim volutama i tankim listićima. S prednje strane je scena s dva ljudska lika: lijevi sjedi na stolici s naslonom u poluprofilu okrenut udesno. Odjeven je u hiton i plašt koji je prebačen preko glave, te se u sitnim naborima spušta niz koljena. Desni lik stoji ispred njega u poluprofilu i okrenut mu je licem. Njegov plašt je prebačen preko oba ramena i spušta se u gustim naborima niz tijelo. Lijevom rukom, savijenom u laktu pridržava plašt, a desnu je ispružio prema liku koji sjedi. Iznad njihovih glava nanesa su u luku sitna, slabo čitljiva slova.

Silhuete likova su vitke, osobito onog koji stoji, a detalji tijela kao i nabori odjeće naznačeni su tankim ugremenim linijama. Svi dekorativni motivi kvalitetno su izvedeni smeđastocrnim firnisom, dok su otvor, gornja površina drške, donji dio tijela i gornja ploha nožice prevučeni crnim gustim firnisom jačeg sjaja. Glina je ružičasta. Na nekim mjestima površina je oštećena, a firnis otpada.

Visina 0,157 m, promjer tijela 0,054 m, širina dna 0,044 m, širina otvora 0,036 m
Atički, sredina 5. st. pr. n.e.

Slikar Diosphos(?)

2. Inv. 1041

TABLA II, 1, 2

Lekit. Tijelo trbušasto s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo, vrat kratak, otvor plitičast, obod širi i vodoravan. Drška trakasta, lučno savijena. Nožica uža s pločastim postoljem. Cijela površina je ukrašena: ramena nizom kratkih radijalnih štapića i vijencem gusto isprepletenih vitica s lotosovim pupoljcima, a unutar vijenca je niz točkica. Na gornjem dijelu tijela uz rub ramena ima dva niza točkica između tankih linija, a pri dnu naizmjenično uže i šire trake crne i blijedo crvenkastosmeđe, jer je cijela podloga za ukras crvenkastosmeđe boje. U središnjem širokom polju je muzička scena s tri ljudska lika koji sjede. Muškarac u sredini sjedi na stolici okrenut udesno. Odjeven je u himation, podvučen ispod desne ruke koja je ostala naga i prebačena preko lijevog ramena, pa se završetak okomito spušta niz leđa, a u gustim naborima pada preko tijela i nogu. Desnu nogu je preba-

cio preko lijeve i na koljenu drži veliku liru. Ispred njega sjedi u profilu žena okrenuta ulijevo. Njezina odjeća prekriva cijelo tijelo. Lijeva ruka joj je podignuta i na prstima ima *ἄποτοχοῦ*. Druga Žena koja je isto odjevena sjedi iza njezinih leđa okrenuta udesno. Desnu nogu je također prebacila preko lijeve, a ruku ispružila. Sva tri lika imaju dugu, raspuštenu kosu, a muškarac i usku vrpču na tjemenu. Međuprostor je ispunjen vitičastim grančicama komponiranim od tankih linija s dva niza točkica. Silhuete likova rađene su vrlo kvalitetno, detalji tijela i glave kao i nabori odjeće naznačeni su tankim ugremenim linijama. Svi dekorativni motivi pažljivo su izvedeni crnim firnisom, a nabori odjeće mjestimično dopunjeni i tamnocrvenom bojom. Firnis je dobre kvalitete i jačeg sjaja. Glina svijetložučkasta. Slomljen je i sastavljen, mjestimično dopunjen.

Visina 0,153 m, promjer tijela 0,070 m, širina dna 0,044 m, širina otvora 0,038 m.

Atički, rano 5. st. pr. n.e.

Slikar Sappho ili Marathon(?)

3. Inv. 1092

TABLA III, 1, 2

Lekit. Tijelo trbušasto s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo, vrat kratak, otvor plitičast, obod uži i vodoravan. Drška trakasta, lučno savijena. Nožica uža s pločastim postoljem. Cijela površina je ukrašena: ramena nizom točkica i širim pojasom zrakasto raspoređenih jezičaca, a pri dnu su naizmjenično uže i šire trake crne i žučkastosmeđe, jer cijela podloga za ukras je žučkastosmeđe boje. U širokom polju na tijelu je dionizijska scena s četiri lika, vjerojatno Dionis i menade. Na lijevoj strani su dva lika okrenuta udesno i stoje jedan iza drugoga. Prvi je bradati Dionis odjeven u bogato nabran himation. Desnom ispruženom rukom pridržava granu koja se valovito izvija iz zemlje i uz rub ramena pruža udesno. Iza njega je menada isto odjevena, a grana identična prvoj prelazi preko njezine glave ulijevo i spušta se do ramena. Dva desna, ženska lika posve isto odjevena, stoje jedan iza drugoga okrenuti ulijevo prema Dionisu. Između njih je također jedna grana. Grane su komponirane od debljih linija i dva niza točkica.

Silhuete likova, kao i ugrebni detalji na tijelu i odjeći nisu izvedeni osobito precizno. Firnis je smeđastocrn, tanko nanesen i nema visoki sjaj. Glina blijedožuta. Raspucan je i sastavljen, mjestimično dopunjen.

Visina 0,146 m, promjer tijela 0,062 m, širina dna 0,042 m, širina otvora 0,035 m

Atički, početak 5. st. pr. n.e

Grupa Atena 581(?)

4. Inv. 1093

TABLA IV, 1, 2

Lekit. Tijelo trbušasto s proširenim i nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo, vrat kratak, otvor plitičast, obod uži i vodoravan. Drška trakasta, luč-

no savijena. Nožica uska s povišenim postoljem. Površina je ukrašena: ramena jednom lepezastom palmetom sprijeda, te viticama koje se pružaju prema jezičastim listićima sa strana. Na samom rubu ramena je jedna tanka linija, a prema dnu nešto šira. U širokom središnjem polju, na svijetlom smeđasto-crvenom namazu prikazana je dionizijska scena. Menada između dva satira u ritmu plesa. Menada u poluprofilu udesno s glavom zabačenom ulijevo, odjevena je u dugi hiton i plašt koji se u naborima spušta niz obje raširene ruke. Kosu smotanu u punđu pridržava vrpca, a na prstima desne ruke naziru se krotale. Oba Satira su naga s velikim repom i dugom šiljastom bradom, a okrenuti su prema menadi. Između njih su isprepletene grane komponirane od tankih linija i dva niza točkica.

Silhuete likova rađene su vrlo kvalitetno, detalji tijela i glave, kao i nabori odjeće naznačeni su tankim ugremenim linijama. Svi dekorativni motivi pažljivo su izvedeni crnim firnisom, a vrpca u kosi menade, draperije njezine odjeće i brade Satira dopunjeni su tamnocrvenom bojom. Otvor, gornja površina drške, donji dio tijela i gornja ploha postolja prevučeni su također crnim firnisom. Firnis je dobre kvalitete i jačeg sjaja. Glina svijetlocrvena. Vrat i drška su sastavljeni, a mjestimično je oštećena i gornja površina.

Visina 0,156 m, promjer tijela 0,067 m, širina dna 0,042 m, širina otvora 0,036m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n.e.

J. D. Beazley, *ABV*, Oxford, 1956, 596, 3 (Painter of London B 278)

5. Inv. 1117

Lekit. Tijelo trbušasto s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo, vrat kratak, otvor plitičast, obod už, vodoravan. Drška trakasta, koljenasto savijena. Nožica uža s pločastim postoljem. Površina je ukrašena: ramena zrakasto raspoređenim jezičcima, na gornjem dijelu tijela, ispod ramena su dva niza točkica između dvije tanke linije, a pri dnu tijela je jedna široka traka. U širokom središnjem polju, na blijedoj crvenkastosmeđoj podlozi prikazana je dionizijska scena. Menada između dva Satira u ritmu plesa. Menada u poluprofilu udesno s glavom okrenutom ulijevo, odjevena je u dugi hiton i plašt koji je prebačen preko lijevog ramena i ruke, a spušta se u širim naborima do koljena. Kosu smotanu u punđu pridržava vrpca. Sa svake strane je po jedan nagi Satir s velikim repom, šiljastom bradom i bujnom kosom. Okrenuti su prema njoj u poluprofilu, glave su im malo spuštene, a ruke ispružene. Sva tri lika imaju krotale na prstima ruku. Između njih su vitičaste grane komponirane od tankih linija i dva niza točkica.

Silhuete likova rađene su vrlo kvalitetno, detalji tijela i lica, te nabori odjeće menade naznačeni su ugremenim tankim linijama. Svi dekorativni motivi, otvor, gornja površina drške, donji dio tijela i gornja ploha postolja izvedeni su crnim firnisom. Firnis je dobre kvalitete i srednjeg sjaja. Glina blijedoružičasta. Površina je mjestimično oštećena, pa firnis otpada.

Visina 0,122 m, promjer tijela 0,048 m, širina dna 0,035 m, širina otvora 0,032 m

Atički, početak 5. st. pr. n.e.

Grupa Atena 581 (?)

6. Inv. 779

TABLA VII

Lekit. Tijelo trbušasto s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo, vrat dulji, cilindričan, otvor plitičast, obod uži, vodoravan. Drška obla, lučno savijena. Nožica šira s pločastim postoljem. Površina je ukrašena: ramena nizom kratkih, radijalnih štapića i vijencem gusto isprepletenih vitica s lotosovim pupoljcima. Na gornjem dijelu tijela, uz sam rub ramena je tanka vodoravna linija, ista kao i pri dnu. U širokom središnjem polju na blijedo smeđastožutoj podlozi prikazana je dionizijska scena s tri lika. Srednji, okrenut udesno jaši na muli, a s jedne i druge strane, okrenut prema njemu po jedan Satir u ritmu plesa. Imaju dugu šiljastu bradu i bujnu kosu, a u rukama koje su u pokretu drže krotale. Dug i valovit rep spušta se gotovo do zemlje. Između njih su vitičaste grane komponirane od debljih linija i dva niza točkica.

Vitke silhuete likova rađene su kvalitetno, detalji tijela i lica naznačeni su ugrebenim tankim linijama. Svi dekorativni motivi, te otvor, drška, donji dio tijela i gornja ploha postolja izvedeni su smeđastocrnim firnisom, koji je nanesen u tankom sloju. Glina blijedocrvenkasta. Slomljen je i sastavljen, a mjestimično i dopunjen, gornja površina oštećena.

Visina 0,136 m, promjer tijela 0,056 m, širina dna 0,035 m, širina otvora 0,025 m

Atički, početak 5. st. pr. n.e.

Grupa Atena 581

7. Inv. 1103

TABLA VI, 1, 2

Lekit. Tijelo blago trbušasto s proširenim i jače nakošenim ramenima, prema dnu dosta suženo. Vrat kratak, otvor plitičast, vrlo plitak, obod prstenasto zadebljan. Drška trakasta, lučno savijena. Nožica uža s pločastim postoljem. Tijela površina je ukrašena: ramena nizom okomitih kratkih štapića, te širim pojasom radijalno raspoređenih jezičaca. Na gornjem dijelu tijela, uz sama ramena je tanka vodoravna linija, a pri dnu naizmjenično uže i šire svijetle i tamne trake. U širokom središnjem polju, na smeđastocrvenoj podlozi prikazana je scena s vozačem četveroprega. Nagi muškarac, kratke kose okrenut udesno, malo pognutog tijela drži u ispruženim rukama uzde konja u kasu. Konji su uzdignutih glava i prednjih nogu. U pozadini se naziru konture vjerojatno jedne stele sa širokim postoljem. Vitičaste grančice komponirane od tankih linija i dva niza točkica pružaju se između likova. Cijela kompozicija izvedena je silhuetarno i površno crnim firnisom, a linije koje naglašavaju dijelove tijela vozača konja i kola ugrebene su vrlo nemarno i bez reda. Otvor, gornja površina drške i donji dio tijela s postoljem prevučeni su također fir-

nišom. Firnis je dobre kvalitete i jačeg sjaja. Glina blijedocrvenkasta. Raspucan je i sastavljen, a gornja površina mjestimično oštećena pa firnis otpada. Visina 0,177 m, promjer tijela 0,071 m, širina dna 0,047 m, širina otvora 0,043 m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n.e.

Grupa Haimona, *Hesperia* XXXII, 2, 1963, T. 42, E[^] CVA Jugoslavia fasc. 4, Sarajevo — Beograd, 1975, T. 21, 1—3 (410).

8. Inv. 898

TABLA VIII, IX

Lekit — samo tijelo. Trbušasto je a pri dnu jače suženo s visokim postoljem. Gornji rub tijela poravnat. Površina je ukrašena: uz rub s dvije tanke vodoravne linije, a pri dnu jednom širom i dvije tanke koje se slabo naziru. U središnjem širokom polju, na smeđastocrvenoj podlozi nalazi se scena koja vjerojatno prikazuje Tritona i Nereide. On jaši na hipokampu okrenut udesno, ogrnut plaštem koji dijelom leprša, a dijelom se u naborima spušta niz tijelo. Na leđima nosi veliku trubu (rog). Životinja je u pokretu, ima uzdignutu glavu, a dugi savijeni rep završava u obliku trozuba. Ženski lik koji je iza nje lijevom rukom prihvaća rep, a desnu previjenu u laktu drži na grudima. Ona je u pokretu i poluprofilu okrenuta ulijevo, ali glavom zabačenom udesno prema životinji. Kosa joj je duga, a hiton se lepršavo u naborima spušta niz tijelo, dok krajevi kratkog plašta padaju preko ruku. Desno, ispred hipokampa je drugi ženski lik, također u poluprofilu, okrenut udesno, s glavom zabačenom unatrag. I ona je u pokretu, identično odjevena. Silhete likova rađene su vrlo kvalitetno, detalji tijela i odjeće naznačeni su tankim ugrebenim linijama. Svi dekorativni motivi izvedeni su crnim firnisom, a lica žena, njihove ruke i noge, te rog na leđima Tritona pastoznim namazom bijele boje. Bijela boja također je obilato primijenjena po cijeloj površini, osobito preko lika hipokampa u obliku sitnih i krupnijih kaplji, koje vjerojatno predstavljaju mjehuriće morske pjene. Donji dio tijela s postoljem prevučen je firnisom. Firnis je jačeg sjaja, ali dosta otpao. Glina tamnocrvena. Raspucan je i sastavljen.

Visina 0,137 m, promjer tijela 0,089 m, širina dna 0,057 m

Atički, početak 5. st. pr. n.e.

9. Inv. 1104

TABLA X, 1

Lekit. Tijelo cilindrično s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo. Vrat tanak i dug, otvor kaležast, obod širi vodoravan. Drška trakasta, koljenasto savijena. Nožica uska s visokim i profiliranim postoljem. Cijela površina je ukrašena: ramena nizom sitnih točkica i širim pojasom zrakasto raspoređenih jazičaca. Na gornjem dijelu tijela uz rub ramena je motiv meandra i dvije tanke vodoravne linije, a na donjem svijetle i tamne, uže i šire trake. U širokom središnjem polju, na smeđastocrvenoj podlozi je scena

s tri lika. Atena između dva ratnika, vjerojatno Ahila i Ajaksa. Ona stoji u poluprofilu okrenuta udesno, odjevena u dugi hiton i himation koji je prebačen preko lijeve uzdignute ruke i u širokim se naborima spušta niz tijelo. Na glavi ima kacigu s visokom krestom, a desnom rukom savijenom u laktu drži ispred sebe koplje. Ratnici s lijeve i desne strane, identično odjeveni u kratki plašt i visoku kacigu, s kopljem u ruci u čučućem položaju, okrenuti su profilom prema Ateni. Između njih su grančice komponirane od tanke linije i dva niza sitnih točkica. Silhuete likova nisu rađene osobito precizno, kao ni ugrebene linije koje naznačavaju detalje tijela, glave i odjeće. Svi motivi su izvedeni crnim firnisom, u naborima odjeće javlja se i tamnocrvena boja, dok su pojedini dijelovi naglašeni pastoznim namazom bijele boje. Otvor, gornja površina drške i donji dio tijela s gornjom plohom postolja prevučeni su crnim firnisom. Firnis je dobre kvalitete i jačeg sjaja. Glina svijetlocrvena. Slomljen je i sastavljen, na vratu dopunjen, a gornja površina je oštećena, pa firnis mjestimično otpada.

Visina 0,215 m, promjer tijela 0,065 m, širina dna 0,055 m, širina otvora 0,045 m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n.e.

Grupa Haimona

10. Inv. 1098

TABLA XI, 1, 2

Lekit. Tijelo vretenasto s blago nakošenim ramenima, prema dnu suženo. Vrat dug i tanak, otvor razgrnut, obod širok vodoravan. Drška trakasta, lučno savijena. Postolje visoko profilirano. Cijela površina je ukrašena: ramena nizom točkica i širim pojasom zrakasto raspoređenih štapića. Na gornjem dijelu tijela, ispod ruba ramena su tri reda tankih linija presječenih kratkim štapićima, a pri dnu uže i šire crne i svijetle trake. U sedišnjem polju, na podlozi boje slonovače, prikazana je dionizijska povorka s četveropregom (Ariadna, Dionis i Hermes s pratilicama?) U kolima stoji žena odjevena u himation i rukama pridržava uzde, kosa joj je smotana u punđu, a okrenuta je udesno. Pokraj nje u istom smjeru je druga žena identično odjevena. Iza konja vidi se samo glava trećeg lika u profilu koji je okrenut ulijevo prema ženama (vjerojatno Dionis). Ispred četveroprega nazire se lik muškarca (Hermes), okrenut je udesno. Ogrnut je hlamidom, koja je prebačena preko ispružene desne ruke i u naborima se spušta niz tijelo. Na nogama ima krilate cipele, a u ruci drži dug štap. Silhuete likova, kao i ugrebene linije koje naznačuju dijelove tijela, odjeće i kola rađene su vrlo slabo i površno. Svi motivi izvedeni su smeđastocrnim firnisom, slabe kvalitete. Glina tamnocrvena. Oštećen je na nožici, a namaz i glina otpadaju, tako da su pojedini likovi vrlo slabo vidljivi.

Visina 0,180 m, promjer tijela 0,052 m, širina dna 0,042 m, širina otvora 0,031 m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n.e.

CVA Bucarest 2 (Roumanie 2), 1968, T. 41, 1, 4—6; T. 19, 2—5

11. Inv. 1100

TABLA XI, 3,4

Lekit. Tijelo vretenasto s blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo. Vrat dug, tanak, otvor razgrnut, a obod širi i vodoravan. Drška trakasta, lučno savijena. Postolje visoko, profilirano. Cijela površina je ukrašena: na smeđastocrvenom sjajnom namazu ramena s nizom točkica i širim pojasom zrakasto raspoređenih štapića. Na gornjem dijelu tijela, uz rub ramena s dvije tanke vodoravne linije i kratkim okomitim štapićima, a pri dnu širim i užim crnim i crvenim trakama. U središnjem širokom polju prikazana je scena povorke s četveropregom. Žena u dugom nabranom hitonu stoji u kolima okrenuta udesno. Kosa joj je složena u punđu. Pokraj nje je drugi ženski lik okrenut u istom smjeru, identično odjeven, a u ruci drži dugi štap. Glava trećeg lika nazire se iza konja, a četvrti lik žene, jednako odjeven, sjedi na stolici ispred konja.

Silhuete likova, kao i ugrebene linije koje naznačuju detalje odjeće i likove konja rađene su vrlo površno, mjestimično samo kao mrlje. Svi motivi su izvedeni crnim firnisom koji je tanko i nejednako nanesen, a lica žena i pojedini detalji pastoznim namazom bijele boje. Glina žućkastocrvena. Vrat je slomljen, djelomično dopunjen.

Visina 0,161 m, promjer tijela 0,047 m, širina dna 0,035 m, širina otvora 0,033 m

Atički, druga četvrtina 5. st. pr. n.e.

Grupa Haimona, CVA Bucarest 2 (Roumania 2), 1968, T. 40, 1—3; T. 20, 1, 5—7; J. D. Beazley, ABV, str. 539.

12. Inv. 1091

TABLA XII, 1, 2

Lekit. Tijelo cilindrično s proširenim i gotovo ravnim ramenima, prema dnu jače suženo. Vrat dug, tanak, otvor kaležast, obod širok, vodoravan. Drška trakasta, koljenasto savijena. Postolje visoko, profilirano. Cijela površina je ukrašena: na svijetloružičastoj podlozi ramena nizom kratkih okomitih štapića i širim pojasom zrakasto raspoređenih jezičaca. Na gornjem dijelu tijela uz rub ramena je motiv meandra i dvije tanke linije, a pri dnu šire i uže svijetle i crne trake. U širokom središnjem polju prikazana je dionizijska scena. Dionis između dvije menade, ogrnut plaštem jaši na muli okrenut udesno. Menade, odjevene u dug nabran himation s kosom složenom u punđu, u poluprofilu i pokretu, smještene su ispred i iza jahača. Između likova isprepletene su grančice komponirane od tankih linija i sitnih točkica.

Silhuete likova kao i ugrebene linije koje naznačuju nabore odjeće i tijelo konja nisu rađene osobito precizno. Svi motivi, te otvor, gornja površina drške, donji dio tijela i gornja ploha postolja izvedeni su crnim firnisom u vrlo tankom sloju i nejednako. Firnis je slabije kvalitete. Glina žućkastocrvena. Raspučan je i sastavljen, firnis mjestimično otpada.

Visina 0,167 m, promjer tijela 0,048 m, širina dna 0,040 m, širina otvora 0,035 m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n.e.

Grupa Haimona, J. D. Beazley, ABV, str. 551, 339; Hesperia vol. XXXII, 2, 1963, T. 42, E₄.

13. Inv. 1099

TABLA XII, 3, 4

Lekit. Tijelo vretenasto s blago nakošenim ramenima, pri dnu jače suženo. Vrat dug, tanak, otvor razgrnut, obod širok, vodoravan. Drška obla, koljenasto savijena. Postolje visoko, profilirano. Cijela je površina ukrašena: na smeđastocrvenoj sjajnoj podlozi ramena nizom točkica i širim pojasom zrakasto raspoređenih jezičaca. Na gornjem dijelu tijela uz rub ramena su tri tanke vodoravne linije i dva reda točkica, a pri dnu tanke i deblje svijetle i crne linije i trake. U središnjem širokom polju prikazana je scena s četveropregom. Nagi vozač stoji na kolima, malo pognutog tijela i u ispruženim rukama drži uzde konja u galopu. Ima kratku kosu vezanu vrpcom i okrenut je udesno. Iza konja vidi se lik Atene, odjevene u dugi hiton s visokom kacigom, štitom i kopljem, ona je u pokretu okrenuta ulijevo prema vozaču.

Silhuete likova rađene su nešto kvalitetnije, ali ugrebene linije koje naznačuju nabore odjeće i dijelove tijela konja izvedene su vrlo površno i bez reda. Osim crnog firnisa javlja se i tamnocrvena boja na detaljima konjske opreme, a pastozni namazi bijele boje na kacigi, licu, nogama i štitu Atene, na liku vozača i konjima. U dekorativnom nizu točkica, između crnih ukomponirane su i bijele. Otvor, gornja površina drške, donji dio tijela s postoljem prevučeni su crnim firnisom. Firnis je kvalitetniji i sjajniji. Glina je žućkastocrvena. Sastavljen je na vratu i nožici, a gornja površina mjestimično oštećena.

Visina 0,201 m, promjer tijela 0,054 m, širina dna 0,044 m, širina otvora 0,033 m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n.e.

Grupa Haimona CVA Copenhagen, Musée National III H. T. 111, 7; CVA Bucarest 1 (Roumanie 1) 1965 T. 28, 7, 8

14. Inv. 781

TABLA XIII, 1, 2

Lekit. Tijelo cilindrično s blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo. Vrat kratak, otvor razgrnut, obod širi, vodoravan. Drška trakasta, koljenasto savijena. Postolje visoko, profilirano. Cijela površina je ukrašena: na svijetloj smeđastoj podlozi ramena nizom točkica i širim pojasom zrakasto raspoređenih štapića. Na gornjem dijelu tijela uz rub ramena su dva niza točkica i jedna tanka vodoravna linija, a pri dnu dvije tanke svijetle linije i šire crne trake. U središnjem širokom polju prikazana je dionizijska scena. Dionis između dvije menade koje jaše na muli. Ogrnut kratkim plaštem, u pokretu je, okrenut udesno i u desnoj ruci drži rog izobilja. S jedne i druge strane po jedna menada jaše na muli, okrenute prema Dionisu. Identično su odjevene u himation, koji se u širokim naborima spušta niz tijelo, a kosa im je složena u punđu. Između likova proteže se jedna grančica komponirana od tanke linije i dva niza točkica.

Silhuete likova, kao i ugrebene linije koje naznačuju nabore odjeće i dijelove tijela rađene su vrlo površno i nekvalitetno. Svi motivi, te otvor, gornja površina drške i donji dio tijela s postoljem izvedeni su firnisom, a lica, noge, ruke i neki detalji pastoznim namazom bijele boje. Firnis je crn, srednje kvalitete, nejednako nanesen. Glina svijetlocrvena. Gornja površina mjestimično oštećena, a firnis otpada.

Visina 0,108 m, promjer tijela 0,038 m, širina dna 0,028 m, širina otvora 0,023 m

Atički, druga četvrtina 5. st. pr. n.e.

Način slikara Haimona, *Hesperia* vol. XXXII, 2, 1963, T. 36, A₃; J. D. Beazley, *ABV* str. 549, 301, 302.

15. Inv. 778

TABLA XIII, 3, 4

Lekit. Tijelo cilindrično s blago nakošenim ramenima, prema dnu suženo. Vrat dug, tanak, otvor razgrnut, obod širi, vodoravan. Drška trakasta, koljenasto savijena. Postolje visoko, profilirano. Površina tijela je ukrašena: na blijedocrvenkastoj podlozi, kao gornji obrub scene nazire se niz točkica, a pri dnu raščlanjene tanke svijetle linije i crne uske i široke trake. U središnjem širokom polju prikazana je scena simpozija. Lijevo sjedi na niskoj stolici žena u nabranom himationu s kosom složenom u punđu, okrenuta udesno. Ispred nje je klina na kojoj leži druga žena, također u himationu s identično počeljanom kosom, okrenuta ulijevo. Iza ležaljke nazire se ženski lik s lirom u rukama, a sasvim desno na visokoj stolici sjedi također žena u himationu.

Silhuete likova rađene su vrlo slabo, gotovo u rasplnutim mrljama, pa se jedva raspoznaju, a ugrebene linije izvučene su površno i bez reda. Motivi su izvedeni firnisom, a lica žena, lira, te neki detalji bijelom bojom. Otvor, drška, donji dio tijela s gornjom plohom postolja prevučeni su također firnisom. Firnis crn, bolje kvalitete i jačeg sjaja. Glina blijedocrvena. Gornja površina je dosta oštećena i firnis otpada.

Visina 0,163 m, promjer tijela 0,050 m, širina dna 0,031 m, širina otvora 0,038 m

Atički, druga četvrtina 5. st. pr. n.e.

Krug slikara Haimona, *CVA Bucarest 1 (Roumanie 1)* 1965, T. 29, 7, 8, *CVA Bucarest 2 (Roumanie 2)* 1968, T. 18, 2, 6—8.

16. Inv. 1101

TABLA XIV, 1, 2

Lekit. Tijelo cilindrično s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo. Vrat dug, tanak, otvor plitkast, obod uzak, vodoravan. Drška trakasta, koljenasto savijena. Postolje visoko, profilirano. Cijela površina je ukrašena: na podlozi boje slonovače, ramena nizom točkica i širim pojasom radikalno raspoređenih štapića. Na gornjem dijelu tijela uz rub ramena su tanke vodoravne linije i motiv meandra, a pri dnu raščlanjene tanke i deblje svijetle i crne trake. U središnjem širokom polju prikazana je dionizijska povorka s

četveropregom (Arijadna i Dionis s pratilicama?). Ženski lik u himationu, s kosom složenom u punđu, stoji na kolima i ispruženim rukama pridržava uzde. Okrenuta je udesno. Pokraj nje je druga žena identično odjevena, s lirom u rukama, a iza konja se nazire glava muškarca, okrenutog ulijevo. Ispred konja, na visokoj stolici sjedi žena u dugom nabranom himationu koji se spušta preko nogu do zemlje. Kosa joj je također složena u punđu, a okrenuta je ulijevo.

Silhuete likova kao i ugrebene linije koje naznačuju nabore odjeće i dijelove tijela rađene su vrlo površno i nekvalitetno. Svi motivi, te otvor, drška, donji dio tijela s postoljem izvedeni su firnisom. Firnis crn, srednje kvalitete. Glina blijedosmeđasta. Donji dio tijela raspucan i sastavljen, a gornja površina mjestimično oštećena, namaz gotovo sav otpao.

Visina 0,190 m, promjer tijela 0,060 m, širina dna 0,042 m, širina otvora 0,035 m

Atički, druga četvrtina 5. st. pr. n.e.

CVA Bucarest 2 (Roumanie 2) 1968, T. 40, 1–3; J. D. Beazley, ABV, str. 359; Hesperia vol. XXXVII, 4, 1968, T. 105, 32–34.

17. Inv. 1102

TABLA XIV, 3, 4

Lekit. Tijelo cilindrično s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo. Vrat dug, tanak, otvor plitičast, obod širi, vodoravan. Drška traka, koljenasto savijena. Postolje visoko, profilirano. Cijela površina je ukrašena: na blijedoružičastoj podlozi ramena nizom sitnih točkica i širim pojasom zrakasto raspoređenih štapića. Na gornjem dijelu tijela, kao obrub scene samo je jedna tamna linija, a pri dnu raščlanjene tanke svijetle linije te uske i široke tamne trake. U širokom središnjem polju prikazana je dionizijska povorka s četveropregom (Ariadna i Dionis s pratilicama). Žena u nabranom himationu s kosom složenom u punđu stoji na kolima i pridržava uzde, okrenuta udesno. Pokraj nje je druga, identično odjevena i okrenuta udesno, drži dugi štap. Iza konja nazire se glava trećeg lika, a ispred njih na visokoj stolici sjedi žena odjevena također u himation koji se u naborima spušta do zemlje i okrenuta je ulijevo.

Silhuete likova rađene su vrlo površno i nekvalitetno, a ugrebene linije koje naznačuju draperije odjeće i likove konja izvučene su grubo i bez reda. Svi motivi, te otvor, gornja površina drške, donji dio tijela s postoljem izvedeni su firnisom, a neki detalji i bijelom bojom. Firnis smeđastocrn, tanko i nejednako nanesen. Glina žućkastocrvena. Drška i vrat slomljeni i sastavljeni, a gornja površina oštećena, firnis i namaz otpadaju.

Visina 0,190 m, promjer tijela 0,057 m, širina dna 0,039 m, širina otvora 0,035 m

Atički, druga četvrtina 5. st. pr. n.e.

Grupa Haimona, CVA Bucarest 2 (Roumanie 2) 1968, T. 40, 1–3; J. D. Beazley, ABV, str. 539.

18. Inv. 1095

TABLA XV, 1

Lekit. Tijelo trbušasto s proširenim i nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo, vrat kraći, tanak, otvor plitičast, obod širok, vodoravan. Drška obla, lučno savijena. Uska nožica prelazi u pločasto postolje. Cijela površina je ukrašena: na blijedo smeđastožučkastoj podlozi ramena kratkim okomitim štapićima i širim pojasom zrakasto raspoređenih jezičaca. Na gornjem dijelu tijela, uz rub ramena su dva niza sitnih točkica i tanka linija, a pri dnu uske i šire svijetle i crne trake. U središnjem širokom polju prikazana je scena Herakla u borbi s nemejskim lavom. Pognuto nago tijelo Herakla s lijeve strane bori se s lavom kojemu je prednji dio tijela spušten do zemlje, a čvrsto stoji na zadnjim nogama. Velik i dug rep savijen je u obliku osmice. Na granama iznad likova, koje su komponirane od deblje linije i dva niza točkica, visi odjeća. Silhete likova kao i ugrebene linije kojima su naznačeni dijelovi tijela i nabori odjeće rađene su vrlo površno i nekvalitetno. Svi motivi, te otvor, gornja površina drške, donji dio tijela s postoljem izvedeni su firnisom nanesenim tanko i nejednako.

Firnis smeđastocrn, slabije kvalitete i sjaja. Glina žučkastocrvena. Gornja površina je mjestimično oštećena, pa otpada firnis i namaz.

Visina 0,127 m, promjer tijela 0,047 m, širina dna 0,032 m, širina otvora 0,035 m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n.e.

Grupa Haimona

19. Inv. 1094

TABLA XV, 2

Lekit. Tijelo trbušasto s jače proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu suženo, vrat kraći, tanak, otvor plitičast, obod širi, vodoravan. Nožica uska prelazi u pločasto postolje. Površina je ukrašena: na smeđastocrvenoj podlozi ramena kratkim okomitim štapićima i širim pojasom zrakasto raspoređenih jezičaca. Na gornjem dijelu tijela, uz rub ramena je samo tanka linija, a pri dnu raščlanjene tanke i šire svijetle i tamne trake. U središnjem širokom polju je scena Herakla u borbi s nemejskim lavom i Atena. Nagi Heraklo prikazan je u čvrstom zagrljaju sa životinjom, tijela su im u vodoravnom položaju. Desno ispred lava stoji Atena, u poluprofilu, odjevena u dug i nabran himation, okrenuta ulijevo. Na glavi ima kacigu s visokom perjanicom, a u rukama drži štit i koplje. Na grani, komponiranoj od linije i dva niza točkica prebačen je Heraklov plašt ukrašen trakama i točkicama — vrlo stiliziran.

Silhete likova rađene su vrlo površno, mjestimično samo kao mrlje, a ugrebene linije na tijelu i naborima odjeće izvučene su grubo i bez reda. Motivi su izvedeni firnisom, a neki detalji i bijelom bojom. Firnis smeđastocrn slabije kvalitete, tanko i nejednako nanesen. Glina blijedožuta. Nožica napukla, sastavljena je, gornja površina mjestimično oštećena, pa otpada firnis i namaz.

Visina 0,125 m, promjer tijela 0,052 m, širina dna 0,041 m, širina otvora 0,033 m
 Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n. e.
 Grupa Haimona

20. Inv. 1096

Lekit. Tijelo trbušasto s proširenim i blago nakošenim ramenima, prema dnu jače suženo. Vrat dulji, tanak, otvor plitičast, obod širi, vodoravan. Drška obla, koljenasto savijena. Nožica uska prelazi u pločasto postolje. Površina je ukrašena: na narančastoj podlozi ramena zrakasto raspoređenim jezičcima. Na gornjem dijelu tijela uz sam rub ramena je tamna linija, a pri dnu (široka tamna i uska svijetla traka. U širokom središnjem pojasu su tri vrlo stilizirane i silhuetarno izvedene palmete, na nizu povezanih ovalnih karika, a ugrebene linije koje bi trebale naznačiti latice izvučene su samo okomito i ravno. Sve je izvedeno smeđastocrnim firnisom vrlo površno i nekvalitetno. Otvor, gornja površina drške, donji dio tijela s postoljem prevučeni su također firnisom. Glina blijedožućkasta. Vrat slomljen i sastavljen, a gornja površina dosta oštećena pa otpada firnis i namaz.

Visina 0,121 m, promjer tijela 0,047 m, širina dna 0,038 m, širina otvora 0,031 m
 Atički, sredina 5. st. pr. n. e.

SKIFOSI

21. Inv. 373

TABLA XVI, 1, 2

Skifos-plitičast. Rub valjkasto zadebljan i malo razgrnut, stijenka deblja. Dvije oble drške koso položene prema gore. Na dnu pločast stajaći prsten. S unutrašnje strane firnisan, a vanjska površina ukrašena. Ispod ruba je široka smeđastocrvena traka, a pri dnu je uska svijetla, te široka i uža smeđastocrvena. U širokom središnjem polju na obje strane su scene.

A — Satir i menada u pokretu. Satir je nag, okrenut ulijevo, drži u lijevoj ruci dugi riton. Menada je u dugom hitonu s rukavima, okrenuta udesno. Kosa joj je složena u punđu, a u lijevoj ruci drži tirs. U međuprostoru protežu se grane od dva niza točkica, a na krajevima uz drške završavaju malim palmetama proširenih listića s volutama i videom.

B — Silen i satir u pokretu i poluprofilu, jedan iza drugoga, okrenuti udesno. Silen je u kratkom hitonu s rukavima i drži tirs u lijevoj ruci, a desnu je ispružio. Ispred njega je nagi satir s dugim ritonom u lijevoj ruci, glavu je zabacio ulijevo. Između njih se proteže grana identično komponirana s palmetama i vitičastim volutama.

Silhuete likova i dekorativni elementi izvedeni su smeđastocrnim firnisom na crvenkastoj sjajnoj podlozi. Glina svijetlocrvena. Raspucan je i sastavljen, a dio dopunjen, gornja površina mjestimično oštećena pa otpada.

Visina 0,069 m, promjer otvora 0,143 m, širina dna 0,092 m
 Beotski (?), prva polovica 5. st. pr. n. e.
 CVA Bucarest 1 /Roumanie 1/, 1965, T. 21, 4 str. 26.

22. Inv. 1109

TABLA XVII, 1, 2

Skifos. Rub blago nakošen i zadebljan, stijenka deblja. Dvije oble drške koso položene prema gore. Postolje pločasto. Cijela je površina ukrašena: drške, postolje i unutrašnjost prevučeni su firnisom, na dnu s unutrašnje strane je crveni medaljon. S vanjske strane ispod ruba su dva niza točkica, pri dnu široka tamna traka i tri tanke crvenkaste linije, te na svijetloj podlozi niz rijetko raspoređenih točkica. U središnjem širokom polju na smeđastocrvenoj podlozi prikazane su na obje strane dionizijske scene. Menade i satiri u plesnom ritmu. Menade odjevene u dugi hiton s rukavima u poluprofilu okrenute su udesno, a glavom zabačenom ulijevo. Kosa im je složena u pundu. Objе ruke su visoko uzdignute i raširene, a u jednoj drže i tirs. Satiri su nagi i bradati s lepršavim repovima, jednako okrenuti. Svi likovi su živih pokreta, izvedeni silhuetarno i vrlo kvalitetno. Motivi su rađeni smeđastocrnim firnisom koji je jačeg sjaja. Glina svijetlocrvena. Gornja površina mjestimično oštećena, pa firnis otpada.

Visina 0,142 m, promjer otvora 0,170 m, širina dna 0,117 m
 Beotski, kraj 6. ili početak 5. st. pr. n. e.

23. Inv. 370

TABLA XVIII, 1, 2

Skifos. Rub prstenasto zadebljan i blago razgrnut. Stijenka oblija. Dvije valjkaste drške koso položene prema gore. Nožica niska, lagano profilirana. Cijela površina je ukrašena: drške, nožica i unutrašnjost prevučeni su firnisom, na dnu je crveni medaljon. S vanjske strane ispod ruba tamna traka. Donji dio tijela raščlanjen je užim i širim, svijetlim i tamnim trakama, a uz nožicu se nalaze tanki okomiti svijetli štapići. U širokom polju, na smeđastocrvenom namazu prikazana je scena, identična na obje strane. U sredini stoje dva naga lika okrenuti jedan prema drugom, a iza svakog sjedi na niskoj stolici žena u dugom nabranom hitonu, okrenute su također prema sredini. Desno i lijevo po jedna sfiga, a cijela kompozicija završava stiliziranom palmetom, malim volutama i viticom.

Silhete likova kao i ugrebene linije kojima su naznačeni detalji tijela i odjeće rađene su vrlo površno. Svi motivi izvedeni su crnim firnisom. Glina svijetlocrvena. Sav je raspucan i sastavljen, neki dijelovi dopunjeni, a gornja površina također jače oštećena, pa firnis otpada. Stoga se i likovi slabije raspoznaju.

Visina 0,102 m, promjer otvora 0,155 m, širina dna 0,096 m
 Atički, prijelaz iz 6. st. u 5. st. pr. n. e.

J. D. Beazley, ABV, str. 621, 102, CHC grupa /v. Bothmer, »Hermogenian type«/; CVA Bucarest 2 /Roumanie 2/ 1968, T. 13, 2

Skifos-plitičast. Rub ravan, neznatno zadebljan. Dvije oble drške koso položene prema gore. Dno malo uvučeno na prijelazu u široku i nisku nožicu. Drške, nožica i unutrašnjost prevučeni su firnisom, a vanjska površina je ukrašena i to uz rub širokom tamnom trakom, a pri dnu širokim tamnim i uskim svijetlim trakama. U središnjem širokom polju na svijetlocrvenoj podlozi prikazana je scena, identična na obje strane. Dvije žene i četveropreg. Odjevene su u dugi i nabran himation, a kosa im je složena u punđu, okrenute udesno. Prva pridržava uzde, a druga ima liru u rukama. Sa svake strane, prema drškama nalazi se po jedna velika palmeta dugih latica koje se na vrhu proširuju. Silhuete likova su široke i rasplintute, a ugrebene linije kojima su naznačeni dijelovi tijela i odjeće izvučene su vrlo površno i bez reda. Sve je izvedeno crnim firnisom osrednje kvalitete. Glina svijetlocrvena. Raspucan je i sastavljen, dio nožice nedostaje.

Visina 0,103 m, promjer otvora 0,180 m, širina dna 0,112 m

Atički, prva četvrtina 5. st. pr. n. e.

Grupa Haimona CVA Lecce III, H. c. T. 1, 3; D. M. Robinson, *Excavation at Olynthus, part V*, 1933, Oxford, T. 51, si. 37

TABLE PLATES

Tabla I Plate I	1, Lekit 1, Lekythos	kat. 1 inv. 1121
Tabla II Plate II	1—2, Lekit 1—2, Lekythos	kat. 2 inv. 1041
Tabla III Plate III	1—2, Lekit 1—2, Lekythos	kat. 3 inv. 1092
Tabla IV Plate IV	1—2, Lekit 1—2, Lekythos	kat. 4 inv. 1093
Tabla V Plate V	1—2, Lekit	kat. 5 inv. 1117
Tabla VI Plate VI	1—2, Lekit 1—2, Lekythos	kat. 7 inv. 1103
Tabla VII Plate VII	1, Lekit 1, Lekythos	kat. 6 inv. 779
Tabla VIII Plate VIII	1, Lekit 1, Lekythos	kat. 8 inv. 898
Tabla IX Plate IX	1, Lekit 1, Lekythos	kat. 8 inv. 898
Tabla X Plate X	1, Lekit 1, Lekythos	kat. 9 inv. 1104

Tabla XI	1—2, Lekit 3—4, Lekit	kat. 10 inv. 1098 kat. 11 inv. 1100
Plate XI	1—2, Lekythos 3—4, Lekythos	
Tabla XII	1—2, Lekit 3—4, Lekit	kat. 12 inv. 1091 kat. 13 inv. 1099
Plate XII	1—2, Lekythos 3—4, Lekythos	
Tabla XIII	1—2, Lekit 3—4, Lekit	kat. 14 inv. 781 kat. 15 inv. 778
Plate XIII	1—2, Lekythos 3—4, Lekythos	
Tabla XIV	1—2, Lekit 3—4, Lekit	kat. 16 inv. 1101 kat. 17 inv. 1102
Plate XIV	1—2, Lekythos 3—4, Lekythos	
Tabla XV	1, Lekit 2, Lekit	kat. 18 inv. 1095 kat. 19 inv. 1094
Plate XV	1, Lekythos 2, Lekythos	
Tabla XVI Plate XVI	1—2, Skifos-plitičast 1—2, Cup-skyphos	kat. 21 inv. 373
Tabla XVII Plate XVII	1—2, Skifos 1—2, Skyphos	kat. 22 inv. 1109
Tabla XVIII Plate XVIII	1—2, Skifos 1—2, Skyphos	kat. 23 inv. 370
Tabla XIX Plate XIX	1, Skifos-plitičast 1, Cup-skyphos	kat. 24 inv. 371

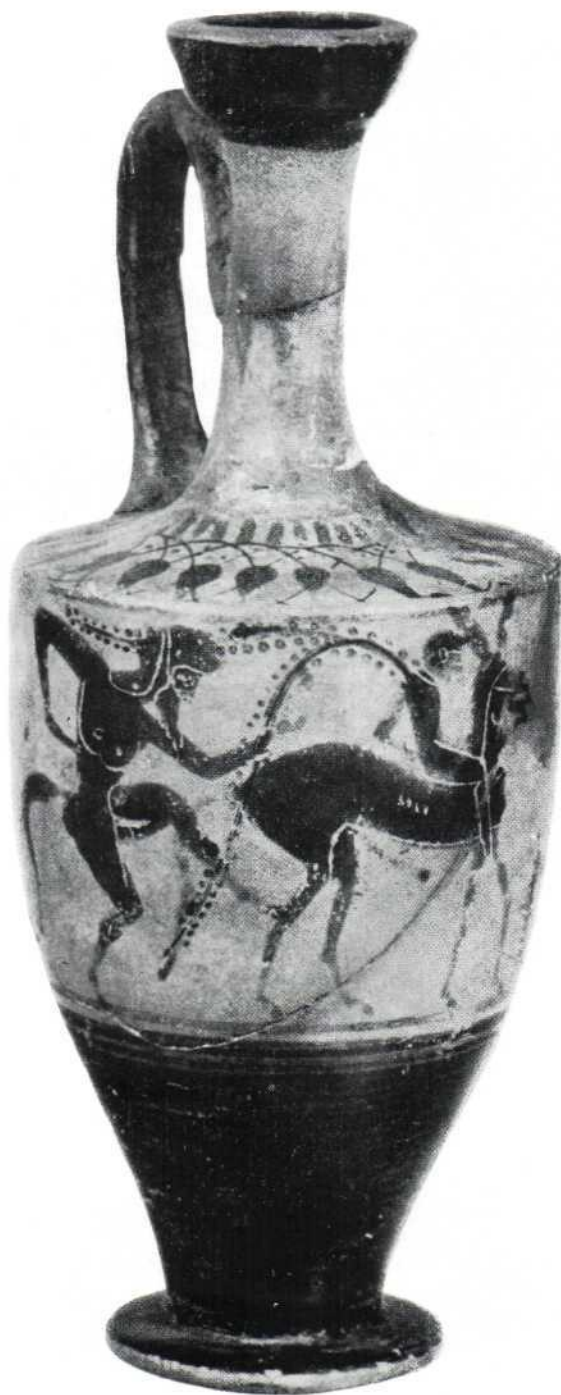

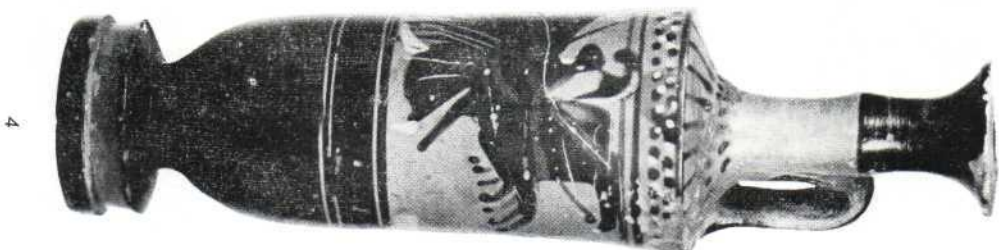

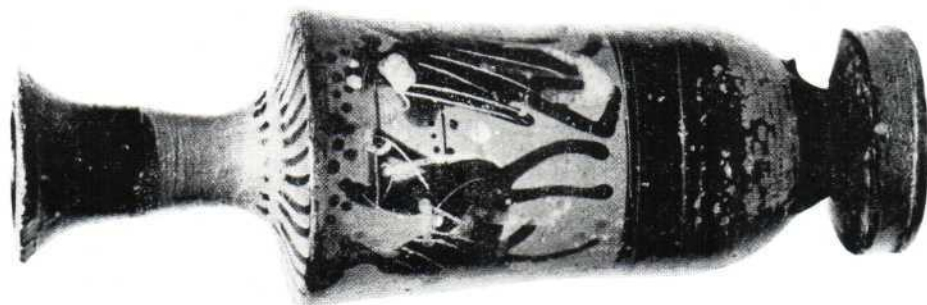
4

3

2

1

KRONIKA

Istraživanja

NASTAVAK ISTRAŽIVANJA TUMULA
U GORICANU 1979. GODINE

Godine 1979. od 25. lipnja do 13. srpnja nastavljena su zaštitna iskopavanja prethistorijskih tumula u selu Goričan nedaleko od Čakovca (Međimurje). Ova istraživanja nastavak su ranijih radova početih još 1974. godine, s namjerom da se sistematskim istraživanjem obuhvati kompletni prostor (položaj) Buci i Gmajna, na kojem je bilo ubicirano 25 tumula, a koji su većim dijelom stradali izgradnjom stambenih objekata kao i stalnom obradom zemljišta.

U ovogodišnjoj kampanji istražena su 3 tumula signirana brojevima VIII, IX i X. Kao i 7 ranije istraženih i ovi su tumuli zemljani, manjih dimenzija, bez kamene ili drvene konstrukcije, nepravilnog kružnog oblika, oranjem razvučeni i sniženi tako da su gotovo izjednačeni s okolnim terenom. Po načinu sahranjivanja pripadaju tipu s individualnim ili uže porodičnim ukopima s obredom kremacije. Tako je tumul VIII sadržavao dva groba, tumul IX jedan, a tumul X dva žarna groba. Grobovi tumula VIII i IX na žalost bili su još u davna vremena uništeni pljačkom, pa su žare i ostali keramički prilozi razbijeni i pomiješani s pepelom, gari, spaljenim kostima i malim, vrlo fragilnim ulomcima brončanog lima. Predmeti izrađeni od bronce, ukoliko nisu izvađeni pri pljačkanju grobova, stradali su prilikom samog obreda kre-

macije. Grobovi tumula X nisu zatečeni in situ osim djelomično groba 2, jer je tumul toliko snižen da su grobovi prilikom oranja bili zahvaćeni plugom i dislocirani. Obilje materijala, osobito keramičkog, iz ovog kao i ranijih istraživanja, pripada skupini Martijanec-Wies s datacijom od 7. do 5. stoljeća prije n. e.

Izveštaj o istraživanju 1979. godine tiskan je u nešto širem obliku u Muzejskom vjesniku br. 3, p. 49 sq. Sredstva za ova i ranija sistematska istraživanja dobivena su od SIŽ-a (VII) za znanstveni rad SR Hrvatske, u okviru teme »Istraživanja tumula u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i u Slavoniji« čiji je nosilac dr Ksenija Vinski-Gasparini.

D. Balen-Letunić

ISTRAŽIVANJA I ZAŠTITNI RADOVI U
VAR. TOPLICAMA OD 1977—1979. G.

U proteklih tri godine, istraživanja i otkrića u Varaždinskim toplicama su pokazala i potvrdila posebnu ulogu južnog trijema za arhitektonsko zao-kruživanje topličkog foruma u doba cara Konstantina Velikog.

Građevinske faze, pregrađivanja i preslojavanja starijih dijelova kupališnog kompleksa, koji se je prvobitno širio prema sjeveru na prostoru spomenutog trijema, bili su aktivni činioci pri konačnom oblikovanju ovog dijela obredno-reprezentativnog prostora i u vremenu Konstantinovih nasljednika. Kasnoantički forum uz navedenu postepenost izgradnje i povezivanjem sa

zatečenim objektima, predstavlja kvalitetno cjelovitu arhitektonsko-urbaništičku kompoziciju, koju u biti nisu narušile improvizacije neposredno prije uništenja naselja krajem 4. st.

Zahvaljujući prednosti i mogućnosti širokih i dubokih profila sadašnjih sistematskih iskopavanja, rezultati istraživanja mogu se pregledno vremenski i prostorno grupirati, te uz pažljivo provedenu prethodnu konzervaciju upotpunjuju prostorno arheološki areal slikovitog parka u Varaždinskim Toplicama.

Visoki zidovi i zbito sačuvane prostorije i prostori sa substrukcijama iz vremena cara Konstantina, kao što je i razumljivo, daju pečat današnjoj slici ruševina velikog kupališnog kompleksa, foruma i kapitolija. Važni kulturno-historijski i građevinski razvojni detalji ranijih stoljeća dosad su mogli biti u većoj mjeri istraženi samo u južnom i jugozapadnom iskopu parka, gdje ih nije prekrivala konstantinovska izgradnja. Sada oslobođeni i istraženi prostori širokog sjevernog pojasa kupališnih prostorija i južnog trijema foruma sa substrukcijama i okolišem, znatno su upotpunili sliku rasprostiranja i međusobnih odnosa vidljivih ostataka kako i onih koji su radi namjene ili prilikom pregradnje, odnosno nasilnog rušenja, postali površinski neprimjetni, a da pri tome nisu izgubili funkcionalnu ili genetičku važnost.

Polazeći od manje istraženog sjeveroistočnog dijela kupališta, između južnog perimetralnog zida trijema i njegova istočnog spojnog hodnika, najnovija su istraživanja otkrila gustu mrežu pravokutnih bazena (najmanje tri) i njihovu dovodnu i odvodnu kanalizaciju mrežu iz 1.–3. st. Pojedini su

dijelovi zgrada i kanalizacije bili ugrađivani i pregrađivani, a šire se prema sjeveru ispod trijema cijelom njegovom širinom i u južni slobodni prostor foruma. Svakako je zanimljivo da prevladavaju pravokutni obrisi bazena koji u Varaždinskim Toplicama pripadaju ranijim stoljećima carstva. Nakon izgradnje spomenutog trijema i sačuvanih dijelova konstantinovskog kupališta 4. st. većina kanala još je funkcionirala, a neki su tada bili i nadsvođeni. Trijem foruma imao je i simetričnu perforaciju na južnoj fasadi sa središnjim portalom, širokim više od 7 m, te dva uža bočna portala. Uz njih je uz istočni bio vezan spojni hodnik koji je već ranije bio uočen. Međutim, upravo u tom hodniku otkrivena su dva poda od kojih je mlađi prekrivio prvobitnu najnižu stepenicu i donji dio pilastra portala. Ovo mlađe popođenje nije samo prekrivalo stariji veoma solidno izgrađeni dvodjelni kanal nego i u njemu vrlo pažljivo položen veliki žrtvenik i postolje od jako šupljikavog vapnenca. Pretpostavlja se da je šupljikavost žrtvenika imala ne samo ornamentalnu nego i obrednu funkciju, a sve je uklopljeno vjerojatno onda kada je zapadno od ovog hodnika uz južno krilo trijema i u njemu, ugrađen reprezentativni pravokutni objekt. Ova zgrada s pročeljem širokim više od 20 m sada je konačno odijelila i nadvisila tada postojeći sjeverni dio kupališta. Za temeljenje su iskorišteni jaki zapadni i istočni vanjski zidovi starijeg kupališta kao i bočni zidovi također ranijeg pravokutnog bazena, na kojem je radi izolacije sačuvana slojevita crvena hidraulična žbuka. Pregradni zidovi svih triju, prema sjeveru, ležećih prostorija, prislonjeni su na bivše

vanjsko lice trijema tako, da je na pojedinim mjestima sruza sačuvana uglavljena i tonirana vanjska žbuka prvobitne fasade.

Prema sjeveru izdužena i prema jugu otvorena zapadna prostorija u detaljima zidova također pokazuje očite tragove pregrađivanja i prigradivanja. Osobito se ističe jugoistočni pilastar (ostatak ranijeg kupališnog zida), koji u nastavku prema sjeveru ni na pretpostavljenom zapadnom dovratniku nema očekivani pandan. U ispuni prostorije, osim urušenja zidova i nasipa od kasne antike do ranih stoljeća carstva, nije ustanovljen nikakvi trag čvrstog poda ni drugih zidnih otvora. Prema tome ostao je neriješen problem njezine funkcije s obzirom na cijelu zgradu.

Najveća srednja prostorija ima sačuvani žbukani pod izdignut iznad razine poda trijema foruma s kojim je povezana već spomenutim širokim pristupnim portalom s dvije stepenice sa sjeverne strane. U urušenju portala nađeni su dijelovi dovratnika, oštih pravokutnih rubova, i polustupića, pa se može pretpostaviti da je bio arhitektonsko reljefno riješen s dva do tri dubinska plana. U ispuni ove prostorije osim ostataka zidnih slikarija, nađeno je mnogo komada dekorativnih plitkih reljefa koji su ostali od oplata zidova i doprozornika. Bogatstvo i razvedenost prostora zaokružuju stupovi, relativno raskošni ukrasi kapitela, te svodovi koji su potvrđeni klinasto spljoštenim blokovima kamena i sedre, te čitavim ulomcima svodnih kapa, odnosno reznjeva.

Treća, istočna prostorija, je najmanja s asimetričnim ulazom uz istočni potporanj središnjeg portala. Ovaj na-

knadno probijeni ulaz u sjeverozapadnom kutu prostorije, nalazi se uz pregradni zid u koji su ugrađeni stariji kamener fragmenti žrtvenika i reljefa, te niska klupica-stepenica. Solidno žbukani pod dosta je stradao od slijeganja ispune starije arhitekture i kanala, koji su prekriveni prilikom izgradnje ove prostorije. Gotovo na svim zidovima sačuvani su ostaci polihromnih zidnih slikarija. Prema karakteru urušenja može se pretpostaviti da je ova prostorija imala ravni krov.

Usporedo s radovima oslobađanja velikog objekta provodilo se istraživanje i otkrivanje zidova i prostora hodnika forumskog trijema za nekoliko mogućih metara prema sjeveru i zapadu. Tako su u urušenju i talogu sedre, ispred središnjeg portala, otkrivene tri velike, slomljene mramorne ploče s natpisima. Dvije predstavljaju dio poeme koja slavi blagodatni termalnih izvora, a vjerojatno pripadaju Konstantinovom vremenu.

Na sjevernom stilobatu južnog trijema otkriveno je nekoliko baza i donjih dijelova stupova trijema in situ što je konačno riješilo problem raspona interkolumnija kolonade južnog trijema foruma.

Uz najzapadniji rub iskopa ali još uvijek u prostoru trijema, u talogu sedre nađeno je mramorno postolje lijeve noge kipa Minerve koji je otkriven desetak godina ranije u njezinu hramu na Kapitoliju.

Rezultati trogodišnjih radova detaljno su dokumentirani, valorizirani i prethodno zaštićeni.

B. Vikić — V. Damevski

ISTRAŽIVANJA U BENKOVCU KOD
OKUČANA 1978—1979. G.

Nastavak zaštitno-istraživačkih radova u 1978. i 1979. godini na kompleksu rimske ladanjske vile u Benkovcu kod Okučana, znatno je upotpunio i proširio saznanja o tlocrtnoj razvedenosti cijelog objekta, njegovoj dosadašnjoj sačuvanosti te vremenskoj postepenosti izgradnje.

Radovi su trajali po 15 dana svake godine, a odvijali su se uglavnom na zapadnoj polovici izdvojene parcele, odnosno južnom, zapadnom i sjevernom dijelu objekta.

Godine 1978. potpuno je otkriven i podni mozaik u sjevernoj, najvećoj prostoriji vile koji je u dosadašnjim kampanjama bio ispitan samo mjestimično. Nakon skidanja tankog sloja zemlje i urušenja s usitnjenim antičkim građevnim materijalom te kockicama mozaika, oslobođena je površina veličine 8 X 9 m. Zbog slijeganja terena pod nije vodoravan, već nepravilno udubljen i valovit, a najveća oštećenja vidljiva su uz rubove zidova i na širokim jednobojnim dijelovima, te stiliziranom meandru koji sa sve četiri strane uokviruje unutrašnje polje. Ornament meandra i južno polje mrežastog motiva presijeca zatrpani antički kanal u smjeru istok — zapad, na čijoj je površini također uništen mozaik. Jače oštećenje plugom, zbog dugogodišnje obrade zemlje i plitkog ležaja poda, vidljivo je na nekoliko mjesta mrežastog motiva, kao i na središnjem pravokutnom medaljonu. Međutim, premda je oštećen sačuvani su svi elementi kompozicije geometrijskog ornamenta, te sa skladno slaganim pastelnim bojama motiva, djeluje kao veliki

mozaički ćilim, a moći će se potpuno konsolidirati i restaurirati.

U bloku 78/1 (veličine 7,5 X 5 m) koji jednim dijelom zahvaća i blok 76/1, prigodom otkrivanja jugozapadnog ugla prostorije s mozaikom, ustanovljeno je da su njegovi solidni zidovi do dubine 1 m naknadno izvađeni, te da se na zapadni dio ove prostorije nado vezu je jednako solidno građen zid u smjeru istok—zapad. On u proširenju iskopa zatvara trokutasti dio novootkrivene prostorije prema sjeverozapadu. U otkrivenom režnju ove prostorije na zidu je sačuvana solidna hidraulička žbuka, kojom je pokriven i pod od opeka. U južnom dijelu bloka oslobođena je potpuno južna prostorija i ustanovilo se da njezino sadašnje stanje pripada drugoj fazi gradnje, kada joj je zapadni perimetralni zid prema jugozapadu snižen i upotrijebljen za učvršćenje solidno temeljnog, te hidrauličkom žbukom i opekam prekrivenog poda. Tako je dobivena pačetvorinasta niša ili istaka, kojoj su bočni i čeonni zidovi građeni istom tehnikom kao i prije spomenuti glavni zid, te kao i on prekriveni jednakim podom. Prema svemu za sada bi se moglo pretpostaviti da se radi o proširenoj platformi koja je vodila ulaznoj ili prolaznoj perforaciji za južnu prostoriju.

U blokovima 79/1 i 79/2 koji su prostorno vezani sjeverno i zapadno uz blok iz 1978. godine, otkrivena je pravokutna izdužena prigradnja (veličine 3,60 X 3,90 m) čiji su južni i sjeverni zid prislonjeni uza stariji zid građevine — platforme. Tako dobivena prostorija znatno je izmijenila tlocrtni i prostorni raspored ovog dijela vile, pogotovo kada se uzme u obzir da se od njezinog sjeverozapadnog ugla i kuta

zidovi križanja nastavljaju dalje prema sjeveru i zapadu. U toj novoj prostoriji ostao je funkcionirati dio starijeg solidnog poda s hidrauličkom žbukom, a nastavljen je s podom od naboja i tankom žbukanom površinom. Sva tri sačuvana zida teksturom i kvalitetom izvedbe vidljivo se razlikuju od starijih. Dok je kod starijih karakteristična jednolika tehnika opus incertuma s proslojima guste vezivne žbuke i pravilno raspoređenim redovima opeka, kod novootkrivenih se osjeća manja solidnost u izboru materijala i izvedbi. Zidovi su sačuvani mjestimično i više od 1 m visine, ali su im bokovi i tjemena nazubljeni. Neotkriven je ostao još jugozapadni ugao ove prostorije. U nastavku iskopa prema sjeveru (blok 79/2) od spomenute novootkrivene prostorije, oslobođen je jugozapadni dio također novog prostora, koji se pruža prema sjeveru i nadovezuje na prostoriju s mozaikom, a njezin jugoistočni dio otkriven je 1978. godine.

Kako iskopom u 1978. godini nije obuhvaćena i dalje istražena situacija u južnom dijelu vile, gdje je 1976. godine otkriven sjeverozapadni dio prostorije (tada nazvane prostorija 1) koja s južnom prostorijom ima zajednički zid u smjeru istok — zapad, lociran je blok 79/3, da bi se pratio smjer njezinog zapadnog zida, otkrivenog 1976. godine. Međutim, na cijeloj površini bloka, nakon skidanja gustih slojeva urušen ja od građevnog antičkog materijala — kamena, opeka i vezivne žbuke, do dubine 1,10 m nije se naišlo na tragove čvrstog zida, već se pojavilo tjeme velikog i solidno građenog odvodnog kanala. On dijagonalno prolazi dužinom bloka od sjeveroistoka prema

jugozapadu. Bokovi kanala kao i dno izgrađeni su od opeka na redove i obloženi sivkastom žbukom sitnijeg agregata. Tjemeno opločenje rubova širine oko 0,20 m od lomljene opeke vezane žbukom s tucanom opekam, tvori dvostrani utor za pokrovnu opeku (veličina opeke 0,42 X 0,30) kojom je kanal prekriven i vezan također hidrauličkom žbukom. Otkriven je u dužini od 5,50 m, a cjelokupna širina mu iznosi 0,82—0,85 m. Prema veličini, nagibu i smjeru protezanja otkriven je na izlaznom dijelu zgrade, pa će mu se ušće morati potražiti mnogo dalje prema jugozapadu na vjerojatno bivšem zavoju rijeke Slobošćine.

Radi ispitivanja situacije sjeverno od objekta, na udaljenosti oko 7,20 m od sjeverozapadnog ugla prostorije s mozaikom lociran je blok 79/4 veličine 5 X 2 m, u smjeru istok — zapad. U sadržaju slojeva, osim nešto ulomaka crijepa i opeka, poneki kamen ili valutak, te fragmenata sive tamnije i svijetlije keramike i nekoliko crvenih ulomaka nije nađen ostali arheološki materijal, pa je iskop završen na dubini od 1,35 m.

Na udaljenosti od 34 m od prethodnog bloka otvoren je i blok 79/5, jednake veličine i smjera, čiji su slojevi bili još oskudniji sitnim antičkim materijalom. Na dubini od 1,20 m u istočnoj polovici bloka uočeno je manje ovalno ognjište od pečene zemlje u kojem i na kojem je, osim ostataka pepela i paljevine izmiješane sa zemljom nađeno i nekoliko fragmenata sivkaste i crvene keramike.

Istraživanja 1978. i 1979. godine pokazala su da se tlocrt i prostorna površina vile i dalje širi prema sjeveru, jugu i zapadu, te da u dosada otkrive-

nim dijelovima zgrade ima nekoliko građevnih faza od kojih su neke istodobne i iz ranijeg vremenskog razdoblja, a druge pripadaju kasnijim pregradnjama i dogradnjama.

V. Damevski

ISTRAŽIVANJA U LUDBREGU
1978—1979. G.

Nakon prekida od godine dana, nastavljeno je sistematsko topografsko istraživanje i sondiranje u Ludbregu — 1978. godine u najužoj jezgri današnjeg naselja, a 1979. godine na ugroženom terenu u zapadnom dijelu Trga žrtava fašizma, gdje je predviđena izgradnja velikog stambeno-poslovnog bloka.

U 1978. godini sondirano je u pojasu između sjeverne strane ulice A. Blažića i Trga Slobode, te u istočnom dijelu Preradovićeve ulice, gdje se očekivao stambeni i komunalni dio antičke Iovije (sonde 32—36). Osim toga ispitivalo se u dvorištu Župnog ureda radi praćenja poteza zapadnog bedemskog sistema (sonde 37 i 38).

Sonde 32—35 su pokazale da su u spomenutom pojasu središnjeg dijela Ludbrega, antički građevinski objekti bili nasilno rušeni, jer je nađeno mnogo građevinskog materijala od srušenih zidova ili fragmenti najnižih partijskih temelja, dijelovi opločenja, kanala i dr. Samo je u sondi 36 otkriven dio većeg stambenog objekta s debelim i solidno žbukanim podom, veličine 3,30 m X 2 m, a debljine 11 cm. Ovaj pod nastavlja se u svim smjerovima izvan linija sonde. Ispod njega su nađeni kanalići i stupići hipokausta, a u ispuni slojeva fragmenti zidnih slikarija, što pokazuje da je to bio bogatije opre-

mljeni stambeni objekt. Slično je konstatirano 1969. godine u obližnjoj sondi 12.

Slojevi u svih pet sondi obilovali su sitnim arheološkim materijalom, a prije svega keramikom rimskog provincijalnog karaktera. Javlja se i importirana keramika (sigilata i barbotina), te predmeti od stakla i metala (fibule, željezni alat, čavli i dr.). Analiza slojeva i materijala pokazala je da se radi o dva kulturna horizonta, ranocarskom i kasnocarskom, što je već i ranije konstatirano na tlu Ludbrega.

U sondi 32, nađen je i skeletni grob s prilogom seobe naroda slično kao 1976. godine u sondi 30.

Ova dva groba su pokazala da je središnji dio Ludbrega, nakon devastacije u doba seobe naroda, bio iskorišten za pokop mrtvih, što znači da je došlo do potpunog uništenja antičkog urbanog organizma.

U dvorištu Župnog ureda, sonda 37 dala je u gornjim slojevima ugao nekog kasnoantičkog objekta, građenog od kamena i opeke, što potvrđuju i nalazi sive kasnocarske keramike. U nižim slojevima otkriven je dio prethistorijske zemunice, na čijoj se lesnoj podnici nalazila crna, glačana plitica, razgrnutog ruba, koja datira zemunicu u starije željezno doba.

Ovaj nalaz ima veliku važnost jer je prvi na tlu Ludbrega iz prethistorijskog razdoblja.

U 1979. godini istraživano je na parcelama, koje su bile određene za izgradnju recentnog kompleksa arhitekture, a leže od Trga žrtava fašizma prema Ul. Vladimira Nazora. Teren je ispitan sa sedam sondi (39—45), veličine 6 m X 3 m, 8 m X 2 m i 6 m X 2 m.

Sonde 40 i 42 dale su dijelove prehistorijskih zemunica ukopanih u žućkastu, laporastu ilovaču, ljevkastog dna, s rupama za tanje drvene nosače i deblje potpornje.

U ovim sondama je konstatiran i rimski kulturni sloj, s otpadnim jamama punim ulomaka keramike i opeke, ali bez tragova antičke arhitekture.

Situacija u obje sonde podsjeća na onu u sondi 37. Novi nalazi pokazuju da se ne radi o izoliranom stambenom prehistorijskom objektu nego o većem naseobinskom kompleksu.

Sonde 39, 43 i 44 dale su ostatke antičke arhitekture, koja je temeljena na debelom sloju valutaka, a zidovi su građeni od poluobrađenog i pločastog kamena s umetnutim ulomcima opeke. Nađeni su i ostaci žbukanih podova i podova od opeke, te otpadne jame s rimskim keramičkim materijalom (sonde 41 i 45).

Stanje antičke arhitekture je vrlo fragmentarno, te je stoga teško rekonstruirati izgled objekata kojima pripadaju.

Ovaj dio Ludbrega nije pripadao užoj jezgri Iovije koja je bila opasana bedemima, nego je predstavljao sjeverozapadni suburbijum koji je u doba seobe naroda bio također potpuno uništen.

Sonda 44 dala je u svom jugoistočnom dijelu ostatke srednjovjekovnog rova s tragovima izgorjele drvene konstrukcije i keramikom iz 15. i 16 st. n.e.

B. Vikić-Belančić

ISTRAŽIVANJA U ŠČITARJEVU 1979. G.

Nakon prekida od pet godina nastavljena su 1979. god. sistematska sondažna istraživanja u Ščitarjevu, na položaju »Gradišće«, gdje se nalazila jezgra Andautonije.

Sondiralo se u njegovom sjevernom pojasu koji je radi izgradnje odvojka nove auto-zaobilaznice ozbiljno ugrožen. Stoga su istraživanja imala zaštitni karakter i bila ograničena na teren sa zapadne i istočne strane ceste koja vodi prema selu Sasi.

Ispitalo se sa 6 sondi od kojih su četiri zapadne imale veličinu 6 X 3 m (sonde 28—31) i naizmjenično smjer istok—zapad i sjever—jug, a dvije istočne sonde su proširivane i produživane tako da im je veličina bila 10 X 8 m i 12 X 3 m (sonde 32 i 33).

Sonde u zapadnom pojasu uz cestu dale su mnogo ostataka antičke arhitekture ali sve u vrlo fragmentarnom stanju. Zidovi su većim dijelom srušeni (sonde 28 i 29) ili sačuvani u temelju (sonda 30), ili su pak iščupani i uočljivi samo u profilu sondi (sonde 30 i 31). Nađeni su i dijelovi opločenja poda, debeli ožbukani tarac površine od 2 m X 1,50 m (u profilu se prati u dužini od 6 m), zatim dio jedne prometnice smjera sjeverozapad-jugostok od nepravilnih škrljastih ploča na podlozi od šljunka (sonda 28), kojoj je istočni krak otkriven 1971. god. u sondi 19. i dr. Najzanimljiviji je nalaz spaljene drvene oplata poda nekog objekta (sonda 29), sačuvane na površini od 2,10 X 1,80 m, debljine 8 cm, koja je ležala na dubini od 1,40 m. U intaktnom sloju paljevine i ispod nje, nađeni su ulomci ranocarske keramike, među kojima se ističe fragment barbotinske

plitice flavijeuskog vremena. Ovo su prvi arhitektonski ostaci iz ovog ranog razdoblja, odnosno iz doba flavijeuske urbanizacije u jugozapadnoj Panoniji, a dosad su na Gradišću otkriveni samo sitni arheološki nalazi iz tog vremena (fibule i keramika).

U novoispitivanom sjeverozapadnom dijelu Gradišća također je konstatirano plavljen je Save jer niži slojevi sadrže debele naslage savskog šljunka i pješčanog mulja (sonda 28).

U istočnom pojasu uz spomenutu cestu za Sase, sonde 32 i 33 dale su jedan veliki arhitektonski kompleks, dug preko 20 m. Vjerojatno je to bio javni objekt, bogato opremljen bijelo žbukanim podom, zidnim slikarijama i štukaturom s vrlo plastičnim nizom najnica (Eirstab). Pod leži na dubini od 60 cm i sačuvan je u dužini od 8 m, a u širini od oko 2 m. U sjeveroistočnom dijelu sonde 32 uočen je vrlo rastočeni apsidalni zid za koji se u toj fazi rada nije moglo utvrditi da li pripada nekoj prostoriji ili manjoj građevini. U jugozapadnom dijelu sonde moglo se pratiti južni zid objekta samo u dužini od 7 m, jer je dalje bio iščupan i tek uočljiv u sjevernom profilu sonde, a njegov nastavak u južnom dijelu sonde 33. Zid je građen od pločastog škrljastog kamena u pravilnim redovima, a vezivna žbuka mu je finije fakture.

Ovaj objekt imao je monumentalni stilobat sa sjeverne strane, otkriven u sondi 33 ali su se sačuvala samo tri masivna bloka dužine 2,30 m, 1,62 m i 1,15 m, širine 62–64 cm i debljine 32 cm. Sjeverni perimetralni zid objekta također je oslobođen u sondi 33, no djelomično je iščupan, pa je vidljiv u dužini od 2 m.

Zidne slikarije su vrlo fine fakture, podloga im je svijetla, boje bjelokosti, a ukrašene su pojasevima, trakama i vrpcama crvene, oker i crne boje. Rađene su po ukusu i modi 2. st., a odgovara im vremenski i štukatura arhitektonskog stila. Kako se ispod poda građevine našlo fragmenata slikarija i štukodekoracija slične fakture i identičnog ukrasa, može se zaključiti da je javni objekt bio popravljan u kraćem intervalu.

Ovaj arhitektonski kompleks prelazi okvire obje sonde u svim smjerovima, pa će se njegovo istraživanje nastaviti slijedeće godine.

Istraživački radovi u 1979. god. dali su vrlo mnogo novih podataka za proučavanje života i urbanih etapa Andautonije, osobito u prva dva stoljeća carstva koja su dosad bila slabije osvijetljena. Osim toga, na Gradišću je prvi put otkriven veći kompleks arhitekture oficijelnog karaktera, što dosad nije bio slučaj, jer ranije nađeno rimsko kupalište u dvorištu Župnog ureda nalazi se na krajnjem južnom rubu Gradišća.

Stanje arhitekture pokazuje da je sjeverni dio ovog položaja ozbiljno ugrožen suvremenom izgradnjom i obradom zemljišta, pa ga treba najhitnije dalje istraživati i zaštititi.

B. Vikić-Belančić

ISTRAŽIVANJA ANTIČKOG NASELJA
U PROZORU U LICI (ARUPIUM)
U 1978. I 1979. GOD.

Zaštitno istraživački sondažni radovi na antičkom lokalitetu u selu Prozor u Lici (antički *Arupium*), što ih Arheološki muzej u Zagrebu izvodi u suradnji s Regionalnim zavodom za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu još od 1974. god., nastavljeni su u 1978. god., a zatim i u 1979. god. Time su sondažni istražni radovi najvećim dijelom privedeni kraju, a rezultati istraživanja poslužit će za izradu elaborata na osnovi kojega će se nastojati osigurati sredstva za sustavno istraživanje jednog dijela fiksiranog antičkog naselja (o ranijim radovima na tom lokalitetu izvještavali smo u Kronikama VAMZ-a 3. serije, sv. IX, Zagreb 1975, str. 169—171 i sv. X—XI, Zagreb 1977_78, str. 262—263, kao i u Arheološkom pregledu Jugoslavije, u brojevima 16, 17. i 18, god. 1974, 1975. i 1976). U ovom izvještaju sažeto ćemo obuhvatiti sve faze istraživanja u protekle dvije godine i u najkraćim crtama rezimirati, kronološkim slijedom, rezultate provedenih radova.

U srpnju 1978. godine, za 12 radnih dana, otkopano je 12 sonda, a dobiveni podaci pružili su zanimljive podatke, osobito u vezi s rasprostranjem gradskog areala, budući da su sonde većinom bile locirane izvan uže jezgre naselja ili uz rubna područja užeg urbaniziranog područja. Takav razmještaj sonda rezultirao je otkrićem manje antičke nekropole uza zapadne rubove naselja. Identificirana su samo dva groba, oba s dislociranim kosturima i bez sačuvanih ostataka grobne arhitekture, ali treba očekivati da je kompleks

nekropole veći, što će se moći dokazati eventualnim naknadnim sustavnim iskopavanjima. Indicije za takvu pretpostavku, osim u samom toponimu »Grčka crkva«, možemo naći i u navodima starijih mještana, koji spominju da su početkom stoljeća tu vađene veće kamene ploče — vjerojatno dijelovi grobne arhitekture — koje su kasnije korištene kao građevni materijal, osobito za gradnju ceste. Prilozi u grobovima vrlo su bogati (staklena čaša s apliciranim ukrasom od plave staklene paste, ukrašeno koštano vreteno s pršljenom, dvije brončane fibule, dvije srebrne igle-ukosnice s poligonalnom glavom, zlatna naušnica-karika, pozlaćeni privjesak s utisnutom svastikom, perla od zelene staklene paste, kameni pion za igru, žeton u obliku dugmeta, keramički tanjurić, više ulomaka staklene posude i dr.). Prema priloženom materijalu grobovi se mogu datirati u prvu polovicu 4. st. U nekoliko sonda otkriveni su ostaci arhitekture gospodarsko-stambenog karaktera, a u jednoj sondi (1978—I) pronađen je sklop urbane arhitekture s različitim sadržajima — odvodnim kanalom prekrivenim tegulama i kvadratnim podnim popločenjem — a nađena su i dva ulomka stupa, od kojih jedan s profiliranom bazom, što daje naslutiti da je, možda, riječ o objektu reprezentativne namjene.

Krajem rujna i početkom listopada iste godine ispitivanja rasprostranjenosti gradskog areala dopunjena su kraćim, trodnevnim, istraživanjima uz istočni rub antičkog naselja. Tom su prilikom otvorene 4 sonde, od kojih dvije nisu pružile nikakvih ostataka (u jednoj od njih nađena je kao slučajan nalaz prehistorijska kamena sjekira!)

— čime su potvrđene ranije pretpostavke o prostornoj organizaciji naselja — dok su druge dvije sonde dale zanimljive urbane elemente. Ističu se monumentalne kamene ploče (90X X50X20 cm) nađene *in situ*, vjerojatno djelovi popločenja nekog objekta javnog karaktera, a zatim i ulomak kamenog stupa, što treba tumačiti blizinom nekog objekta reprezentativne namjene. Kvantitet sitnih nalaza relativno je skroman (ulomak brončanih korica bodeža, ulomci sigilate, novac i si.), pa je i to podatak koji se može koristiti za određivanje perimetra i intenziteta naseljenosti gradskog prostora.

Završavajući višegodišnji ciklus sondažnih radova u Prozoru, koji su rezultirali dobivanjem okvirnih elemenata o prostornoj organizaciji antičkog naselja, smatralo se da će biti korisno temeljitije istražiti uži prostor unutar ranije fiksirane jezgre naselja, kako bi se stekli potpuniji podaci i dobio cjelovitiji uvid o karakteru nekih već poznatih objekata, ili sklopa više objekata koji tvore jednu cjelinu. U tu svrhu, u srpnju i rujnu 1979. god. — za ukupno 16 radnih dana — otvorene su 4 sonde, od kojih jedna (sonda 1979-B) predstavlja sklop niza većih i manjih sonda kojima su praćeni zidovi prostoranog kompleksa rimske arhitekture. Najprije je otvorena sonda oko 50 m jugozapadno od područja tzv. Buljme, gdje su ranijih godina otkriveni raznoliki sadržaji antičke arhitekture. U njoj je otkriven temelj antičkog zida, a u iskopu je nađeno vrlo mnogo građevnog materijala, posebno krovnog crijepa, opeke i tegula, od kojih je jedan ulomak signiran. Na istoj parceli, oko 30 m sjevernije, locirana je već spome-

nuta sonda 1979-B. Sistemom gusto raspoređenih sonda otkriven je veći kompleks rimske arhitekture raščlanjen nizom pravokutnih prostora različitih dimenzija. Iako cijeli prostor nije sustavno istraživano, djelomično jer nije bilo moguće pratiti smjerove zidova izvan parcele za koju se uspjelo dobiti dozvolu od privatnih vlasnika za iskopavanje, ipak je na osnovi dobivenih podataka moguće pretpostaviti da je riječ o stambenom karakteru kompleksa, gradskoj vili ili dijelu šireg stambenog sklopa u sastavu jedne insule. To potkrepljuju i urušeni arhitektonski ostaci, kameni klesanci, opeke, tegule (nađeno je čak 17 ulomaka s pečatima desetak različitih proizvođača), zatim ulomci bojane zidne žbuke u kombinacijama bijele, plave i pompejansko crvene boje, te velika količina maltera, željeznih čavala, klinova, spojnice, dijelova okova vrata i si. Treba, međutim, reći da nigdje na sačuvanim potezima zida nisu utvrđeni tragovi otvora za vrata, a samo je mjestimično uočljiv tanki sloj podnog maltera ili podnog popločenja, pa to otežava interpretaciju prostorne dispozicije objekta i njegovu identifikaciju. Među sitnim nalazima većinom su različiti ulomci keramike fine (sigilata) ili grublje fature. Manje su zastupljeni ulomci staklenih posuda, a nađen je i jedan željezni ključ, više koštanih igala, tri brončana dugmeta, brončana fibula i nekoliko primjeraka brončanog novca, od kojih jedan s likom Hadrijana. Posebno je zanimljiv nalaz dviju brončanih kaneliranih sipki i ukrašene brončane čaške koji, vjerojatno, pripadaju dijelovima ukrasnog inventara rimskih kola. Sonda 1979-C, locirana je oko 50 m zapadno od son-

de 1979-B, kojoj je bila posvećena najveća pažnja, ali ona nije dala arhitektonskih ostataka osim stanovite količine urušenog građevnog materijala. Treba ipak naglasiti da je u sondi nađeno mnogo sitnih nalaza, od kojih ističemo srebrni prsten s dvije zlatne granule i jedan primjerak Konstantinova novca. Rezultati dobiveni radom u sondi pružaju dovoljno dokaza o urbaniziranosti i tog dijela antičkog naselja. U sondama 1979-D i D₁ koje su locirane sjeverozapadno od kompleksa antičkog kamenoloma, na manjoj zaravni donjih obronaka Velikog Vitla, nađeni su zidovi građeni vrlo kvalitetnom tehnikom, kao i obilje raznovrsnog građevnog materijala — između ostalog i mnogo ulomaka bojane zidne žbuke te ulomak kamenog stupa koji je tu bio u sekundarnoj upotrebi — što posebno naglašavamo s obzirom na činjenicu što su tim nalazima korigirane naše ranije pretpostavke o slabijem intenzitetu i kvaliteti gradnje uz južne granice naselja, na položajima uz padine gradine Vital.

Na kraju spominjemo i jednu manju sondu otvorenu na jednoj od terasa pri samom vrhu Velikog Vitla, gdje je otkopan dio antičkog fortifikacijskog zida u dužini od 6,50 m, koji je rađen vrlo kvalitetnom tehnikom, s pravilnim klesancima i ispunom od usitnjelog kamena i maltera. Taj zid je, respektirajući konfiguraciju terena, mjestimično temeljen direktno na živcu, ili se pak prilagođuje izbočenu živcu. Na taj način, kombinirajući prirodnu liticu sa zidom, graditelji su očito željeli zaštititi prostor terase ili, možda, i šire područje vrha gradine, što potvrđuje ranije pretpostavke o kontinuitetu

tu života na samoj gradini i u rimsko doba.

Istodobno s ovim sondažnim radovima dovršeni su radovi na konzervaciji i prezentaciji kompleksa već istraženog antičkog kamenoloma. Cijeli prostor kamenoloma, obrastao i zasut šibijem i drvećem u proteklih nekoliko godina, najprije je pažljivo očišćen, a zatim je skinut nasip uz rubove kamenoloma, što se formirao od iskopa u vrijeme istraživačkih radova na kompleksu. U daljnjem toku radova izvršena su potrebna podzidavanja na mjestima gdje se moglo očekivati urušavanje zemlje u očišćeni prostor, a zatim je postavljena sa sve četiri strane kompleksa ograda, posebno konstruirana za tu priliku od okruglih željeznih cijevi, kao i vrata kojima je omogućen pristup u unutrašnjost kamenoloma.

A. Rendić-Miočević

REKOGNOSCIRANJA I ISTRAŽIVANJA ANTIČKIH LOKALITETA NA PODRUČJU ZAGREBA 1979. GOD.

Gradnja nove tramvajske Remize u zagrebačkoj Dubravi ponovno je aktualizirala pitanje antičkog kompleksa u istočnim dijelovima grada, čije je postojanje utvrđeno Kukuljevićevim iskopavanjima na Borongaju 1873. godine, Klemencovim otkrićem manje nekropole na području današnje Auto-Dubrave i obiljem prikupljenih površinskih nalaza s ovog područja. Kanal i spojna cesta između Remize i Maksimirske ceste zahvatili su zapadni rub ovog kompleksa, a zahvaljujući hitnoj intervenciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika i Arheološkog muzeja teren, koji je bio pred neposrednim

uništenjem, mogao se sondažno ispitati. U dvije kampanje bile su postavljene ukupno četiri sonde, i sve su dale pozitivne rezultate. Najinteresantnije otkriće svakako predstavlja donji naboj ceste koja se protezala u pravcu sjever — jug. Naboj je bio sačinjen od dvije vrste kamena (riječni obluci i žučkasto — crvenkasti pješčenik), te od ulomaka cigle. Trasa se je mogla pratiti u sondama A, B i C, zapadno od spojne ceste, u ukupnoj dužini od 60 metara. Pretpostavka je da se ovom prigodom naišlo na antičku saobraćajnicu koja je povezivala Ščitarjevo s kamenolomom Crna Voda kod Markuševca. U sondi D, naišlo se na podni naboj sačinjen od šljunka, pješčanika, cigle i podne žbuke.

Rekognosciranjem na jugo-zapadnoj periferiji grada (područje sela Mala Mlaka u Turopolju) otkrivena su dva lokaliteta, koji se zbog obilja materijala razasutog po površini mogu sa sigurnošću odrediti kao antički. Prevladavaju čisto građevinski elementi, pa se opravdanom čini pretpostavka da se u oba slučaja radi o objektima. Prvi se nalazi na oranici Ciglenica, dok se pozicija na kojoj se nalazi drugi naziva Starce i udaljena je cca 800 metara sjevero-zapadnije od prvoga. Dimenzije lokaliteta su podjednake (150X120 m), i zbog sličnosti nalaza pružaju gotovo istovjetnu sliku. Tegule, tubuli i kupe kanalice najviše su zastupljeni, a pronađeno je i dosta ulomaka keramike (uglavnom grublje fakture). Najzanimljiviji detalj predstavljaju tragovi zidova koji se jasno uočavaju na Starcu, tvoreći pravokutnu prostoriju veličine 22X11 metara. U toku 1980. godine, na ovom lokalitetu biti će izvedeno sondažno istraživanje.

Obadva objekta nalazili su se uz vicinalni put koji je išao iz Stenjeveca prema Petrovini Turopoljskoj, gdje se jedan krak odvajao prema Velikoj Gorici i Ščitarjevu, a drugi je nastavljao prema Buševcu, Dužici i Sisku. Obilaskom terena utvrđeno je da su tragovi ove ceste još uvijek vidljivi kod sela Botinec, Gornji Čehi (gdje također ima dosta površinskih nalaza), između Donje Lomnice i Gornjeg Lukavca, te kod Petrovine.

Z. Gregl

IZLOŽBE

PREHISTORIJSKO NASELJE U SV. PETRU LUDBREŠKOM

U izložbenoj prostoriji Arheološkog muzeja u Zagrebu održana je od 16. listopada do 16. studenog 1978. godine izložba koja, kao i mnoge ranije izložbe, upoznaje javnost s rezultatima arheoloških istraživanja prethodnih godina.

Prehistorijsko naselje u Sv. Petru Ludbreškom nalazilo se na prirodnoj uzvisini zvanoj »Staro groblje«, na sjevernom rubu sela, a uz cestu koja vodi za Veliki Bukovec. Odvoženjem zemlje naselje je djelomično uništeno, a nakon 1960. godine kad su provedena istraživanja, brežuljak je većim dijelom srušen s okolnim terenom i pretvoren u obradivu površinu.

Reprezentativniji materijal tog istraživanja bio je izložen u pet vitrina, a legenda, situacijski plan kao i brojne fotografije ilustrirale su tok istraživanja i nalaz nastambi od kojih su ostale sačuvane samo kružne rupe od ukopanih balvana, mnoštvo kućnog li-

jepa, kao i dva uništena ognjišta. Pokraj jednog od ognjišta pronađen je i ručni žrvanj za mljevenje žitarica. Pretežni dio nalaza je keramika otkrivena u 23 jame za otpatke, nepravilnog kružnog oblika, a koje su tipični objekti unutar prethistorijskih naselja. Zanimljiva je jama 20 koja je najvjerojatnije imala kulturni karakter, budući da je u njoj osim mnogo keramike, glinene peći, masivnih glinenih potpornja s ognjišta, nađen i skelet odrasle osobe sahranjene u sjedećem položaju.

Na osnovi materijala, naselje u Sv. Petru Ludbreškom datira se u starije željezno doba, s kontinuitetom stanovanja od 7. do 4. stoljeća prije n. e., a glavnina nalaza pripada drugoj polovici 7. do 5. stoljeća prije n. e. kad je naselje najintenzivnije živjelo. Novija istraživanja koja su provedena na zapadnoj strani brežuljka pokazuju da se u naselju živjelo i u starijim razdobljima — nalaz kalupa za lijevanje sjekira, praporaca, kopalja kao i keramika (čuva Gradski muzej Varaždin) — odnosno u 8. stoljeću prije n. e.

D. B. L.

EGIPATSKA BRONČANA PLASTIKA

Naš odnos prema spomenicima stare egipatske umjetnosti najvećim se dijelom temelji na poznavanju istaknutih spomenika egipatske sepulkralne i kulturne arhitekture, monumentalne plastike i dekoracije što je primijenjivana pri ukrašavanju pojedinih spomenika ili spomeničkih cjelina. Riječ je, dakako, o spomenicima monumentalnih razmjera koji su, velikim dijelom i zbog svojih dimenzija, dali pečat toj osebujnoj civilizaciji. Međutim, manje su poznata ostvarenja tzv. sitne plastike,

iako su, visokom razinom umjetničkog oblikovanja, često mjerljiva s monumentalnim uzorima staroegipatske plastike. Imajući to u vidu, Arheološki muzej u Zagrebu priredio je izložbu pod naslovom »Egipatska brončana plastika«. Izložba je otvorena 18. 12. 1978. god., a trajala je — zbog zanimanja javnosti — dulje od predviđenog završetka što je bio planiran za 18. 2. 1979. god.

Koncepcija izložbe osmišljena je kao sinteza dviju osnovnih ideja. Željelo se, naime, posjetioce informirati o primjeni različitih tehnoloških postupaka u proizvodnji brončane plastike, a s druge strane namjera je bila da se istodobno da presjek umjetničkih dostignuća različitih epoha i stilskih opredjeljenja, prikazom razvitka sitne brončane plastike. Prema takvoj koncepciji izložba nije realizirana kao puko, faktografsko, nizanje spomenika u izložbenim vitrinama, već se nastojalo upozoriti na složenosti različitih tehnika lijevanja i finalne obrade, na stilskom jedinstvu spomenika i na naglašavanju bogatstva umjetničkog *izraza*. To se može naslutiti u djelima koja odražavaju realno prikazivanje predmetnog svijeta, kao i na spomenicima za koje se može reći, dakako uvjetno, da su ostvarena apstraktnim oblicima izražavanja. Izloženi materijal raspoređen je u četiri vitrine, prema odvojenim tematskim cjelinama. Jedna od vitrina posvećena je ilustraciji procesa transpozicije Ozirisova lika, od plastike kojoj su ishodišta monumentalni prikazi toga božanstva, do svođenja njegova lika na simbol i magični znak.

Iako je izložba ograničena prostorom, brojem vitrina i brojem samih izložaka — zbog čega nije bilo moguće

pružiti cjeloviti presjek svih tehničkih postupaka i umjetničkog stvaralaštva u toj oblasti — ona ipak daje zainteresiranima solidan uvid u razinu tehničkih i umjetničkih dostignuća. To se u prvom redu odnosi na razvijenost tehnoloških postupaka u lijevanju punih i šupljih odljeva u kalupima od pijeska, gline, kamena ili voska, a posebno je istaknuto da primjena kalupa od voska omogućuje odlijevanje ne samo debelih već i tankih stijenki, što je pridonijelo naglašavanju najsuptilnijih detalja pojedinih likova. Na izložbi je prikazan likovni materijal iz različitih razdoblja egipatskog stvaralaštva, a najvećim je brojem izložaka zastupljeno Kasno razdoblje egipatskog carstva. Svi predmeti odaju stilsko jedinstvo temeljeno na predlošcima i motivima tradicionalne egipatske plastike, uz razumljivu dozu neposrednosti i svježine što karakterizira predmete tzv. sitne plastike.

Na kraju treba reći da je izložba u cijelosti ostvarena s materijalom iz fundusa Egipatske zbirke Muzeja, i da je opremljena opširnom uvodnom legendom i foto uvećanjima niza zanimljivih detalja koji nisu, zbog malih dimenzija, dovoljno uočljivi na izvornom materijalu. Također je prikazan i veći crtež s motivom rada u jednoj radionici za izradu brončanih odljeva, a u vitrinama je uz izložke priložen i veći broj fotografija samih eksponata, s nužnim informacijama o pojedinim spomenicima.

A. R. M.

RIMSKA KERAMIKA I STAKLO IZ SISKA

Od 28. 12. 1978. do 28. 2. 1979. god. održana je u Sisku izložba rimske ke-

ramike i stakla koju su zajednički priredili Arheološki muzej u Zagrebu i Gradski muzej u Sisku s materijalom s područja Siscije, a koji se čuva u oba muzeja.

Keramička proizvodnja spada u najstarije grane ljudske djelatnosti, a u antičko doba keramika i staklo doživljuju najveći procvat i najširu primjenu. Oni odražavaju razvitak ekonomike, obrta i trgovine, a ujedno pokazuju standard života, kulture i umjetnosti jednog područja i razdoblja.

Naši krajevi, a posebno Južna Panonija, postali su unosno tržište za radionička središta Zapada i Mediterana (Italija, Galija, Germanija, Sirija, Sjeverna Afrika i dr.), pa se javljaju najrazličitiji keramički i stakleni proizvodi od ranog 1. st. do kasnog 4. st. n. e. Međutim, već u 1. st. domaće lončarije počinju svoju djelatnost koja na našem tlu ima vrlo dugu tradiciju, već od prethistorijskih razdoblja.

U samom Sisku (Siscia) kao značajnom strateškom, urbanom i trgovačko-obrtničkom središtu, trgovina keramikom, a kasnije i lokalna produkcija, doživjele su pravi zamah, što jasno pokazuju mnogobrojni izlošci uvezene i domaće keramike s njegova područja, najrazličitijih oblika, kvalitete i tehnike izrade, od luksuznih primjeraka do onih najobičnijih za potrebe kućanstva.

I rimsko staklo iz Siska pokazuje da su postojale vrlo žive veze između Siska i ostalih provincija rimskog carstva. Najraniji primjerci potječu iz italskih i mediteranskih radionica, zatim iz galskih, a u 3. i 4. st. podmiruju potrebe panonskog tržišta germanske, odnosno porajnske manufakture stakla (Köln, Trier, Mainz i dr.).

Pretpostavlja se da se staklo proizvodilo i u antičkom Sisku, no zasad na njegovu području nije otkrivena niti jedna staklarska peć ili radionica.

Izložba je dokumentirana crtežima, foto-uvećanjima, nizom legendi kao i kraćim tekstovima u vitrinama.

B. V. B.

RIMSKI NAKIT I UKRAS IZ NAŠIH KRAJEVA

U lipnju 1979. godine otvorena je u Arheološkom muzeju izložba Rimskog nakita i ukrasa iz naših krajeva, koji se čuvaju u antičkoj zbirci muzeja.

Izložene su različite vrste nakita od plemenitih metala i bronce — ogrlice, narukvice, privjesci, naušnice, kopče, fibule, prstenje, aplikacije za pojaseve i pređice — koji potječu iz nalazišta međuriječja Save i Drave, a u najvećem broju iz antičkog Siska.

U doba rimskog carstva nakitu i ukrasu posvećivana je posebna pažnja, pa su osim pojedinačnih komada izrađivani cijeli kompleti vrlo rafiniranih detalja, koji su naglašavali funkcionalnost samog odijela, a u isto vrijeme izražavali kulturnu i društvenu pripadnost njihovih nosilaca. Nakit je obilježavao i socijalnu izdiferenciranost koja se izražavala i u samom zakonodavstvu koje je propisivalo, u određenim razdobljima, norme o vrstama i načinu kićenja.

Izloženi rimski nakit pokazuje visoki stupanj umjetno-obrtne i likovne vještine majstora i bogate varijacije u oblicima i materijalima. Zastupljene su različite tehnike kao što su: kovanja, lijevanje, graviranje, cizeliranje, punktiranje, tauširanje, tiještenje, ro-

vašenje, izvlačenje i tordiranje žice, te tehnike na proboj, granulacije, ulaganja staklene paste u ležišta od kovine i dr.

Rimski nakit i ukras predstavlja sintezu zapadnih i orijentalnih dostignuća u izradi i proizvodnji nakita, kojima se još pridružuju i specifične domorodačke tradicije.

U Južnoj Panoniji postojale su radionice nakita i ukrasa, među kojima se posebno ističu radionički centri u Sisku (Siscia) i Sr. Mitrovica (Sirmium).

B. V. B.

RIMSKI OLOVNI FIGURALNI PEČATI IZ SISKA

U namjeri da široj javnosti prikaže dio vrijednog spomeničkog materijala koji zbog niza okolnosti — u prvom redu skučenosti izložbenog prostora u Muzeju — ne nalazi mjesta u stalnoj muzejskoj postavi, Arheološki muzej u Zagrebu priredio je izložbu »Rimski olovni figuralni pečati iz Siska«. Izložba je otvorena u prosincu 1979. god., a zatvorena je početkom svibnja 1980. god.

Značenje ove izložbe, prema zamisli priređivača, ne iscrpljuje se u samoj registraciji izvorne funkcije pečata kao predmeta široke upotrebne namjene, već su posebno izdvojeni posredni refleksi njihove primjene. Ti se refleksi odnose kako na kulturno-dokumentarnu vrijednost pečata, tako i na umjetničke domete njihove izrade. Pažljivom analizom sadržaja što se kao znak ili motiv susreću na olovnim pečatima moguće je, naime, osvijetliti brojne aspekte društvenog i gospodarskog ži-

vota u Sisciji, koje drugačije nije moguće dokumentirati, osobito zbog nedovoljne istraženosti tog istaknutog antičkog grada u Gornjoj Panoniji. Za ilustraciju mnogostrukosti upotrebe olovnih pečata u rimsko doba i posebno u rimskoj Sisciji, citiramo dio teksta što ga je M. Gorenc napisao za uvodnu legendu i prospekt što je tiskan za tu priliku: »Izbor rimskih olovnih pečata iz antičke Siscije — Siska predstavlja dio sačuvanih minijturnih biljega, koji su pratili rašireni običaj potvrđivanja fizičkih i pravnih osoba u privatnom i javnom saobraćaju, te isticanje legitimiteta i legaliteta u pravnim poslovima, odnosno čuvanja tajne i ograničavanja korištenja zapečaćenih poruka, predmeta i stvari.«

Ukupno je izloženo šezdesetak olovnih pečata koji su, prema sadržajima, raspoređeni u četiri vitrine. Manja grupa izloženih primjeraka sadrži motive odabrane slučajnim izborom pretežno stranih naručilaca, pa su sadržaji na njima prilagođeni ukusu tog sloja stanovništva Siscije. Brojniji su, međutim, pečati s alegorijskim kompozicijama različitih figura iz antičke religije i mitologije (Fortuna, Minerva, Herkul, Serapis i dr.). Ti su pečati manjim dijelom strane, a većim dijelom domaće, lokalne proizvodnje. Istoj grupi mogu se priključiti pečati s alegorijskim sadržajima koji naglašavaju zanimanja njihovih korisnika ili pripadnost raznim tijelima i udruženjima (pečati s prikazom Merkura, Hetere i dr.). Ta grupa pečata je od iznimne važnosti, jer njome indirektno dopunjujemo relativno oskudna saznanja o društvenoj strukturi i svakodnevnom životu žitelja antičke Siscije. Također je vrlo zanimljiv izbor pečata s indivi-

dualnim ili grupnim, najčešće obiteljskim portretima, među kojima se osobito ističu portreti careva i članova carske obitelji.

Svi izloženi pečati nastali su u rasponu od 1—5. st. Veći dio može se pripisati djelovanju domaćih radionica u samoj Sisciji, gdje su, nema sumnje, u carsko doba bili vrlo aktivni lokalni pečatoresci, graveri i minijaturisti. Rad tih anonimnih majstora ne smije se potcijeniti, osobito ako se ima u vidu da njihova djela — na isti način kao i na antičkom novcu — ponavljaju sadržaje i stilske značajke tzv. monumentalne umjetnosti, s razlikama koje su primjerene drugačijim dimenzijama i namjeni tih sitnih upotrebni predmeta. Izbor izloženih olovnih pečata iz Siska omogućava pažljivom posjetiocu uvid u visoku umjetničku razinu što su je dostigli sisački majstori-pečatoresci.

Zbog lakšeg praćenja izloženih predmeta tiskan je, kako je rečeno, prospekt s tekstom koji je u istom obliku otisnut i na dvije uvodne legende. Izložba je također opremljena s osam većih i više manjih fotografija, s uvećanim detaljima koji prostim okom nisu u dovoljnoj mjeri čitljivi.

A. R. M.

CIKLUS IZLOŽBI U ZET-u

U Kronici VAMZ-a 3. serije, sv. X-XI izvijestili smo o ciklusu prigodnih foto-izložbi što ih je Arheološki muzej u Zagrebu — na poticaj Komisije za kulturu, informatiku i sport OOSSO ZET-ova OOUR-a Autobus, Pogon Dubrava — priredio u prostoru Restorana društvene prehrane u ZET-ovu pogonu

u Dubravi, u razdoblju od kraja 1976. god. do sredine 1977. god. S priređivanjem izložbi u toj radnoj organizaciji Muzej je nastavio i proteklih godina u nešto izmijenjenim, poboljšanim, uvjetima. Budući da je u međuvremenu Muzej ustupio, u obliku dugoročne posudbe, dvije starije muzejske vitrine, stvoreni su uvjeti i za izlaganje originalnih izložaka iz muzejskog fundusa, pa su u 1978. i 1979. god. pripremljene četiri izložbe na kojima je prikazana izvorna arheološka građa. Time je djelomično izmijenjen karakter prvih priređenih izložbi. Ograničen prostor u vitrinama i nepodesne dimenzije za izlaganje većih predmeta utjecali su na odabiranje tema, i na izbor izloženog materijala u okviru odabranih tematskih cjelina. Nastojalo se svaku izložbu opremiti potrebnim brojem foto-povećanja onih predmeta ili lokaliteta, koje nije moguće adekvatno drugačije prikazati. Izlaganjem materijala iz muzejskog fundusa načinjen je, u odnosu na ranije razdoblje, korak dalje u želji da se muzejska građa približi najširem krugu publike. Takvom cilju nesumnjivo pridonose izložbe priređene u prostorima radnih organizacija koje pokazuju interes za takvom suradnjom s Muzejom.

Sve izložbe o kojima je riječ trajale su po tridesetak dana i bile su opremljene fotografijama različitog formata, općom uvodnom legendom i kraćim objašnjenjima uz pojedine izložke ili grupe predmeta. U daljnjem tekstu u najkraćim crtama navest ćemo osnovne podatke o održanim izložbama, prema kronološkom rasporedu njihova održavanja.

U ožujku 1978. god. Antički odjel Muzeja pripremio je izložbu pod na-

slovom »Rimske svjetiljke i rasvjeta u antičko doba«. Izložen je veći broj različitih tipova uljanica (lucerne) iz bogate zbirke antičkih uljanica što se čuva u Muzeju. Namjera je bila da se pokaže, a to je naglašeno i u uvodnoj legendi, kolika je važnost takvih izvora svjetla u antičko doba, s obzirom na činjenicu što su uljanicama osvijetljavani prostori u privatnim kućama i u objektima javnog značaja. Njihov broj svakako je bio vrlo velik, jer je njihovo svjetlo bilo slabog intenziteta, pa je bio potreban veći broj rasvjetnih mjesta, ukoliko se željelo postići potreban intenzitet rasvjete. Osim funkcionalnih značajki takvih rasvjetnih tijela, naglašena je bila i tipološka raznovrsnost i raznolikost ukrasnih detalja, ovisno o ukusima epoha i sredina, a upozorilo se i na često obilježavanje uljanica pečatima pojedinih proizvođača.

U svibnju i lipnju 1978. god. bila je otvorena izložba s naslovom »Prehistorijsko oružje i oruđe iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu«. U pripremi izložbe sudjelovali su stručnjaci Prehistorijskog odjela Muzeja, koji su izložbu priredili stavljajući težište u prvom redu na kronološki presjek razvojnih etapa upotrebe oruđa i oružja, od upotrebe običnih, neobrađenih, valutaka, korištenja grubo obrađenih predmeta u starijem kamenom dobu i fino obrađenog kamenog ili koštanog oruđa i oružja u mlađem kamenom dobu, pa do tipova raznovrsnog oruđa ili oružja proizvedenog u svim fazama metalnih razdoblja, kada dolazi i do prvih značajnijih pojava suparništva i društvenih raslojavanja, a s tim u vezi i do pojave masovnije proizvodnje metalnog oružja različitih oblika i namjene.

Treću izložbu samostalno je priredio Numizmatički odjel Muzeja. Bila je to izložba pod naslovom »Rimski carski novci«, a priređena je u studenom 1978. god. Ta se izložba tematski nadovezala na raniju foto-izložbu rimskih carskih portreta na novcu, koja je bila prikazana u travnju 1977. god. Ovom prilikom su bili izloženi originalni primjerci novca, odabrani među primjercima rimskog novca što se čuvaju u muzejskoj Numizmatičkoj zbirci, jednoj od najbogatijih zbirki takve vrste u ovom dijelu Evrope. Namjera je i ovog puta bila da se istakne značenje i uloga novca kao ekonomskog, društvenog, povijesnog i kulturnog faktora, koji je, kao dokument vremena, djelovao u širokom spektru čovjekovih aktivnosti.

Posljednja u ovom nizu izložbi bila je u najvećoj mjeri prigodnog karaktera, jer je organizirana u povodu 8. ožujka, Dana žena, 1979. godine. Tema

izložbe — »Nakit i ukrasi na odjeći od prethistorije do srednjeg vijeka« — u prvom redu je prilagođena obilježavanju tog praznika. Kako je vidljivo iz naslova izložbe, u njezinoj pripremi sudjelovalo je nekoliko muzejskih odjela, a izloženi su većinom originalni predmeti, a samo manji dio bile su kopije nekih raritetnih muzejskih eksponata. Izloženi nakit izrađen je od raznovrsnih materijala, kamena, kosti i školjke, zatim od zlata, bakra, bronce, srebra i željeza, a probrani su bili i primjerci nakita od gline, staklene paste i jantara. Prilikom koncipiranja izložbe pazilo se da budu zastupljeni različiti tipovi nakita — ogrlice, prstenje, ukrasne kopče, igle, narukvice, naušnice, različiti privjesci, broševi i si. — a posebno su naglašene i dokumentirane razne tehnike što se primjenjuju pri obradi nakita — tehnike filigrana, granulacije i dr.

A. R. M.